حاجی بابا اصفہانی

بہ تصحیح حضرت شاداں بلگرامی

و

پروفیسر کے ایم میترا ایم اے

جسے

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

نے

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوایا

قیمت تین روپے

سنہ ۱۹۳۹ء

بار دوم ۱۰۰۰

(عرضداشت مخصوص)

صورت کاغذ سیاح انگلیسی پرچر اینگ سک

که به کشیش سفارت اسوج ربورند دوکتر فندگرون در استنبول نوشته است

(مقتدائے کشیشاں پیشوائے سفارت در استانبول مطالعہ فرمایند)

از وصول عریضہ کسے کہ شاید گردۂ وجودش هم در ذهن عالی نمانده و نامش نیز از خاطر مبارک محو شده هر آئینہ متعجب خواهید شد ولے هرگاه بلوح خاطر مراجعتے شود (والعهدة علی قوة الحافظہ) شانزده سال پیش ازین سیاحے انگلیس گاه بگاه در مجلس افادات سرکار استفادتے مینمود و منظور نظر خاص گردیده بود۔ هرگاه از روئے التفات ملتفت شوید خواهید دانست کہ کیست و دریں کتاب باکمال گستاخی دیباچہ اش را بنام نامی سرکار مطرز ساختہ البتہ دراین صورت متحمل مطالعہ آں بتوانید شد ٭

دراں زماں معروضہ اوقات شریف بہ تحقیق و تدقیق الف بائے مسماری مصریاں مصروف۔ وے توانم گفت کہ (بهم واحد) بترتیب و تنظیم درر شاهواری معطوف بود۔ کہ غواص فکرت عالی از بحارِ معانی دامن دامن اودر کنار آورده و اکنوں بنام کتاب "مومیائی حقیقی" مرهم شکستگی ظاهر و باطن آثار عتیقہ جویاں گردیده است بارها بدان اندیشیدم۔ کہ خیلے دگرونم زیر بار منت تست، بجهت اوقات عزیزی

که باعث تضییع شدم - و با آں مشاغل مهمه به طویلات لاطایل مشغولتاں
نمودم - علی الخصوص درآں شب مهتابی که در سفارتخانهٔ اسوج بر روئے
صفهٔ ایوان والمید بودیم و دیده بمنظرهٔ وسیع و با شکوه شهر استانبول
و لنگر اندازآں دوخته مسامرهٔ که در باب معیشت و آداب سکنهٔ خارق العادهٔ آنجا
بمیان آمد هرگز فراموشم نمے شود ؛
اگر بتکرار سخنان آں شب جسارتے رود معذورم خواهید - که بحکم
اهمیت موضوع هنوز همه را در خاطر دارم وے گفتید - هنوز هیچ سیاحے
درباب عادات و رسوم اهل شرق چیزے ننوشته و کیفیت را
چناں ننگاشته که مفید فائده بحالِ من باشد - و در حقیقت سیاحاں
عموماً در سفرنامهائے خود مصدر دعواهائے بے بینه و دلیل شده اند که
سرو بن هیچیک ازاں هارا بایک دیگر مناسبت و ربطے نیست - بلکه بشرح حال
ذاتی خود پرداخته اند - رائے ما هرود این بود - که درمیان کتابهائے
افسانه که درین باب نوشته شده بهترین همه "الف لیلہ" است که عادات
و رسوم شرقیاں راچنانچه باید مجسم کرده - ثبوتے بهتر ازین چه - که مؤلفش خود از
اهل مشرق زمین است - مے گفتید - " اگرچه آں کتاب را بزبان فرنگی"
ترجمه کرده و حشو و زوائدش را بقدر امکاں دور و تخیلات ما نزدیک
ساخته با این همه کم کسے ست که آں را بفهمد - مگر این که سالها در مشرق
زمین مانده و با اهالی آنجا آمیزش کرده باشد - پس جلدی از آں
کتاب را علی العمیا کشودید - حکایت سه قلندر درآمد - گفتید
درین حکایت مے گوید - (آمنه) بحمالے برخورده او را اشارتے کرد -
و حمّال با زنبیل خویش همراهے او نمود - تا بدرخانهٔ بسته رسیده در بزد
مردے ترسا با ریش سفید بلند در باز کرد - (آمنه) بے آنکه لب به سخن
کشاید - نقدی بمشت وے نهاده ترسا گشت . - و بعد از دقیقهٔ چند شیشهٔ
بزرگ شراب ریحانی بیاورد - پس بدین گونه تحقیق فرمودید که چوں ما
مدتها در ممالک شمالی مانده ایم - میدانیم - که در اکثر شهرهائے

آشکارا شراب فروختن قدغن است و اگر شراب باشد در نزد ترسایان
است۔ و آنانہم بہ مسلمانان پنہان مے فروشند۔ اما اگر یک فرنگی بے
سابقہ این حکایت را بخواند۔ چیزے ازاں نمے فہمد۔ بلکہ منتظر خواہد بود
کہ از زیر کاسہ چہ بیروں آید۔ و حال اینکہ درین حکایت جز گذارش
چیزے دیگر نیست ؛

پس من گفتم۔ باعتقادم اگر یک فرنگی بخواہد از حقیقت آداب شرقیان
کہ نقشۂ راستین بکشد۔ کہ مشتمل باشد بر انقلاب و تصاریف ایام زندگانی یکے
از ایشان و اعتقاد آنان در بارۂ سیاست مدن و تدبیر منزل و
توکل و تفویض شان بقدر مقدور در توفیر مال وحب جاہ وجلال و کوشش
ورزش و رقابت و غیرت آنچہ را کہ بر فتار و کردار صوری و معنوی
ایشان مدخلے تام ہست۔ شاید بہترین دست آویز آں باشد۔
کہ وقائع و حکایتے بسیار متعلق بطرز زندگانی ایشان چنداں کہ برائے اثبات
اختلاف حالات و مراتب جماعتے از ایشان کافی باشد فراہم آورد و
پس ازاں سرگذشتے سازد۔ یا یک دیگر مربوط مانند کتاب (ژیل بلاس
تالیف حکیم لوساژ) کہ آئینہ احوال حقیقتے فرنگیان است ؛

شما منکر اعتقاد من بودید کہ امرے است محال و ہرگز یک فرنگی اگرچہ
تبدیل دین ہم بکند۔ چنانچہ (ریسو دی مانیوال) و جمعے کردند۔ و
خیرگی ہم دیدند۔ باز مانند یک مشرقی خالص بدقایق و نکات رسوم
و عادات ایشان چنانچہ باید مستحضر نتواند شد و برائے تاکید و تقویت
مدعی آں بودید کہ نہ تربیت انسان و نہ مرور زمان و نہ فضل و دانش
ہیچ بیگانہ را ہر کہ باشد در ہیچ امر ہر جا باشد۔ در دانستن زبان
استاد نمے سازد۔ و بجائے بومیش نمے تواں گذارد۔ ہر چہ بکند
باز ہم در لغتے از لغات تغییر اصطلاح با آنکہ در نکتہ از نکات
صرف و نحو آں زبان خطائے فاحش خواہد کرد۔ آرے اگر یکے از اہل
مشرق در تنسل و تادب با سلیقہ فرنگان مالوف و مانوس گردد و سرگذشت

زندگانی خودرا جزئی وکلی از آغاز تربیت تا انجام عمر بتواند بطرز فرنگان بنویسد - آں وقت جائے امید آں ہست کہ دامن مقصود ما بچنگ آید ؃

تقدس مآبا - من ایں سخناں را در گنجینۂ خاطر مخزوں ہمے داشتم - و چوں مدت و زمانے در مشرق زمین اقامت کردم - و دیدہ و سنجیدہ ہائے خود را ضبط نمودہ از امکان ایں امر ہیچ نومید نبودم - کہ روزے بیکے از شرقیاں برخورم کہ سرگذشت خود را چنانچہ باید نوشتہ باشد - یا اینکہ بہ تربیت صحیح نقل کند - تا رشتۂ بدستم آید و فراہم آوردہائے خود را بداں وسیلہ بہ صورت کتابے در آرم - من پارہ رسوم و عادات اہل شرق را کہ ایں قدر بنظر عامۂ فرنگیاں ناپسند مے نماید - ایں قدرہا منکر نبودم - چہ آنہا را بہ چشم نسخۂ ثانی عادات و رسوم دیرینہ خود ماں می نگریستم - فی الواقع کدام فرنگی ایں عبارات انجیل را کہ مے گوید - "کسانے کہ - با من در یک وقت دست بکاسہ بردہ" - فراموش تواند کرد - عادات غذا خوردن اہل شرق را با دست - و ہم کاسگی چندیں تن را با یک دیگر از ایشاں فرا گرفتم - با اینکہ ہمہ کس میدانند من ہیچ وقت تنفر از کارد و چنگال نداشتم - اما ہرگاہ با یکے از دوستاں شرقی غذا خوردم - و ایں عادت کہ بسیار طبیعی است بکار بردم - خود را یکے از گواہانِ زندہ عادات دیرینہ و مدلول صحیح کتابیکہ بہروزی ما بداں وابستہ است مے پنداشتم و چوں یکے از ستم دیدگانِ ایران را می شنیدم - کہ آہ و نالہ کناں مے گفت چہ خاک بسر کنم - نہ تنہا ایں تعبیر متداول ایشاں را مضحک مے شمردم بلکہ بے اختیار مطابقت و موافقت او بعبارۃ توراۃ بنظرم مے آمد ؃

جنابا - تسلیم دارم عادت اہل شرق تغییر پذیر نیست - و ایں سخن از شما بمن یادگار است - ولے ہر قدر تغییر پذیر نباشد - باز برائے اثبات ادائے مطالب خود میگویم - کہ مانند نقوش سینۂ آلات ہر قدر نیک ہم نگاہ داشتہ شود - باز ہم از کثرت استعمال در جائے ازاں فرسودگی و سائیدگی نمودار خواہد شد ؃

اگر ایں را بہ عبارت ادا تواں کرد - میگویم کہ درجۂ محبت و مہربانی، کہ

در اہالی مشرق است - در غربیاں یافت نمے شود - و بسبب ہمیں کیفیت
من کار و کردار ایشاں را خیلے شنیدنی و دیدنی دیدم - و از تاثیر آں
شوقے در من پدید آمد - کہ ایں معنے را بدیگراں ہم بفہمانم - چونانکہ سیّاح
چُون منظرۂ نیک بیند - خواہ نقاش باشد یا نہ باشد - نیک باید نقشہ آں
را میکشد تا بدیگراں بنماید - من نیز از آنجائے کہ

دریغ آمدم ازچنیں بوستاں   تہی دست رفتن بر دوستاں

با ایں تحفہ حقیر کہ بترجمانیش اظہار فضلے در نزد یاراں کردم - بمفاد (العذر عند کرام الناس مقبول) معذرت مے خواہم کہ چہ سرم از سودائے
ایں شوق - چنانچہ قیاس نتواں کرد پر بود - کمال شادی و شغف مرا
قیاس توانید کرد - کہ بعد از اندک زمان گفتگوئے با شما بانگلستان برگشتہ
دیدم دولت ما بفرستادن سفیرے بدربار ایران ناچار شدہ -
و مرا ہمراہی آن نامزد کردہ است - آنچہ دلم در طلبش مے شتافت
یافت -

ایراں - چہ ایراں پائیگاہ موہومے جاہ و جلال خدا و زمین جائے گاہ
شعرائے گل و بلبل گہوارۂ مردی و مردمی - سرچشمۂ پاک رسوم و کیش اہل
شرق چوں وصول آرزوئے کہ سالہا سودائے آں در دماغ مے پختم -
در حیز حصول بود نہ چنداں شادماں بودم - کہ وصفش در بیان گنجد -
ازاں ہمہ ممالک و مسالک کہ با بینئے بہ بینم - ہماں خیالے خواب مانند
داشتم - و بداں جہتہ سفر خود را سفرے راستین مے پنداشتم ؛

مے برد گرچہ بکوئے تو ہوائے سفرم   خبر از پائے ندارم کہ زمین مے سپرم
رہ کوئے تو ندانم ز کجا تا بکجا ست   اینقدر ہست کہ بازیچۂ دست قدرم

بعبارت اُخروی - مثل زن فرانسوی در حفظم صادق آمد - کہ خیالے
بس مبہم و واہی داشتن - کہ در وقت وداعم التماس کرد - تا بہ یکے از
دوستاں او کہ مے گفت - در ہندوستان است - سلام رسانم
عجیب اینکہ من دوست او را در دماغۂ امید افریقا یافتم ؛

خوابہائے کہ میدیدم نمے گویم - ہمہ بہ حقیقت تغیر شد - چرا کہ ایران مرزبومے است کہ چہ درباب بدائع آثار طبیعت - و چہ در جاہ و جلال و مال و دولت اہالی آں را مانند سائر اکلنہ تصورے راستین نہ تواں کرد - ولے درباب اخلاق و عادات و رسوم و آداب ایشاں مے توانم گفت در دنیا مردے مانند ایرانیاں با مہر اخلاق و بہ بہنہ مختوم - و با فطرت آداب قدیمہ مفطور نیست - حتی ایں صفت در صورت و سیمائے ایشاں نیز مشاہدہ مے شود - چنانچہ از معائنہ و مقابلہ صورت اہالی امروزے با صورت ہائے منقوشہ در و دیوار - تخت جمشید - کہ گوئی امروز لندہ اند - مدلل و مبرہن است - کہ ایں نان فطیر از آن خمیر است - در آں ہمہ مدت اقامت در ایران صحبت شب مہتاب را در ایوان سفارت خانہ (اسوج) فراموش نکردم - ہرگاہ حکایتے مے شنیدم - دقت مے کردم - کہ آیا تعلق و اختصاصے بعادت مشرقیاں دارد یا نہ ؟ و اگر نقشۂ بجل بندی خود میافزودم - کہ رسوم و عادات ایشاں را نشان میداد - بیاد سرکار مے افتادم - و بہوائے کتاب موہومے کہ شخص بومی موہوم بایستے نوشتہ باشد - و سرگذشت کامل یک ایرانی برائے من بایستے بشود - گاہ بگاہ آہ مے کشیدم ؛

بزرگوارا - زمان اقامت خود را در ایران نمے توانم گفت - کہ زمان سعادت بود - و ہرگز بخاطرم نگذشت کہ من درمیان پیغمبران بنی اسرائیلم یا این ایرانیاں - کہ پادشاہان ایشاں فرمانروائے ہمہ خاور زمین بودند - با ایں ہمہ زنخدان نورہ کشیدۂ فرنگان و لباسہائے دُم پرستوکی بادام ہائشاں ہرگز از پیش چشم دور نمے شود - چوں خطابم با کسے است - دیرینہ دوست کہنہ پژدہ مے توانم گستاخی کرد - کہ حشر عام لندن و ازدحام دیانہ را نسبتے بکاخ و قصور ویران بہمن و دارائے ایران نیست عاقبت دفترم را از تحقیقات واقعی مشحون و جل بندیم از نقش ہائے حقیقی پُر وقت حرکت از ایران رسید - در عرض راہ ہمہ را بہ نیت ایام آیندہ مستغرق

بودم - و شاید مانند ہمہ سیاحانِ دیگر در باطن بدین خوش دل بودم - کہ البتہ دیدہ و شنیدہ ہائے مرا بجز من کسے ندیدہ و نشنیدہ است - و ہر آئینہ چوں خبایائے اطلاعات و استحضارات من رو نما شود - بقدر کشف ستارۂ تازۂ در نظر ستارہ شناساں سوانح اقوام و اُمم نمود خواہد کرد ؂

در زمان موافق و مساعدے از دامنۂ کوہ - آغری طاغ دور از حدود خطرناک در گذشتم و لے خواہش دارم - کہ ماجرائے شہر توقات را از روئے بندہ نوازی بدقت مطالعہ فرمایند - چہ سبب تحریر این مراسلہ و انتشار این رسالہ - کہ مصحوب آن است - ہماں مے باشد ؂

با خستگی بے نہایت شب چہاردہم ماہی با دو خدمتگار و دو تن چاپار و شاگردِ چاپار - بہ توقات رسیدم - و نزدیکے چاپارخانہ شاگرد چارپارچیاں برائے اخبار تدارک شام و جائے آرام - کہ مے دانستند برائے مسافری مانند من خستہ و کوفتہ بہ ازاں مژدہ نیست - برسم معتاد با آواز (خاطر من) با فریادے خارج از عادت نباے ہائے ہو گذاشتند - و آنگہے مے خواستند - بچاپارچیاں - بفہمانند کہ "لقمہ چربے یعنی فرنگی یا ایشاں مے برند" ماہ از تیغۂ تیز کوہ در غایت بزرگے مے تابید - و در روشنائی آں صدائے چارچیاں بخیاباں شہر مے پیچید - بہ محض فرود آمدن از اسباب بیالا خانہ ام بردند - و بعد از کشودنِ سلاح و کندنِ بالاپوش و برآوردن چکمہائے یک خروارے پاپوشِ اطاق در رخت شب پوشیدہ قہوہ تندی نوشیدہ - چپوق خوبے کشیدم - بعد ازاں پلوئے کہ بہ بخش دار رفتہ گوشت مرغش نہ پختہ با ماستے ترش خوردم ؂

در تدارکِ آں بودم برخت خوابیکہ برائے من روئے پشت بام انداختہ بودند روم - یکبار بیگانۂ با کمال آشنائی داخل شد و در برابر من ایستاد - از وجنانش دانستم ایرانی است - و از لباسش فہمیدم - در قطار نوکراں است - اگر جائے دیگر او را دیدہ بودم - از گفتگوئے با او خوش وقت مے گردیدم - چوں از شدت آمیزش با ایرانیاں خیلے با

آناں خود ماتی شدہ بودیم۔ و نیز در خاک عثمانی کہ ما و ایرانیاں ہردو در نظر ایشاں از یکدیگر مردود تر و منفور تریم۔ میل مرا با ایرانیاں تا اندازۂ بیش نموده بود۔ کہ "حال سوختہ دل داسوختہ زوتو" ؎

از غمندگی چہرہ اش کہ از روئے تصنع بود۔ فہمیدم سخنے غم آمیز دارد و بد نفہمیده بودم۔ گفت صاحب اربابی دارم۔ میرزا حاجی بابا" نام از جانب دولت ایران در استانبول کارپرداز بود۔ از آنجا برگشتہ و در راہ ناخوش بستری افتاده است یک ہفتہ مے گذرد۔ کہ دریں کارواں سرائے پہلوئے منزل گرفتہ۔ حکیمے فرنگی او را معالجہ میکند در عوض بہبودی بہ مرگش رسانده است چوں شنید یکے از ایران آمده بسیار دل خوش شد۔ خواہش دارد۔ کہ ہرچہ زود تر ممکن شود۔ شما را بہ بیند۔ میگوید۔ "چارۂ دردِ من دیدار کسے است کہ از ایران آمده باشد"۔ و در آخر چنانچہ در آنجا ہا رسم نوکراں است گفت۔ اے صاحب دیگر کار او بخدا مانده و بشما ؎

ہمیں کہ نام حاجی بابا را شنیدم دانستم کیست۔ اگرچہ مدتے بود او را ندیده بودم۔ اما مے شناختم۔ از ہمہ چیزش خوشم میآمد رمیدانستم کہ با اول سفیرے کہ از ایران بلندن فرستاده بودند۔ بسمت نیشگری ہمراہ رفتہ بود۔ بعد ازاں گاہ در پایگاہِ عالی و گہے در منصب دانی۔ مانند بسایر ایرانیاں پست و بلند دنیا را خیلے دیده و سرد و گرم زمانہ را بسیار چشیده عاقبت بنام کارپردازی از جانب شاہ بدربارِ عثمانیش فرستاده بودند ؎

با ہمہ خستگی بے فوت دقیقۂ از وقت ہماں لباس بالاپوش را بر دوش انداختہ بحجرہ اش رفتم۔ میرزائے بیمار را دیدم نیم مرده۔ بلکہ تمام مرده در حجرۂ کوچک در رختِ خواب دراز کشیده است۔ و نوکرانش در پیرامون او گرد آمده در اوّل آشنائیم با او۔ جوانے بود خوشخو۔ خوش رُو خوش اندام۔ خوش ترکیب۔ شاہین بینی۔ گرد رخسار۔ با ایں کہ ایں

وقت سنین عمرش از سرحد نیم روز گذشتہ بود - تازہ روئے و تیز نظر
مے نمود - او نیز بمحض دیدنم بشناخت و از سیمائیش دانستم - کہ خیلے از
دیدارم خرم و خورسند گردید - با تعبیراتے کہ خاصہ ایرانیاں است بہ تعظیم
پذیرفت - و با احترام و اعزاز گفت - زہے طالع من کہ منتظر بودم -
ملک الموت بقبض روحم آید - روح القدس بدمیدن جان در بدنم آمد - گویا
ایں قطعہ را شاعر در حق من فرمودہ است ؏

تو ایدوں یافتی ما را وگرنہ	چنیں بودم چناں دور از سعادت
کہ جانم غوطۂ تسلیم مے خورد	میان لجۂ غیب و شہادت
کسے در کامِ من ننہاد چیزے	ز نومیدی بجز لفظِ شہادت
طبیب از کارِ من عاجز شد ارچہ	بکار آورد انواع حذاقت
ز تشریفِ تو برمن گشت معلوم	کہ روزِ حشر چوں باشد اعادت

بعد از اظہار شادی ہائے بے اختیارانہ پرسیدم - حالت چہ وطبیعت
کہ - از زردی چہرہ اش معلوم بود - کہ مرضش از صفر است - چوں ایں
مرض را در ایران خیلے دیدہ بودم - سررشتۂ کاملے از معالجہ اش داشتم -
گفتم - غم مدار کہ شفائے تو در دست من است ؏
گفت - صاحب چہ بگویم - اوّل گمان کردم کہ وبا گرفتہ ام - سرم درد
میکرد - چشمانم سیاہی مے نمود - پہلویم تیر مے کشید - دہانم تلخ و بے مزہ
بود - یقین داشتم - کہ سہ روز نمے کشد مے میرم - امّا ہنوز آں علامات باقی
است و من نمردہ ام - در ورود بدیں جا حکیم خواستم - گفتند - دو
حکیم دریں شہر است - یک یہودی و دیگر فرنگی - فرنگی را ترجیح
دادم - اگر شما ہم بودید - ہمیں مے کردید - باز خدا رحم کرد - کہ ایں را
ترجیح دادم - حکیم فرنگی آمد - گفتم حکیم باشی - عالم بسیار خراب
است - با کمال تمکین گفت - ماشاء اللّٰہ - متحیر با اوقات تلخ گفتم کم
ماندہ بمیرم - گفت انشاء اللّٰہ - نوکراں خواستند - از چہرہ پیرونش اندازند
معلوم شد کہ بیچارہ از زبان ما ہمیں دو کلمہ را مے داند و سوراخ استعمال

آنہا را ہم گم کردہ است - بملاحظہ اینکہ شاید با این خرے در کار خود ماہر
باشد - خود را بدست او دادم - خاصیتے کہ از معالجہ اش بینم این است
کہ ہر روز بدتر مے شوم ؎

میرزا را گذاشتم تا آرام گیرد - کہ لازم داشت و خود بہ منزل برگشتم
از صندوقچۂ دوائی کہ در خورجین داشتم - مسہل زیبقی ترتیب دادہ ہمان
شبانہ با آداب تمام بوے خوراندہ - بخفتم ؎

بامدادن بدیدن وے رفتم - دیدم دوا معجزہ کردہ است - چشمان
میرزا کشودہ دردسر فروکش کردہ - خود و نوکرانش مرا بہ نظر بقراط ثانی
نگران - نمے دانستند از عہدۂ شکرانہ آن ہمہ حذاقت و چیرہ دستیم
چگونہ بیرون آیند - درین اثناء صورتے معجب و ہیئتے مضحک بنظرم
آمد - چنانچہ از تعریف آن نمے گذرم - مردے بود عرض و طولش یکسان
ابروانش سیاہ و انبوہ - ریشش نتراشیدہ و نتہ اش نہ خراشیدہ
از قدم تا شانہ ترک - موزۂ زرد در پا - قبائے دراز در بر - شال
بزرگ در کمر - عصائے بلند در دست - اما از شانہ ببالا فرنگ - گردن بند
در گردن گوشہائے گریبان پیراہن تا بدوش - کلاہے سہ گوشہ قارچ
مانند بر سر - سلام کرد - و بازبان ایتالی با من بگفتگو در آمد - حدسے کہ
بعد از تعریف میرزا زدہ بودم در دست آمد - دانستم شیادی است
کہ وقتے در ایتالیہ یا استانبول آپلے بدست دوا سازی ریختہ - و
آنگاہ در گوشۂ آسیا افتادہ - مردم را مے فریبد و مے طبیبد - یعنی ہر کہ
بدستش مے افتد مے کشد ؎

چون سرگذشت این جور مسافرین خیلے بامزہ مے شود - با او گرم
گرفتم - تا محرم رازش شوم - اسم و رسمش را بگفت - اسمش چندان دراز
کہ در یک سطر نمے گنجد و مشاغلش مصداق اینکہ ؎

گر سال دگر حکیم باشی باشی   انت الباقی وکل شیٔ ہالک

ادعایش اینکہ از دارالطب - ایتالیا - با دستوری طبابت بیرون آمدہ و

باستانبول رفتہ - از کثرتِ ازدحامِ طبیباں در آنجا نتوانست ماند - با والی توقات بنامِ حکیمباشیگری بہ "توقات" آمدہ ادعایش بنظرم ساختگی آمد - از اطلاع ذاتی و اعتقادش دربارۂ بیمار حاضر استفسار نمودم - دست پاچہ شد - آخر از جفنگ بافی و دست و پا زدن عاجز شدہ - اقرار کرد - کہ در ایتالیا خدمت حکیمے کردم - و سررشتہ ام عبارت است از چند لفظ بے معنی کہ از او شنیدہ ام - امّا چوں بیمارانم ترک - کرد و مسلمانند از دادن جوازنامہ برائے دیارِ آخرت دغدغہ و بیم ندارم *

گفتم حکیم چہ کردی کہ دریں مدت ریشت بگیر نیامد - ترکان ایں قدر ہم زود باور و باربر نیستند *

گفت عجب آدم سادۂ ہستی - ترکان چیزہائے را باور میکنند - کہ طبابت کس پیشہ او معجزات و بارہائے مے برند - کہ آدم کشتن نسبت بآں حسنات است و انگہے من ہم دوائی با ایشاں نمے دہم - کہ تاثیر ضرر داشتہ باشد *

گفتم حکیم "باید دوا داشتہ باشی - دواہائے تو کجاست وچیست"؟

گفت صاحب - چند شیشہ شربت دارم اصلش واحد - رنگش مختلف و از برکت نان و آب در ساختن حب ہیچ تنگی نمے کشم - ایں است دواخانۂ من پرسش حالم و جوابم یک لفظ ماشاء اللہ و انشاء اللہ است

پرسیدم "مگر از نان و آب ہم حب مے شود ساخت"؟

گفت ما کردیم و شد - اما آنچہ برائے عوام است با آرد مے آلائیم - و آنچہ برائے خواص است - مانند پاشایاں و آغایاں با ورق نقرہ میاندایم - دہگاں بے ترشروئی وچین ابرو مے بلعند *

بغرابت ایں مرد و کار و بارش بسیار خندیدم - و برائے داد دل از خندہ دادن مہمانش کردم - اگر ترس طول مکتوب نبود - از تکرار گفتگوہائے آں مضایقہ نداشتم - تا شما ہم لذتے برید - من قدرے دوا از صندوقچہ خود باو تعارف کردم - گفت ایں قدر دوا مداوائے ہمہ

اہل آسیا را کافی است ؛

اما بیچارہ میرزا را در دست او نگذاشتم روزے چند در "توقات" ماندم و از مسہل زیبق رنگ و روئے میرزا بجائے خود بحال آمد - چنانچہ ظاہرہ جائے ترس و بیمے در بیماریش نماند و حالت رفتن پیدا گردید - گفتم - میرزا - من ہم دیگر مرخص مے شوم - و تورا بخدا می سپارم - بیچارہ در ازار زحمات من نمے دانست - چہ کند - گذشتہ از اظہار تحیالتہائے زبانی - دست و پامے کرد تا بہ عطائے ہدیہ دستی کہ نیز قابل باشد دست خالی روانہ ام نکند - تا ایں کہ در وقت وداع حجرۂ را خلوت کرد و بدیں نمط با من سخن گفت ؛

صاحب - تو دوست کہنہ من بودی - باعث حیات تازہ من شدی - بشکرانۂ التفاتے کہ در بارۂ من کردی - من چکنم کہ بجا کردہ باشم - از مال دُنیا چیزے ندارم - مدتے است کہ یک پول از مواجب دولتیم نرسیدہ و قلیل وجہے کہ دارم - اگر بمنزلم رساند خیلے است و آنگہے من شما انگلیسیان را مے شناسم - کہ چشمتان بپول نیست - و دریں سواد حرف پول نزد شما بیہودہ است - امّا چیزے دارم کہ شاید در نزد شما وقعی داشتہ باشد - از وقتے کہ با شما انگلیزان معاشرت کردم - دیدم شما ہا بسیار کنج کاؤ و خوردہ پژوہید - ہرگاہ با شما ہمسفری کردم - میدیدم کہ کلی و جزئی حالات و کیفیات ممالک و اقوام را یادداشت کردہ در مراجعت برائے اطلاع ہم شہریاں خود منتشر مے ساختید - ہیچ باور مے کنید - کہ من با ایرانی گری تقلید شما ہا را کردہ باشم - و درایں مدت کہ در استانبول بودم - سرگذشت خود را از اوّل تا آخر عمر بطرز شما نوشتہ باشم - اگرچہ سرگذشت من سرگذشتِ مردی گمنام و با کم پایہ است - ولے شامل چنداں وقائع و قضایا ہست - کہ اگر در فرنگستان منتشر شود - البتہ تاثیرے بزرگ بخشد - میخواہم او را بشما دہم و یقین بدانید - ایں از شدت اعتمادے است - کہ شما دارم - وگرنہ بغیر از شما بکسے نمے دادم -

قبول مے کنید یا نہ" ؟

جنابا! حالا تصور فرمائید۔ کہ ازیں مژدہ چہ قدر باید خورسند شدہ باشم۔ چہ مالک خزانۂ شدم کہ باعتقادِ شما مفید تر ازاں بحال انسان چیزے نیست۔ و سالہائے سال من در اشتیاقِ تحصیل آں بودم۔ زہے سعادت از شما چہ پنہاں وقتیکہ اظہارِ امتنان مے نمودم۔ از شادی چشمانم جائے را نمے دید۔ و ہرچہ من در گرفتن ناز کردم۔ چہ" در ایں حال مناسب آں مے دیدم" او بدادنِ نیاز نمود۔" چہ در انحال مقتضی ایں میدید"۔

برائے الزام تمام بگرفتنم۔ گفت۔ من بایران مے روم۔ از التفات شاہ خاطر جمع نیستم۔ اگر مرا معزول سازند۔ و درمیان نوشتہ جات من ایں کتاب را بہ بیند۔ شاید بجہتہ راستی و درستی کہ در مضامین و مطالب اوست خاصہ درآنچہ متعلق بانگلستان است۔ موجب خانہ خرابی من شود۔

آخر الامر تاب اصرارہائے آنرا نیاوردہ بتالیف حاجی بابا بہ تمنائے خود واصل شدم۔ آں تالیف موضوع ایں کتاب است و چوں اوّل بہ تشویق و دستور عمل سرکار بانجام ایں کار برخاستم۔ اگرچہ دیباچہ آں را بنام نامیت مطرز نسازم بنام کہ سازم؟ چہ شود کہ از روئے شکستہ بالی سرے بمطالعہ آں فرود آرید۔ چہ خیلے کوشیدہ ام تا بطرز و مشرب اروپائیاں مطابق باشد و بمذاق ایشاں موافق افتد۔

حشو و زوائد آں را از تکرار و مبالغات اہل آسیا حذف نمودم۔ امّا بجہتہ جزئی مباینت تاریخی کہ در اوقات قضایائے آں بیشود۔ تاریخ ہائیش چنداں بصواب مقرون نباشد۔ ازیں رو از مسلک نگارشات شرقیانش عاری نخواہید یافت۔ امّا من در بارۂ آنچہ ایں کتاب محتوی است میتوانم گفت کہ چوں در ایران بسیار بودم۔ اکثر مطالبش را با واقع مطابق مے بینم۔ اگرچہ مانند تالیفات فرنگاں کلیۂ مطالبش با صواب و حقیقت طابق النعل بالنعل تصوّر نہ شود۔ ولے برائے وقوف و اطلاع از احوال و عادات آسائیاں چنانچہ باید و شاید کافی است۔ بعض از وقایع آں بنظر کسانیکہ

محل وقوع واقعه را ندیده اند۔ درست نمانیست۔ چنانچه از وضع واقعه معلوم
مے شود۔ چناں واقعه نباید واقع شود ؏

ولے بهمیں نکته اکتفا مے نمایم "دل اگر خانه بسازد بسر زلف تو سازد
درمیان ریش بلنداں آسیا۔ وریش تراشاں اروپا۔ تا اندازهٔ که باہم با
اشتراک توانند زیست خط فاصلے است و باید باشد۔ ایں است که
ہریک سرگذشتِ آں دیگرے را تکذیب مے کند۔ چیزے که در نزد ایں
یک عیب وخطاست۔ در نزدِ آں دیگر ہنر وصواب است۔ آنچه در
ترسایاں مقبول در نزد مسلمانان مردود است۔ مخالفت اعتقادے ایشاں
حقیقتہ خنده خیز و فرح انگیز است ؏

ایں نکته یقینے است که ترسا مے گوید زہے شرف که من اُمّت محمدؐ
و در جرگهٔ آں اُمّت نیستم۔ مسلمان بجز خود ہمه را نجس و ناپاک میداند و
با ایں عقیده استواری ست "تا اینکه" دستے از غیب بروں آید و کارے
بکند۔ یعنی پردهٔ ظلمت صوری و معنوی را از چشم ہمه بردارد ؏

از ترس بزرگی حجم و طول سخن در باب دید و شنیدہائے خود باشارت
اکتفا نمودم۔ ہرچه در ایں جلد مندرج است نگاشتهٔ قلم حاجی بابا است و بهمیں
سبب او را از مسلک خودش بیروں نبردم۔ آنچه حاجی بابا در سفر خود بانگلستان
در بابِ اخلاق و عاداتِ انگلیزاں نوشته۔ بسیار نکات و دقائق سودمند را
محتوی است۔ اگر دستورے باشد آں را نیز بصورتے که بصحت مقرون باشد
بدیں بیفزائیم ؏

مخدوما۔ معظما۔ من اکنوں ختم سخن کنم۔ دریغ که در بازگشت ایران شما را
در استانبول ندیدم۔ تا در سایهٔ افادات و نصائح سرکار ایں کتاب را مفید نزد
ارزنده ترسازم معلوم شد۔ که باز در بیابانہائے خشک و خالی در پے حقیقت
مومیائی و کشفِ حروف قدیم مصریاں سیدوید۔ خداوندا انشاء اللہ شما را
کامیاب و مرا چنداں کامران سازد که از عہدهٔ التفاتہائے شما برآیم ؏

شاد آں

گفتارِ اوّل

در ولادت و تربیت حاجی بابا

پدرم - کربلائی حسن - یکے از دلاکان مشہور شہر اصفہان بود - در ہفدہ سالگی دختر شخص سماعی از ہمسایگان دوکان خود را عقد کرد - امّا زناشوئیش مبارک نشد - زنش ناز را در آمد - و نیز او از ضرافت و سلیقے افتاد - در سایۂ چہرہ دستی و شہرت خود چنداں مشتری خاصہ از بازرگاناں پیدا کرد - کہ بعد از سی سال کاسبی توانست دستگاہ خود را وسعتے دہد یعنے زنے دیگر گیرد - دختر صرافے توانگر را خواستاری کرد و بمطلوب خود واصل شد - چہ مدتہا سر او را بدلخواہش تراشیدہ بود - او نیز رد تکلیفش را نتوانست - پس بداں خیال کہ اقلاً چند صباحے از درد سر زنِ اول فارغ شود - و در نزدِ پدرِ زنِ تازہ "زیرا اینکہ در بر بدن کنار درہم و دینار و رداے نقد ناسرہ بجاے سرہ مضایقہ نمیکرد - و در سنن شرع و آداب دینداری دعوائے پائیداری داشت" تقدس بفروشد - عازم کربلا شد) زنِ نوش در آں سفر ہمراہ بود - و من در آں راہ از تنگنائے نیستی بفراخنائے ہستی قدم زدم - پیش ازیں سفر پدرم حسن دلاک تنہا بود - امّا بعد ازیں سفر بلقب "کربلائی" ہم ملقب شد - از برائے خوش آمدِ مادرم - کہ مرا سخت بد بار میاورد - مرا نیز حاجی نامیدند - ایں نام با اینکہ مخصوص حجاج بیت اللہ است - در تمام عمر با من مے بود - و باعث عزت و احترامی چند بر من گشت کہ ہیچ سزاوار آں نبودم ؛

پدرم پیش از سفر کار دکان خود را یکے از بزرگ تریں شاگردان خود حواله نمود - امّا بعد از مراجعت با گرمیٔ بازار بیشتر از اوّل پس گرفت و در سایه نام کربلا و اظہار تقدس به ریا علاوه بر مشتریان بازرگانان پائے ملایان و دعوے داران دین را نیز بدکان خویش بکشود - چوں علت غائی از تربیت من مہارت در کار تیغ و نشتر بود - سوادم بایستے منحصر بدرست خواندن حمد و سورهٔ نماز باشد - ولے از بد بختی تربیت آخوندی از مشتریان پدرم نام زد شدم که در پہلوئے دوکان ما در مسجدے مکتب داری مے کرد - و پدرم برائے تاکید در دین داری خویش بقول خود سرش را قربةً الی الله بتراشید - این آخوند مرا در دوکان بدید - و بپاداش نیکی پدرم زحمت درس و مشق مرا رایگان بگردن گرفت - از مساعی او در سر دو سال سوادے پیدا کردم - چنانچه قرآن را رواں مے توانستم خواند و خطے خوانا مے نوشتم - چنانچه صاف مے توانستند خواند - ایام تعطیل را نیز بیهوده نمے گذراندم - در دکان پدر مبادی و مقدمات هنر خود را به ضرب چوب مے آموختم - و در صورت ازدحام مشتری سر چانه و اران دشتر پاناں به تیغ من حوالت مے شد راستی سر تراشی من نوعے از سر خراشی بود - مع ذالک بایشان بکم تمام نمے شد

چوں به شانزده سالگے رسیدم - بدشواری تشخیص مے توانستند داد که در تیغ رانی چیره ترم یا در سخن دانی - در عالم تیغ رانی - گذشته از نرم تراشی سر و موزون نهادن خط و یکساں زدن موزچه پلے و پاک برداشتن زیر ابرو و خوب پاک کردن گوش و سائر آرایش بیرون حمام و درمیان حمام نیز از مشت و مال و کیسه کشی و صابون و کیف زدن و قولنج شکنی که در طرف مشرق متداول است - کسے مثل من استاد نبود - وقتے که دست پائے مشتری را مشت بند مے کردم - داژونه مے انداختم - پشت و پہلوش را بسا و شیاشاپ مشت

والاں مے گرفتم آوازہ بند بند شاں شنیدنی و دست و پنجۂ من دیدنی بود۔

از برکت نفس آخوند صحبت خود را بہ مناسب کلام از اشعار شعرائے
نامی خاصہ از سخنان شیخ سعدی و خواجہ حافظ نمکین و رنگین مینمودم
گاہ گاہ زمزمۂ تسبیحی نیز میکردم کہ بسائر ہنرہایم پیرایہ دیگر مے بست۔
ازیں روئے مشتریاں را حریف ظریف نادرہ دان و رندان را رفیق
حجرہ و گرمابہ و گلستان بودم۔

چون دکان پدرم در پہلوئے کاروان سرائے شاہ۔ و آنجا بیشتر
از ہمہ محل ازدحام بود۔ موعدگاہ ملاقات خاص و عام و سر قوم غریب و
بومی شد۔ و گاہ میبود کہ مشتریاں بنا بخوش مزگی و حاضر جوابی من
از مزد معمول ہم چیزے بیشتر مے دادند۔

درمیان مشتریاں بازرگانے بود۔ "عثمان آغائے" بغدادی کہ
مصاحبت مرا خوش میداشت۔ چہ بجہت معاشرت بازرگان اندکے ترکی
ہم بلغور میکردم۔ ایں بود کہ سر تراشی مرا بسر تراشی پدرم باآں ہمہ شہرت
ترجیح میداد۔ ایں مرد از دیارہا کہ دیدہ و گردیدہ بود۔ چنداں با
آب و تاب توصیفہا و تعریفہا نمود۔ کہ در من بشدت ہرچہ تمام تر
آرزوئے سفر پدیدار شد۔ و ہم درآں روزہا اورا سفرے درپیش
آمد۔ و برائے سیاہہ و دستک نویسندۂ لازم داشت۔ چوں من جامع
ہنر تیغ و قلم بودم بہ ہمراہیم تکلیف نمود۔ و چنداں وعدہ ہائے
چرب و شیریں داد۔ کہ تن در دادم۔ چوں با پدر ایں راز درمیان
نہادم۔ بحکم فائدہ خود بدیں معنی راضی نمے شد۔ کہ بامید سودے موہوم
با خطرے مجزوم ترک شغل کردن کار عقل نیست۔ امّا عاقبت بواسطۂ
ازدیاد مواجب و بملاحظہ حسن عواقب با دعائے بے اندازہ و یک دستہ
تیغ تازہ یادگارم داد و دل بجدائیم نہاد۔
امّا مادرم دریں سودا سود نمی دید و از دوری من نیک مے اندیشید۔

(وانگہے خدمت سنی در حق مثل من شیعہ را بفال خیر تمے گرفت)۔ اما چوں عزمم را جزم و خیر آیندہ ام را محتمل دید راضی شد۔ و برائے اثبات مہر مادری ۔ کیسۂ نان خشک با درجۂ مومیائی داد۔ کہ ایں دارو انواع شکستگی و کوفتگی اندام و سائر علل و اسقام داخلی و خارجی را نافع و آزمودہ است۔ و ہم نیک سفارش نمود کہ در وقت بیروں رفتن از در خانہ رو بواپس بیروں رو تا بخیر روی و واپس آئی ۔

شادان بلگرامی

گفتار دوم

در اولین سفر حاجی بابا و افتادن او به اسیری در دست ترکمانان

عثمان آغا بسودائے اینکه پوست بخارائی از مشهد بخرد - و به استانبول به برد - عازم خراسان شد - او را آدمی فرض کنید - چهار گوشه کوتاه بالا - سر بزرگ - گردنش بمیان شانه فرو رفته - انبوه ریش سیاه آبله رو - با بینی بزرگ دائم الترشح - اینک صورت او - اما معنی او مسلمانی بود پاک - مراقب طاعات - مواظب عبادات - رفتارش مرتب و منظم - در قعر زمستان هم صبح گاهان در وضو جوراب را می کند و پا را می شست - اگرچه در مدت اقامت ایران بروز نمیداد - اما در باطن دشمن شیعیان بود - در عالم چیزے را از مداخل دوست تر نمی داشت - هر شب تا نقود خود را در گوشهٔ امن نمی نهفت نمی خفت - و با آنکه خود شراب پنهان میخورد - آشکارا شراب خوارگان را لعن مے گفت - با این همه دلق و حلقش بجا - دیگش همیشه در جوش و قلیانش مدام در خروش بود ؎

در اول بهار کاروان رفتنی بود - ما هم به بسیج سفر پرداختیم - عثمان آغا برائے خود قاطرے خرید - تنومند و یورغه - برائے من یابوئے که علاوه بر من قبل و منقل و آبداری و خرت و پرت من هم در ترک بندیش بود - غلامے داشت هم فراش و هم آشپز و هم پا برجسته بار کردن و فرود آوردن بنه - استرے برائے او کرایه کرد - که علاوه بر او مفرش را

از لحاف و دوشک و بالش و قالی با آش پز خانه بر آن حمل نمودیم بر اشتر دیگر نیز جفتے یخدان بار کردیم ۔ کہ ہست و نیست خواجہ ہمہ در آن بود ۔ دستۂ ما بر این تمام شد ؛

شب پیش از روز سفر عثمان آغائے پیش بین از روئے پیش بینی کلاہ لنۂ در زیر عمامہ داشت بشگافت ۔ و درمیان پنبہ ہائش پنجاہ عدد اشرفی برائے روز تنگ گذاشت ۔ و این راز را غیر از من و او کسے نمی دانست ۔ بقیہ سرمایۂ خود را نیز در کیسہائے چرمین سفید درمیان رختہا بہ صندوق نہفت ؛

چون کاروان حاضر شد ۔ عبارت بود از دویست نفر شتر و پانصد اسپ و اشتر ۔ ہمہ از امتعۂ عراق گرانبار ۔ مردم کاروان از بازرگانان و توانگران و چاروا داران و بیتیم چاروا داران کما بیش صد و پنجاہ نفر مے شد ۔ بقدر پنجاہ نفر ہم زوار امام رضا بما افزود ۔ و در حقیقت کاروان ما از رنگ و روی اہل زیارت رنگ و بوی تبرک و طہارت پیدا کرد ۔ چنانچہ ہمہ این سفر را نعمتے بزرگ مے شمروند ۔ در اینگونہ حالات یراق بستن از واجبات است ؛

عثمان آغا کہ از آواز تفنگ زہرہ اش آب می شد ۔ و از برق تیغ خواب بہ چشمش حرام ۔ آنہم یراق کرد ۔ تفنگے بلند چپ و راست بشانہ بغلطاقی ساغری در زیر بغل کیسۂ کمرچی یا دبہ ہا و کیفہائے چرمین و شاخ دہنہ و وزنہ و گلولہ وان درمیان ہر دو پیشتو با شمشیرے بنہایت کج در کمر ۔ غرق سلاح شد ۔ من ہم بہمان ساں و علاوہ بر آن نیزۂ بلندے ہم داشتم ۔ تا درمیان بندہ و خواجہ فرقے باشد ۔ غلام سیاہ نیز با شمشیرے نیم شکستہ و تفنگے بے چقماق سپاہی لشکر شد ؛

بارے در روزے فیروز و ساعتے سعد اندوز چاوشان زوار از ہر گوشہ و کنار با کوس و نقارہ آوازۂ "الرحیل الرحیل" در انداختند ۔ بامدادے پگاہ از دروازہ طاوقچی بیرون شدیم ۔ در ہمان منزل اول

ہمراہاں مسلح ہمہ با ہم آمیختیم - اگرچہ ہمہ با سلاح ولے از اہل صلح و صلاح مے نمودیم - من بواسطۂ نو سفرے از مشاہدہ آں حال تازہ بے اندازہ ترسیدند - و از فرطِ جوش دلی مہمیز زنان اسپ از جا برانگیختم - و عثمان آغا ازیں حرکت ناخوشنود - و از فرطِ ناخوشنودی بر من بتاخت کہ حاجی اگر تو بخواہی در ایں راہ با ایں اسپ خرووانی کنی - ہیچیک سر سلامت بمنزل نخواہد برد - با رفیقاں الفت را چناں گرم گرفتیم - کہ در ہماں منزل اوّل سرپارۂ را تراشیدم - و اگر بگویم بخواجۂ خود خدمتے بزرگ کردم - راست گفتہ ام - او از حرکت سواری رنجیدہ و کوفتہ چوں بمنزل رسید - بحکم مہارت در دلاکی مشتمالی چناں کاملش کردم - کہ گفتی مردہ بود زندہ شد - بے چشم زخم بہ طہران رسیدیم - برائے استراحت خود - و چہارپایاں و بعدد ہمراہاں افزودن دہ روز در آنجا بیار میدیم - منازل خطرناک پُر دور نبود - قبیلۂ از ترکمان باغی سر راہ مشہد را بریدہ بودند - و در ہماں روزہا بر سر کاروانے ریختہ - مال شاں را بہ یغما بُردہ - مردم را بہ اسیری گرفتہ بودند - ازیں خبر وحشت اثر بیم و ہراسے درمیان کاروانیاں افتادہ - ہمہ سراسیمہ گردیدند - علی الخصوص عثمان آغا کہ نخست از بیم جان آب در دہانش بخشکید و کم ماند کہ از سر سودائے پوست در گذرد - اما بہ مفادِ (چوں راہ حرم باشد سہل است بیابانہا) و آنگہے از استانبول خبر آمدہ بود کہ پوست برہ بسیار گران است - ایں بود کہ طرف امیدش بر بیم غالب آمدہ ؛

در طہران و نواحی آں از چند روز باز چاؤش بہوائے ہمراہی ما بہ جمع آوری زوار مشغول بود - جمعے کثیر بما افزود - و مے گفت کہ باید شکر نمائید کہ با دستۂ من نوڑ علی نور شدید - دیگر جائے ترس نماند ایں چاؤش گناہش بہ گردن او کہ مے گوید - روزے در راہ مشہد سر ترکمانے مُردہ را بریدہ بود - و ازیں روی بہ پردلی و کم ترسی معروف شد

ہیئتش مہیب و کسوتش غریب۔ بلند بالا فراخ شانہ۔ رویش از آفتاب سیاہ و سوختہ۔ رخسارہا برآمدہ۔ چشم ہا فرو رفتہ۔ بجائے ریش مانند بزہ در چانہ اش دو سہ موئے نیز بلیش نبود۔ برائے اینکہ ہمہ کس بدانند کہ از ہیچ کسے نمی ترسد۔ زرہ در بر۔ خود بر سر۔ گوش پوش آہنیں تا بدوش شمشیرے منقوش۔ یا بغنی پیشتو در کمر۔ سپرے از پوست کرگداں بر کتف نیزۂ پرچم دار در دست۔ ہماں یا قضا و بلا مبارزت می نمود۔ و رجزے می خواند۔

پیل کو تا کتف و بازوئے گرداں بیند
شیر کو تا کف و سرپنجۂ مرداں بیند
از قضاہائے قدر گرچہ گریزے نبود
ہر قضائے کہ قدر بر سر ما کرد آں بیند

اسپش ہم بد نبود۔ یال پوش از چیت بروجردی بر گردن۔ و بجز گوشہائش چیزے در بیروں نہ۔ سینہ بند و پاردمش پُر از زنگولہ و منگولہ۔ یال و دُمش حنا بستہ۔ ذوالجناح تعزیہ حسابے بود۔

چاؤش با ایں یابو آنقدر خودستائی و شاہ اندازی کرد و ترکماناں را استخفاف و استحقار نمود۔ کہ عثمان آغا او را حرز سیفی و جوشن کبیر شمرد۔ و با توکل تمام دل بہ ہمراہیش سپرد و میگفت رچہ باک از موج بحر آں را کہ باشد نوح کشتیباں، کما بیش دو ہفتہ از نوروز فیروز رفتہ نسیم عنبر شمیم بہار از قبر فروردین مژدۂ رنگین آورد۔ بقیۃ السیف بہمن و شتاء گرسنہ و ناشتا روی بہ ہزیمت نہاد۔ نوران زمین چمن بہ ترکتازی جنود قوائے نامیہ بہ تصرف قزلباشی گل درآمد غارت گراں صحن چمن و یغمائیاں دارالملک گلشن سر بپوستین کشیدند۔ ترکاں تنگ چشم شگوفہ فوج فوج و صحرا نشیناں ریاحین دستہ دستہ فرمان بری سلطان بہار را اختیار کردند۔ ترکماناں کلاغ پیسہ مانند باد ریسہ بہ فرار بدشت قبچاق حاضر یراق گشتند۔ بردالعجوز دے رد العجز علی الصدر کردہ بدآنجا تاخت کہ غرب

نیزہ را انداخت - چاؤشان چکاوک و ہزار در راستۂ بازار، باغ و گلزار - بہ آواز بلند صدائے خوش باش در انداختند

همگانیم زائران صفا — ہر کہ زاہل صفاست خوش باشد

ما نیز بعد از ادائے نماز آدینہ در مسجد جامع در شاہ عبدالعظیم جمع شدیم و فردائے آں روز با نعرۂ و فریاد چاؤشان کہ

زائر مشہد رضا ہستیم — ہر کہ زاہل رضاست خوش باشد

بیروں رفتیم

اولاً بیابانے نمک زار از آب و گیاہ بے آثار پیش آمد - کہ نہ دیدہ را ازاں نورے - و نہ دل را ازاں سرورے - آں بیابان بے آب و گیاہ را با منازل کوتاہ کوتاہ پیمودیم - چوں نزدیک آبادی میرسیدیم با بقافلہ برمے خوردیم - چاؤشان پیشا پیش میتاختند و با گلبانگہائے جاں گزا - نقارہ ہائے کہ از قرپوسہائے زین ایشاں آویختہ بودند مے نواختند

درمیان کاروان روز ہمہ روز ذکر ترکمانان بود - و شب ہمہ شب فکر ایشاں ہر چند در پردلی آناں ہمہ ہمزبان بودیم و در ترس از ایشاں ہمہ یکدل اما با دلگرمی کثرت یاران و با پشت بندی میمنت زوّاران - ہمہ لاف مردی و مردانگی مے زدیم

پہلوانی کہ کو ترکمان تا یلی بنگرد — جوان مردی و پُر دلی بنگرد

گر او مرد ما جملہ مرد افگنیم — ور او شیر ما جملہ شیر افگنیم

بکامش چناں آب سازیم تلخ — کہ یکسر رود تا بخارا و بلخ

ہمہ باتفاق می گفتیم کہ ترا بخدا بگذار کہ بیایند - اگر ہزاراں ہزار باشند بیاری امام رضا یکے از ایشاں سر زندہ بگور نخواہد برد

عثمان آغائے ما ہمانی چنانچہ میدانی خود را باختہ بود - و از ہماں گہ لرزہ بر استخوانش افتادہ - اما او نیز مانند دیگراں از لاف و گزاف باز نمے ایستاد - و در ظاہر چناں اظہار مردانگی مے نمود کہ ہر کس مے شنید میگفت در تمام عمر قصاب ترکمانان بودہ است - چوں

چاؤش خود ستائی ہائے او بدید ۔ بداعیۂ اینکہ چرا باید غیر او خود ستائے باشد ۔ بروت خود را تا بناگوش بتابید کہ حرف ترکمان زدن با دم شیر بازی کردن است ؎

(بنیاز موده دلیری خود بخویش مبال ندیده دشمن خود را کمر بکینہ مبند)

در مقابل ترکمانان ایں مثل من می باید ۔ قولہ تعالیٰ "الخبیثات للخبیثین"

شغال بیشۂ مازندراں را نگیرد جز سگ مازندرانی

اما باید دانست کہ عروۃ الوثقیٰ امیدواری و حبل المتین سلامت عثمان آغا سنی گری او بود ۔ وے پنداشت کہ از استشفاع بنام خلیفہ ابوبکر و عمر از چنگ ترکمانان خواہد رست ۔ ایں بود کہ برائے تشبہ بقوم دستارے سبز بطریق امیران و شرفائے اہل بیت بر سر پیچیده و سر و وضع خود را مانند اہل تسنن آراست ۔ اما خوانندہ میداند کہ نسبت او بہ پیغمبرش از نسبت قاطر سواری خود بشرافت بیش نبود ؎

روزے چند باریں منوال قطع مسافت نمودیم ۔ تا روزے چاؤش شیردل با کمال وقار و متفوکی پیش آمد کہ اے یاران ایلغارگاہ ترکمانان اغلب ایں منزل است ۔ باید چشمہا را کشود و دست و پا را جمع کرد ۔ و پراگندہ نہ رفت ۔ اگر خدائے نکردہ قضائے روئے نماید باید دست از جان شستہ پایداری کرد ۔ مبادا خوف و ہراس را در دل خود راہ دہید ۔ کہ کار تمام است ۔ ازیں سخن باد بروت عثمان آغائے شیر افگن فرو نشست ۔ اول کارش اینکہ اسلحہ و آلات کارزار از بر خود بکشود و بہ تنگ پشت قاطر بست ۔ پس ازاں بہ بہانہ قولنج آغاز نالہ و آہ گذاشت ۔ چوں مردم از خیال شجاعت نمائی و مقاومت او با دشمن درگذشتند خود را بعبائے فراخ در پیچید ۔ و با چہرہ عبوسے ۔ استغفراللہ گویاں سبحہ شماراں بہ نزول قضا و بلا تسلیم شد ۔ و آنگہے پشت گرمی او بچاؤش پہلوان بود ۔ کہ از جملہ اسباب بیباکی از خطر حرز و تعویذے چند بہ بازو بستہ مے گفت کہ اینہا طلسم تیغ بندی و تیر بندی

است و با اصرار تمام میگفت - هرکه از این قبیل طلسمات با خود داشته باشد - روئین تن است - تیغ و تیر بر و کارگر نمی‌شود - بلکه بر زننده وا انداز نده بر میگردد - مگر اینکه بر دیم تیغ و تیر هم طلسمے ازین گونه بسته باشند -

چاؤش روئین تن با دو سه تن دیگر از دلاوران قدرے پیشاپیش کاروان بہنگ وار روان - گاه گاه برائے اظهار شجاعت و جلادت اسپ مے تاختند - و نیزه ها بر هوا مے انداختند -

عاقبت از آنچه همے ترسیدیم بر سر ما آمد - اولاً صدائے تفنگی چند بلند شد - بعد ازاں گرد و غبار روئے هوا را تیره و تار کرد - هلهله و ولوله غریبی برخاست که نزدیک بود پرده گوشها را بر درد - از هول و هراس همه بر جائے خشک ماندیم - رنگها پرید - زهرها درید - گویا حیوانات هم مثل انسان آں بلا همه را دریافتند - کاروانیان بیک بار مانند گنجشکان باز دیده اوّل باطراف یک دیگر حلقه زدند - اما چوں سیر و کله ایلغاریان نمایاں شد - اوضاع دیگرساں گشت - بے آنکه تفنگے بیز خالی شود - و تیغے از غلاف برآید - سلاحداران مانند جوجگان کبک باین سوئے و آں سوئے پراگنده شدند - پاره گریختند - و پاره از پا در افتادند - جمعے بے صبرا گریه میکردند - جمعے با فغان فریاد برمے آوردند که یا امام غریب! به فریاد غریباں برس! دستگیری کن! دستگیر شدیم - چاؤش که میگفت - شغال مازندراں را سگ مازندراں میگیرد در اوّل کار چناں ناپدید گشت که هیچ کس را از او خبرے نشد - چاروادران تنگها را بگسیختند - و بارها را ریخته با ستوراں بگریختند - بیک تیر باران ترکمان کار ما تمام شد - پس بر کاروانیاں تاختند - مردم را بسته بارها بکشوده بتاراج پرداختند - در چند دقیقه مالک اموال و نفوس بسیار گردیدند -

عثمان آغا در آں گیر و دار در میان لنگه هائے بار بردی خزیده بود - و منتظر که چه بر سرش آید - ناگاه ترکمانی غول هیئت و عفریت صورت بخیال اینکه آں هم لنگه ایست - دنبالش گرفت - و بر روئے بغلطانید - و چون از میان

عباسؔ بر آورد۔ لکدے سخت بہ پہلویش نواخت۔ کہ بے دولت قزلباش قالق قول اول کیل۔

بیچارہ عثمان از ہول جاں ترساں ولرزاں شروع کرد بہ لعنت بر شیعاں و رحمت بر سنیاں فرستادن۔ بلکہ بہ ایں شیوہ دل ترکمانان را نرم سازد داما ترکمان ملعون نہ بنام علیؓ رحمتے و نہ بنام عمرؓ فاتحہ خواند۔ آں ہمہ لعنت و رحمت بہدر رفت) از روئے احترام بجز دستار سبز۔ و برائے ستر عورت جز پیراہن و زیر جامہ ہرچہ داشت از وے بستاندند۔ عبائے امیرانہ اش را ہم درآں حال ترکمان دیومثال با شلوارش در برابر وے دربر کرد۔ آمدند بر سر من۔ لباسم بجند لش نمے ارزید۔ زحمتم ندادند۔ در سایۂ ایں بے اعتنائی دستۂ تیغ دلاکیم نیز بجا ماند و بحال شد۔ امامن نیز دولت قزلباش رافضی قالق قول انچ بودم۔

ترکمانان بعد از ترکتازی غنائم اسرار التقسیم کردند۔ ما را چشم بستہ بر ترک اسپان بگشاندند۔ و ہمہ روز براندند۔ شبانگہ درمیان درۂ خلوت برائے استراحت فرود آمدند۔ روز دیگر وقتیکہ اذن چشم کشودن دادند۔ خود را درجائے دیدم۔ کہ بغیر از چشم ہائے تنگ ترکمانان کسے آنجا ہا را ندیدہ است۔

بعد از طے چندیں پست و بلندی بے آبادانی در انجام بدشتے پہناور رسیدیم کہ آں سرش بار آخرت مے پیوست۔ و تا چشم کار میکرد۔ سیاہ چادر بود و خیمہ و گلہ و رمہ آں وقت دانستم کہ :-

ہمیں وادی است آں بیابان دور
کہ گم شد درو لشکر سلم و تور

شادان بلگرامی

بر خیزد بہ بند (قربانبردار) باش و بیاد باشی ۱۲ شادان

گفتار سوم

افتادن حاجی بابا بدست ترکمانان

وبکار آمدن اسباب دلاکی او

تقسیم اسرا از یک جهت بخیر ما واقع شد - که من و عثمان آغا باهم بحصهٔ ترکمانی
دیو پیکر افتادیم - که ذکر خیرش رفت - اسم این مرد "ارسلان سلطان" و سردار
اوّلین قبیله بود - که در فرود آمدن از کوه بداں رسیدیم - چادر ہائے آں
قبیله در سایهٔ درّهٔ عمیق برکنار آب رواں و از کوه ہائے اطراف آنہا
بدانجا ریزاں - و سراپا چراگاه ہا از گاؤ و گوسفند و سائر مواشی مالامال
بود - ما در آنجا ماندیم - و سائر ہمدرداں و ہمراہاں را دور دست تر از
ما در میان قبائل پراگنده ساختند -

چوں چشم خیمگیاں قبیله از دور بما افتاد - با آواز ہائے بلند شادی و خرمی بخیر ما
قدم اسیر آوراں - و تماشائے اسیراں - از خیمه ہا بیروں تاختند - و سگاں پر پشم
و پیله از دیدن ما بیگانگاں بسیار بس و ہجوم پرداختند - چنانچه کم مانده بود
که ما را پاره پاره سازند - زن سرکرده که اورا "کل یا نق" میگفتند
چوں دستار سبز عثمان آغا را که تا آنگاه معقول پایهٔ حرمت و اعتبارش
بود - بدید - برنگ او فریفته به اشتیاق تمام از سرش برداشت -
دلی کلاه لته را که گنجینه پنجاه اشرفی بود - بر جائے گذاشت - از شوم
بخت زن دیگرش بعنوان اینکه تکلتوئی جہاز استرش پشتش را
زخم مے سازد - و در زیر قلتاق لته تہی لازم داشت - بطمع کلاه افتاد
عثمان آغا برائے بقائے بقیهٔ دولت خوابش - بر سر چپیاں خیمه

کوشش کرد- ولے سودے نبخشید- کلاہے کہ من میدانستم و او که درمیان آن چیست- زنگ بر بود و در گوشہ چادر درمیان کہنہ پارچہا انداخت و در عوض کلاہ کہنہ قلپاقی بر سر او نہاد- این کلاہ ہم مردہ ریگ کسے بود کہ پیش از ما اسیر و از اندوہ بسیار وہلاک شدہ بود-

عثمان آغا با کلاہ صاحب مردہ بحکم کلفتی و بے دست و پائی صاحب منصب مردہ (یعنی بمنصب شترچرانی) نامزد شد و مرا قدغن کردند کہ از چادرہا قدمی فراتر نگذارم- و بنقد در مشک جنبانیدن و کرہ درآوردن مباہی گردیدیم-

ارسلان سلطان بہ اعلان ظفر ولیمہ سفر را استیلائی با اہل اردبہ خود کہ بیشتر رفیق سفر او بودند کشید- دیگے بزرگ پلو پختہ شد و گوسفندے درست بریان کردند- مردان در خیمہ و زنان در خیمہ دیگر- اول طعام را مردان خوردند- بعد از آن زنان- و باقی را بہ چوپانان- و فضلہ خائیدہ و جائیدہ را بہ چوپانان را ما و سگان انعام دادند- من باندیشہ تمام اندوہ بہرے نچشیدم- چہ از اول اسارت تا آنگاہ غذائے حسابی نخوردہ بودم- تا آن زنے اشارہ کرد و در پشت خیمہ بنشاند- و دوری پلوی با پاچہ دنبہ در پیش نہاد کہ این انعام کہ با نو است- میگوید دلم بسیار بحال تو میسوزد غم مخور خدا بزرگ است- و پیش آنکہ جواب شکر گزاری از من بشنود باز پس رفت-

آن روز مردان با بیان شجاعت و چگونگی سفر- و کشیدن توتون- و زنان بنواختن دف و ترانہہائے گوناگون بسر بردند- من و بیچارہ عثمان در گوشہ اسارت بزانوے حسرت- من از نشانہ لطف کدبانو امید وار و سوداہائے خام مے پختم- و او از ہمہ چیز نومید- آہ سرد از جگر پُردرد مے کشید- من برائے دلداری او

اما بیهوده می کوشیدیم - که ای مرد توکل و تفویض از شعار اسلام
و ایمان است - اندوه مدار خدا کریم است - اما او با ناله و آه از
بخت بد خود در شکایت بود که تو را بخدا و دست بردار - راست است
خدا کریم است - اما برائے تو که نه دینارے داری - و نه صاحب حبّه
نه برائے من که خانه ام چنان خراب شد - که دیگر آبادی پذیر نیست
همانا همه اندوه او از فوت منفعت پوست بخارا بود - که تا دینار آخر
حساب میکرد - و آه بے حساب میکشید -

بارے زبان وصّال دراز نکشید - فردائے روز دیگر او را با پنجاه شتر
بچراگاه فرستادند - با تهدید بے شدید و اکید - که اگر از بینی یکے خون در آید
گوش و بینیت خواهیم کند - و قیمت او را بسر بهایت خواهیم افزود -
آخر این نشانه دوستی من با او و برابر چادرها او را بر چهار از شترے
بنشاندم - و سرش را با کمال نرمی و استادی تبراشیدم این هنر
نمائی برائے تدبیر آینده ام خیلے بکار خورد - فی الفور هر که را اسرے
بود و داشت و تراشیدن دو بید - این آوازه بزودی بگوش ارسلان
سلطان رسید - مرا بخواست - و سرش که از زخم تیغ و تبر - سراسر دره
و تپه بود - عرضه نمود - گلے که در تمام بجز مقراض پشم چینی یا تیغ جلادی
یعنی اشره ها ئے روستایان ندیده بود - و در دست دلاکے چالاک
مانند من خود را در پشت انگشت - دستے بسر مالید - و با آن همه
گودالها و مغاکها بدان ساخت و پرداخت بیالید - و گفت حاجی فتحیو
راستی تو دو روزه راه از پوست رفته - بخدا که هرگز دست
از سر تو بر ندارم - تو را دلاک باشی خود کردم - بهر سر بها کم باشد آزادت
نسازم! قیاس کن که این سخن چه بر من گذشت - اما بروئے خود نیاوردم
و در دل با این خیال - که اگر در اولین فرصت از این خدمت استعفا
نکنم - نامردم - و در ظاهر از روئے سپاس گذاری خم گردیده دامنش
بوسیدم - بارے انیس شبان و روزی او شدم - و هر چه در دلش

باوجود ناامیدی کہ

بیشتر جا مے کردم۔ در رہائی خود از آں خدمت دوزخی با ہمہ یاسی کہ مے دانستم۔ امیدوار تر و استوار تر مے گردیدم۔ ازیں روی درد اسارت بمن از دیگراں کمتر کارگر شد۔ و چنداں (زیادہ) درد و رنج و اندوہ را در نمے یافتم۔

شاداں بلگرامی

Blood Relation

گفتار چہارم

بہ خیال افتادن حاجی بابا و ربودن کلاہ عثمان آغا و بہ تصرف آوردن پنجاہ اشرفی

برائے پیش بردن خیال گریز اولین مطمح نظرم اینکہ کلاہ پنجاہ اشرفی را بچنگ آرم۔ اما دریغ کہ او را زن کلاہ بردار در گوشۂ چادر خود انداختہ بود۔ بے رنگ و بوئے شبہ۔ آں را از آنجا ربودن دشوار بلکہ محال مے نمود۔ تا اینکہ در سایہ شہرت دلاکی در نزد مرداں آبروئے پیدا کردم۔ اما با زناں سروکارے نداشتم۔ اگرچہ بعد از دوری پلو جائے امیدواری بود کہ با تو با من گرم تر گیرد۔ اماں چوں نہ بہ خیمۂ او راہے داشتم۔ و نہ بہ خیمۂ سائر زناں پیوند دوستی منحصر بود از جانب او بناز و از جانب من بہ نیاز۔ آنہم از دور۔ از این روی نتیجہ کار چنداں روشن نہ بود۔ از الطاف یزدانی اینکہ ترکماناں را از رسوم شہریاں آنقدر سررشتہ ہست۔ و میدانند کہ دلاکان ایران نوعے جراحند (گذشتہ از کار حمام) خون گرفتن۔ و دندان کشیدن شکستہ بندی ہم از دست شان برمی آید۔ این بود کہ بانو در خود زیادتی خون دریافت۔ و کس نزد من فرستاد۔ کہ خون میتوانی گرفت یا نہ؟ من این فرصت را برائے ربودن کلاہ و الاجاہ دست آویز خوبی شمردم۔ چہ شب و روز عقلم در کلاہ بود۔ جواب دادم۔ کہ اگر جا قو بیابم بمہارت من کس نیست۔ یکے از ریش سفیداں قبیلہ کہ دم از منجمی مے زد حکم کرد کہ در فلاں وقت "سکیلدوز" در تحت الارض است۔ و در برج سنبلہ۔ قران مریخ و زہرہ واقع۔

خون گرفتن رانیک شاید۔ درآں ساعت مرا بچہ در زنان بُردند۔ بانو آستین بر زدہ بر ردی خرسنگ ناشکیبا چشم براہ من نشستہ بود ولیکن که به آہو نگاہاں خالدار۔ سرو قدان باریک اندام۔ نازک میانان نارپستان ایران کہ چشم بدیدار شاں روشن۔ ودل بوصل شاں مشتاق بود نالوف بودم۔ از یک طرف دیدار فیل جثہ تنگ چشم۔ کمر کلفت شکم ہنگفت۔ شش پستان سطبر ساق دلم بہم خورد۔ واز طرف دیگر چناں ہول ارسلاں سلطان در دلم جائے گیر بود۔ کہ جائے گنجائش چیزے دیگر نداشت۔ ہمیشہ خواب بریدہ شدن گوش وبینی خود را میدیدم ولی باکمال خویشتن داری مورد التفات بانو شدم۔ وسائر زنان مرا بجائے استاد کامل وآدمی خارق العادۃ نہادند۔ و ہمہ نبض خود نمودند من ہم بفراخور حال شاں ہر یک را تجویز عملی و بداوت نمودم۔ بارے از یک سوئے در تہیہ و ترتیب تسمہ ودستمال و پنبہ۔ واز دیگر سوئے باچہار چشم جویائے وفینہ۔ چہ دیدم کلاہ صاحب پنجاہ اشرفی در گوشہ چادر بخاک سیاہ افتادہ۔ ببرکت تاثیر خاک پاک تدبیری بخو اطر اندیشناک رسید کہ پنداشتم بحصول مراد بسیار موافق است۔ بار دیگر تفکر کناں نبض بانو را بگرفتم۔ دسر جنباں گفتم خستگی بانو سنگین وپیچا پیچ مے نماید۔ خون او را بہ زمین ریختن نشاید۔ باید اورا درظرفے نگاہ دارم تادر وقت فراغت نیک درنظر آرم۔ واساس کار خود برآن نہم۔ این تکلیف درمیان زنان موجب قیل وقال بے پایاں شد۔ ولی بانو آں را بمہارت من حمل نمود۔ ومشکلے از نو بظہور پیوست۔ درخانہ ترکمانان اوانی کمیاب است وگرانبہا وعادت شاں اینکہ ظرف نجس شدہ را دیگر بکار نمے برند۔ ہمہ ظرفہا را یگاں یگاں نام بردند۔ وبہ آلودگی ہیچ یک تن در ندادند۔ من در تردد وتزلزل۔ کہ در تکلیف خود اصرار کنم یانہ بانو را بخاطر آمد کہ دلوچہ از پوست در فلاں جاست۔ او را ابیا وریند۔

شش پستان یعنی کی ایسی لٹکی پستان والی عورت۔ جکی پستان والی کی مند ۱۲ ۔ تکلیف۔ تجویز۔ فرمائش ۱۲ شادان

بیاور دند۔

دربرابر آفتاب بداشتم۔ وچند جائے آں را با چاقو سوراخ کردم کہ پارہ است ظرفے دیگرے باید۔ عاقبت گفتم۔ اگر ظرفے از مس وچوب نیست کلاہ قلپاق وار چیزے بیاورید۔

کدبانو گفت۔ حالا خوب شد۔ کلاہ پیراھیر کجاست۔

زنے کہ برائے قلتاق شترش برداشتہ بود۔ فریاد برآورد۔ کہ آں از من است۔

بانو برآشفت۔ کہ سُبحَانَ اللہ! اگر بانوئے ایں خانہ نیستم۔ مگر ہرچہ ہست اختیارش با من نیست۔ آں کلاہ را می خواہم۔ والبتہ می خواہم۔

آں یک گفت۔ نمے دہم۔ والبتہ نمے دہم۔

بہ یکبار ہنگامہ نزاع گرم گردید۔ وچادر ارسلان سلطان حمام زنانہ شد۔ من ترساں ولرزاں۔ کہ مبادا ارسلان سلطان بیاید۔ واستخوان متنازع فیہ را ببر باید۔ خدا پدرش را بیامرزد۔ منجم نیز بمیاں افتاد۔ او بہ حرمت ریش ومن بعزت لنگ دعوا را کوتاہ کردیم۔ کہ اگر خدائے نخواستہ قضائے روئے بدہد گناہش البتہ بگردن کسے است کہ کلاہ لتہ را دریغ داشتہ است۔ خلاصہ اصلاح ذات البین شد۔ ومہیائے خون گرفتن شدم۔ ہمیں کہ بانو نشتر چاقو را در دست من۔ ولکن کلاہ را در زیر دستِ خود دید۔ بترسید۔ وخواست کہ از خون گرفتن درگذرد۔ اما من نبض اورا بدقت گرفتم۔ وگفتم کہ ایں نکول معقول نیست۔ بہ علمِ الٰہی گذشتہ۔ کہ خون تو امروز ریختہ شود۔ اگر ریختہ نشود۔ لازم می آید۔ کہ علمِ خدا جہل شود۔ پس باید خونِ تو امروز ریختہ شود۔ ایں حکمت موافقِ طبیعت ہمہ افتاد۔ بانو نیز تن بہ قضا در داد۔ پس خون اورا بمیان کلاہ ریختم۔ وآں را دور از چادرہا بہ پائے درختے بردم۔ کہ زنہار کسے برایں دست نزند۔ کہ تدبیر من باطل مے شود۔ وایں ہمہ زحمت

بهدر میرود. شبا هنگام چون همه بخواب رفتند. من با سر برهنه بسر کلاه رفتم
و تپشِ دل و لرزهٔ دست بشگافتم. همین که بالذت کامل پنجاه عدد اشرفی
خون آلود را برداشتم. خود را مالک گنج باد آورد پنداشتم. اول
اشرفی ها را در آن نزدیکی بجائے نهفتم. پس از آن کلاه دریدهٔ خون آلود را
در زیر خاک کرده گفتم. برو که عجب دفینه داشتی. که مرا نیک از خاک
برداشتی روز دیگر به بانو پیغام فرستادم. که از کلاه آنچه باید دستگیر من
بشود شد. عاقبت مرض بانو بخیر است. ولے چون دیشب چند گرگ در
حوالی کلاه دیدم. ترسیدم که دهان بخون آلایند. و ضررے رسد. کلاه را
بخاک نهفتم. بانو بسیار اظهار امتنان نموده. علاوه بر وعده نوازش و
التفات. با دستِ خود برهٔ پخت. و بریان ساخت. و با پلو و کشمش و سر شیر
و ماست بمن هدیه فرستاد.

همی که اشرفی ها بدستم افتاد. بیاد آوارگی در کوه هائے عثمان آغا افتادم.
که با شتران سودا می پخت. من نسبت باو در پادشاهی بودم. نیم قرارے
با خود دادم. که نقودش را واپس دهم. اما کم بدلیل شرع که هر که گم شده
دست از وے شسته جوید. شرعاً از آن اوست من گم شده دست از
وے شسته جسته ام پس شرعاً از من است و بدلیل عقل که اگر تدبیر
من نمے شد. این نقود از میان می رفت. پس حق من براو از همه کس
بیشتر است. گذشته از اینها اگر این نقد را به صاحبش بدهم. با حالت حالیه
خود چه خواهد کرد. ممکن که از بے دست و پائی باز از دست بدهد. و حال اینکه
اگر در دست من باشد. مثل آن است که در دست او باشد. شاید من با آن
سبب خلاصی او و خودم شوم. پس هم خیر من است. و هم خیر او. که در دست
من باشد. خلاصه عاقبت بر این قرار دادم. که اگر خدا می خواست
این نقد در دست او باشد. چنین نمے کرد که بدست من افتد. وَاللّٰهُ یَفْعَلُ
مَا یَشَاءُ وَهُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ قَدِیرٌ بعد از این که رفع همه مشکلات کردم
اشرفی ها را بر خود از شیر مادر حلال تر شمردم (اما بر سبیل رد مظالم

نیمہ بریاں پیش کشے را کمر بستم کہ بعثمان آغا فرستم۔ چہ بسیار دلم میخواست کہ لااقل دوست خویش را از دولت و نعمت خود بہرہ مند سازم کہ بزرگاں گفتہ اند ؎

چو با حبیب نشینی و بادہ پیمائی بیاد آر حریفان بادپیما را

بچہ چوپانے جستم کہ نزد اومی رفت۔ سر شیر را باو خوراندم تا نیمہ بریاں را بہ عثمان آغا برساند۔ بچہ چوپان قسم نخوردن خورد۔ و من فریب وے خوردم۔ ولے دریغ کہ چوپان زادہ ہمیں کہ بداں سوئے درہ گذشت۔ در برابر چشم من سر نیمہ برہ را بکشود۔ و بخوردن آغاز نمود۔ و شک نبود کہ تا از نظر غائب شود ہمہ استخوانش را ہم خواہد خائید۔ و خبرش را ہم بہ عثمان آغا نخواہد برد۔ چوں از رود گذشتہ بود۔ در تعاقب او رفتن فائدہ ندیدم سنگے چند انداختم بقوز کش ہم نخورد۔ دشنامے چند دادم۔ بگوشش ہم نرسید آتش دل را بدیں فرو نشاندم۔ کہ بچہ ام بروالٰہی جوان مرگ شوی و زہر مار بخوری۔

شادان بلگرامی

گفتار پنجم

دزد شدن حاجی بابا و ایلغار
وے بزاد و بوم خویش برائے رستگاری خود

زیاده از یک سال در دست ترکمانان اسیر افتاده - و در آن مدت
رازدار و مستشار خواجهٔ خود واقع شده بودم - در امور ذاتی و کارهائے مهم
با من کنگاش نمودی - و مرا امین و کاردان شمردی - به امید خلاصی
گریبان خویش بارها از وے نیاز کردم - که مرا با خود به الامان برد. عاقبت
به حکم حصول اطمینان کلی بمن - بدان راضی شد - چون دستوری آن نداشتم
که قدمے از چادرها دورتر گذارم یا بچراگاه ها روم - راه آن بیابان نمکزار
که درمیان ما و ترکمانان واقع است - و چند چون کوه ها که سر به ثریا کشیده
بر من مجهول بودی - و معلوم بود که اگر تنها بگریزم - مانند بسیاری از دیگران
از سر نو گرفتار - و عذابم یک بر هزار شود - این بود که از این گونه گریز تا بجا گریختم
بارے مقصد اصلی از همراهی خواجه ام آن بود - که اگر نتیجهٔ خلاصی ممکن نشود -
بدان وسیله راه و چلده آن صحرا را یاد گیرم - تا اگر وقتے خداوند فرصتے دهد
در خلاصیم مانعے نباشد -

ترکمانان بیشتر اوقات ایلغار را در فصل بهار می کنند - چه در آن ایام
در کوه ها علف از برائے حیوان و در صحراها آذوقه برائے انسان فراوان
و در آن اوقات تردد کاروان بسیار است -

چون اسیران کنده بر پائے بهار - از غل و پالهنگ افراسیاب بهمن
و اسفندیار اسفندیار رهائی یابند - شهرنشینان بیچ را که از رنج لیساق فے

در کوہ ہا و درہ ہائے دور دست قشلاق داشتند۔ ایام خلاصی رسید۔ بہادراں چیرہ دست چنار مہیائے الامان و یورش گشتہ بجانب دارالسلطنت گلشن رو آوردند۔ افواج خنک روی شتا و سپاہ سرد زمستان کہ بادپیمایان عرصۂ جہانند۔ شاخ و شانۂ اشجار را بمشاجرہ درہم شکستند۔ جز و از محالات خیابان چمن دست تطاول افراشتہ۔ سینۂ گل را بزخم ہائے کاری چاک چاک۔ و گلگون قبایان چمن را از لباس بار و برگ عریان و ہلاک ساختند۔ و از جیب غنچہ ہمیان زر در آوردند بدر آوردند۔ یلان صاحب شوکت گلستان و دلاوران صنوبر بالائے گلگون پرند در عرصۂ گلشن افراختہ با ساز و برگ تمام بہ معسکر خدیو بہار در آمدند۔ گلبن عمود غنچہ بر دست گرفت۔ ترکش بندان شاخسار تیر و کمان برداشتند نیزہ داران درختان شاخہائے مشکین کلالہ افراشتند۔ و برہمزن ہنگامۂ بہمن و غارت گر شہر دے گشتند۔

ارسلان سلطان نیز بہادران و کارآمدان قبیلہ را از دہ و صدہ بخواست۔ تکلیف ایلغاری تا بناف ایران بر ایشان نمود تا بہ سپاہان رونہ۔ و در دل شب کہ ہر کس بخواب است۔ بمیان کاروان سرائے شاہ کہ مسکن بازرگانان توانگر۔ و سرمایہ داران معتبر است۔ بخزند و غارت کنند۔ در دانستن راہ و چاہ دشت قبچاق خود یگانان ترکمانان بلکہ یگانۂ آفاق بود۔ و رہبری بنفس او محول۔ اما کسے کہ کوچہ و بازار اصفہان را نیک بپرداند۔ و در شب راہنمائی بتواند غیر از من نبود۔ ازیں روئے برائے برگزیدن من بدیں کار با ایشان مشورت نمود۔ پارہ بہ مخالفت برخاستند کہ زادہ و بزرگ شدۂ جائے را بسہنمونی غارت آنجا برگزیدن کار عقل نیست۔ چہ در میان چشم و ابرو دلخواہ خود را بدرستی تواند از پیش برد۔ بعد از گفتگوئے بسیار کار بر ایں قرار گرفت کہ من راہبر شوم و دو تن بر من موکل سازند تا اگر در حرکاتم شائبۂ خلافے مشاہدہ کنند۔ کارم را بسازند۔

پس ازین قرارداد همه یک دل و یک جهت بسوقان گرفتن اسپان و تدارک راه پرداختند. یک رأسے که دوبار در میدان گو سبقت ربوده بود. بسواری من خاص نمودند. کلاهِ قلپاقی در غایت بزرگی بر سر و کلیچه عار پوست در بر. تیر و کمان در شانه. نیزه که سنان وے بران و بر جانهاده می شد بر دست مانند ترکمانان یراق کردم. در خورجین ترکی توبرهٔ جوخوری و میخ طویله و رسنے برائے بستن و نگاه داری اسپ ها نهادم. و عرق گیری بزرگ بر فتراک بستم. و برائے احتیاط مشتے نواله باشش دانهٔ تخم مرغ آب پز در همیانی نهفته بردوش انداختم. و ذخیره بردن سائر اوقات را حواله به قسمت و اعتبار بقناعت نمودم. در ایام اسیری و محرومی از تنعم و ناز با هر چه بدست افتاد دفع گرسنگی کردمے. و بر رئے هر چه بود. اگرچه خار و خاشاک باشد خفتمے. بشاگردی خوارلی در رخت خواب خفتن را فراموش کرده بودم. رخت خواب نداشتن زحمتے نداشت. همراهان نیز چنان سختی دیده و رنج آزموده بودند. که درین باب کسے بگرد ایشان نمے رسید۔

اشرفی هائے عثمان آغا را به کمر بند خویش سخت بر دوختم. و بدان بیچاره که از خونابه خواری و اندوه شعاری بجز پوست و استخوان چیزے از آو برجائے نمانده بود وعده ها دادم. که در وقت فرصت در تخلیص وے بقدر توان کوتاهی نه کنم. و در نزد یاران و خانداش به تحصیل سرهائے او بکوشم. بے نوائے فلک زده آہے سرد از جگر برکشید که "هیهات هیهات" من کیم بشمار کسے آیم تا غمم را بچیزے شمارد! پسرم خیلے خوش وقت از اندوه تنهایم خواهد بود و زنم به بهانهٔ مرگم با شوهرے دیگر دست در کمر. پر و بالم از همه رُو ریخته. دست و پایم از همه جا گسیخته یک التماس از تو دارم و بس. و آن این که به پرسی و دادرسی کنی که در استانبول داد و ستد پوست بخارا چگونه است؟ و خبرے صحیحے به من آری۔

دلم بحالِ وے بسیار بسوخت۔ و باز در دلم بگذشت۔ کہ نقودش را واپس دہم۔ با ملاحظاتِ حکمیہ و قیاسِ شرعی بنا را بر آں نہادم کہ نقد در دستِ من باشد۔ بلکہ بداں وسیلہ بگریزم۔ و گریز خود را وسیلۂ خلاصئ او کنم۔ ترتیبِ قضیہ را چنیں دادم۔ کہ خلاصی عثمان آغا بے نقد ممکن نیست۔ و اگر نقدش را واپس دہم خلاصئ او غیر ممکن است۔ پس نقدش را واپس نباید داد تا خلاصئ او ممکن باشد۔ طریقہ خرج ایں نقد را من میدانم "چہ داند آنکہ اُشترے چراند"۔ بعد ازیں قضیہ بدیہی الانتاج۔ اشرفی ہائے زرد را تصرفِ شرعی نمودم و با دعائے فراواں صاحبش را بخدا سپردم۔

منجم "سکہ یلدوز" را بر پشتِ سر و رجال الغیب را بمقابل انداخت و ساعتِ سعدے از برائے تاخت و تاز تعیین کرد۔ شبا ہنگام بر اسپاں برآمدیم۔ و با سردارے ارسلان سلطان دستۂ ایلغاریاں عبارت بود از بیست تن بیشتر ایشان دلاوران و بہادرانِ کار آزمودہ۔ و ہمہ بر اسپاں تکہ کہ بتاب آوری و سرعتِ رفتار مشہور است سوار۔ چوں در روشنئ مہتاب آنگونہ اسپانِ مسلح را از جائے برمے انگیختند۔ آناں را رستمِ دستان و سام نریمانِ حرامیاں مے پنداشتم۔ آمدیم بر سر بندۂ مستمند۔ من خود میدانستم کہ چند مردۂ حالا جم۔ اگر یار خاطر نبودم بیار شاطر ہم نبودم۔ اما گاہ گاہ بحکمِ اقتضا اظہارِ جرأتی می نبودم[1] و از شجاعت دمے میزدم۔ تاہم اہاں پندار ندکہ پشک از موئے ولے در باطن دلم می تپید۔ کہ در ہنگامِ کار جل خود را چگونہ از آب برآرم۔

راہبرما از جنگلہائے انبوہ دامنۂ کوہ قبچاق پے آنکہ قدمے خطا گذارد مارا رہنمائی ہمے کرد۔ و من تعجب ہمے کردم۔ و دیدار آں ورطہ ہائے ہول انگیز و پست و بلندی ہائے سہم آمیز بچشم مانند من آدمی ناآشنی در نہایت وحشت و دہشت می نمود۔ بحکم غرورِ پائے ستوران خود۔ در وقتا و

---

[1] یا (بحکم اقتضا اظہارِ بہادری می نمودم یا از شجاعت الخ)

بے وقت جوئے و جوی و درہ و تپتہ ہا را بیباک و بے پروا ہے گذشتیم۔ تا اینکہ بنمکزار بے آب و آبادانی عراق رسیدیم۔ آں وقت معلوم شد کہ اطلاع ارسلان سلطان تا بچہ حد و از ہمہ جا باخبر بودہ است۔ خورد و کلاں ہمہ کوہ و تپہ و درہ و وادی ئیا باسم و رسم و جب بوجب بلد بود۔ دیدے زدن و استدلال از آثار پائے معجزہ کمی نمود۔ از آثار می دانست کہ راہ رو از چہ قبیل است و از کجا بہ کجا می رود۔ باردار است۔ یا بے بار۔ از مشاہدہ ایں اطلاع و وقوف۔ من متحیر و لاحول کناں می ماندم۔

از پہلوئے آبادانی ہا باکمال احتراز مرور کناں شبہا می راندیم۔ و روزہا در جائے خلوت مے ماندیم۔ از آخرین آبادانی یعنی از خیمہ نشینیاں صحرا توشہ و آذوقہ می گرفتیم۔ تا داخل کویرے سرو بن عراق شدیم۔ اسپاں را بقدر طاقت و تواں راندیم۔ بعد از طے صد و بیست فرسنگ راہ۔ بحوالی اصفہان رسیدیم۔ ہنگام دلبری در رسید۔ ہمراہاں شالودہ نیت خود بریختند و از شنیدن آں گوشت بدن من بریخت۔

نیت شان اینکہ بدلالت من از خیابانے خلوت بشہر در آیند۔ و نیمہ شب وقتیکہ کہ مردم آرمیدہ باشند۔ بہ کارواں سرائے شاہ کہ دراں وقت از بازرگاناں پر۔ و از مسافرین و نقود و مالا مال بود۔ در خزند۔ و آنچہ از نقود بدست آرند۔ با چند تن بازرگاناں کہ مظنہ سرمایہ ہنگفت داشتہ باشند برگیرند۔ و پیش از آنکہ آوازہ بشہر در افتد و مردم بامداد رسند از راہے کہ رفتہ اند برگردند۔ من ایں ترتیب را چناں خطرناک و غیر میسر دیدم۔ کہ بے محابا بیازدن رائے ایشاں برخاستم۔ اما ارسلان سلطان با چہرے افروختہ و چشمے دریدہ گفت کہ "حاجی اینجا نگاہ کن۔ ایں کار بچہ بازی نیست! شغل ہمیشگی ماست۔ چرا ہمیشہ می شد حالا نمی شود؟ بحق خدا و پیغمبر! اگر آنچہ میگویم جز آں کنی بمغز استخواں پوست آنچہ باید بکنم می کنم۔ آنگاہ امر فرمود تا در پہلوئے او بدلالت مشغول باشم و بجانب دیگرم خویشے موکل ساخت تا اگر در من آثار بدجنبیدن مشاہدہ کنند

دود از نہادم برآرد۔ ہر دو در باب این سوگند یاد کردند۔ و جائے باور بود۔
پس من در پیش افتادم۔ و از کوچہ و پس کوچہا کہ بلد بودم۔ بہ بحبوحۂ مرکز آبادی در آمدیم۔ و راہ را نیک نشان کردیم۔ در رسیدن بہ محل ازدحام وقت دیر بود۔ و صدا او ندائے نہ۔ در یکے از ویرانہا کہ در عین آبادی ہم بسیار است۔ چند سر از اسپان را بپاسداری یکے بگذاشتیم۔ و از طریق احتیاط در پنج فرسخی شہر۔ درۂ خلوتے را میعادگاہ قرار دادیم۔ تا در صورت اقتضا در آنجا فراہم آئیم۔ بعد از این قرار بے صدا دور از چہارسوئے بازار کہ محل شبگرداں و داروغہ است از گوشہ و کنار بدر کاروان سرا رسیدیم۔
بہ حکم ہمسائیگی دکان پدرم آنجا را وجب بوجب میدانستم۔ در کاروان سرا بستہ بود۔ با سنگ بہ کوبیدم و دربان را فریاد کردم۔ کہ "علی محمد" بیا۔ در را وا کن۔ قافلہ آمدہ۔
علی محمد۔ با چشم نیم خواب بہ پشت در آمدہ۔ چہ طور قافلہ قافلہ کجا۔
گفتم:۔ قافلہ بغداد۔
گفت:۔ بروپئے کارت۔ تو ہم این نصف شب برشخند با آمدۂ قافلہ بغداد دیروز آمدہ۔
دیدم بدگیر کردم۔ سخن را بر گرداندم۔ کہ خیر! قافلہ آمدہ کہ بہ بغداد برود۔ حاجی بابا پسر حسن دلاک ہم کہ با عثمان آغا رفت ہمراہ است۔ بہ پدرش مژدہ آوردہ ام۔
چوں دربان این شنید گفت۔ آہ! حاجی بابائے خودمان گل گلابی۔ خوش آمدی۔
پس نزولاس در را با طراق و طروق بگشود۔ و در کاروان سرائے آہستہ آہستہ باز و در گشایش۔ علی محمد چراغ موشے در دست با یکتائے پیرہن پدیدار شد۔ فی الفور دردہانش را بگرفتند۔ و بدرون خزیدہ بہ چستی و چالاکی مشغول کار خود شدند۔ نظر بمہارت در این گونہ امور جائیگاہ اموال را

بهتر از صاحبانش میدانستند۔ این بود که درده دقیقہ، نقد و تنخواہ بسیارے بدست آوردند۔ وچون عمدہ مقصود شان دستگیر کردن آدم توانگر بود۔ تا از سر بہائے ایشان بہرہ ور شوند۔ سہ تن برگزیدند۔ وبزودی دستہائے شاں رابستہ بر ترک اسپاں سوار روی بویرانہ نہادند۔

من چوں کارواں سرا رانیک بلد بودم۔ وحجرۂ توانگر ترین بازرگاناں را میدانستم۔ درحجرۂ کہ قدیم مقر عثمان آغا بود۔ خزیدم۔ وور مجرے کہ اغلب بازرگاناں زرخود را درآں می نہہند کیسہ سنگینی یافتم۔ وبے تشخیص چندو چوں آں راسخت در بغل نہفتم وقتے کہ مابتاراج مشغول بودیم۔ غلغلہ وہیاہو از شہر برخاست کارواں سرایاں از پاسبان وچار وداران وغیرہ بربام دویدند۔ از ہمسایگی مردم فوج فوج بنا کردند بہ آمدن۔ تا ایں کہ داروغہ با شاگرداں دررسیدند۔ وبجائے گرفتن وبستن بانگ بگیرا بہ بند! بکش! برپا۔ وچند تفنگے تیر بتاریکی خالی شد وبجائے برنخورد۔ بے قضا وبلا جان از میان بدر بردیم۔ دراثنائے گیرودار خیلے خواستم کہ آں راہ رفتۂ شوم را باز گذارم۔ واگر بتوانم بجہم۔ اما ترسیدم کہ مبادا از خراجات شاگردیناں بارکش غول بیابان شوم۔ مردم سرووضع نامبارکم را بہ بینند وبا اثبات کنم کہ من آں نیستم۔ تسمہ از گردہ ام برآورند۔ چہ بارہا بچشم خود دیدہ بودم کہ عوام کالانعام کورکورانہ بیچارہ فلک زدہ را بہ دلیلے ومشت میگرفتند۔ وبعد از خورد وخمیر ساختن او از یک دیگری [illegible] ند کہ کیست وگناہش چہ۔ دکان پدرم بہ نظرم آمد۔ یاد ایامیکہ درآنجا بخوش گذرانیدہ بودم دربرابر چشم جلوہ گرشد۔

زیبہ ہمہ قبہ وآں بارگاہ
روئی ہماں مسند وآں تکیہ گاہ

چہا کردہ وچہا دیدہ وشنیدہ بودم۔ متفکر فرو ماندہ بودم۔ ناگاہ دست سختی ببازویم چسپید۔ چہ دیدم۔ ارسلان سلطان با مہابت می گفت حاجی۔ بخودآ اگر امشب مردانگی نکنی۔ پدرت را بہ پیش چشمت مردہ خواہی دید۔

من ہم برائے اثبات مردانگی۔ مردے ایرانی را در جلوے دیدم برپشتش چسپیدم کہ فلاں فلاں شدہ با من بیا۔ وگرنہ ہرچہ بدترت را پارہ می کنم۔ بیچارہ ایرانی ازیں سخن بعادت معہود ایشاں شروع بالتماس و زاری نمود۔ کہ تورا بخدا و پیغمبر اگر می شناسی تورا بہ روح خلفا۔ اگر سنی ہستی! و بروح حسنؓ و حسینؓ اگر شیعہ و بجان پدر و مادرت اگر حلال زادہ ای دست از من بردار۔ و مرا بہ حال خود گذار۔ صدایش بہ گوشم آشنا آمد۔ چہ دیدم۔ پدرم حسن دلاک است۔ گویا بہ ہوائے ہیا ہو بہ یک تا پیرہن۔ فانوس در دست بحفظ شش لنگ و دہ قبضۂ تیغ دلاکی و شاخ حجامت خود آمدہ بود فی الفور ریشش را رہا نمودم۔ و بجائے آنکہ بنا بحرمت پدری بدست و پایش افتم و پوزش بہ طلبم۔ از ترس جان و بے آشنائی از کش مکش دست برنداشتم۔ و چوبے چند بالائے استخوانے زدم گویا بدو می زدم۔ آں گاہ پدرم آہے کشید۔ کہ وائے وائے! از دیدار پسر محروم می میرم۔ ایں سخن برمن بسیار کارگر افتاد۔ او را رہا نمودہ روئے بہ یاراں خود نمودم۔ کہ ایں مرد را شناختم دلاک است کہ بہ دو غاز نمی ارزد۔ پس بے توقف۔ از ینجا درگذشتہ و بر اسپاں سوار از خرابہ چہار نعل رو بدرۂ معہود و میعادگاہ تاختیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار ششم

در بیان اسرا و غنایم کہ بدست ترکمانان افتاد

پس از رسیدن بدرۂ میعادگاہ از اسپاں فرود آمدیم۔ برائے استراحت خود و رفع خستگی اسپاں و تلافی بیخوابی شب قدرے درآنجا درنگ کردیم۔ یکے از ہمراہاں درمیان تاخت و تاز بگوسفندے برخوردہ واز ربودنش درنگذشت بہ محض ورود سرش را بریدہ و گوشتش بر سیخہائے چوبیں با خار و خاشاک و سرگین کباب کردند۔ با اشتہائے تمام نیم پزآں را خوردیم۔ و بر سر غنایم دویدیم

مقصود ما بیشتر دانستن بالذات قیمت اسیراں بود۔ یکے از آناں مردے بود پنجاہ سالہ باریک قد۔ تیز نگاہ۔ سرخ رخسار۔ انبوہ ریش۔ زیر جامۂ قصب در پا و کلیجۂ کشمیری در بر۔ شبیہ بہ اہل درخانہ۔

دیگرے میانہ سال۔ کوتاہ بالا۔ خندہ رو۔ عمامہ بر سر۔ قبائے بغلی ہزار تکمہ در بر۔ با عبائے سیاہ۔

دیگرے تنومند و توانا۔ زمخت رو۔ بدہیئت۔ کہ بلحاظ قوت او را از دیگراں محکم تر بستہ بودند۔

بہ تحقیق چگونگی حالت و پیشہ و حرفت ایشاں پرداختند۔ مرد باریک قد چوں از ہمہ متشخص تر می نمود۔ و مظنۂ سربہائے معتنا بہ واشت نخست پیش کشیدند و چوں ترکی نمی دانست۔ من بترجمانی نامزد گردیدم۔

ارسلان سلطان:۔ تو چہ کارۂ؟

اسیر:۔ بہ آواز نرم و حزیں۔ بندۂ کمینہ بیچارہ۔ ہیچ کارہ۔

ارسلان سلطان:۔ آخر ہنر و پیشہ ات چیست۔

اسیر :- غلام شما شاعرم - می خواهید چه باشم - ؟
یکے از ترکمانان ناتراشیده شاعر یعنی چه ؟ بچه کار میخورد ؟
ارسلان سلطان :- شاعر یعنی هیچ آدمی هرزه چانه - یاوه سرا -
هرزه گدا - خانه بدوش - دروغ فروش - چاپلوس - که همه را مے فریبد و همه کس
مرگش را از خدا می طلبند - نمی دانم این بلا را از سر ما کے دور خواهد کرد - ؟
ارسلان سلطان :- خوب اگر شاعری و بیچارهٔ - این زیر جامه قصب و کلیچه
ترمه را از کجا آوردهٔ -

اسیر :- اینها از یک دست خلعتے است که حاکم شیراز بصلهٔ قصیده
که برایش ساخته بودم داد - اول او را از بقیه خلعت شاهزاده برهنه نمودند -
و کلیچه پوستی منحوس بر او پوشانیده قوش دادند - آنگاه مرد کوتاه قد را پیش
کشیدند -

ارسلان سلطان :- مردکه - تو کیستی و کارت چیست ؟
اسیر :- بندهٔ کمترین "ملا" می باشم -
ارسلان سلطان :- برو گم شو - پدر سوخته خر ملا باشی هر که می خواهی باش -
پدرت را می سوزانم ! سرت را می برم ! بگو تا جرم و مالدار خوب -
ملا باشی ، هم باشیی - ملایان همه توانگرند - مال مردم را همه آنان
می خورند -

بعد معلوم شد که آقا ملائے (گلاوان) اصفهان بوده است کدخدائے
(گلاوان) محض گرفتن تخفیف برائے بوه (ماربین) او را به شفاعت نزد بیگلربیگی
اصفهان فرستاده بود -

ارسلان سلطان :- خوب ملا ! مداخل تو در (گلاوان) چند است ؟
ملا :- بنده مداخل ندارم - مخارج خیلے دارم ؟
ارسلان سلطان :- کسے که مداخل ندارد و خیلے مخارج دارد به در خانه
کارش چیست -
ملا :- پنج سال گذشته حاصل (ماربین) را ابن خورد - عامل آنجا مرا

فرستاد- تا از ہمہ دادخواہی کنم-

ارسلان سلطان :- ہالو بمیری! حاصل "مابین" این نخوردہ است تو وعامل خوردہ اید- حال کہ این قدر دادخواہ خوبی بودہ برو در دشت قبچاق از طرف ہمہ این قدر دادخواہی کن تا جانت برآید-

یکے از ترکمانان پرسید- خوب این ملا بچہ می ارزد؟

ارسلان سلطان :- اگر بچیزے نمی ارزید ملا نمی بود-

ملا :- یعنی چہ؟ یعنی مفسد بیدین- اگر ہمساز مردم باشد- شاید از پیش بالا آیند وگرنہ مے گویند- برود بجہنم بہ نظرم می آید کہ تا بشکار گراز کردہ ایم- دریغ از زحمت ما- خوب نگاہش بداریم- بہ بینیم چہ درمیاید- پس اسیر سیمیں را پیش آوردند-

ارسلان سلطان :- خوب یارو- شما کہ اید و چہ اید؟

اسیر :- مخلص شما فراشم-

ترکمانان گفتند :- دروغ میگوید! مخلص فراش نیست چرا کہ در رخت خواب میخوابید-

اسیر :- رخت خواب از آقایم بود-

ترکمانان گفتند :- بمرگ خودت نمی شود! باید اقرار بکنی کہ تاجرم وگرنہ تورا می کشیم-

پس آن قدر مشت و سیلی بسر و صورتش زدند کہ بیچارہ گفت حالا کہ می خواہید تاجر باشم- تاجرم-

من از وجنات حالش دانستم- کہ براستی فراش است- خواستم وساطتے از او کنم- ہمہ برآشفتند کہ خفہ شو- وطرفداری مکن- وگرنہ تورا ہم از سرنو اسیری کنیم- من ہم خفہ شدم- تا از نو اسیر نشوم-

چوں دزدے انسانی خود را بے شگون و کم برکت دیدند- دربارۂ اسیران درمیان ایشان اختلاف عظیمے پیدا شد- جمعے گفتند کہ ملا را بہ مفتی نباید از دست داد- اما فراش و شاعر را باید کشت جمعے دیگر گفتند

که ملارا باید برائے سرہانگاہداشت - وفراش را باید بندہ ساخت وشاعر فضلاست باید انالہ اش نمود - بارے بقتل شاعر ہمہ متفق بودند وکم ماندہ بود شاعر بیچارہ ازمیان بررود -

رگ مہربانی ومردی من بجنبید چہ از سیمائے او دانستم - مردے صاحب کمال است - گفتم اے یاران دیوانگی نکنید - از قتل این مرد بگذرید - توانگری ودرویشی شعر الفظی است او در معنی شاعر کشتن مرغ زرین تخم برشتن است - مگر حکایت آں بادشاہ را شنیدہ اید کہ بہر بیت شعر یک مثقال طلا میداد؟ چہ میدانید؟ بلکہ ایں شاعر ہم از آنان باشد کہ ہر بیت شعرش مثقالے طلا ارزد -

یکے از ایشاں فریاد برآورد کہ اگر ایں طور است ہمیں حالا یک بیت بگوید - اگر بمثقالے طلا ارزید بسیار خوب - وگرنہ دامن حیاتش را چاک می کنم - از یافتن چنین گنجے شائیگان شادمان ورامیگان گفتند کہ اے شاعر - اگر گفتی زیشت خلاص - وگرنہ خونت حلال است -

بارے گفتگو دراز کشید - ونتیجہ قضایا اینکہ ہر سہ را نگاہدارند واز راہے کہ آمدہ اند بہ بنگاہ خود برگردند -

پس ارسلان سلطان غازیان ترکتاز را جمع کرد کہ بہ بینیم چہ آوردہ آید -

یکے زجیب درآورد ساغر سیمین	بگرد او بہ خطے نغز شعر ہائے گزین
یکے دگر سر قلیان سیم مینائی	براو نوشتہ فلاں حاجی فلاں جائی
یکے دگر لگن وشمعدانی از زرناب	کنارہ ہر دو مرصع بدر ولعل خوشاب
یکے دگر خز وسنجاب وشال کشمیری	کہ گر بدانی مال تو بودہ می میری

یکے از ایشان درنہایکی بہ گمان اینکہ نقرہ است یک کیسہ بزرگ پول سیاہ آوردہ بود! ہمہ بخندیدند - وبر یختیند - غنیمت منحصر بہ نقد نبود - از قلیان وآفتابہ ولگن مفضض ومطلا - واز پوستین وکلیجہ خز وسنجاب وشالہائے کشمیری اعلا - ہر جنس وہر نوع متاع کہ بدست شان افتادہ بود وا گذار نہ کردہ بودند - ہمیں کہ نوبت بمن رسید - کیسہ در بغل نہفتہ را بمیدان

نہادم - کہ بجان شما جز ایں دستگیر من نشد - چوں غنیمت من از آں ہمہ گرانمایہ تر بود بیشتر از ہمہ مورد ستایش و آفرین گردیدم و باتفاق گفتند کہ اگر سالے دیگر با ما بمانی قطب وزداں خواہی شد - بہ بینید اصفہانی کہ ترکمان پوشود چہ می شود!

ارسلان سلطان گفت :- فرزند! رویت سفید کہ روئے مرا سفید کردی - پس ازیں با من جمع المال خواہی بود - یکے از کنیزانم را بتو بزنی میدہم - با ما یک جا می نشینی - چادرے با بیست گوسفند بتو می بخشم - در عروسیت ہمہ قبیلہ را شیلان می کشم -

ایں سخنان چناں برمن تاثیر نمود - کہ بر نیت گریزم استوار تر ساخت ؟ با اینکہ در تقسیم غنیمت مستحق بہرۂ بزرگ بودم - دینارے بمن ندادند و بزیر چشم غدغن کردند - کہ اگر نفست در آیا رسرت را مثل سر گنجشک از جائے برمی کنم - دریں حالت اگر مردئی دہن بکشا! ناچار باز بہ حفظ ہماں پنجاہ اشرفی در کمر و چند ریالے کہ دراں اثنا - بکالہ نہفتہ بودم قانع شدم - پس درمیان ایشان برائے تقسیم اختلاف عظیمے واقع شد و ستیزے برخاست - کہ کم ماندہ بود - خونے درمیان واقع شود - ناگاہ یکے از ستیزیاں را بخاطر رسید کہ باوجود ملا چرا باید بہ حکم شرع راضی نشد -

پس ملا را حکم کردند - تا موافق شرع انور غنیمت را درمیان مجاہدین قسمت کرد - با ایں کہ قدرے از آں اموال مال خود ملا بود و شرعاً نیز مال بیت المال بہ قاضی تعلق داشت - باز بجز مشتے رشخند و استہزا ء چیزے بکیسہ ملا نہ رفت -

---

شادآں بلگرامی

گفتار ہفتم

در سلوک مہر آمیز حاجی بابا و سرگذشت دل سوز ملک الشعراء

از ہماں راہ کہ آمدہ بودیم برگشتیم۔ اما بسبب ہمراہی اسیران و نوبت بہ نوبت سواری ایشاں ترتیب طور دیگر شد۔

من از اول میل غریبے بمرد شاعر بہم رسانام۔ واز گفتار و رفتارش تاثیر کلی در دلم پیدا شد۔ وانگہے در چناں عالمے بچنیں عالمے برخوردن مرا دلداری بلکہ نوعے افتخار بود کہ می نمودم من ہم فاضلم۔ رفتہ رفتہ بے آنکہ اظہار محبت خود را باو بروز دہم بشرط وا داشتن او بساختن اشعارے کہ یک بیتش بہ مثقالے طلا ارزد پاسبان او گردیدم۔ در زبان فارسی بے ترس و بیم در ہر باب گفتگو می کردیم۔ گفتم رفیق۔ دل قوی دار کہ من شرح حالم چنین است و خیال فرار دارم۔ در اولیں فرصت بہ خلاصی تو خواہم کوشید۔ او کہ بجز دشنام چیزے نمی شنید و ایں سخنان مہر آمیز بشنید سخت شاد شد و بایک جہتی شرح حال خود را باجمال بیان کرد۔ دانستہ شد کہ از اعاظم رجال است و بہ لقب ملک الشعرائے ملقب۔ از شیراز بطہران برگشتہ و در ہماں شب ورود اصفہان بدست ترکماناں افتادہ بود۔ روزے در میان آں صحرائے نمک زار بعد از آنکہ من سرگذشت خود را گفتم۔ او نیز از آں خود را بدیں گونہ نقل مجلس دوستداری کرد۔

مترجم گوید :- کہ ہرچند در نسخہ اصل ایں ملک الشعراء را مؤلف

بہ "عسکر خاں" لقب دادہ۔ ولے از واقعہ معلوم میشود کہ آں مرد فتح علی خاں صباتے کاشی است۔ کہ در سنہ (۱۸۱۲) و سنہ (۱۸۱۳) عیسوی در طہران بودہ۔ شاید مولف نخواستہ حکایت اورا صریحاً بنام او بیان نماید۔ در ہر حال سرگذشت او قریب بحقیقت است۔

(سرگذشت ملک الشعرا میرزا فتح علی خاں)

من در شہر کرمان زائیدہ شدم۔ نامم فتح علی است۔ پدرم در ایام آغا محمد خان خواجہ۔ مدت ہا حاکم کرمان بود۔ خیلے قصد عزل و خانہ خرابی او کردند۔ اما از برکت عزت و رشوت و حیلت دست باو نیا فتند۔ بارہا چشمانش بمعرض خطر افتاد۔ ولے در نیامد۔ عاقبت در ایام این شاہ بسر زندہ بگور برد۔ دہ ہزار تومان ترکہ او بے تعرض و دست اندازی بمن رسید۔ در کودکی بسیار مواظب درس و مشق بودم چنانچہ در شانزدہ سالگی بخوش نویسی مشہور گشتم۔ دیوان حافظ را سراپا از بر داشتم۔ وطبعم چناں رواں بود کہ تصور میکردم با شعر یا نظم گفتگو مے کردم۔ حتی وقتے در زیر چوب و فلک در معرض زنہار خواہی مطلب خود را بانظم بیان کردم۔ موضوعے نہ بستہ و مضمونے نگفتہ نگذاشتم۔ لیلی و مجنون خیالے ساختم۔ بہتر از آن کتبی۔ در آں کتاب از تعریف و توصیف چیز ہائے ندیدہ و وہمی مانند عشق بازی گل و بلبل و تعلق شمع و پروانہ داد سخن دادم۔ بمفاد "اعذبہا اکذبہا" مبالغہ و اغراق را از حد گذراندم در ہر مجلس و محفل کہ حاضر مے شدم ہمہ اشعار خود را میخواندم و ہر چہ میگفتند از اشعار خود استشہاد می نمودم۔

در آں ایام پادشاہ با صادق خاں شقاقی کہ بسرکشی و باغیگری برخاستہ بود۔ مبارزتے نمود۔ و غالب آمد۔ فتحنامہ ساختم۔ در فتحنامہ رستم درمیان ابر ہا بمیدان کارزار نگاہ میکند۔ باغی از او فرود آمدن و یاری کردن می خواہد۔ رستم در جواب می گوید۔ جائے من در اینجا خوب است۔ اگر بزیر آیم ممکن کہ ضربے از سر پاش شاہ خورم۔ و چوں خشخاش شوم۔

لاجرم پایش را بدشمنانِ شاہ واگذاشتم۔ ازیں قبیل نکات ودقایق
درآں قصیدہ پیدا کردم۔ درآخر گفتم کہ بحر حال صادق خاں ولشکرش را
از زمانہ جائے شکایت نیست۔ چہ باایں کہ از دست پادشاہ پائمال شدند
سرشاں بآسمان افراشت۔ یعنی پادشاہ سرشاں را بہ نیزہ کرد۔ ایں قصیدہ
بگوشِ میموں پادشاہ رسید نیکو پسندید۔ ومرا از گزیدگانِ شعرا ساخت۔
ودر حضور اعیان دہانم را با طلا انباشت۔

ایں احترام باپیہ پیشم فتم شد۔ بزمر ندیما وباریافتگان درآمدم مرتجل
وغیر مرتجل بنظم قطعہ وغزل مے پرداختم۔ بارے برائے اظہار خدمتگذاری
بخاکپای حضرت شہریاری عرضہ داشتم۔ کہ در زمان پیش فردوسی طوسی
بنام سلطان محمود غزنوی شہنامہ پرداخت۔ وبداں واسطہ اورا در صفحہ
روزگار نام بردار ساخت۔ چہ می شود کہ پادشاہے مانند شہریار امروزۂ ایران
کہ در ہیچ عصر مانند او پادشاہے نیامدہ ونیاید۔ وسلطان محمود غزنوی
بندگی اورا نشاید۔ ساختہ شدن شہنشاہ نامہ بنام او از سلطان محمود
غزنوی مشہورتر گردد۔ از جانب سنی الجوانب دستورے ارزانی شد ومن
دست بکار شہنشاہ نامہ سازی شدم۔

ہر کہ معنے طمطراق الفاظ وغرائب معنے خواہد۔ آں کتاب را بہ بیند۔
چوں ایں بیت را ساختم :-

گو گیو دل گیو سر گو نہاد   گو ایمن گو کیش وہم گو نژاد

ہمہ گفتند کہ فصاحت وبلاغت الفاظ تمام شد۔ وچوں ایں بیت را نظم کردم :-

غراشید وپوشید شبرنگ شاہ   ز سُم پشت ماہی زدم روئے ماہ

ہمہ گفتند کہ ریشہ معنی خشک شد۔ امین الدولہ صدر اصفہانی را با من شکر
آبی بود۔ بہ بہانۂ دوازدہ ہزار تومان جریمہ ام کرد۔ اما پادشاہ بعنوان اینکہ شعر
شعرایم بخشید ونگرفت۔

روزے در مجلس بزرگ از سلطان محمود غزنوی وفردوسی سخن مے رفت۔ کہ
درآنجا سے ہر بیتے از ابیات شہنامہ پادشاہ بایک مثقال زر دادہ است۔

من چوں مے دانستم - ایں سخن بگوش پادشاہ میرسد - گفتم :- درسخاوت سلطان
محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہِ مانسبت قطرہ بدریاست - زیرا او آں مبلغ را بگرانمایہ
ترین شعرا داد - ایں بیش از آں بکمیں پایہ ترین شعرا بذل کرد - کہ من بندہ حاضرم ؎

(تفاوت از زمین تا آسمان است) :

حاضرین متحیر - کہ من کے و کجا و چگونہ موردِ ایں ہمہ احسان شدم - با یکدیگر
نگران بزبان حال پرسیدند - و من بازبان قال جواب دادم - آرے ہر چند
ایں مبلغ را پادشاہ دستی بمن نداد - اما در معنے رسانند - چنانچہ ترکہ پدرم را
بفحوائے (العبد وما فی یدہ کان لمولاہ) می توانست ہمہ را
ضبط کند، نہ کرد - ایں دہ ہزار تومان امین الدولہ دوازدہ ہزار جریمہ ام کرد -
نگرفت ؟ ایں بیست و دو ہزار تومان - بالفظ مبارک فرمود کہ ہر سالہ
پنج ہزار تومان از اکابر و اعیان در ایام متبرکہ و اعیاد بصلہ بستان -
و سالہاست می ستانم و خواہم گرفت - اگر اینہا را حساب کنم روی ہم از احسان
سلطان محمود بہ فردوسی بیشتر مے شود - پس :-

صد ابر باشد یک قطرہ پیش جودش
ہر کس کہ دید گفتا للہ درہٗ قایل

آنگاہ دعائے بلیغے کردم - کہ خداوند سایہ بلند پایہ اش را از مفارق
جہانیان تا آخر الزمان کم نگرداند - و دشمنانش را از قلیل و کثیر صغیر و کبیر ذلیل
و حقیر گرداند - و چوں یقین داشتم بہ گوش پادشاہ مے رسید مبالغہ و افراط را
از حد گذراندم - روزے چند براں نگذشت کہ با عطائے یکدست خلعت خاص
از قبائے پوتکی و شال کشمیری سر و کمر - و خرقہ سنجابی زریں ممتاز با فرمان
ملک الشعرائے سرافراز شدم - برسم معتاد سہ روز فرمان را بہ پر کلاہ زدہ
درخانہ نشستم - دوستان و آشنایان بہ مبارک باد و شیرینی خوری آمدند و من ہم
برخود می بالیدم و بزرگی خود را ہر دم افزوں مے دیدم - بعد ازاں نیمے برائے
انتقام - و نیمہ برائے جلب انعام - قصیدہ برائے امین الدولہ ساختم ذو معنیین
و ذو وجہین، و اکثر عربی چنانچہ از کم سوادی ہمہ را بمدح خود حمل کرد - و در حقیقت

همه ذم بلکه دشنام او بود۔ آرے در مذاق فارسی زبانان بالائے معانی
رکیکه را چوں لباس بالفاظ عربی پوشانند۔ رکاکت آنها ازاله گردد۔
خلاصه قصیده چناں مغلق و معقد است۔ که کس درک آں نتواند کرد۔
مگر من خودم معنی دہم۔

هنرم منحصر بنظم اشعار نبود۔ از علم هندسه و جر اثقال سررشته وافر داشتم۔
بزرگان همه از اختراعاتم حیرت می بردند۔ چرخے ساختم که اگر یک آلت
دیگر داشتی تا قیامت باز نه ایستادی۔ شکلے به هندسه افزودم که هیچکس
حل نتوانست کرد۔ در رنگ کاغذ ید طولانی داشتم۔ قلم و دواتے بطرز نو
اختراع نمودم۔ بقماش بافی برخاستم۔ بادشاه نگذاشت و گفت که تو شعر بباف
قماش را فرنگاں کودن ببافند۔ و سوداگراں از فرنگستان بیاورند۔
در روز نوروز بعادت بزرگاں خواستم۔ به پادشاه پیشکش کنم۔ قطعهٔ شیوا
نظم کرده بر خلال دنداں کاوی سخت مطبوع طبع همایوں افتاد۔ همه
اعیان را ببوسیدن دهانم فرمان داد۔ درآں قطعه دندان بادشاه را
بلولو۔ و خلال را بمثقب۔ و گوشت بن دندان را بشاخهائے مرجان
که در اطراف لولو یافت میشود۔ و ریش بلند عنبر آگند بادشاه را بامواج
دریا تشبیه کرده بودم۔ راستی بجودت قریحهٔ من همه کس آفریں خواندند و
از روئے مدح همه گفتند۔ که با بودن تو فردوسی خر کیست؟ بصلهٔ ایں قطعه
بادشاه خواست که مبلغے خطیر بمن رسد۔ خلعت امساله فرزند خود حاکم
فارس را با من فرستاد۔ در عرض راه بدبها گرفتم۔ و در شیراز مورد احترام
تام و احسانِ فراواں گشتم۔ و واقعاً مبلغے خطیر بمن رسید۔ در واقعهٔ
پرند و شین آں مبلغ خطیر بدست ایں ترکمانان خطرناک افتاد
و من که فلک را ریشخند می کردم۔ ریشخند ایناں شده ام که می بینی۔ اگر تو به
خلاصی من نکوشی۔ وائے بر من۔ شاید بادشاه از خلاص من بدش نیاید۔
اما آنکه سربها بدهد کیست؟ امین الدوله را رنجانیده ام۔ چرا که گفتم۔
آنکه کوک کردن ساعت را نداند۔ اداره مملکت را چگونه اداره تواند

من چوں ے دانستم۔ این سخن بگوش پادشاہ میرسد۔ گفتم :۔ در سخاوت سلطان محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہِ ما نسبت قطرہ بدریاست۔ زیرا او آں مبلغ را بگرانمایہ ترین شعرا داد۔ این بیش از آں بکہین پایہ ترین شعرا بذل کرد۔ کہ من بندہ حاضرم"
(تفاوت از زمین تا آسمان است)۔

حاضرین متحیر۔ کہ من کیے و کجا و چگونہ موردِ این ہمہ احسان شدم! بیک دیگر نگران بزبان حال پرسیدند۔ و من بازبان قال جواب دادم۔ آرے ہر چند این مبلغ را پادشاہ دستی بمن نداد۔ اما در معنے رساند۔ چنانچہ ترکۂ پدرم را بفحوائے (العبدُ وما فی یدہٖ کان لمولاہٗ) می توانست ہمہ را ضبط کند۔ نہ کرد۔ این دہ ہزار تومان امین الدولہ دوازدہ ہزار جریمہ ام کرد۔ نگرفت؟ این بیست و دو ہزار تومان۔ بالفظ مبارک فرمود کہ ہر سالہ پنج ہزار تومان از اکابر و اعیان در ایام متبرکہ و اعیاد بصلہ بستان۔ و سالہاست می ستانم و خواہم گرفت۔ اگر اینہا را حساب کنم روی ہم از احسان سلطان محمود بہ فردوسی بیشتر مے شود۔ پس :۔

اصلا ابر باشد یک قطرہ پیش جودش
ہر کس کہ دید گفتا للہ درّ قائل

آنگاہ دعائے بلیغے کردم۔ کہ خداوند سایہ بلند پایہ اش را از مفارق جہانیان تا آخر الزمان کم نگرداند۔ و دشمنانش را از قلیل و کثیر صغیر و کبیر ذلیل و حقیر گرداند۔ و چوں یقین داشتم بہ گوشِ پادشاہ مے رسید۔ مبالغہ و افراط را از حد گذرانیدم۔ روزے چند براں نگذشت کہ باعطائے یکدست خلعت خاص از قبائے پولکی و شال کشمیری سرو کمر۔ و خرقہ سنجابی زریں ممتاز تم با فرمانِ ملک الشعرائے سرافراز شدم۔ برسم معتاد۔ سہ روز فرمان را بہ پر کلاہ زدہ در خانہ نشستم۔ دوستاں و آشنایاں بہ مبارک باد و شیرینی خوری آمدند۔ مسلّم برخود می بالیدم و بزرگی خود را ہر دم افزوں مے دیدم۔ بعد ازاں بپنجے برائے انتقام۔ و نیمہ برائے جلب انعام۔ قصیدہ برائے امین الدولہ ساختم ذو معنیین و ذو وجہین و اکثر عربی چنانچہ از کلمے سوادی ہمہ را بمارح خود حمل کرد۔ و در حقیقت

همه ذم بلکه دشنام او بود۔ آرے در مذاق فارسی زبانان بالائے معانی
رکیکه را چوں لباس بالفاظ عربی پوشانند۔ رکاکت آنها ازاله گردد۔
خلاصه قصیده چناں مغلق و معقد است۔ که کس درک آں نتواند کرد۔
مگر من خودم معنی وہم۔
هنرم منحصر بنظم اشعار بود۔ از علم هندسه و جر اثقال سررشته وافر داشتم۔
بزرگان همه از اختراعاتم حیرت می بردند۔ چرخے ساختم که اگر یک آلت
دیگر داشتی تا قیامت باز نه ایستادی۔ شکلے به هندسه افزودم که هیچکس
حل نتوانست کرد۔ در رنگ کاغذ بطولانی داشتم۔ قلم و دوات بطرز نو
اختراع نمودم۔ بقماش بافی برخاستم۔ پادشاه نگذاشت و گفت که تو شعر بباف
قماش را فرنگاں کودن بباقند۔ و سوداگراں از فرنگستان بیاورند
در روز نوروز بعادت بزرگاں خواستم۔ بپادشاه پیشکشی کنم۔ قطعه شیوا
نظم کرده بر خلال دنداں کاوی سخت مطبوع طبع همایوں افتاد و همه
اعیان را ببوسیدن دهانم فرمان داد۔ در آں قطعه دنداں پادشاه را
بلولو۔ و خلال را بمشته و سنبب و گوشت بن دنداں را بشاخهائے مرجاں
که در اطراف لولو یافت میشود۔ و ریش بلند عنبر آگند پادشاه را باموج
دریا تشبیه کرده بودم۔ راستی بجودت قریحه من همه کس آفرین خواندند و
از روئے مدح همه گفتند۔ که با بودن تو فردوسی خر کیست؟ بصله ایں قطعه
پادشاه خواست مبلغے خطیر بمن رسد۔ خلعت امساله فرزند خود حاکم
فارس را بامن فرستاد۔ در عرض راه بدیها گرفتم۔ و در شیراز مورد احترام
تام و احسان فراواں گشتم۔ و واقعاً مبلغے خطیر بمن رسید در واقعه
پرند و شبین آں مبلغ خطیر بدست ایں ترکماناں خطرناک افتاد
و من که فلک را ریشخند می کردم، ریشخند ایشاں شده ام که می بینی۔ اگر تو به
خلاصی من نکوشی۔ وائے بر من۔ شاید پادشاه از خلاص من بدش نیاید۔
اما آنکه سر بها بدهد کیست؟ امین الدوله را رنجانیده ام۔ چرا که گفتم۔
آنکه کوک کرده ساعت را هند اند۔ اداره مملکت را چگونه اداره تواند

ازیں جہت با من بد است مے ترسم کہ کہ بیادم نیفتد۔ تا از اندوہ
ورنج ہلاک شوم۔ نقدے کہ مایہ انجامم بود۔ بباد رفت۔ از وطن جدا۔
سر بہا از کجا آرم۔ امّا چوں اسارت من بہ تقدیر ایزدی است۔
شکایت ازاں بیجاست (ما شاء اللہ کان وما لم یشاء لم یکن)
ولے از آں جائیکہ تو محب علی و مبغض معاویہ ہیچ نباشد (لا لحب علی
بل لبغض معاویہ) اقدامے فرمائی جز التماس آں دارم کہ بہ خلاصی
من از دست ایں تنگ چشم ترکماناں صرف ما حصل مقدرت و توال
خود کنی۔ البتہ نزد ائمہ طاہرین اجرت ضائع نخواہد ماند۔

سیّد اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار ہشتم

در خلاصی حاجی بابا از دست ترکمانان و بدست ایرانیان افتادن و درست آمدن مصداق "از خاک برخاستن و بجا کسر نشستن" وے

المستجیر بعمرو عند کربتہ کالمستجیر من الرمضاء بالنار

ملک الشعراء سرگذشت خود را بپایان رسانید وعدۂ آں دادم کہ بقدر تواں در خلاصی او اہمال نکنم۔ اما در آں حال شکیبائی می بائیست۔ کہ ہنوز خود در بند بودم۔ کوشیدن بندہ برہاندن دیگرے از بند۔ دیوانگی بود۔ آں بیابان آں ترکمانان آں ما۔ آں وادی ہولناک چگونہ خلاصی میتواں۔

جز آنکہ صبر و تحمل کنم چہ چارہ کنم

بعد از گذشتن از کویر عراق بخاک (دامغان) طرف شرقی آنجا در کنار راہے کہ از طہران بہ مشہدی رود۔ ارسلان سلطان رستے بیساراں کرد۔ کہ در اینجا توقف باید۔ شاید قافلہ بچنگ آید۔ ور نزدیکی راہ بر سر تپہ دیدہ بانے برگماشتند۔ سحر گاہاں دواں دواں بیامد۔ کہ از میان راہ گرد و غبار عظیمے برپاست۔ گویا کارواں است!

ما دست و پائے خود را برائے یغما جمع کناں دست و پائے اسیراں را بستیم تا بعد از یغما بہ ہمراہ بریم۔

ہمہ حاضر یراق اسپہا راندیم۔ ارسلان سلطان بنفسہ طلایہ داری میکرد۔ مرا بخواست۔ کہ حاجی امروز روز مردانگی است۔ بہ ہمراہی من بیا و بجز کارم ملاحظہ کن

که روزی بکارت خواهد خورد۔ و آں گہے شاید۔ با کاردانیان به گفتگو احتیاج افتد۔ ترجمانی نما۔

چوں گرد و خاک نزدیک رسید۔ ارسلان سلطان را حال دگرگوں شد که می ترسیم ایں گرد توتیائے چشم ما نبا شد۔ تند می آئند۔ پراگنده نمی روند۔ صدائے زنگ نمی آید۔ برق تفنگ پدیدار است۔ اسپاں یدکی دارند۔ گماں ہمی برم دست ما بجائے بند شود۔

چوں نیک نظر کرد گفت۔ دانستم که کارواں نیست۔ یکے از اعیان دولت یا حاکم مملکت است۔ بمستقر خویش می رود۔ از کثرت خدم و حشم معلوم است۔

من ایں حال را برائے گریز فرصت نیکے دیدم۔ دلم به تپیدن آغاز ید۔ با خود اندیشیدم۔ بے آنکه بارسلان سلطان بفہمانم۔ گریبان از چنگ او برہانم۔ بدیں تدبیر که بر رہگذران نزدیک شوم۔ خود را اسیر ایشاں سازم۔ با خود می گفتم۔ اگرچه در اول بد میگذرد۔ اما زبان دارم۔ حالی ایشاں میکنم و نجات مے یابم۔ پس ارسلان سلطان گفت پیشتر بردیم و تحقیق حال رہگذران کنیم۔ من بے دستوری او از پشت تپه اسپ راندم۔ و او بقصد آنکه مرا باز دارد۔ از عقب من تاخت۔ چوں بسر تپه رسیدیم۔ خود را یک تیر پرتاب۔ روبروئے رہگذراں دیدیم۔ سواراں را چوں چشم بما افتاد۔ شش ہفت تن از ایشاں جدا شدند و روی بما تاختن آوردند۔ ما برگشتیم۔ ہرچه ارسلان سلطان تند تر راند۔ من کند تر رفتم۔ تا اینکه دستگیر افتادم۔ از اسپم فرود آوردند۔ اسلحه و کمربند پنجاه اشرفی۔ حتی استره ہائے ہدیه پدر یک دقیقه بیش نکشید تاراج شد۔ فریاد کردم۔ که مترسید من نمے گریزم۔ من بعمد خواستم بدست شما افتم۔ گوش ندادند و دستہایم را از شال باشانه ام استوار بستند و با ضرب سیلی و مشت بحضور بزرگ خود بردند۔

بزرگ ایشاں با تمکین تمام تماشا ایستاده بود۔ از احترام و تعظیم زیردستاں می گفتم۔ شاید شاہزاده باشد۔ پشت گرمی چند زدند۔ که زود باش

کرنش کن۔ خادم و حشم بر دورِ او حلقه زدند۔ امر فرمود تا دستهایم را بگشایند۔
فی الفور برجستم و دامنش را گرفتم که شهزاده! پناه و دخیل! دخیل! پناه
به فریادم برس۔ فراش منع کردنم خواست۔ شهزاده نگذاشت که از پناه
آورده کاری بدارد۔

پس به امر ادائے زمین خدمت بوسیدم۔ و مختصر ماجرائے خود را بیان کردم
و گفتم که اگر باور ندارید بر ایشاں حمله آورید۔ و ملک الشعرا را با دو تن اسیر دیگر
از دست شاں بگیرید۔ تا برایں معنی شهادت دهند۔

درآں حال سوار اینکه به تعاقب ارسلان سلطان رفته بودند برگشتند
ترساں و هراساں۔ به امام رضا قسم خوردند که دست کم هزار نفر ترکمان
برما هجوم آوردند۔ من هرچه سوگند خوردم که بیش از بیست تن نیستند
کسے گوش نداد۔ و با تهمت جاسوسی و دروغگوئی قسم یاد نمودند که
ترکمانان برما هجوم آوردند اولین کار اینکه سر تو را می بریم۔ پس به عادت
همه اهل ایران از یاد ترکمانان بدیں سوی و آں سو نگراں رنگها باخته
اسپها تاختند۔

چوں اسپم را گرفته بودند بر استرے بارکشم سوار نمودند۔ همیں که
نفسے گرفتم بسر صبر بحالت فلاکت خود باندیشه و تفکر افتادم نه در جیبم
دینارے بود و نه بر سرم پرستارے و هوادارے۔ اشرفیهائے عثمان
آغا که قوة الظهرم بود از دستم ربوده بودند۔ و سرمایه بجز گرسنگی برجا نمانده
بوده۔ در عقائد اسلام نیز چنداں استوار نبودم که کار خود را به قضا و قدر
حواله و از نصیب و قسمت نواله کنم۔ بے اختیار اشکم فرو ریخت و گریه
در گلویم گره زد۔ با خود گفتم که چشمت کور شود۔ بخش که سزائے تست۔
چوں به مدد گریه تسلیتے یافتم و از هم شهری گری و هم کیشی دیده بربستم
دهان به دشنام و نفرین بگشودم۔
که لعنت بر مثل شما مسلمان! سگ ترسا و یهود بر شما شرف دارد۔
ترکمانان در نزد شما اولیا اند۔ نه دین دارید نه ایمان۔ نه خدای شناسید۔

نہ پیغمبر اسم آدمی بر شما دریغ است سگید و از سگ کمتر۔
بجز تحویل خندہ جوابے نشنیدم۔ دانستم کہ درشتی پیش نمی رود بالتماس و التجا طریق نرمی گرفتم کہ مگر من مثلِ شما مسلمان نیستم۔ مگر غیرت از اسلام نیست؟ آیا کم آوردہ ام۔ دیر آمدہ ام کہ باین عذاب و عقاب سزاوارم دانید؟ من شمارا ہم مذہب و ہم ولایتی انگاشتم و چشم یاری داشتم! این ہمہ بیرحمی و ناجوانمردی در حق من چرا است۔

(خود غلط بود آنچہ می پنداشتیم)

آن گروہ چنانچہ از درشتی متالم نشدند از نرمی ہم متاثر نگردیدند مگر چاروا داری قوی یال و یال۔ علی قاطرچی، کہ قلیانی چاق کردہ بمن تعارف کرد۔ کہ رفیق بیا قلیان بکش اندوہ مدار۔ دل خوش دار۔ غم اندوہ مباش۔ ہر چہ بر سر انسان آید بخواست خداست و چارہ اش بدست اوست۔

اگر این قاطر سیاہ را کہ سوارم۔ خداوند سفید آفریدہ بود۔ آیا من مے توانستم سیاہ کرد؟ این حیوان دیروز جو خوردہ است۔ آیا امروز کاہ می خورد و فردا کہ میداند خار خواہد خورد یا خاشاک باقسمت معارضہ و با طالع ستیزہ نمی توان کرد۔ تو حالا قلیانت را بکش۔ اوقات تلخ نشود۔ دم را غنیمت شمار۔ امروز بگذرد۔ فردا ہم خدا بزرگ است۔ مگر این شعرِ حافظ را نشنیدہ۔

(ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار)

از سخنان علی قاطرچی اندک آرام یافتیم۔ اختلاط را باہم گرم گرفتیم۔ چون دید کہ من ہم از اشعار حافظ بیخبر نیستم خوشش آمد۔ و از ہمان روز ہم کاسہ ام ساخت۔ و گفت بزرگ ما پسر بچہ این پادشاہ است۔ چند روز پیش ازین حاکم خراسان شد۔ اکنون بمقر حکومت خود بشہر مشہد میرود۔ از جہت اغتشاش راہ از عادت معہود آدم ہمراہ برداشتہ است۔ فرمانے در دست دارد۔ کہ بہ ترکمانان ہجوم آرد و تا بتواند از اسارت و غارت کوتاہی نکند۔ و آن قدر سر ترکمانان بطہران بفرستد کہ درمیان ارک کلہ مناری سازند۔ برو شکر کن کہ ہیئت ترکمان نداری

اگر چشمت کوچک و سرت بزرگ و بینیت پہن بود۔ امروز سرت در آب نمک می خفت و فردا پُر از کاہ بہ طہران می رفت۔

شام گاہان درمیان صحرا در کاروان سرائے نیم ویران فرود آمدیم۔ با خود اندیشیدم۔ کہ خود را بہ شہزادہ رسانم و نقود و اسپ و اسلحۂ خود را واپس ستانم۔ ہر چند دلم می گفت و گواہی میداد کہ برا ینہا بیشتر از آنہا کہ گرفتند مستحق نیستی۔ اما چشم طمع و حرص کور نشود۔ چشم از حقیقت پوشیدہ بحرف دل گوش ندادم۔ پس از نماز شام شہزادہ بر بالائے بام متکی بہ متکا بر جانمازے نشستہ بود۔ فرصتے جستم واز دور فریاد برآوردم۔ کہ قربانت شوم۔ عرض دارم۔ اذن پیش رفتنم داد۔ از ہمراہان وے شکایت کناں۔ التماس استرداد مال خود کردم۔ ظلم کنندگان را احضار فرمود۔ از دو تن ایشاں سخت تظلم نمودم گفت پدر سوختگاں پدرتاں رامی سوزانم۔ پنجاہ اشرفی این مرد کجاست۔

قسم خوردند کہ بسر شہزادہ ندیدیم۔

روی بہ یکے از بزرگان حاضر کردہ گفت۔ حالا مے بینید کہ دیدہ آید یا نہ۔ "سپہا چوب و فلک" چوب و فلک آوردند۔ وآناں را بہ فلک برکشیدند۔ شپا شاپ ترکہ بلند شد۔ چوب خواران از بیتابی اقرار با خذ و تعہد کردند۔ کہ سر شہزادہ بسلامت بخشائید واپس میدہیم۔ چوں نقود را بیاوردند شمردہ در زیر بالیں نہاد و آناں را روانہ کرد۔ و بمن گفت۔ تو ہم دیگر برو پے کارت۔ من از حیرت دہان باز و منتظر کہ پولم را بگیرم۔ فراش باشے شانہ ام گرفت و بدور انداخت۔ کہ باز ایستادۂ؟ فریاد برآوردم۔ کہ پولم کو۔

شاہزادہ بشنید۔ و باآواز مہیب گفت کہ باز حرف میزند بزن باکفش بتوی دہنش۔ جہنم بشود۔

فراش باشی کفش ساغریش را در آورد و با نعل پاشنۂ آں

بروہا نم حوالت کناں گفت۔ شرم نداری درحضور شہزادہ ایں طور بے ادبی مے کنی؟ بروگم شو۔ وگرنہ گوش و بینیت بریدہ می شود۔ ایں بگفت و از حضورم براند۔

نومید و نامراد۔ بہ نزد علی قاطرچی برگشتم۔ کہ چنیں شد۔ علی قاطرچی بے اظہار حیرت و تعجب گفت تو توقع داشتی غیر ازیں بشود خواہ ایں خواہ بزرگے دیگر۔ ہرچہ بدست شاں می افتد۔ واپس نمی دہند۔ از دست نواب اشرف والا اشرفی زرد گرفتن از دہان قاطر دستہ قصیل سبز گرفتن است؟ مرد کہ شاہزادہ است۔ نہ بازیچہ اگر دہن داری برآر۔ وگرنہ چشم بپوش و بہ صبر بکوش۔

شاداں بلگرامی

گفتار نهم

در سقائی حاجی بابا از روی ناچاری

به همراهی شاهزاده در وقتی معین با دبدبه و طنطنه تمام
داخل مشهد شدیم. و آن دیار غربت از آشنا بیگانه از دوست
محروم از دوست افزا بی بهره با ملکم از نقود عبارت بود از
پنج تومان که در شب دزدی در کاروان سرا به تقلید عثمان آغا
در آستر کلاه خود نهفته بودم. لباسم قبایکی شالکی با کلیجه پوست
بی ابره و یک پیراهن و یک شلوار. تا قاطرچی از مطبخ شاهزاده را
فضله گیر بود. من نیز ریزه چین خوانش بودم. چون باز شهزاده به منزل رسید
رابطه او برید. و نیز از من. با خود اندیشیدم که باز رجوع با صل
پیشه کنم و دلاکی پیش گیرم. دیدم که کس سر خود را به تیغ من که به جاسوسی
ترکمان متهم نمی سپارد. و آن گهی با آن نقد قلیل اگر اسباب
دکان بخرم. کار دکان لنگ می ماند. اگر دکان براه اندازم کرایه
بزمین می ماند. کرایه بدهم. خودم گرسنه می مانم به مزدوری نه میل
داشتم و نمی توانستم.

قاطرچی از روی نصیحت گفت. فرزند تو جوانی هستی مستعد
و تنومند. زبان باز. خوش آواز. خنده رو. بذله گو. با آواز خوش.
مردم را بنوشیدن آب مشتاق میتوانی ساخت. و با ریشخند
و شوخی بدلها راه توانی یافت. زوار مشهد به خیال استحصال اجر و ثواب
می آیند. برای نجات از دوزخ و وصول به بهشت از هیچ خیر رو گردان
نیستند. کسیکه با ایشان بنام خیرات و مبرات پیش می آید. از عطایا

وصدقات ایشاں کامیاب می کرود۔ بیاو بیادلب تشنۂ کربلا آب بفروش اما نہار درظاہر عملت فی سبیل اللہ باشد ولے تا پول نگیری قطرۂ آب بہ کسے مدہ۔ چوں کسے آب نوشد بجا پلوسی با عبارتہائے "آب وار بگو"۔ "نوش جان عافیت ھلیتا مریئا" اگوارا باشد۔ لب تشنۂ کربلا از شفاعت سیر آبت سازد! از دست بریدۂ عباس علی جام شفاعت نوشی"۔ با ایں گونہ سخناں ریشخند کن۔ کہ ریشخند وردمندان گاہیلے کارہا می کند۔ اما آوازت را چناں بلند برآر کہ ہرکس بشنود۔ ولطیفہا ونکتہ ہا چناں گو کہ ہمہ کس بخندند۔ وشعرہا چناں خواں کہ ہمہ کس را خوش آید۔ (سادہ لوحی وظرافت دروغی زواراں را بہ بین کہ باآں ہمہ ترس وبیم ترکماں از دیار دور دست خرجہائے گزاف می کنند وبہ زیارت میآیند) با ایں گونہ مردم چہ کار نمی تواں کرد۔ بہ آسانی ہمہ را تواں فریفت۔ عقل شاں درچشم است۔ چشم شاں را پردۂ تنک خردی تنگ پوشیدہ چہ می بینند تا چہ بفہمند۔ تو ہرچہ میگوئی بنام خدا وپیغمبر بگو۔ ودیگر کار مدار۔ من چند وقت پیش ازیں در ہمیں جا ہمیں کار کردم۔ وازپول سقائی یک قطار قاطر خریدم اکنوں انیم کہ می بینی۔

بقول قاطرچی عمل کنساں۔ مشکے تازہ خریدم۔ بابندی زنجیرین وشیری برنجیں۔ وکمر بندے چرمین با قلاب خطائے چند بکمر دوختم۔ وطلسم چہل قل ھو اللہی را چند زنگولہ ومنگولہ بوے آویختم۔ ودوسہ روز مشک را در آب جفت خوابانیدہ بعد ازاں پر از آب نمودہ داخل صحن مقدس امام رضا شدم۔ ونوبت ہنر نمائی رسید۔

افتتاح سخنم اینکہ:۔ "سلام اللہ علی الحسینؑ ولعنت اللہ علی قاتل الحسینؑ!"

آبے بنوش لعنت حق بر یزید کن
جاں را فدائے ہمرقد شاہ شہید کن

عجب آبِ خوشگواری دارم۔ جگر را خنک می کند۔ دندان را می ریزد۔ تشنہ را سیراب و سیراب را تشنہ می سازد۔ باغِ بہشت را با این آب آبیاری می کنند۔ آتش دوزخ را با این آب فرو می نشانند! چون دو روز بدستور العمل قاطرچی عمل کردم۔ استاد شدم (معلوم است۔ در چنیں کارہا علم بعد از عمل میآید!) سقایان مشہد را ہمیں کہ چشم بر من افتاد۔ آب در دہان شان خشک شد۔ ہم چشمی برخواستند۔ و بہ بہانہ اینکہ مراحق سقائی در آن جا نیست۔ خواستند کہ سر چشمہ ہنرم را بہ بندند یعنی از آب انبار ہم۔ آب ندہند۔ اما دیدند کہ حریف آب دندان و بابِ دندان نیست۔ قابل این است بزنند و مشک ہمہ را پارہ کند۔ چشم پوشیدند۔ گویا خداوند مرا برائے سقائی آفریدہ است۔ آب گل آلود و بدبوی انبارہا و سقاخانہا را بنام آب زلال چشمہ تسنیم و کوثر می فروختم۔ و نمی دانید از پہلوئے تشنگان چہ قدر می اندوختم۔ پول یک آب را از دہ کس می گرفتم! و باز آب با پول میدادم ہمیشہ چشم بدستِ زوار تازہ رس بود۔ کہ از راہ نرسیدہ۔ و غبار از چہرہ نہ نشستہ جام آب بدست شان بدہم۔ کہ بسم اللہ! فی سبیل اللہ! بشکر اللہ سلامتی از آفات و بلا۔ و بیاد لب تشنہ بیابان کربلا جرعہ آبے بنوشید با گلاب مشہد منور سر و رو را معطر سازید۔ مشک آبے ہم برائے خدا سبیل کنید گاہ گاہ از یں قبیل اشعار نیز باآہنگ خوش مے سرودم ؎

بکن اے تشنہ رحمت گلوتر بیاد آبروئے حوض کوثر
بآب آئینۂ دل صیقلی کن پس از وے یاد عباس علی کن
نہ آبست اینکہ از کوثر نم است این نہ مشک است اینکہ چاہ زمزم است این
بود عیناً چو عیناً سلسبیلا مزاج او مزاجاً زنجبیلا

با آب و تاب این گونہ گفتار و اشعار خود خاطر نشان زوار مے ساختم کہ اولیں ثواب نوشیدن آب مشہد و آن آب من است۔ انعام و احسان زوار بمن بیشمار بود و قطرۂ آبم بہدر نمی رفت و نکتہ از اشعارم ہبا نمی شد

چون دهه عاشورا رسید که ایرانیان را دیوانه مصیبت و عزا و
بدعت هائے بیجا می سازد۔ خواستم من هم هنر مشک گردانی به نمایم۔
تعزیه روز عاشوره در میدان ارک تماشاخانه ایام محرم است در حضور
شاهزاده والی خراسان برپا شد۔ سال قبل سقائی (گاومیش) نام در مشک
گردانی گوئے مسابقت از همگنان ربوده بود۔ گفتند که از گاومیش باید
پرحذر بود۔ که آلت جارحه دارد و قوهٔ منفعله ندارد۔ گوش نه کردم۔ وقت
در رسید۔ شاهزاده در سر ارک بر غرفه بنشست۔ اکابر و اعیان در برابرش
بایستادند۔ من بمیان آمدم۔ سراپایم از زخم تیغ و لاکی خون آلود تا
کمر برهنه مشکے در غایت بزرگی پر از آب بر دوشش در زیر بار گران
نفس زنان آهسته آهسته بزیر غرفه آمدم۔ و به آواز بلند
به مدح شاهزاده و مرثیه خواندن شروع کردم۔ شاهزاده را خوش
آمد۔ یک اشرفی انعام انداخت۔ مردم از احسان او متعجب و از
حالت من متحیر شدند۔ برائے تاکید اثبات هنر طفلے چند خواستم و
بر روئے مشک سوار نمودم۔ آوازه آفرین آفرین بلند شد۔ از
آفرین حضار رگ غزایم به حرکت آمد۔ طفلے دیگر خواستم۔ بر مشک
بنشانم۔ رقیبم (گاومیش) فرصت یافت۔ خود به مشک برجست و
با طفلان بنشست۔ اگرچه بروئے بزرگواری نیاوردم۔ و اندکے
تحمل کردم۔ اما از مهره پشتم صدائے برخاست۔ کمرم خم شانه ام
از زور زنجیر کبود گردید۔ و سراپایم خراشیده شد۔ مشک را بر زمین
نهادم و تا عارضه گرم بود۔ دردے نیافتم۔ ولے بعد از چند دقیقه
معلوم شد که (گاومیش) کار خود را دیده۔ و در تن قدرت مشک برداشتن
بر جا نگذاشته است۔ این بود که اسباب سقائی را فروختم و با نقودیکه
از آب و هوائے سقائی اندوخته بودم۔ حالم بر از وقت ورودم بمشهد بود۔
علی قاطرچی با کرایه طهران رفته بود۔ دستم به نصیحتش نمے رسید۔
خواستم (گاومیش) را بمرافعه کشم و دیت بخواهم۔ گفتند بیهوده است۔

عارضہ تو در ظاہر عبارت از خدشہ است۔ و در شریعت دیت
خدشہ را نص صریحی نیست۔ خواستم وکیل مرافعہ بگیرم۔ گفتند زنہار
وکیل نگیر کہ ہم دعوایت باطل و ہم آنچہ داری از دستت می رود۔
دعوا خران خواستند دعوایم را برایگان بخرند راضی نہ شدم۔ بارے کمرم
شکست و صدایم در نیامد۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار دہم

در کنگاش حاجی بابا با خویش و قلیان فروش و پاگرد شدن

پس با عقل خود مشورت آغاز نہادم۔ کہ بعد از شکستن کمر تکلیف چیست؟
برائے انتخاب پیشہ چند در پیش داشتم۔ گدائی در مشہد رواجے داشت
چوں سقائے نیز شعبۂ ازاں بود۔ راہ و چاہ آں را نیک آموختہ بودم
و میدانستم۔ کہ اگر بداں طریق سالک شوم عنقریب داماد "عباس دوس"
می شوم؟ اما از دریوزہ عارم آمد۔ خواستم میمونے یا خرسے بخرم
و لوطی شوم؟۔ دیدم تعلیم میموں خیلے زحمت و لوطی گری خیلے ہنر
و بے حیائی لازم دارد۔ خواستم روضہ خوان و تعزیہ گرداں شوم۔
دیدم دریں کار بے حیائی بیشتر لازم است۔ خواستم واعظ شوم۔ دیدم کہ
احادیث و اخبار باید جعل کنم۔ عربی نمیدانستم۔ خواستم فال گیر شوم۔
دیدم فال گیر و رمال در مشہد از سنگ بیشتر است۔ و ہماں مے خورند
کہ مرغ خانگی مے خورند۔ خواستم باز دلاک شوم۔ دیدم۔ کہ پابند
می شوم۔ و مشہد جائے ماندن نیست۔ عاقبت دیدم۔ چرسی۔ بنگی۔ تریاکی۔
در مشہد فراواں است۔ و من ہم ازاں چرکہ بدم نمے آید۔ ایں بود کہ قرار
کار را بقلیان فروشے نہادم۔ قلیانے چند بر قلابہائے کمر آویختم
قوطی برائے نہادن سر قلیاں در پیش رو۔ مطہرہ پر از آب در پہلو۔ قبلی برائے
تنباکو بر دوش۔ منقلے بر دست۔ آویزاں انبرہائے متعدد بدیں سوی و
آنسوی بدیں اوزار تو تدارک ایں کار دیدم۔ خلاصہ با آں اسباب

[illegible] - چهار قسم تنباکو خریدم - طبسی،
شیرازی - شوستری - کاشی - در ترکیب و ترتیب تنباکو - با خس و خاشاک
وافزایش و آمیزش با برگ درخت و گیاه مهارتے داشته - از خدا و خلق
شرمے نداشتم - چهار قسم مشتری پیدا کردم اعالی اواسط - اسافل - اراذل -
اعالی را خالص - اواسط را نیم مخلوط - اسافل را تمام مخلوط - اراذل را خس و
خاشاک صرف می دادم - واز هر یک بفراخور حال شان بهائے مختلف
می گرفتم گرکے اعتراض می گرفت - بنمودن کشاورز و کشت زار و سوداگر
تنباکوئے خود همه حاضر بودم -

دیرے نه گذشت که اوّلین قلیان فروش مشهد شدم - در تنباکوئے غلطے
فروختن و با سلیقه قلیان چاق کردن - و بارندی تر بندی نمودن شهرتے
نیک پیدا کردم - از عمدهٔ مشتریانم قلندرے بود (درویش صفدر) نام شناسائے
تنباکوئے خوب بود - جرأت تنباکوئے بد بدو دادن نداشتم - همیشه قلیانم را
به نسیه می کشید - وادائے قرض را هیچ فرض نمے دانست - اما از طرف دیگر
مشتری کش بود - و من هم بطیب خاطر برضائے خاطر او میکوشیدم -
و دوستیش را نعمتے عظیم مے شمردم -

این قلندر مردے بود عجیب هیئت غریب صفت - قوی هیکل - بلند بالا
عقاب بینی - سیاه چشم - تیز نظر - انبوه ریش - گیسوان تا به شانه ریزان تاجے
هشت ترک مکلل به آیات و ابیات بر تارک پوستِ تختی غزالین بر پشت
منتشائے هزار وندانه بر دوش - کشکولے منبّت با زنجیرے برنجین بر دست
خرقه و جلبندیش با کمال اُستادی بخیه زده - در شمهٔ پشمین با مهرهٔ از
سنگ سلیمانی درمیان - تسبیح هزار دانه بر گرد دست - در کوچه و بازار
بهیئتے قدم میزد - شیئاً لله می طلبید - که زهرهٔ بینندگان آب می شد -
با این هیبت و هیئت بعد از انس و الفت معلوم شد که آن همه آرایش
و پیرایش برائے فریب مردمان سست مایه است - مردے بود
در باطن خوش خو - خوشگو - همه فن حریف - در زمانے اندک سلسلهٔ دوستی

ماں خیلے محکم شد۔ مرا بستر دم درویشاں برد۔ اگرچہ از ایشاں سودے نمی بردم
چہ تنباکوے مخلوط با ایشاں نمی توانستم داد و قلیاں ہم از نوکِ شاں نمی
زفیادا۔ اما از گفتار وصحبت ایشاں چناں خوشم مے آمد۔ کہ تلافی ما فاتم مے شد۔
شبے (درویش صفر) از عادت خویش بیشتر سرگرم قلیان شدہ بود روئے بمن
نمود۔ حاجی! حیف نیست تورا با این عقل و شعور دیدہ باطن کور باشد۔
مثل ہمہ مردم۔ من با گستاخی و بے شرمی چہا کہ نہ کردم۔ ولایت نمودم
معجزہ ساختم! مردہ زندہ کردم؟ از لذیذ دنیوی چیزے بر جا نگذاشتم۔
در سایہ گستاخی و بے شرمی کسانیکہ مانند تو از حقیقت من بے خبر اند۔
مرا چیزے مے شمرند۔ واز من می ہراسند۔ از قلندران بزرگ واز ابدال
واوتاد مے شناسند۔ چرا این قدر پست مایہ باشی کہ قلیاں فروشی را
مایہ گذران سازی۔ میل آں نہ داری کہ بسلک درویشان منسلک شوی۔ و بہ
حلقہ خاصاں در آئی۔ یعنی آدم شوی۔

راست است لباس درویشی در ظاہر کم بہا و چرکین نما ست و گذران ایشاں
از دریوزہ و ریزہ خوان دیگران! اما این لقمہ است رنگا رنگ کہ در آید و خلق
آں بکد یمین و عرق جبین احتیاجے نیست۔ زندگی درویشاں تنبلی و تن آسانی است
دو وسلطنت و حکمرانی ببیں شاعر چہ خوب گفتہ۔ (حافظ)

روضۂ خلد برین خلوت درویشان است
مایہ محتشمی خدمت درویشان است

آنچہ زر می شود از پرتو آں قلب سیاہ
کیمیائی است کہ در صحبت درویشان است

دولتے راکہ نباشد غم از آسیب زوال
بے تکلف بشنو دولت درویشان است

قصر فردوس کہ رضوانش بدربانی رفت
نظرے از چمن نزہت درویشان است

بارے مردم زمانہ بازیچہ و ست درویشانند۔ در سایہ ضعف نفس و سستی اعتقاد
ایشاں مے زییم۔ و بریش ہمہ می خندیم۔ ہماناتو با این استعداد مایہ فخر دو دوران
درویشاں بلکہ شبلی و جنید ایشاں خواہی شد۔ ہمگناں این سخن را تصدیق کناں
ہمہ بیکبار بہ تشویق و ترغیبم برخاستند۔ و من ہم در باطن این کار را غنیمت
شمردم۔

امّا از روے خاکساری وخفضِ جناح گفتم ۔ من کجا و عالمِ درویشی کجا۔ پوشیدن
خرقہ۔ درویشی کار ہر بے سروپا نیست ؟ راست است مرا چنداں سواد ہست کہ
بتوانم خواند ونوشت ۔ بلکہ قاریِ قرآن وحافظِ اشعارِ سعدی وحافظ نیز ہستم۔
وبشہنامہ بے تمتّع نیستم امّا این قدر معرفت در طریقت نہ گمانم کہ کافی باشد وبا این
جزئیات ہنر بہ مقاماتِ اولیا پا نہادن نشاید!

N.T. 28.11.63
5.12.63

درویش صفر گفت ۔ اے یار اعتقادِ تو در حقِ درویشاں بیش از آن ست
کہ می باشند۔ درویش را ایں چنداں لازم نیست ۔ مایۂ اصلی درویش کہ ما داریم
گستاخی وبے شرمی است ۔ باپنجاہ یک ایں ہنر کہ تو داری ۔ اگر اندکے در گستاخی
وبے شرمی بے قرائی ۔ بگردن من کہ مرشدِ کل ومالکِ بہشت ودوزخ ام نیز
شمار شوی۔

در واقع اگر خطراتیکہ مدعیانِ کاذبِ نبوت بر خود گرفتہ من ہم مے گرفتم ۔
مانندِ پیغمبراں دروغین پیغمبرِ الوالعزم می شدم ۔ وبر خلافِ شقِّ قمر ہزار معجزہ می کردم
ہمیں بس بود کہ چہار نفر بہ من بگروند۔ با گستاخی وبے شرمی شارعِ اعظم وولیِ اکرم
ایں زمان می توانستم شد۔

سخنانِ درویش صفر را سائرین تصدیق ۔ وبمن اصرار نمودند کہ از قلیاں فروشی
دست بردار ۔ وبطریقت ما کہ معتبر تر وبلند تر از آن است پا گذار۔ پس برائے انتباہ
وعبرت وعدہ دادند۔ کہ در نشستِ دیگر ہر یک سرگذشتِ خود را کہ مایۂ حیرتِ من خواہد شد
بیان کنند۔ من ہم در واقع بہ مصاحبتِ ایشاں بیش از بیش راغب ومشتاق شدم ۔

سید اولاد حسین شاداںؔ بلگرامی

گفتار یازدهم

سرگذشت درویش صفر و دو نفر رفیق او

روز دیگر باز بعادت معهود در یک جا جمع آمده - در حجرهٔ رو به باغچه - هریک قلیان بدست - پشت بدیوار نشسته بودیم درویش صفر بحکم ریاست بر دیگران پیشی جسته - سرگذشت خود را بدین نوع شروع نمود:-

پدرم لوطی باشی حاکم شیراز و مادرم فاحشه بود - طاؤس نام ازیں پدر و مادر قیاس فرزند نانیک توان کرد -

(کاین نان فطیر از آں خمیر است)

همدم و همبازی زمان کودکیم - بوزینه گان و خرسگان پدرم وسائر هم هم کارانش بود - بدستیاری معاشرت جانوران - و بپا مردی جبت لوطیان - تقلید و چیلی که در تمام عمر بکارم می خورد آموختم در پانزده سالگی نوچه لوطی بودم - با چشم همه بین و عقل همه دان در آتش خوردن - و آب از دهان افشاندن و کارد بلعیدن از چنبر جستن بر روئے بند بازی کردن - و سائر ترد ستیها و حقه بازی ها سرآمد اقران گردیدم - از آنگاه آثار ترقی و بزرگی از ناصیه ام پدیدار بود - در روز نوروز - در وقت بند بازی دختر زنبورکچی باشی پاسوزم شد - شور عشقش بواسطه سار بانی که خواهرش باندرون زنبورکچی باشی راه داشت - بگوش من رسید - به نزد میرزائے دو یدم که در میان بازار بر سکوئے بساط عریضه داشت - با مرکب سرخ بر کاغذ زرد با سطور معوج محبت نامه نویسانیدم - و در آخر آں

گنجانیدم۔ اگرچہ ہنوز جمالت را ندیدہ ام۔ اما عشقم ندیدہ بکمال است۔

گوش پیش از چشم عاشق می شود

والاذن تعشق قبل العین احیانا

زردی کاغذ بہ زردی چہرہ۔ وسرخی مرکب با اشک خونیں وپیچ مجی سطور
بدشواری و پیچ وتاب راہ عشق اشارت بود۔ ہم چنیں موئے چند از کاکل۔
وچند مغز قلم۔ درمیانہ نامہ نہادم۔ یعنی از موبہ چو موئے شدم۔ واز نالہ
چونائی۔ کباب و ہیلے۔ یعنی ؎ از فراقت ہم کبابم ہم ہلاک۔ عنابی
گذاشتم۔ یعنی :-

عناب لب لعل ترا قند تواں گفت
چیزے کہ بجائے نرسد چند تواں گفت

زغالی یعنی روئے دشمن سیاہ شود بادامے سفید۔ یعنی :-

بادام سفید سر برآوردہ ز پوست
عالم خبر ند من تورا دارم دوست

ختم نامہ براں شد۔ کہ امیدوارم از دیدارم محروم نسازی۔

اے واے ز محرومی دیدار ودگر ہیچ ، والسلام

از ذوق نامہ بدیں آب وتاب چناں از خود بے خبر شدم۔ کہ بے پروا
بہ میرزا اسم ورسم معشوقہ را سراغ دادم۔ میرزا بہوائے آنکہ مزد پائے گیرد۔
آتش پا۔ جبہ بہ دوش۔ یکسر بخانۂ زنبورکچی باشی تاخت و قضیہ را
عرضہ ساخت۔ زنبورکچی باشی را عشق بازی من باد ختر ش گراں آمد۔
ودرہماں روز فرمانے باخراج من از شیراز صادر نمود۔ پدرم از
خشم شاہزادہ مے ترسید۔ وہم از ہم چشمے ورقابت من بجائے چارہ جوئی
واہمال در رفتنم استعجال کرد۔ روز دیگر وقتے کہ بہ وداع یاراں یعنی
جانوراں پدرم رفتم۔ پدرم گفت فرزند عزیزم سفر ودوری تو برمن ناگوار
است۔ اما چہ چارہ۔ حکم حاکم ومرگ مفاجات چارہ ندارد۔ خدا را شکر۔
باتربیت ہائے من درہیچ جا گرسنہ نمانی۔ چیزے ہم بتو میدہم۔ کہ

بخز پدر بہ پسر کسے بہ کسے نہے دہد۔ آں ہم میموں بزرگ ایست۔ کہ سرآمد میمونہا است اور اوست مایہ ساز۔ دست آموز خود کن۔ اما بجان من کہ بقدر من دوستش پدار۔ بہ پایہ کہ من رسیدہ ام۔ توا لبتہ خواہی رسید۔ بااین میموں طالعت ہمایون است۔ پس میموں را برشانہ ام جہانید۔ وباآں سرمایہ از زادوبوم خود بیروں آمدم۔

چوں نمی دانستم کہ از سفر وحضر کدام یک برمن سودمند تر اشد۔ غمگین واندوہناک۔ راہِ اصفہان راپیش گرفتم۔ مالک میمونی چناں ومطلق العنان بودن سعادت بیکرانی است۔ اما مفارقت آں ہمہ جانوراں مالوف وترک شیراز معروف وعلی الخصوص۔ محرومی از وصال یار ندیدہ۔ کہ موافق قاعدہ پاپستی لیلی اول وشیریں ثانی باشد چناں برمن تنگ کہ چوں درتنگ اللہ اکبر بہ پہلوئے تکیۂ ابدال رسیدم۔ خارحسد ماتم دردل نشست وپائے رفتارم بگل فرورفت بامیموں خود برسنگے نشستم وباآہ ونالہ شروع کردم بہاہہائے گریہ کردن کہ

گرم باز آمدے محبوب سیم اندام وسنگیں دل
گل از خارم برآوردی وخار از پاؤ پا از گل
ملامت گوئی عاشق راچہ گویم مردم دانا
کہ حال غرقہ در دریا نداند خفتہ بر ساحل

ازآواز گریہ ام درویشے از تکیہ پدرآمد۔ سبب گریہ ام پرسید۔ درد دل باو باز نمودم۔ پادرون تکیہ بہ نزد درویشے موقر تر از خود برد۔ آں درویش درسروضع بعینہ مانند من بود۔ حتٰی ایں تاج کہ درسر دارم از وست۔ اما چشمانش چناں ہول انگیز ووحشت آمیز بود کہ زہرۂ انسان را آب میکرد۔

از دیدار من چشمان درویش چہار شد۔ قدرے بایک دیگر سرگوشی کردند۔ آنگاہ درویش وحشت انگیز روئے بہ من آورد۔ کہ مانیز باصفہان مے رویم۔ اگر مے خواہی باہم مے رویم۔ واگر بخت

یاری کند تورا از خاک بر میداریم- بے تکلف تکلیفش را قبول نمودم- و بے گفتگو قلیانی کشیده براه افتادیم- درویش بیدین اینک نام او در راه با من از در بیگانگی و دلسوزی برآمد- وچوں از کار و بارم اطلاعے کامل بهم رسانید- خرم و خندان گردید- پس از ترجیح درویشے بلوطی گری و فضل دریوزه بتقلید مرا تبرک این طریقه و سلوک در آن مسلک تکلیف کرد- که اگر مرا بمرشدے قبول کنی- و کوچک ابدال من شوی- ترا از اوتاد گردانم- چه خود از اقطابم- بعد از آں از نجوم و سحر و طلسمات سخن بمیان آورد- و نسخه چند بمن داد- که در تمام عمر این ها تورا کافی است- و با این ها از همه چیز توانگر خواهی شد-

میگفت- اگر دم خرگوش را در زیر بالین کودک نهی- خواب آورد- اگر خون خرگوش باسپ خورانی باریک قوایم و لاغر میان و تند و گردد- چشم و استخوان کعب گرگ اگر بباز وئے طفلے بندی- جرأت بخشد اگر روغن گرگ بلباس زنے مالی- شوهر از و دل سرد شود- زهره گرگ دافع نازائی زن است- خون خروس هیچ باه ناخن هدهد زبان بندی- و چشم خفاش خواب بندی را شاید- اما بهترین نسخه مهر و محبت کهن گفتار است- و در حرم سراها به خصوص در اندرون خریدارش بسیار- بیروج الصنم پیش او دم نمی تواند زد- مهرگیاه پیش او سبزے تواند شد- ازین قبیل سخنان بسیار گفت- و چنان چم مرا زد- که آخر به تکلیفے سخت ناگوار برخاستن و آں این بود-

— صفرا با این میمون تو مالک گنج قارونی و خبر نداری- اما نه با زنده بلکه مرده او اگر او را بکشیم- و با اعضائے و اجزائے او ادویه چند بسازیم- بهائے طلا با ندرون نهان توانیم فروخت- مگر نمیدانی که جگر میمون علی الخصوص میمونے ازین جنس که تو داری- اکسیر محبت است- پوست بینی او پادزهری است- تریاق همه سموم خاکسترش هرکه به بلعد-

باتمام اوصاف میمونے۔ از قبیل تقلید و تردستی و چابکی و حیلہ وزیرکی۔
مانند او نشود۔ بیا تا او را زندہ سازیم۔

شہادت میموں بداں ہمایونی کہ در تنگی و فراخی یار غمگسار بود۔
برمن ناگوار نمود۔ بہر تکلیف برخاستم۔ ناگاہ چشمانش برافروخت و برگشت
پرہائے بینیش پرباد۔ و رگہائے گردنش پرخون۔ خیرہ خیرہ برمن نگریستن
گرفت۔ حساب کار خود را کردم۔ کہ اگر سر رضا فرو دنیاورم۔ پائے زور
بمیان میاورد۔ و سرم بسر میموں مے رود۔ ناچار دل بر ہلاک میموں
نہادم۔ دور از راہ در درۂ خلوتے آتش افروخت۔ بیچارہ میموں را
بر ہیچ دغدغہ خاطر سر برید۔ و جگر و پوشت بینیش را برداشتند۔ باقی
اندامش را بسوخت۔ و خاکسترش را تمام در گوشۂ دستمال بجوز بندی خود
نہادہ براہ افتادیم۔

چوں بہ اصفہان رسیدیم لباس لوطیگری بلباس درویشی بدل کردہ
روانۂ طہران شدیم۔ بمحض خبر ورود ما بطہران۔ دعا جویان و دوا خواہان
از ہر سوئے بما روئے آوردند۔ مادرے برائے فرزند خود دعائے چشم
زخم می خواست۔ زنے از برائے شوہر دعائے عقد اللسان توقع داشت
پہلوانان حرز تیغ بندی۔ دختران دعائے کشادی بخت میراث خواہان
دعائے مرگ مورثان مے خواستند۔ اما مشتریان پایدار و لقمہائے چرب
و شیرین درویش اندرونیان بودند۔ کہ ہمہ محبت شاہ را بہ نیروئے سحر
بخود منحصر مے خواستند۔ و دواخانۂ درویش مرکب بود۔ از ادویہ چند
از قبیل کس کفتار۔ موئے گرگ۔ پیہ خرس۔ استخوان بوم۔ پر و بال
ہدہد وغیر ذالک پیرہ زنے از اندرون میخواست۔ کہ در رتبہ از ہمہ
بانوان برتر باشد۔ جگر میمون را بدو دادم۔ دیگرے با ہمہ جد و جہد
ہنوز مورد یک نگاہ شاہ نشدہ بود۔ یک لخت از خاکستر میموں بدو داد
شب جمعہ مانند قہوہ بنوشد۔ یکے علاج چین جبیں صورت خواست
پیہ خرس را بدو دادم۔ کہ بصورت بمال۔ اما نہار کہ نہ در شادی بخشد

ونہ در اندوہ روئے درہم کش۔

بارے لولہائے فنا بسیار ببازوان بلکہ بناف زنان بست۔ وجہائے گندہ بسیار بحلق مردان فروکرد۔ درین افسانہ وافسونہا من ہمہ جا ہمراہ ودر وقت گیر کردن ہمدست وہم پا بودم۔ اما دینارے بکیسہ ام داخل نشد۔ ومیمون برایگان از دستم رفت۔

بادرویش (بیبین) ممالک ونواحے بسیار پیمودم۔ در پارہ جاہا مارا بچشم اقطاب واوتاد ودر پارۂ مقامات بنظر قلندروشیادے نگریستند۔ چون پیادہ سفرے کردیم۔ از ہر جا وہر چیز نیک باخبر ومستحضر میشدیم۔ از طہران باستانبول واز آنجا بمصر وحلب وشام رفتیم۔ از بندر جدہ بکشتی سوار روانۂ بندر سورت ہند واز آنجا بہ لاہور وکشمیر روان شدیم۔

اما درین منازل آخرین نقش درویش نمے گرفت چہ مردم آن جاہا خود کہنہ رند وقلاش بودند۔ آخرش رخت بہرات کشیدیم۔ در سایۂ ابلہی افغانان تلافی مافات لاہوریان قلاش وکشمیریان بدذات را بہ نمودیم۔ درویش در ہرات طرح ادعائے نبوت انداخت۔ اما ہنوز دستگاہ معجزاتش تمام نشدہ ووعدۂ جوانئے کہ بہزار کس دادہ بود بسر نرسیدہ۔ بسرائے دیگر کوچید۔ منزل ما در سر کوہے در صومعۂ بود وبمردم گفتہ بود کہ "با مائدۂ سماوے بسر مے برد۔ از بدبختی شبے یک بزغۂ بریان با التمام یکجا من پشمک ویک لگن کشمش خوردہ واز ہیضہ بمرد۔ من برائے حفظ آبروئے وے گفتم کہ "پریان بوجود آدمی بدین کمال رشک بردند واو را بر روحانیان اشتباہ نمودند۔ معدۂ درویش را چنان از مائدۂ روحانی انباشتند کہ جائے نفس نگذاشتند روحش ہمے جست وبدر جست وبہمراہی بادشمالیین تند بآسمان پنجم بالادست حضرت عیسے نشست۔ چرخے خواست کہ زیر دست او نشیند۔ (این باد سراسر تابستان در ہرات مے وزد۔ وبے این باد زندگانی ہراتیان دشوار است) من چنان تحویل دادم کہ "باد رادرویش یا نرا سے

خوبی هراتیان با عقاب و اخلاف ایشان یادگار گذاشت - پیران
جهان دیده این یاد را آزموده با نکار برخاستند - اما با رسوخ سخنان
درویش کاری از پیش نبردند - درویش را با دبدبه و طنطنه دفن نمودند
(اینک میرزا) حاکم هرات بالذات نعش او را بر دوش تا بگور برد - و بخرج
اولیاپرستان گنبدی بر سر قبرش بنا نهادند - که تا قیامت زیارتگاه
ابلهان است - /

من پس از مرگ درویش مدتی بنام کوچک ابدالی او بقیه اجناسش را
با طلسمات و نیرنجات او تاراج می کردم - و بنام موی و استخوان او
خروج میدادم " و بیشتر از کششهای که بنام استخوان حضرتش مبلغها اندوخته
اندوختم - بعد از آنکه یک جوال از موی ریش مقدس و یک توبره ناخن
اقدس او را فروختم - از ترس اینکه اگر در آن تجارت اصرار کنم - خسارت
و اضرار برم - و شاید اهل بخیه بخیه ام را بروی کار اندازند هیچم گیر آید و گفتم
بازشود " سرم را از آنجا کندم - و لوای بسیار ایمان را انتها سیاحت
کنان آخر الامر بمیان قبائل هزاره رخت افگندم - کارم در آنجا بهتر از آنچه
می پنداشتم بالا گرفت - با دعای پیغمبری یعنی با تمام کارها تمام
درویش برخاستم -

پس بدست بادوش درویشی که در پهلویش نشسته بود زد - و گفت
"این فقیر (مولا) در آن کلک با من همدست بود - میدانید که چه استادی
دیگ پلوی پختم - که با خوردن تمام می شد - همه قبائل هزاره خواهم
آنان که پلو آن دیگ را می خوردند بن بگرد [illegible] حضرت ایشان)
که واقعهٔ آن در خراسان آن همه شهرت دارد " گفتم اگرچه یک پادشاهی
که بکرات و مرات بر سر من فرستاده شد - متفاوت نتوانستم نمود -
اما این قدر ابله فریفتم که از گنجینه آنان در تمام عمر راحت میتوانم زیست
اکنون چندی است که در مشهد و در این روزها برای پیدا کردن بنای
نقش زدم - در نگرفت - راه اعتبار مسدود شد - حتی داخل کار تا قبر

بکجا مے انجامد - اینکہ سرگذشت من است

بعد از درویش صفر - درویش دیگر کہ در پیغمبری ہزارہ از اصحاب او بود - بدیں گونہ بہ بیان سرگذشت خود شروع نمود -

(سرگذشت درویش دوئیم)

"پدر من ملائی بود - از ملایان مشہور شہر قم در زہد و ورع چناں معروف و بمواظبت عبادت و طاعت چناں موصوف کہ آب وضویش را بہ نیت شفا مے بردند و غسالہ اش را بنام دوا مے خوردند - ما چند برادر بودیم - وے مے خواست کہ ما ہمہ مانند او باشیم - ایں قدر بر ما سخت گرفت - کہ بفریب و ریا معتاد شدیم - و ایں صفت در ما طبیعت ثانویہ شد - عاقبت در میان مردم چناں بدروغ زنی و دوئی مشہور گردیدیم - کہ در ہیچ جائے توانستیم سر بر آورد) من بندہ بخصوص چناں تکاو سفید پیشانی در آمدم کہ از برائے خلاصی از ننگ آں باختیار کسوتِ درویشاں ناچار شدم - و باعث نام برادریم قضیہ آیتہ شد"

اولیں سفرم بطہران و اولیں منزلم در طہران در برابر خانہ عطاری بود - ہنوز درست در آنجا جائے گیر نشدہ - پیرہ زنے بشدت ہر چہ تمامتر در یکوفت کہ ہمسایہ ما استاد عطار سدہ کردہ در کار مردن است دوائے نکردہ و نخوردہ نماند - اما ہیچ یک سود مند نیفتاد - مرا فرستاد تا از تو دعائے گیرم - بلکہ از برکت نفس تو فتوحے پیدا شود - چوں در منزل خود قلمدان و کاغذ نداشتم - قرار نوشتن دعا را ببالین بیمار گذاشتم - پیرہ زن مرا از حیاطے کوچک با طاقے برد - بستر بیمارے درمیان آں واشد و حامم زن و مرد چناں کہ اگر سر سوزنے انداختے بزمین نرسیدے - بیمار در آں میاں فریاد کناں کہ وائے مردم - وائے بفریادم برسید" و پیرامون بسترش شیشہا و کاسہائے بسیار پر از دوا مے گفت " خدایا شفا یا مرگ " حکیم با شیشہ اقالہ و لگن قے خود در گوشہ

قلیان مے کشید و مے گفت ۔ کہ "کار این مرد از دوائے من گذشتہ تا دعائے
درویش چہ کند" و پدر درویش تازہ را تاثیرے تازہ است چوں چشم تیمارداران
بر من افتاد۔ بہم ہمہ بر آمدند۔ و دیدہا بر من دوختہ شد۔ منہم با ہیئت
مستجاب الدعوا تے۔ با قوت نفس و محافظت نفس۔ قلمدان و کاغذ خواستم (و حال
آنکہ در تمام عمر قلم بدست نگرفتہ بودم) قلمدانے آوردند با ورقے بزرگ از کاغذ
کہ ہمانا لفافہ دوائی بودہ است من سراپائے آں کاغذ را خط خط و خانہ خانہ ساختم
و میان خانہا را با نقوش مخترع و مختلف انباشتم پس ازاں کاغذ را تماماً در میان
شاہ کاسہ در آب حل کردم و بمریض بلعانیدم ہمگناں بہ انتظار تاثیر دعائے من
چشمہا دریدہ و گردن ہا کشیدہ۔

(تا چہ کند قوت اوراد من)

حکیم گفت "اگر عمر این مرد باقی است تاثیر این اسحار حسنے و این اشکال
متبرک بشفائے او کافی است۔ وگرنہ من۔ نہ بلکہ ابوعلی سینا ہم از گور در آید
کارے از و برنمے آید"

بیمار دقیقۂ چند مردہ وار مدہوش و بیہوش افتاد۔ بعد ازاں "با حالتے باعث
حیرت ہمہ۔ بلکہ من و حکیم ہم" آروغے چند زد و چشماں بکشود۔ و سر از بالین برداشت
و لگن خواست۔ و گلاب بر روئے خوانندگان چنداں قے کرد کہ اگر (ابوعلی سینا)
کتاب قانون خود را بوئے بلعانده بود آں قدر قے نمیکرد۔ خلاصہ خلط و مادہ
در شکم نماند تا بیمارے بر جا بماند۔

من در باطن با خود اندیشیدم۔ کہ آں کاغذ باید لفافہ دوائے مقئی بودہ باشد
و این ہمہ قے از تاثیر آں و از نوع مرکب و در ظاہر ہمہ را بتاثیر دعائے مجرب
خود حمل کناں گفتم "اگر من نمے بودم۔ البتہ این مرد تا حال مردہ بود۔ از طرف دیگر حکیم این
حال را بتاثیر ادویات خود نسبت دہان گفت "ہیچ چیز بجز این دوائے من این قدر
قے نمے آورد۔ اگر دوائے من نمے بود این مرد ہم نمے بود۔

من گفتم حکیم۔ اگر تو حکیم خوبے بودی چرا دوائے تو پیش از دعائے من
تاثیر نکرد؟ این حرکت و برکت و آل و اشغال خود را بدوار و مردم را بحال خود بگذار۔

حکیم گفت ۔ درویش بابا ۔ در این کہ دعائے خوب مے توانی نوشت ۔ حق القلم خوب مے توانی گرفت ۔ حرفے نیست اما ہمہ کس مے دانند کہ درویشاں کیستند ۔ وچیستند ۔ اگر دعا تاثیرے کند ۔ گماں نے برم کہ از برکت انفاس درویشاں وا ز یمن مقدم ایشاں باشد ۔

من گفتم "توسگ کیستی" کہ با من با این ہرزہ ہا دہان بیالائی ؟" من غلام شاہ مردان و مداح خاندان عصمت واز برکت اولیا بعلوم اولین وآخرین آشنا ۔ وحال اینکہ جہالت حکیماں ضرب المثل است ۔ با تلک تدبیر تدبیر جہل خود میکنند ۔ اگر بیمارے شفا یابد ۔ شما دادہ آید ۔ واگر بمیرد ۔ تقدیر چنیں رفتہ است ۔ اجل علاج ندارد ؟ برو ۔ برو ۔ ہر وقت دیگر مریض دیگرت بحالت نزع افتاد ۔ ودست از وے شستی ۔ بیا پائے مرا ببوس ۔ تا با دعا بغریاد دوائے تو برسم ۔ تا پایہ نادانیت را بدانی ۔

حکیم "بمرگ خودم وبمرگ خودت ۔ من از آناں نیستم کہ مرشد تو ہم بتواند ۔ ایں جفنگہا را با من قالب زند ؟ تا چہ برسد ۔ بتو نر قلندر خر گدا ۔ عاشق سوال ودر یوزہ دشمن نماز و روزہ ؟ پس برخاست وبعد از ہزار لن ترانی روئے بمن آورد ۔

من ہم با جواب ہائے آب ندیدہ بمقابلہ پرداختم ۔ کار از آب وتاب سخنان درشت وشنیدہا سا پ سیلے ومشت کشید ۔ گیسوا نم را گرفت ریشش را گرفتم گریبانم را در ید ۔ آستینش دریدم ۔ وستم را گزید ۔ صورتش را خراشیدم ۔ ہمے برسر ومغز ہم زدیم ۔ وہمے ریش وگیس یک دیگر را کندیم وبر باد دادیم ہر چہ بیمار نعرہ زد ۔ آنچہ بیمار داراں فریاد کردند ۔ بجائے نرسید ۔ وکم ماندہ بود ۔ خونے درمیان واقع شود ۔ عاقبت زنے خود را میاں انداخت کہ لعنت ہم بحق القلم تو ۔ ہم بحق القدم او ۔" کوتاہ کنید کہ شاگرد داروغہ درخانہ را می زند ۔ کہ این ہمہ ہیا ہو و ولولہ چیست ۔

از یک دیگر جدا شدیم ۔ واز یاری بخت دیدم کہ تقصیر را از وے بینند وبمن حق مے دہند ۔ حکیم را بچشم کسے مے دیدند کہ کار خود کردہ مزد مے خواہد

ومرا مانند کسیکہ کوہ ابو قبیس را با دعا از جائے تواند کند۔

(آہیاو شراہیا)

چوں حکیم کار را بر خلاف مراد خود دید۔ دم در کشید۔ جبّہ وکلاہش را برداشت تا ببرود۔ امّا پیش از رفتن موئے ریش خود را با قدرے از ان گیسوانِ من جمع وگلولہ کرد۔ و در پیش چشم من بجلو داشت کہ اے نر خر۔ جوزعلی۔ ہیچ میدانی کہ دیہ یکتا رموئے ریش در طہران یک قرآن است؟ خواہم دید فردا در حضور آقائے امام جمعہ تو وہوا دارانت گیج و گیچ شدہ چگونہ از عہدہ گہہ خورد نہائیتا برخواہید آمد۔

اگرچہ مے دانستم۔ کہ بعد از فرو کش عرو تیز ہیچ جنبنے نمے رفت امّا بسیار دلم مے خواست کہ بدر خانہ امام جمعہ بروو مرا آن جا بخواہند۔ وایں مایۂ شہرت وصیت من شود۔ آوازہ شفائے عطار (کہ از معتبران بود) با دعائے درویش تازہ رسیدہ بہر سوئے پیچید۔ نقل من نقل مجالس شد۔ پس از صبح تا شام بنوشتن عزائم وادعیہ وبفراخورِ حال ہر کس بجنالی کردن کیسہ وکندن جیب مشغول شدم۔ در اندک مدتے مالک دینارے بسیار گشتم۔ امّا از شومے بخت ہمہ عطا تسدہ دار وہمہ کاغذ لفافہ دوائے متقی نبود عمل وفعلم از عطار تجاوز نکرد۔ ناچار از طہران بسیاحت سائر ممالک ایران روئے نہادم بہ پارہ شہرہائے شہر تم پیش از من مے رفت چہ از عطار شہادت نامہ عمل درست داشتم۔ وبہ ہر کس مے نمودم۔ تا اکنوں درسایۂ زندگانی مے کنم۔ با اینکہ دعایم در عدم تاثیر مجرب وآزمودہ است۔ باز از حق القلم ناراضی نیستم۔ ہمیں کہ در جائے بروا جے کار خیلے کسادی مے بینم۔ ودر نظر مردم خوار مے شوم۔ سبک سفر مے کنم واز آنجا بجائے دگر مے روم۔

چوں نوبت بدرویش ہمیں رسید۔ گفت۔ اگرچہ نقالاں را

عادت آن است که رشتهٔ سخن را دراز سازند۔ اما من افسانهٔ خود را مختصر مے سازم۔

(گفتار درویش سوم)

(ازنا ٹکا بیرا سر پاپ)

من پسر مکتب داری هستم۔ چون قوت حافظه و قدرت لافظه ام را دیده از افسانه و حکایا تیکه در فارس پیش از هر زبان است بیشترے را بمن آموخت۔ و از بر کردم۔ و چون گنجینهٔ سینه را از نقود این هنر مالا مال کردم و بخرج و صرف مستعد و قابل شدم۔ لباس درویشی و سخنوری در بر یمیان مردم بلکه بجان مردم افتادم۔

پیشهٔ معرکه بندی و سخنوری و نقالی پیش گرفتم۔ در اوائل مردم مرا چسپیده کار دیدند۔ نقلهایم را گوش مے کردند و از زیر بار "شیٔ الله" مے جستند۔ رفته رفته چکیدهٔ کار شدم۔ پس با چکیدگی کار تلافی هر مافات را کردم۔ در بزن گاهِ قصه مے ایستادم و مے گفتم۔ "حضرات هرکه را مهر علی در دل است دست بجیب کند" میکردند۔ باز مے گفتم۔ "هرکه دست بریدهٔ عباس علی را دوست دارد چیزے از جیب بیرون آورد۔" مے آوردند۔ در آخر مے گفتم۔ "هرکس ولد الزنا نیست آنچه از جیب درآورده بمیان معرکه اندازد" کم آدم بود که نیندازد و برین منوال هر روز مبالغے مے اندوختم۔ بزنگاهِ قصه اینک مے دانستم که مردم تشنه کدام فقره اند۔ هم در آنجا ریش شان را بچنگ مے آوردم۔ مثلاً در افسانهٔ شاهزادهٔ ختا یا دختر پادشاه ختن چون بدینجا مے رسیدم که "با هزار نگاوران و هزار هژدلاوران و خشخشهٔ بادپایان و همهمهٔ پهلوانان و جمجمهٔ اجسام و غمغمهٔ اجساد و قعقعهٔ سلاح و صعصعهٔ رماح۔ غول هزار فن۔ با هزار شاخ۔ هزار گز دهن باز کرده است۔ و شهزاده را بر دهان گرفته است با نو۔ زانو بر زمین۔ دست بر هوا۔ اشک از دیده ریزان۔ خاک بر سر بیزان خدم و حشم۔ اسلحه و یراق را ریخته مانند برگ بید لرزان و هراسان گریخته اند۔ برق مے درخشد۔ رعد مے غرید۔ باد و زد زد مے وزد۔ پید۔ غول کوره کور

و مے خروشیدنے مے ایستادم و مے گفتم۔ اینک شئ ﷲ بہ درویش برسد تا بگویم۔ شاہزادہ چگونہ از کام غول رہائی یافت۔ و چہ طور غول را بایک ضربت گرز سرپاش مثل گنبد خشخاش خورد و خاش کرد۔" تنبلان پائے معرکہ و دیوانگان نقل و افسانہ۔ ازان بے عاران بنودند۔ کہ ناشنیدہ بروند۔ منہم ازں نادرستان بنودم کہ برایگان روانہ شان سازم۔ ایں بود کہ اکثر اوقات وعدۂ نقل بر نگاہ را بفردا مے انداختم۔ و کیسہ سرمایۂ نقل را تھی نمے ساختم اکنوں ہم بدیں منوال از پہلوئے بیعاراں اسباب گذرانی بہم مے بندم و چوں جیب و بغل بیعاراں شہرے خالی مے شود۔ بشہرے دیگر مے روم۔

(بو وتا ابلہ اندر دہر مفلس درنمیاند[1])

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

[1] نمی ماند

گفتار دوازدهم

در بیان دریافتن حاجی بابا که دنیا دار مکافات است و باندیشه کار دیگر افتادن

بعد از استماع سرگذشت درویشان از حکایات مرغوب و مطلوب ایشان
بهره‌مند و سپاس‌گذار گشتم - بدین خیال افتادم که بقدر امکان از حیل و
وسایل ایشان بیاموزم و بحلقهٔ ایشان درآیم - (درویش صفر) از افسانه
و افسون و کرامت فروشی و دعانویسی از طلسمات و عزایم اطلاعی کامل بخشود
نقال نیز از قدری نقل و افسانهای خود با طریقهٔ معرکه‌گیری و سخنوری و
جیب و بغل تهی سازی بمن بیاموخت و کتابهای خود را بعاریت داد تا
از آنها مستفید شوم -

امّا باین همه باز قلیان فروشی را ترک نکردم - این قدر بود که
بجهت دوستی با یار ازرق پوش بر خانمان انگشت نیل کشیده بودم آنچه
از نیها می اندوختم - بهوایی می رفت - درویشان تنباکوی خالصم را
برایگان جزو هوا می‌نمودند - و منهم تلافی مافات - را شایگان - دود سرگین
و کاه و برگ خشک درختان بخورد دیگر مشتریان میدادم - شبی در
وقت برچیدن دوکان پیرزنی بخلاف سایر پیران کم‌گو پوشیده رو
ژنده پوش کوزپشت چنان در چادر فرو نهفته که بزور آوازش بر میآید
گریبانم را گرفت - و قلیانی خواست - منهم از مخلوط‌ترین معمول خود قلیانی
بدستش دادم - پف بقلیان همان و آواز آخ و تف همان - ناگاه پنج شش
تن غول با چماق و چوبهای تر در رسیدند - و بی محابا مرا بسیار

کتک گرفتند- پیره زن از چادر داروغه در آمد- و روئے بمن آورد که
اے کهنه اصفهانی دجال سیرت عاقبت خوب بدست تبله افتاد-
پدر سوخته تا کے مردم مشهد را از هر میچشانی حالا لعد و شاهی ها که گرفته
چوب بخور- تا دندت نرم شود- بچها چوب و فلک بیاورید- تا ناخن هائے
این پدر سوخته را بر برید-

فی الفور پایم به فلک بر کشیده شد- و باران چوب بر سرم باریدن
گرفت (گفتی ده هزار زبانیه جهنم بشکل داروغه و پیره زن در برابر چشمم
با آهنگ چوب و نوائے ناله بشکن زنان مے رقصیدند) هر چه داروغه را
بریش خود و بگور پدر و مادر و بجان فرزندان عزیزش قسم دادم- و هر چه خدا
و رسول و انبیاء و اولیاء- و آئمه هدے را شفیع آوردم سودے نکرد-
هر چه از حضار التماس و درخواست استرحام نمودم- فائده نه بخشید- از
رفقائے خود و درویشان استمداد نمودم- لب نه جنبانیدند- عاقبت از
ضرب چوب بیتاب و توش مدهوش افتادم-

وقتیکه به هوش آمدم- خود را سر بازار و از تماشائیان محاط دیدم
اما نه برائے ترحم و اظهار مروت بلکه به تماشا و غارت قلیانها و چنته
و سائر اسبابم را نیز بتاراج برده مرا سر دادند تا به هر جا که مے خواهم
بروم- خدا رحم کرده که منزل نزدیک بود- خود کشان و سینه کشان با آه و
ناله خود را بمنزل انداختم-

با زخم پا- و درد دل یک روز در منزل خود افتادم- روز دیگر
یکے از درویشان همراه آمده گردم بسر وقتم آمد- و گفت- که اگر پیشتر
مے آمدم- شاید مرا نیز شریک تو مے دانستند- و به روز تو مے
نشاندند- چه کنم هم- وقتے چنین زمین و نکبتو ئے تو بر ده و از آنچه بسرم
آمده حکیم شده ام- پس چاره و معالجه مرا نمود تا در اندک مدتے چرده پایم
وصله و پینه یافت- و با زبراه افتادم-

در ایام زمین گیری با سر صبر بجا ئے خویش اندیشیده- چنان بتعقلم رسید

که ورودم بمشهد در ساعتی نحس بوده است۔ من که نمی دانم قمر در چه برج
بوده است؟ اوّل کمرم شکست بعد ازاں ناخنم ریخت اگر قدری دیگر بمانم
شاید خونم بریزند چه به اندازه که تا پائی دارم۔ ازیں ویران شده بگریزم۔
پس قصد سفر طهران نمودم۔ ونیت خود را بدرویشان بگشودم
پسندیدند۔ علاوه بر ایں ز درویش صفر هم سفریم راخواست که علما
ازهوائی کار من بدهوا شده۔ وخمیر مایهٔ بدی برایم به آب گرفته اند۔
چه بابلایان بجوال رفتن کار حضرت خرس است۔

(باید برون کشید ازیں ورطه رخت خویش)

پس قرار به پوشیدن کسوتِ درویشان داده خرقه وکشکولی وتاج و
پوست تختی خریده۔ بدوش وسر انداخته وگذاردم۔ وبا درویش جهلی
سفر شدم۔

چنان هردو مشتاق رفتن بودیم۔ که خواستیم بی رفیق عزم طریق کنیم
اما ازراه پیش بینی خواستم از کلیاتِ شیخ سعدی تفاولی زنیم (درویش صفر)
بعد از وضو ودعای فال امام جعفر صادق کلیات شیخ را بگشود۔ ایں
عبارت برآمد۔ "که خلاف رائی خردمندان است بامید تریاق
زهر خوردن وراه نادیده بی کاروان رفتن"۔ ایں فال معجز مثال مانع
خیالِ ما شد۔

در هنگام تجسّس کاروان از قضا به علی قاطرچی برخوردم۔ که تازه
بمشهد رسیده بود۔ وبرای طهران بارگیری پوست بخارائی می خواست
از دیدارم خورم وخندان قلیانی چاق کرده بدستم داد۔ واستفسار حال
ایام جدائیم نمود۔ شرح حال خود باز نموده۔ او نیز ازآں خود را بدیں طریق
بگشود۔ که باپوست بخارائی بی ترس ترکمان از مشهد باصفهان رفتم
در اصفهان هنوز گفتگوی شبیخون کاروان در دهانها بود" می گفتند که
"غارتیان هزار سوار بوده۔ واصفهانیان باکمال مردانگی مقاومت نموده۔
خاصه کربلائی حسن ولاک بزرگِ غارتیان را زخم دار کرده۔ بهزار مشقت از دشتش

گریختہ است"

چوں من از سرگذشت خود واقعہ حال پدر را از ہمہ کس پنہاں مے داشتم۔ نخواستم بعلی قاطرچی ہم بروز دہم۔ امّا از درد دل پکپ پر زورے بقلیان زدہ دہان را پُر دود کردہ و پف پُر زورے بصورت علی قاطرچی زدم۔ کہ ریش و پشم او پُر دود شد و دُود آتش دل من اندکے فرو نشست۔

علی قاطرچی در آخر گفت کہ از اصفہان قدک و تنباکو و تنکہ برنج بیزد برم و از آنجا مال یزد بمشہد آوردم۔ حالا چنانچہ گفتم از ینجا بطہران مے روم۔ و بگردن من کہ شما را بطہران برسانم در راہ و نیمہ راہ ہر وقت خستہ شوید۔ براہ خدا بروئے قاطران خود سوارتان مے کنم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سیزدہم

بیرون آمدن حاجی بابا از مشہد و مداوائے درد کمر و چگونگی معرکہ گیری او

در وقتِ بیرون آمدن در دم دروازہ گفتم "برو اے مشہد اے کوفہ ثانی!
الٰہی مثل شہر قوم لوط زیر و زبر بشوی"۔ اما از ترس بدیں سوئے و آں
سوئے من نگریستم کہ مبادا یکے از مقدسین بشنوند۔ و بسزائے بے ادبی
بمشہد مقدس سنگسارم کنند (درویش صفر نیز با من ہم لعنت بود۔
من از درد چوب و فلک و او از درد کوک و کلک ہر دو بمشہد و مشہدیان
دعائے خیر مے کردیم۔

مے گفت۔ رفیق "تو ہنوز جوانے و ناپختہ۔ خیلے نان باید بخوری تا پختہ
شوی۔ ایں صدمہ صدمہ نبود۔ کہ از آں گلہ تواں کرد۔ انشاء اللہ ازیں
صدمہ ہائے خیلے خواہی دید۔ ولے چشم بکشا۔ کہ تجربہ روزگار حاصل کنی۔
مثلاً ازیں صدمہ داروغہ ایں تجربہ را حاصل کردی۔ کہ داروغہ را نہ صرف
بلباس داروغہ بشناسی۔ پس دریش خود گرفتہ) کہ مثل منی را با ایں سن و سال
سفر با چارے خیلے سخت است"

گفتم۔ رفیق۔ تو اگر مے خواستی در مشہد بمانی۔ کار درست خودت بود۔
در صورتیکہ مواظب نماز و روزہ ات باشی و زبانت را از گفتن نا ملائمات
نگاہداری۔ با تو چہ کار دارند؟"

گفت۔ راست است اما مے بینی کہ "ماہ رمضان در پیش است و ملایان
در ایں ماہ ہار مے شوند (من مرد روزہ نیستم۔ و چند انگشت بشوم۔ قلیان

ممدِ حیات و شراب مفرح ذاتِ من است۔ بے این دو نفس کشیدن
برمن حرام است) اگر مے خواستم مثل ایّام پیشین در خلوت روزه بخورم۔
شاید ممکن مے شد۔ اما با آں همه دعوے ولایت و کرامت منافات داشت
و آنگهے مانندِ من آدم که همیشه منظورِ نظرهاست" امّا در سفر به بهانه
(فعدة من ایّام اخر) با نیّت خالص روزه را مے تواں خورد۔
و کسے اعتراض نمیتواند کرد۔

مجملاً تا به سمنان بیوقوع واقعه که قابلِ ذکر باشد۔ رسیدیم۔ مگر
آنکه روزے دو پیش از رسیدن بداں مقام در وقت یاری بغلی قاطرچی
در بار برداری۔ ازیهاں جاے کمرم که سقاشکسته بود۔ صداے طراقی
برخاست۔ و درد غریبے عارض شد۔ و تا زمانِ بهبودی آں بسبازماندن
از کارواں ناچار گردیدم۔ و چوں ترس ترکمان هم باقی نمانده بود۔ درماندن
محذورے ندیدم۔ (اما درویش صفر) برائے این که از لذائذ رمضان باز نماند
در سمنان نماند۔

در نزد یکے شهر در مقبره تخت پوست خود را انداختم و بعادت درویشاں۔
نفیرکشاں و یا هو یا من هو یا من لیس۔ الا هو۔ یا دعلیّا مظهر العجائب۔ گویان
بنائے نعره کشیدن و نفیر زدن گذاشتم۔ تا مردم از۔ ... ودم خبردار
شوند۔ چوں هیئت خود را قلندرانه بصورتِ عجیب و غریب آراسته بودم۔
اعتقادم این بود۔ که افسون و نکرهائے آموخته ام۔ در آنجا خوب
بخرچ مے رود۔

دو سه زن بیش بدعا خواستن و تعویذ گرفتن نیاز مدند۔ و هدیهٔ آناں
هم جز از ماست و عسل و میوه نبود۔ و درد کمرم بنوعے شدت کرد۔ که زمین
گیر شدم۔ و بجستجوئے طبیب افتادم۔ معلوم شد که در سمنان کسیکه
مظنه بطبابت باشد دو سه کس است دلاکی و نعلبندی۔ دلاک
بخون گیری۔ دنداں کشی و شکسته بندی مشهور بود۔ و نعلبند بحکم سررشته
در بیطاری۔ در معالجه انسانی نیز یدِ طولیٰ داشت۔ گیس سفید ... دیگر ...

فرتوتہ پُرگوی وکم شنو بُود۔ بعد از قطع امید از سرولاک دوست و پنجہ
نعلبند باو مراجعت می نمودند۔ و اعمال اورا از معجزات انبیائے
بنی اسرائیل مے شمردند۔ ازیں سہ تن ہر سہ بسُروقت من بیچارہ آمدند۔
ہر سہ متفق بر اینکہ ایں درد کمر از سرماست وچوں گرما ضد سرماست اورا
علاجے بجز داغ نیست۔ نعلبند را بجہت آشنائی بہ آہن جرّاح قرار دادند۔
نعلبند زنبیلے زغال بادم وسیخے چند بیاوردہ۔ ودر گوشہ مقبرہ سیخہا را
سُرخ کردہ۔ بعد از آں مرا واژونہ انداخت۔ وبا آب ہرچہ تمام تر بعشق
چہاردہ معصوم چہاردہ جائے کمرم را داغ کرد۔ وقتے کہ سیخہائے سُرخ
بکمرۂ من چسپانیدند۔ ومن از تہ دل نعرہ فریاد برمیاوردم
حاضرین دہنم را می گرفتند۔ کہ صدا درمیاور کہ خاصیتش نرود خلاصہ
تک وتنہا در آں گوشہ افتادم۔ واز ترس بے پرستار ماندن پائے
بیروں ننہادم۔ زمانے کشید تا جائے داغہا بہ شد۔ ومن بہبودی یافتم۔
ہمہ را اعتقاد اینکہ۔ بہبودی من بجہت موافقت اعداد سیخہا با اعداد چہاردہ
معصوم شد۔ وکسے را شک نماند کہ آہن سُرخ نیز از آلات معجزہ است۔
امامن خود نیک میدانستم۔ کہ طبیب وردم۔ راحت در آں گوشہ بود۔ ولے
از ترس نفسم در نمی آمد۔ تا خاصیتش باطل نشود۔

پس از آں باز راہ خود پیش گرفتم۔ اما پیش از راہ افتادن خواستم
ہنر آزمائی کنم۔ تدارک معرکہ دیدم در کوم دروازۂ بازار۔ درمیان راہ
دور میدانچہ کہ در وقت ظہر دکّ تنبلان بود۔ شال و دستمال خود را
گستردہ۔ باد ہوق وہنگامہ گرم کردم۔ جمعے باگردنہائے کشیدہ چشمہائے
دریدہ۔ دہانہا باز۔ پیرامون ما گرفتند ومن درمیان قدم زناں
تعلیمے در دست۔ حکایتے را کہ در زمان دلاکی خود آموختہ بودم بدیں گونہ
نقل کردم۔ راویان اخبار وناقلان آثار چنیں روایت کردہ اند کہ
درایام خلافت ہارون الرشید در بغداد دلاکے بود (علی صقال) نام۔
استادے ماہر وچیرہ دست کہ چشم بستہ سرتراشیدے۔ و مورچہ

پے زدے۔ ہیچکس نماند کہ سرش را او نہ تراشید۔ از کثرت مشتریان وازدحام مکانیاں۔ گستاخی بر آں عارض شدہ وغرورش بر آں داشت۔ کہ بجز بزرگان کسے را محل نمی گذاشت و بجز سرشناسان و پول خرچ کناں سرے نمے تراشید معلوم است۔ ہیزم ہمیشہ در بغداد گران است۔ ہیزم فروشاں بدر دکان (علی صقال) می آمدند۔ کہ جمعیت از ہمہ جا بیشتر بود۔ تا ہیزم گراں تر بفروشند از قضا روزے ہیزم کشے ناشی از استادی (علی صقال) بے خبر۔ بار ہیزمے بر خر۔ از راہ دور بیامد و علی صقال گفت۔ بیا و ایں چوبہا را بخر۔

(علی صقال) را از شنیدن لفظ چوب نادرستیے بخواطر آمدہ بہ ہیزم فروش گفت۔ بسیار خوب۔ فلاں مبلغ مے دہم۔ و ہرچہ چوب بر روئے خر تو است مے خرم۔

ہیزم فروش قبول کردہ صیغہ بیع جاری شد۔ چوں بار خر را بر زمین نہاد۔ وبہا خواست۔ علی صقال گفت۔

تو ہمہ چوبہا را تحویل ندادی تا بہا بستانی۔ پالان خرت نیز (از چوب) وآں ہم داخل معاملہ است۔

ہیزم فروش سراسیمہ شدہ۔ کہ ہیزم کجا! وچوب پالان خر کجا! گفتگو دراز کشید۔ مناقشہ عظیمے برخاست۔ آخر الامر علی صقال بار خرو پالان خر را گرفت۔ و ہیزم فروش را در دست تہی روانہ کرد۔ کہ ہر کجا دولت بخواہد برد۔

ہیزم فروش پیش قاضی دوید قاضی از (علی صقال) واہمہ داشت۔ روئے نشان نداد۔ بہ نزد مفتی رفت۔ مفتی مشتری علی صقال بود حوالہ بہ شیخ الاسلام کردہ۔ ہیزم فروش دست بدامان شیخ الاسلام زد شیخ الاسلام جواب گفت۔ در آیات کتاب واخبار وسنت در ایں مسئلہ نص صریحی نیست۔ تا بہ شرع ونقل حکم قطعی در ایں باب تواں کرد۔ ہیزم فروش از میان در نرفت۔ عریضہ نوشتہ۔ روز جمعہ در وقت

رفتن به مسجد شخصاً بدست خلیفه داد۔ البته دادرسی و عدالت خلیفه را شنیده آید۔ فوراً او را بحضور طلبید۔ هیزم فروش بخاک افتاده دست بر سینه منتظر حکم استاد۔

خلیفه گفت "اے مرد عزیز" در این دعوی لفظاً حق با علی صقال و معناً با تو است۔ اما چون احکام شریعت بلفظ قائم و عقد بیع و شرعی بالفظ جاری میشود لفظ مناط اعتبار است وگرنه احکام شرع بے قوام و امور عامه بے انتظام بلکه معاملات مہمل و معطل میماند۔ و اعتماد افراد و احاد بیکدیگر از میان میرود۔ در عقد بیع لفظ (همه چوبها) ذکر شده۔ لهذا باید همه چوبها از حیثیت اینکه چوبست از آن علی صقال باشد۔ و پالان خر نیز چون چوب است از آن دلاک میشود۔ پس از این صحبت خلیفه هیزم فروش را پیش خواند و در گوشش سخنے چند گفت۔ که کسے نشنید۔ و هیزم فروش را خرم و خورسند با خر بے پالان روان کرد۔

چون بدینجا رسیدم۔ از نقل حکایت باز ایستادم۔ و کشکول خود را پیش یگان یگان حاضرین بداشتم۔ که اکنون شیئاً لله۔ به فقیر مولا برسد۔ تا تتمه حکایت را بگویم چون متر کنشینان را سخت تشنه تتمه حکایت کرده بودم۔ با قهقهاے غلاظ و شداد۔ بلکه دشنامهائے سخت بر آن داشتم۔ که چیزے بداده در میان کم کسے ماند۔ پس گفتم۔

خلیفه به گوش هیزم فروش به نجوی سخنے چند گفت و هیزم فروش زمین خدمت بوسید۔ افسار خر بے پالان را گرفت و برفت بعد از چندے با مانند کیسه پنج نقار و شکرآنی با دلاک نداشته باشد بدکان علی صقال آمده گفت۔ خوب استاد دلاک (الماضی لا یذکر) اکنون نظر با شتهار و نامداری تو من و یکے از رفقایم میخواهیم لذت استادی و مهارت سر تراشی ترا دریابیم۔ سر ما را بچند مے تراشی علی صقال بے خیال با او بطے هزوبر خواست۔ چون سر هیزم فروش را پاک و پاکیزه تراشید۔ دلاک پرسید۔ که رفیقت کو؟ هیزم فروش گفت این جاست۔ میاورم۔ پس از دکان بیرون آمده۔ افسار خر را که در آن نزدیکی بسته بود۔ بگرفت و بدکان کشید که اینک رفیقم۔ بیا و سرش را به تراش۔

علی صقال برآشفت کہ سرشل توئی تراشیدن برائے من کم بود کہ باید سر خرت را هم بتراشم؟ مردکہ شوخیت گرفتہ است۔ یا ریشخند میکنی؟ برو گم شو۔ وگرنہ ترا باہمیں خرت بدرک میفرستم۔ ایں بگفت وہیزم فروش را از دکان براند۔

ہیزم فروش شکایت بخلیفہ برد۔ خلیفہ سرہنگے فرستادہ۔ علی صقال را با اسباب سر تراشی فوراً بیاوردند۔ خلیفہ رو بدو نمود۔ کہ چرا سر رفیق او را نمے تراشی؟ مگر قرار تو بتراشیدن دو سر نبودہ است۔

علی زمین خدمت ببوسید۔ کہ یا امیر المومنین راست است اما تا اکنوں خر رفیق انسان نشدہ۔ وآنگہے اہل ایمان۔ رفاقت انسان با خر متصور نیست۔

خلیفہ نیک بخندید۔ کہ راست است۔ اما در صورتیکہ پالان خر شامل ہیزم بود باشد۔ سر خر ہم شامل سر انسان میتواند شد۔ اشتمال چوب ہیچ چوب پالان خر کہ تصور میکند؟ از ایں حیثیت کہ سر است۔ داخل مقاولہ آمدہ ولو آنکہ سر خر باشد۔ وچوں غرض ایں مرد از سر رفیق۔ سر خرش بود البتہ سر خر او را باید بتراشی۔ وگرنہ سزائے خواہی یافت۔

پس علی صقال با مالیدنِ صابون سراپا ہیز خر را در حضور خلیفہ و سائر حضار با ریشخند و استہزائے ایشان تراشید۔ وخلیفہ ہیزم فروش را با انعامے فراخور حال وے روانہ نمود۔ وآوازہ عدالت وداد خلیفہ بہمہ بغداد پیچید۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار چهاردهم

در برخوردن حاجی بابا بچاپاری و نتیجه آن

از سمنان شادان بیرون آمدم - درد کمرم بهبودی پذیرفته بود و جوانی و جمال
بجا. بیست تومان پس انداز مشهد در جیب - هنرهائے اندوخته در بغل آهنگ
آن داشتم که چون به طهران رسم کسوت درویشی را براندازم - و با لباس
بهتر از آن بکارے بهتر ازین پردازم -

در یک منزلے طهران به آواز بلند اشعار لیلی و مجنون خوانان راه می
پیمودم - ناگاه چاپارے از پشت سر در رسید در صحبت کشودیم تکلیف نمود
که اندکے آرام کرده غذائے بخوریم - چون هوا گرم بود غنیمت شمردم - در کنار
کشت زار بر لب آب نشستیم - اسپش را بکشت زار مردم سر داد پس از
قاچ زین کیسه ماست چکیده بخو واز یک جیب شلوار دستمالے پر از چلو
با دو سه نان - واز جیب دیگر کفش و قدح آب خوری و کیسه تنباکوی
و چند چیز دیگر با شش هفت سر پیاز خام در آورد - و با اشتهائے تمام
همه را بخوردیم بعد از آن نوبت جواب و سوال از کیفیت حال شد - حالت من
از سر و وضعم معلوم بود - سرگذشتم بدراز نکشید - اما سرگذشت او معلوم شد که
چاپار حاکم استر آباد است و موجب حیرت و شادی من خبر خلاصی ملک الشعرا
را از اسارت ترکمانان بطهران مے برد - دلخوشی خود با این خبر بچاپار
بروز ندادم و چه یکے از تجربه ہائم این بود - که راز دل را به کسے نباید
گفتم بنابراین بتجاهل چنان نمودم که گویا نمیدانم چنان کسے
در دنیا هست یا نه -

چاپار گفت ملک الشعرا تا باستر آباد صحیح و سالم رسیده و چون

ستارۂ تابانی درمیان ثوابت و شگرف و بے پایان بہ سپہر عظمت و جلالت و لنگر گران درمیان دریائے ژرف و بیکران رتق و فتق امور دولت مے شمرد۔ التماس حمایت و جانب داری دارد۔

کاغذ بہ سمت المالک قریب بہ ہمیں مضمون۔

کاغذے دیگر پرسش و بعد از پارہ تفصیل اندرونی اینکہ امیدوارم کہ در وجہ رخت و پخت مانند ایام پیش افراط و اسراف نمودہ و کنیزان و غلامان را پرستاری نیکو کردہ باشی۔ برائے من رخت و لباس حاضر کن۔ کہ سر تا پا برہنہ ام۔

مضمون کاغذ للہ اینکہ انشاء اللہ در تربیت فرزندی و نور چشمی وقت تعلیم و نشست و برخاست با مردم مواظبت نمودہ۔ البتہ نماز و روزہ را ترک نکردہ۔ و تا اکنون در سواری و تیراندازی در روئے اسپ ماہر شدہ است۔

مضمون کاغذ نا ظر اینکہ۔ در تربیت و تنسیق امور خانہ و خانہ داری بیش از پیش بکوش۔ ہر روز بخدمت صدر اعظم رفتہ از جانب من در دامن بوسی و چاپلوسی کوتاہی مکن۔ بزنان و کنیزان متوجہ شو۔ کہ بسیار بہ حمام نروند و در گردش و تفریح ہمراہ ایشاں باش۔ پیرہ زنان "خاصہ یہودیان را باندرون راہ مدہ۔ در و دیوار اندرون را از شگاف و سوراخ محکم و معمور بدار زنہار از پشت بام! ہمسایگان گفتگو و مراودہ نکنند۔ اینکہ چو ہر سیاہ باندرون رفت و آمد بسیار نکنند۔ اگر با کنیزے محرمانہ سخن گوید۔ پدر ہر دو را با شلاق در آر۔ مزد گانے در سفے بچاپار بدہ۔

کاغذ ہا را خواندم و با پیچیدہ بچاپار دادم۔ با ستمال خود نہاد۔ از ذوق ایصال خبر سلامت ملک الشعراء۔ و از گرفتن مزد گانے پایش بزمین بند نمود۔ میگفت کہ از ترس اینکہ مبادا دیگرے پیش دستی کند۔ و پیش از من این خبر را برد۔ روز و شب اسپ تاختم۔ اسپم لنگ شد۔ این اسپ را کہ سوارم۔ از بزرگرے بزور گرفتم۔ و اسپ خود را بدو دادم۔ تا از عقب بیاورد۔

پس ازیں صحبتہائے بر روئے چمن نرم ما از شدت خستگی و کوفتگی بخواب
گران رفت۔ در آں حال مرا بخیال آمد۔ کہ پیش دستی بدیں چاپار بدشوار نیست
از کار و بار ملک الشعراء سر رشتہ کامل دارم اگر ایں مژدہ را من ببرم و
مژدگانی بگیرم۔ چہ ضرر دارد۔ اگر اسپش را میگوئی ایں قدر کہ چاپار حق سواری
براو دارد۔ من ہم دارم۔ و آنگہے اسپ اورا از عقب میآوردند۔ پس بے تامل
دستمال کاغذ چاپار را کشودہ کاغذ ناظر را برداشتم۔ و باسپ بزرگر سوار۔ رکاب
زنان از راہ طہران تا او بیدار شود کہ خیلے بیہودہ بودم۔

باخود بہ تدبیر کار اندیشیدم۔ کہ از چاپار یک روز پیشم۔ بعد از بیداری
ناچار است قدرے پیادہ برود۔ تا اسپ پیدا کند۔ آنہم بکند یا نکند۔
در صورت پیدا کردن بدہند یا نہ۔ و چوں پیادہ است حکایتش را باور کنند یا نہ۔
پس بہتر این است کہ بمحض ورود طہران اول اسپ را بہر قیمت کہ بخرند بفروشم۔
و پس خود را بلباس متعارف تبدیل کردہ بہ بہانہ اینکہ از سفر می آیم۔ بدر خانہ
ملک الشعراء روم۔ و کار خود را ہر طور از پیش بر ود بہ بینم۔ با اعتماد رابطہ
با ملک الشعراء و اطلاع از کار و بارش ہیچ اشکالے در تدبیر خود ندیدم۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار پانزدہم

ورود حاجی بابا بطہران ورفتن وے بخانۂ ملک الشعراء

صبح زودے از دروازہ شاہ عبد العظیم داخل طہران شدم۔ وفی الفور بمیدان اسپ فروشاں رفتہ اسپ خودرا بدلال دادم از تندی وتیزی او در راہ معلوم شدہ بود کہ بداسپے نیست۔ امّا بروایت دلال ایں قدر عیب داشت کہ اگر مفت میدادم باز خیلے اندوختہ بودم۔ وبلند تنش میگفت۔

در آب خسپ وجرون تنگران تا پورغ زن
سکندری خور وکج کول وکاہل وگمراہ

چپ است۔ ابلق ہم دارد۔ دندان ہایش را ہم داغ کردہ اند (خلاصہ بقول او ہر صفتے کہ باید اسپ نداشتہ باشد داشت وبالعکس باایں ہمہ صفات اورا بازین ویراق بہ پنج تومان بہا سنجید من متحیر شدم۔ چوں من بید رنگ قبول کردم۔ او متحیر شد۔ نیمۂ بہار ادا داد۔ وبرائے نیمے دگر خرے نیمہ مردہ خواست بدہد۔ قبول نکردم واو قبول کرد۔ باقی نسیہ بماند۔ چوں فرصت چانہ زدن وچند وچوں نداشتم۔ بزودی سر معاملہ را بہم بستہ راہ بازار گرفتم۔ کلاہ پاپاغی خریدم۔ وتاج درویشی را دربغل نہفتہ بصورت مسافراں بسراغ خانہ ملک الشعراء رفتم۔)

خانۂ ملک الشعراء در یکے از محلات پاکیزۂ طہران بود۔ اطرافش باغچہ باغچہایش پر از درخت سفیدار۔ وانار روبرویش خیابانی با آب روان ودرختان بزرگ چنار۔ از زبان حال خانہ غیبت صاحب خانہ دانستہ مے شد۔ درخانہ نیم باز ونارفتہ وبے صدا ودر وباز آثار آبادانی کم۔ وایں معنے باامید مزدگانی۔ ویلے خوش نبود۔ مع ذالک ببالاخانہ رفتم

مردے پنجاہ سالہ دیدم۔ بروئے نمد۔ قلیان بردست بنظرم ہمانکہ
مے جستم۔ یعنی ناظر آمد۔

باآواز بلند گفتم۔ مژدہ! مژدہ! خان میآید۔

ناظر گفت۔ یعنی چہ؟ چہ میگوئی؟ چہ خان؟ کے؟ کجا؟ کو؟ چوں ماجرا را
بیان کردم و کاغذ را نشان دادم باشادی دروغین یا باندوہ راستین
فرو رفت۔

ناظر گفت۔ تورا بخدا۔ راست است کہ خان زندہ است؟

من گفتم۔ بلے وخیلے زود ہم چنانچہ فردا۔ چاپارے دیگر با تفصیلے بیش
ازیں باعریضہ از خان بپادشاہ، و بانامہ چند بہ اعیان دولت میرسد۔

پس سراسیمہ دیوانہ وار بنا کرد بحرفہائے پادرہوائے زدن۔ کہ عجیب و غریبا!
خدایا! چہ خاک بسر کنم؟ کجا بروم؟ چہ بکنم؟

ہمیں کہ سراسیمگیش اندکے فرو کش نمود۔ خیلے کوشیدم تا بفہمم ایں
خبر شادی۔ چرا سبب اندوہ او شد۔ ایں قدر گفت۔ کہ ہمہ کس را اعتقاد
ایں بود کہ خان مردہ است۔ حتی زنش ہم درخواب دیدہ بود کہ دندان
آسیایش کہ ہمیشہ دردمیکرد افتادہ است لہذا حکماً بایستے شوہرش مردہ
باشد۔ و پادشاہ نیز ہمیں را گفتہ است اینکہ نمردہ است نمیدانم چرا نمردہ۔

گفتم۔ خوب۔ حالا تو مے گوئی حکماً باید مردہ باشد۔ و پادشاہ نیز گفتہ کہ
حکماً مردہ است۔ امّا من اینچہ من مے توانم گفت۔ ایں است کہ شش روز
پیش ازیں در استر آباد زندہ بودہ است و حکماً باید زندہ باشد اینکہ زندہ
است نمیدانم چرا زندہ است انشاء اللہ ہفتہ دیگر با پائے خود۔ باثبات
واظہار حیات خود خواہد آمد۔

پس متحیر و متفکر آہے کشید و گفت۔ کہ ہرگاہ حالت واقعہ ایں جا را با مرگ
قطعی او بشنوی ہر آئینہ از سراسیمگی من متحیر نخواہی شد۔

اوّلاً پادشاہ اموال او را از خانہ و برگ و سازجتے اموال جاندار مانند
کنیزاں گرجے۔ بہ ترخر میرزائے شاہزادہ بخشیدنایا۔ وہش مصادرہ شد۔

وباعتمادالدولہ رسید شاآنکہ منصبش بمیرزا فضولی وعدہ دادہ شد۔ قوزبالائے قوزاینکہ زنش بعداناں خواب بہ للہ پسرش شوہر کرد۔ حالا حق دارم کہ سراسیمہ شوم یا نہ۔

گفتم بلے۔ تو حق داری۔ امّا مژدگانی من کو؟

گفت۔ آقا دریں باب کہ دست پیش من بجائے بندنیست چراکہ ایں خبر زندگی کہ تو آوردی برائے من بدتر از خبر مرگ است۔ وقتیکہ مے آید۔ بیا۔ از خودش بگیر۔

پس بامید اینکہ وقتیکہ بیاید میآیم از خودش مے گیرم۔ ناظر را مشغول بفکر و حیرت خود گذاشتم۔ واز خانہ بیروں آمدم۔

مشکے از اشک بدوش مژہ دارم شب و روز
دادہ عشق تو بمن منصب سقائی را

تصحیح کردۂ سیّد اولاد حسین شادان بلگرامی

گفتار شانزدہم

تدبیر حاجی بابا با استقبال حال و گرفتاریش بدعوا

قرار برآں دادم کہ منتظر در دو شاعر شوم۔ و بہمت او کارے بدست آرم کہ با تقوی و پرہیزگاری لقمہ نانے بکف آرم۔ و بے آنکہ حیل و دسایس آموختہ را بکار برم بہ پیش رفت کار و بار خود پردازم چہ از معاشرت بے سر و پایانہ و زندگی عوامانہ دلتنگ شدہ بودم۔ از امثال و اقران خود کسانے را در درجات عالی۔ و مناصب بزرگ میدیدم۔ کہ من در نزد آناں مردے بودم۔ و پیش از آنکہ ہیچ منصبے رسم براے خود طرح صدارت عظمے ریختہ در وصول باں پایہ آنچہ باید بکنم ہمہ را ترتیب دادم۔

باخود مے گفتم۔ خوب پیش خدمت باشی (اسمعیل طلائی) با آن کذائی اول چہ بود؟ جز یک فراش شلختہ نہ بودہ؟ نہ از من براندہ تر است و نہ از من زبان آور تر۔

اگر بسواریش بنازد۔ غالب آن است کہ مثل من آدمی در زیر دست ترکمان بار آمدہ با او برابری بتواند کرد۔

معیر الممالک۔ کہ صندوقہائے پادشاہ را از طلاے انبارد۔ و باطناً کیسہ خود را ہم خالی نمے گذارد کیست؟ البتہ پسر دلاک بہ پایہ پسر بقال میرسد۔ بلکہ من بالنسبہ از و بہترم۔ چرا کہ نوشتن و خواندن میدانم۔ ہمہ کار تقلب مدار ایشان (العہدۃ علی الراوی) ہنر را از ہنر فرق نمیکند۔ با وجود این ہرچہ دلش مے خواہد۔ مے خورد۔ و مے نوشد و ہر روز لباسے تازہ مے پوشد و بعد از شاہ کسے بقدر او زنے خوشگل۔

ندارد۔ باین کہ نصفِ نقدِ ہنر و جنسِ خرد من در او نیست۔ و اگر بحرفِ این و آن اعتماد تواں کرد۔ نہ خر بلکہ اخر با تشدید است۔

غریق بحرِ این افکار۔ و پشت بدیوارِ ارکِ چناں ذہنم باین بزرگیِ موہوم منصرف شد۔ کہ بیک بارِ بے اختیار مردم را تنہ زناں و دورباش کناں براہ افتادم۔ چنانچہ گفتی مردم بواسطۂ آں داعیہ ہائے بطونِ جنون آمیز بحرمتم ناچار بودند۔ و بچشمِ دیوانگی نگاہم مے کردند۔ چوں از آں بیخودی بخود آمدم۔ رختہائے خود را پارہ پارہ دیدم و بحالتِ خود خندہ ام گرفت۔ روئے ببازارِ کہنہ فروشاں رفتم تا لباس نو کنم۔ گفتی در اولیں قدمِ عمرِ خویشم۔

ناگاہ در راہ ازدحامی دیدم۔ درمیان ازدحام سہ تن بشدت ہرچہ تمام تر بیکدیگر آویختہ دشنام میدادند۔ صفِ تماشائیان را دریدہ بمیان ایشاں خزیدہ دیدم۔ بخت کور چاپار را کہ رو دست زدہ بودم۔ با برزگر و دلال در اسپ و زین و یراق نزاع میکنند:۔

برزگر میگفت۔ کہ اسپ از من است:۔

چاپار میگفت۔ زین و یراق از آں من است:۔

دلال میگفت۔ ہمہ اینہا از من۔ بکسے دخلے ندارد:۔

دیدم کہ بہ بخت بلائے دوچار شدم۔ خواستم آہستہ بجہم۔ ناگاہ چشمِ دلال برمن افتادہ۔ پرِ شالم گرفت۔ کہ۔ اینک فروشندہ اسپ ہمیں کہ چاپار مرا دید برق و بارانِ منازعہ بر فرقِ من بیخت و کم ماندہ بود۔ کہ کلاہم را ابر پایند صدائے رہزن و دزد و ناکس پردۂ گوشم را دریدہ۔

این میگفت۔ اسپم را بدہ:۔

آن۔ زین و یراقم کو:۔

آن دیگرے پولم را پس بدہ:۔

مردم ہمہ "این پدر سوختہ را ببرید یا بشرع یا بعُرف"۔

ہرچہ فریاد کردم۔ و سوگند خوردم و افکار نمودم فائدہ نہ کرد۔ ہرچہ

التماس کردم - روئے ملائمت نمودم - سودے نداد - دروہ دقیقہ اول محال بود
کسے گوش بحرفم دہد - از ہر سرے صدائے برمے خواست چاپارک خیلے داغ
دل داشت - وحق ہم داشت - برزگر میگفت ظلمیکہ بمن شدہ بہ ہیچ کس
نشدہ است - راست میگفت - دلال با ہزار دشنام مے داد - کہ مرا فریفتی -
امّا چنداں حق نداشت با اولی بتّرمی ومدارا برخاستم - دزدے را
دلداری دادم - و باسیّے مدعی شدم - بچاپار گفتم کہ آقا جان - دعوائے تو
سر چیست - زین ویراقت رامے خواہی ؟ اینک زین ویراق تو صحیح وسالم -
نہ کسے خوردہ نہ کسے بردہ است - بردار وبرو - برزگر را گفتم بابا
تو اسپ را زندہ جستۂ - باز شکر خدارا نمے کنی - برو کلاہت را
بہ ہوا بینداز - کہ دستت بدمش رسید - ایں اسپ تو بگیر و برو و
صدایت در نیاید - امّا با دلال شروع کردم بمناقشہ ومنازعہ - کہ - تو چرا
مے خواستی مرا گول بزنی - وخرے نیم مردہ بجاے اسپ نیم زندہ بمن
بدہی اگر ہمہ پول اسپ را دادہ بودی - حق دعوے داشتی - امّا حالا
حق دعوے نداری :-

خواستم پولش را پس بدہم - نخواست - کہ از دیروز تا کنوں خرج اسپ را
کشیدہ ام باید بدہی - بنا بریں دعوے رنگ دیگر گرفت - وبرہان قاطع
ہیچیک را دیگرے قبول نمے کرد - درآخر قرار دادیم بحضور داروغہ رویم - تا طے
دعوے بروفق قاعدہ شود :-

داروغہ در میان چہار سو در سکوئے نشستہ وچوبک داران بقصد جان مجرمان -
ترکہائے بلند در دست مہیائے چوبکاری در پیرامونش ایستادہ - با تظلم
تمام وردِ دعوا گشودم - وصورت واقعہ را بیان کنان پائے افشردم کہ ایں دلال
میخواست مرا بفریبد وچشمان مرا بستہ بجائے اسپ خرم بدہد
نیمہ پول را ندادہ - باز میگوید دزدے است - ومخارج آں را
ازمن میخواہد :-

دلال میگفت - درصورتیکہ اسپ دزدی درآمدہ - اگرچہ نیمہ پول را

نداوہ ام۔ چوں معاملہ باطل است من چرا خرچ اسپ وزدی را کشیدہ باشم ؟۔

مسئلہ خیلے شاخ ذرشاخ بود۔ اوقاتِ داروغہ تلخ شد۔ وگفت ایں عقدہا در شرع گشودہ مے شود۔ ناگاہ پیر مردے سراز گوشہ برآوردہ گفت۔ گرہے کہ با دست گشودہ مے شود۔ چرا باید بدنداں زحمت داد ؟ ہر وقت دلال نصف پول اسپ را داد۔ حاجی ہم مخارج اسپ رابدہد ؟۔

حاضرین علی العمیا پسندیدند۔ وصدائے بارک اللہ۔ بارک اللہ بلند شد۔ داروغہ از طے دعوی خوشنود۔ گفت بروید صلح کنید ؟۔

پس بچستی وچالاکی پول دلال راداوہ قبض رسید گرفتم۔ آں وقت بارِ دوسر حساب شد۔ کہ چہ خبر است فکرے کردہ وبیمن اقبال ازمن کشیادہ بداروغہ بندکردہ۔ گفت من ایں حساب را نفہمیدم۔ چہ طور باید نصف پول اسپ را بدہم۔ تا قوت مخارجش را بدہی۔ گوربدپایں داروغہ سنگ بشا شد کہ ایں قدر کار را زیر ورو میکند۔ کہ آدم نے فہمد۔ چہ گفت وچرا شنید خیلے مرد کہ احمقے بودہ است۔ ایں قدر کہ من طریقہ راستی ودرستی میدانم او طریقہ عدل وداد نمی شناسد ؟۔

تصحیح کردہ شادان بلگرامی

گفتار ہفدہم

رخت نو پوشیدن و بگرمابہ رفتن و بہ شکلے پدیدار شدن حاجی بابا

پس گریبان خویش را از دست بلائے کہ بدست خود تراشیدہ بودم خلاصی کردہ۔ خود را تہنیت کنان از نو۔ ببازار کہنہ فروشان شتم۔ در اولین دوکان جبۂ سرخ دیدم بہ گمان آنکہ با آن جبہ مانند صاحب جبہ صاحب اعتبار توانم شد۔ پرسیدم کہ این جبہ بچند؟ دوکان دار سراپایم را نگریست و گفت۔ این جبۂ سرخ را برائے کہ گوئی گفتم بلے۔ گفت برائے کہ۔ گفتم برائے خودم۔ گفت کہ بہ چنین تنجری و تو را با این ہیئت جلنبر با این جبہ چہ کار؟ این جبہ مخصوص خوانین و مستوفیان است۔ کم ماندہ بود۔ کہ برآشوبم۔ بسر مغز کہنہ فروش برکوبم۔ ناگاہ دلالے با بقچۂ لباس مستعمل بگذشت۔ برغم دوکان دار او را صدا زدم پیش آمد۔ دوکاندار از ہرزگی خویش پشیمان ہر چہ صدا زد۔ جواب ندادم دلال مرا بدالان مسجدے برد۔ بقچہ را بگشود۔ کلیچہ کمرچین۔ سنجاف کشمیری تکمہ زراندود دیدم۔ خوشم آمد۔ قیمتش پرسیدم دلال اول سلیقہ مرا بعد از ان فاخرے لباس را بستود۔ و قسم خورد۔ کہ مال یکے از فراشان خاصہ شاہی است۔ و بیش از یک دو بار نپوشیدہ است۔ چون در بر کردم فریاد کنان گرد سرم برآمد۔ کہ ماشاء اللہ چہ اندازگی و خوش آیندگی لباس:۔

(بتوا سے شاخ گل این رنگ قبائے افتد)

نخواستم تعریفات او را باطل نکنم۔ شالے کشمیری نیز خواستم۔ شالے بیرون آورد با ہمہ رفو ہزار سوراخ و ہزار و یک تا۔ ہم ندا قسم خورد۔ کہ مال یکے

از بانوان حرم شاہ است و از گرانی بخت ارزاں مے فروشد بغرور خریدن شال بانوئے حرم شاہ بقیمتی کہ بآں شال کرمانی نو بتوانستم خرید او را خریدم پس خنجرے باقی ماند او را ہم دلال تحصیل کرد۔ چوں بدانگونہ مجلل شدم بدلال اظہار خورسندی مکملے کردم۔ و دلال ہم قسم خورد۔ کہ امروز در طہران بہ برازندگی تو کسے نیست۔

چوں بسر حساب آمدیم۔ معاملہ رنگ دیگر گرفت۔ دلال قسم خورد کہ من آدم دو بینیم۔ و از آن نیستم۔ کہ صد بخواہم و پنجاہ بگیرم۔ خدا یکے است و حرف یکے۔ برائے لباس پنج تومان۔ برائے شال پانزدہ تومان و برائے خنجر چہار تومان ہمہ باہم بیست و چہار تومان۔

از استماع بیست و چہار تومان ہمہ حرارت سرم فرو کش گردید خود را سرزنش کناں خواستم از خیال تغیر لباس بگذرم۔ شروع بکندن لباس نمودم۔ دلال دستم بگرفت کہ چہ میکنی۔ مگر گراں بنظرت آمد خیر بگفتارش را نہ بینم کہ آنچہ گفتم سرمایۂ آن است۔ خوب مے خواہی چند بدہی؟ گفتم با آں قسم ہائے تو چہ بگویم۔ کہ خدارا خوش آید۔ خوب۔ پنج تومان مے دہم۔ دلال باستغنا قبول نکرد منہم با استغنا لباس ہائے او را کندم۔ چوں بقچہ خود را بست و در ظاہر کار از کار گذشت رو بمن آورد۔ کہ رفیق من از تو خوشم مے آید دلم مے خواہد خدمتے بتو کنم۔ برادر بہ برادر نمے کند۔ ہر چہ بادا باد۔ دہ تومان بدہ باز قبول نکردم۔ عاقبت با چانۂ بسیار بہ شش تومان گذرانیدم۔ کہ یک تومانش را برائے خود قبائے بخرد۔ گفتار با کردار بہ یک بار تمام شد۔ و دعا ئم کرد۔ و من خرید ہا را با دستمال پیچیدہ بسوئے حمام رفتم در سر راہ کفش ساغری پاشنہ بلند با زیر جامہ و پیراہن قصب آبی خریدم۔

چوں داخل حمام شدم۔ کسے بمن اعتنائے نہ کرد۔ گفتم اے پدر سوختہ ہا بگذارید تا من از حمام با آں رختہائے قشنگ بیروں آیم تملق خواہید فروید پس لباسہا را کندہ در گوشہ گذاشتہ۔ لنگ پوشیدہ داخل شدم۔

در حمام کسے بکسے نبود۔ و از ہر سر صدائے در میان ما۔ من نگاہے بہ پہنی سینہ

وباریکی کمر کردہ بخود بالیدم۔ کہ باز آفریں بخودم ہمہ چیزم بجاست۔ دلاکے خواستم۔ نورہ وحنا در رنگ آورد۔ دست و پارا حنا و زلف وریش وسبل را رنگ بستم۔ مشت ومال کاملے کردم۔ کیسۂ کاملے کشید۔ بہ ہوائے اینکہ بعد از بیروں رفتن زختم نواست۔

دلاک مرا ریش خند چندے کرد۔ من خود را مستحق آں شمردم۔ یعنی بریش خود خریدم۔ گفت۔ عجب ساعت مبارکے بحمام آمدی۔ مثل ایں ساعت کسے از اصفہان خربزہ گورگابی برائے شاہ آوردہ بود۔ شاہ خلعتے باو داد۔ منجمان ایں ساعت را برائے نو پوشیدن خلعت او اختیار کردہ بودند۔ بحمام آمد۔ خدمتش را من کردم۔ خیلے انعامم داد۔

چوں لنگ خشک آورد و بسر بلینہ ام برد۔ باچہ لذتے لباس ہائے خود را تماشا میکردم۔ ہر پارچہ کہ از اں مے پوشیدم۔ یک بار از سر نوجوان مے شدم۔ ہرگز لباس حریر نپوشیدہ بودم۔ زیر جامۂ قصب را خیلے متشخصانہ پوشیدم۔ وبہ ہر طرف مے نگریستم کہ بہ بینم صدائے تشخص از آں مے شنوند یا نہ۔ کلاہ قاچارئے شکستہ بر روئے گوش نہادم۔ وشال را تنزیب وار بستم وسرش را از پیش روئے آویختم۔ چوں خنجر را بکمر زدم۔ دیدم۔ راستی رخت ہا از رخت من و رخت بہ از وضع من نیست۔ چوں دلاک آئینہ را بدستم داد گفتم "پول بدہ" یک ساعت تمام بریش و زلف خود در رفتم۔ اجرت حمامے را ہم بارک ندادم پس لباسہائے کہنہ را بدلاک سپردہ۔

خود ز حمام آمدم بیروں بطریقے کہ از خم افلاطوں

مترجمہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار بیجدہم

ورود ملک الشعراء طہران و چگونگی رفتار او با حاجی بابا

پس بدر خانہ ملک الشعراء رفتم تا ببینم چہ خبر است۔ جمعے انبوہ بر در خانہ میگفتند۔ ملک الشعراء با نردبان از پشت بام بخانہ رفت چرا کہ خبر مرگش رسیدہ بود و ہر کرا خبر مرگ برسد از در داخل شدن او را نشاید۔

از میان ہجوم خود را بجائے نشیمن رسانیدہ مبارک باد قدومش گفتم۔ اولاً نشناخت چوں خود را شناسا ندم۔ باور نکرد۔ کہ کہنہ مرقعی مثل من شیرازہ نو پذیرفتہ باشد۔

خانہ شاعر از چاپلوسان و خویش آمد گویان پر۔ و از آں جملہ میرزا فضولی بود۔ کہ منصبش را با او وعدہ دادہ بودند می گفت جناب ملک الشعراء جائے شما خالی۔ جائے شما ہزار مرتبہ خالی چشم ما روشن۔ ناگاہ در بکشود و فراشے از جانب پادشاہ بیامد کہ بحضور باید رفت۔ شاعر با ہماں لباس سفری چکمہ در پا گرد آلود بحضور رفت۔

حاضراں از ہم پاشیدند۔ منہم بانیت مراجعت فردا بیروں آمدم بناظر مسعود برخوردم۔ چنداں بنظرم شاد و خرم نیامد۔ گفتم تورا بخدا۔ دیدی کہ خان نمردہ است۔

آہے کشید کہ۔ راست میگفتی۔ خدا عمرش بدہد۔ برائے ما ہم خدا بزرگ است ایں بگفت۔ و با دل پر درد برفت۔

من ہم باقی روز را بہ سیاحت و درازی کوچہا را گذر کناں۔ بہ بازارہا و مسجدہا و بدر خانہ ہائے کہ دوکانداں است رفتم۔ و در ہر خانہ سخن

مراجعت شاعر۔ والتفات شاہ درحق او بود۔ بنا بروایتے پادشاہ باز باور نکردہ بود۔ کہ او زندہ است۔ وگفتہ بود۔ کہ بایستے مردہ باشد بروایتے دیگر۔ از ورود او خوشنود شدہ دہ تومان بقاصد مژدگانی دادہ بود۔ اما حقیقت نفس الامر۔ اینکہ چوں قضیہ مراجعت شاعر با معاملت سابقہ بانعتہ الجمع بود۔ پادشاہ دریں معنے خوش نداشت اما چوں پادشاہ بشعر و شاعری میلے داشت و شاعر ہم در ایام اسارت درمیان ترکمانان با تفکر بسیار قصیدہ بدیہیہ در مدح شاہ ساختہ بحض ورود خواندہ بود۔ قضیہ بانعتہ انحلو نشد۔ پادشاہ نتوانست از او درگذرد پس امواج فیوضات نامتناہی حضرت پادشاہے بار دیگر بتلاطم و تہاجم روئے نہادہ۔ دہانش را از زر و گوہر آگندہ و دوششش را بایک دست خلعت خاص آراستہ پرتو التفات بمزرع خاطر عاطرش پراگندہ باز بمسند اولینش نشاندہ بود۔ و مال و منال و اہل عیالش را رد گردانید۔

در رفت و آمد کوتاہی نکردہ ہر روز پیش از آفتاب بخانہ اش میرفتم از التفات او درباره خود گستاخی پیدا نمودہ از حالت خود اورا آگاہ نمیدم کہ از روئے بندہ پروری مرا از سلک بندگان خود شمارد۔ با ایں کہ درنزد یکی از دوستان خود بر سر کارے گذارد۔ سبب نومیدی ناظر را از خواجہ اش دریافتم۔ کہ از ترس بروز پارہ خیانتہائے او بودہ است بامید جاگیری۔ ناظر نزد شاعر خیلے کوشیدم و از گوشہ و کنار ہر گونہ رشتہ بدست آوردہ۔ در سخن چینی و کوک و کلاک دریغ نکردم۔ اما سودے نبخشید۔

نمیدانم چرا شاعر نمیتوانست از و بگذرد۔ یا سرے درمیان بود و یا عادت بزرگان اینکہ۔ ایشاں مردم را آتش زنند۔ و یکے درخانہ باشد کہ ایشاں را آتش در زند ناظر بجائے خود بر سر کار ماند۔ و من با بے التفاتی او بچاپلوسی ناچار ماندم

تا اینکہ روزے ملک الشعرا مرا پیش خواند۔ کہ ساجی رفیق! میدانی کہ

من رہین جوان مردی توام۔ و مے خواہم شکرانہ آں را بجائے آرم۔ در بارہ تو سفارش بلیغے بہ حکیم باشی شاہ میرزا احمق نمودم کہ آدمے لازم داشت۔

اگر از تو خوشنود شود ہنر خود را بتو میآموزد۔ کہ راہ مداخلے برایت خواہد شد۔ برو۔ و ہمیں قدر بگو۔ کہ از جانب فلانے آمدہ ام دیگر کار مدار۔

من بعد از شنیدن حکایت درویش درحق طبیب طبابت را استحقار مے نمودم۔ اما درآں حال حالت رد ایں تکلیف را نداشتم چہ کیسہ تہ کشیدہ دینارے نماندہ بود۔ بنا بریں روز دیگر با مدادان بخانہ حکیم باشی رفتم۔ خانہ اش در نزدیکی ارک دالانش تاریک و دراز و فرو رفتہ در میان حیاط بیماران بسیار پارہ تکیہ بدیوار نشستہ و شرذمہ مردم تیمار دار ایستادہ و نسخہ و قارورہ در دست منتظر جمال حکیم باشی بودند تا از اندرون برآید بعد از مدتے بیروں آمد۔ و دیدم ارسی کہ تنہا محرمانش در آنجا راہ داشتند بہ نشست۔ پیش رفتم از آں جا بدر رودم خواند۔ در اطاق حکیم باشی چند حاشیہ نشین بودند۔ (چہ در ایران ہر کس در سرکار است باندازہ خود چاپلوس دارد) از اقوال و افعال ایشاں معلومم شد۔ کہ برائے پیش رفت کار بہر چیز اہل مناصب حتی بسگاں و گربگاں ایشاں ہم چہ قدر باید۔ ملتفت و متملق شدہ

با خود حساب کردم۔ کہ تا من بداں پایہ برسم۔ و دنیا داری بیاموزم خیلے طول دارد۔

از توجہ و چشم دوزی ایشاں حکیم باشی را بشناختم در پہلوئے دست انداز ارسی نشستہ مردے بود پیر۔ قوز پشت۔ رخسارہ بر آمدہ چشمان بگودی فرو رفتہ۔ کوسہ ریش۔ چانہ در پیش۔ سر بقفا و دستہا از دو طرف بر کمر مثلثے مرتسم مے کرد۔ کہ زاویہ قائمہ اش آرنجش بود۔ سوالاتش مختصر و با ترش روئی و جوابہائش آہستہ و با تنخ۔ چناں مے نمود کہ ذہنش بہ ہمہ چیز مشغول بود

مگر بحالت حاضرہ این۔

(خبر نداشت از ایشان کہ در جہان ہستند)

بعد از آنکہ قدرے از حالت بیماران پرسید و مختصرے با حلقہ گیان خود گفت و شنود کرد۔ نوبت بمن رسید۔ چوں معلوم شد کہ فرستادۂ ملک الشعرایم۔ بارے دو بار چشمانِ کوچک با نگاہے تیز مرا نواخت و گفت۔ باش با تو حرفے دارم۔ پس از اندکے برخاست و مرا بخلوتے کوچک سہ سوئے بستہ و درش بحرم کشودہ بخواست۔

تصحیح کردہ شادان بلگرامی

گفتار نوزدهم

درآمدن حاجی بابا بخدمت حکیم باشی و اولین کاریکه حکیم وی را برآن داشت

چون حکیم مرا دید باندرون خواند و امر به نشستن فرمود. با تواضع تمام نشستم
از سفارش شاعر و ستایش او مرا بتدبیر و هوشیاری و جهاندیدگی و رازداری
و کاردانی ستوده در سخن بگشود. منهم دست بسینه دو زانو نشسته دیده بر او
دوختم. عاقبت گفت بنا بسفارش ملک الشعراء ترا بخدمت خود قبول میکنم. اگر
کار با میل من برآید. توهم از خاک برداشته میشوی. و اگر حق خدمت ترا
نشناسم نمک نشناسم.

پس پیش خواند و مانند کسیکه از شنیدن خبر باشد نگاهی بدین سوی
و آن سوی انداخته با آوازی آهسته و محرمانه گفت. حاجی میدانی این
روزها ایلچی از فرنگستان بایران آمده حکیمی همراه اوست این کافر در این شهر
بشهرت و نام برداری پیدا کرده بیماران را بطرزی خاص تداوی میکند
یک صندوق دوا و درمان که با هیچ اسمشان را هم نمیدانیم. همراه آورده و ادعاهای
چند میکند که تا حالی در ایران کسی ندیده و نشنیده است (بخلاف رای
جالینوس و بوعلی حرارت و برودت و رطوبت و یبوست) نه در امزجه قبول دارد.
و نه در ادویه. جیوه را بعنوان مبرد بکار میبرد و در استسقای طحالی ورق شکم را
دریده اخراج میاه و ریاح میکند. از همه بدتر با غده که از جگر گاو میگیرد
آبله میکوبد که این از مخترعات یکی از حکمای ماست. حاجی میدانی که

آبلہ یعنی پیوند ہیچ آدم با گاو پیوند میشود؟ سالہاست ما از پہلوئے آبلہ نان
می خوردیم۔ این مرد کافر با این کہ فرنگی است۔ ما را بجائے خر مے گذارد
و نان را مے خواہد۔ از حلق ما بیروں آرد۔ اینہا برکنار۔ کارے کہ در آں ہمت تو
لازم است۔ اینست کہ۔ میگویم چند روز پیش ازیں معتمد الدولہ خیار و سکنجبین
بسیار و کاہو (سلاد) و سرکہ و شیرۂ فراواں خوردہ و ناخوشی غریبے گرفتہ ایلچی در وقت
خوردن آنہا حاضر بودہ۔ از قرینہ دانست کہ ناخوش خواہد شد۔ و از قضا ہم
ناخوش شد۔ ایلچی بمحض شنیدن ناخوشی او حکیمش را بمعالجہ فرستاد۔ درمیان
ایلچی و معتمد الدولہ شکرآب بود۔ ایلچی در رواج تجارت و کشودن مدارس و
مکاتب در ایران اصرار داشت و معتمد الدولہ میگفت۔ کہ این کارہا مصلحت
دولت نیست بہ بہانہ اینکہ۔ شاید قبول حکیم۔ رفع شر ایلچی را از سر ایرانیاں دور کند۔
حکیم را قبول کرد۔

اگر آں وقت ازیں معنے خبردار شدہ بودم یک کوک و کلکلے میکردم کہ رائے
معتمد الدولہ را بزنم۔ اما حکیم فرصت بمن ندادہ بزودی بمعالجہ پرداخت۔
دوائش از قرار یکہ شنیدم عبارت بودہ است۔ از حبے سفید و بے مزہ ولے
تاثیرش از قبیل معجزہ در مزاج معتمد الدولہ طوفان کردہ است۔ معتمد الدولہ
کہ از قولنج و سدہ کم ماندہ بود کارش تمام شود از تاثیر آں حب حیاتی تازہ یافت۔
بنوعیکہ شب و روز حرف تاثیر حب از دہانش نمے افتد مے گوید۔ گویا این
حب از تارک سر تا نوک پا در عروق و در اعصاب و احشاء و امعائیم ہر چہ
اخلاط و فضلات بودہ ہمہ را بیروں ریخت۔ و من خود اکنوں بدنے جوانے
در مے یابم و کم ماندہ بعد ازیں زوجات بیفزایم۔ بہیچ ما منحصر بتاثیر این حب نیست
شہرت حکیم بدربار شاہی پیچیدہ و تاثیر حب او نقل مجالس و محافل بزرگان گردیدہ۔
امروز ہمہ روز در حضور سخن از حب میرفت۔ قبلۂ عالم بمعتمد الدولہ امر فرمودند کہ
آنچہ از آں حب مشاہدہ نمودی باز گوئی۔ ۵

ہو الملک ما کرتہ یتفوع

معتمد الدولہ بلند بلند تعریف حب را میکرد و مردم آہستہ آہستہ

تعریف حکیم را مے نمودند۔ و من در دل بہمہ دشنام میدادم پس قبلۂ عالم روئے بمن آورد۔ کہ حکیم باشی چیست بدیں کوچگی را اثرے بدان بزرگی چگونہ مے شود؟ من سرفرود آوردم کہ قبلۂ عالم بسلامت۔ من ہنوز دوائے آں کافر را ندیدہ ام ہمیں کہ بہ بینم۔ عرض میکنم۔ کہ عبارت از چیست۔ ولے ندیدہ میتوانم گفت کہ تاثیر او باید از اعمال ارواح خبیثہ باشد۔ چوں ارواح خبیثہ دشمن حق اند آلت دست مردمان ناحق مے شوند۔ چناں معلوم مے شود کہ یکے از آناں در فرمان ایں کافر است۔ کہ پیغمبر ما را ساحر افسوں کار میداند۔ و قضا و قدر را انکار میکنند۔

پس ازیں سخناں بفکر برہم زدن اوضاع شہرت حکیم افتادم اکنوں می اندیشم چہ گونہ باید بر اسرار ایں کافر نابکار علی الخصوص بہ نسخہ ایں حب معجز آثار اطلاع بہم رسانید۔ تو سخنت بجا۔ بچنگم افتادی۔ روز مردانگی است باید بیفوت وقت با او طرح آشنائی اندازی تا از شصت اگر مچش را بگیری و ہنرش را بیاموزی بر تو بنازم اما چوں نیت آں دارم کہ ہماں حب را کہ بہ معتمد الدولہ دادہ است بعینہ بچنگم آرم و فردا صبح تفصیلے دریں باب بہ خاکپائے شہریارے عرضہ دارم تو باید از ہمیں حالا دست بکار شوی۔ ابتدا اسے کار را از خیار و کاہو میکنی۔ بنوعیکہ مقدارے مفرط خیار و کاہو میخوری و خود را با ناخوشی معتمد الدولہ ناخوش مے سازی۔ آں گاہ پیش حکیم فرنگی میروی و میگوئی۔ من با ناخوشی معتمد الدولہ ناخوشم۔ حکیم نیز ہماں حب را کہ بمعتمد الدولہ دادہ بتو مے دہد۔ و تو بہ من دہ و من بشاہ مے دہم۔

ازیں تکلیف ہراساں گفتم۔ حکیم باشی من چہ طورے توانم نزد آدم ناشناسا بداں تفصیل بروم۔ و انگہے از فرنگیاں چیزہائے عجیب و غریب نقل می کنند و مرا از کردار و حرکات ایشاں ہیچ سر رشتہ نیست۔ پس تو را بخدا اولا سر رشتہ و دستور العمل بہ من بدہ حقیقت حال آنہار او السنہ بدانم تا با او

چگونہ باید رفتار کرد۔

میرزا احمق۔ قاعدہ کلیہ دریں باب ایں است۔ کہ رفتار و کردار فرنگاں طابق النعل بالنعل با رفتار و کردار ما مخالفت است۔ من بعضے را مے گویم۔ تو پارہا را برآں حمل و قیاس کن۔

فرنگاں بجائے اینکہ موئے سر را بتراشند و ریش را بگذارند۔ ریش را مے تراشند و سر را میگذارند۔ ایں است کہ درچانہ موندارند و سرشاں چناں از موا نبوہ است کہ گویا نذر کردہ اند دست با و نزنند فرنگاں بر روئے چوب مے نشینند و ما روئے زمین مے نشینیم۔ فرنگاں با کارد و چنگال غذا می خورند۔ ما با دست و پنجہ۔ آناں ہمیشہ متحرک اند۔ ما ہمیشہ ساکنیم۔ آناں لباس تنگ می پوشند۔ ما لباس فراخ۔ آناں از چپ براست مے نویسند۔ ما از راست بر چپ می نویسیم آناں نماز نمے گذارند و ما روزے پنجوقت نماز مے کنیم۔ در ما اختیار با مرد است و در ایشاں اختیار بازن۔ زناں ما راست باسپہا سوار مے شوند۔ زناں آناں یک طرف۔ ما نشستہ قضائے حاجت مے کنیم ایشاں ایستادہ۔ ایشاں شراب را حلال مے دانند۔ و کم میخورند ما حرام میدانیم و بسیار مے آشامیم۔ مردان ما زن بسیار مے گیرند زناں آنہا شوہر۔ اما آنچہ مسلم و جائے انکار نیست ایں است کہ فرنگاں نجس ترین و کثیف ترین اہل روئے زمین اند۔ چرا کہ ہمہ چیز را پاک و حلال مے دانند۔ و ہمہ جور حیوان حتے خوک و سنگ پشت و قورباغہ را مے خورند۔ بے آنکہ ول شاں بہم خورد۔ مردہ را با دست تشریح مے کنند۔ و بے آنکہ بعد ازاں غسل مس میت بجائے آرند۔ نہ غسل جنابت دارند۔ و نہ تیمم بدل از غسل۔

حاجی حکیم باشی راست است کہ اگر کسے بحرف شاں اعتماد نکند و آناں را دروغ گو گوید۔ تا پائے مرگ مے ایستند و با او مے جنگند۔

حکیم۔ آرے۔ گویند مرداں و مرا استوار نیست۔ چراکہ ندیدہ ام امااز
یک چیز پر حذر باش۔ اگر شخص فرنگی از یک چیز تو خوشش آید زنہار مگوئی۔
پیش کش است۔ یا بشما تعلق دارد۔ کہ باختہ۔ گفتن تو ہماں و بردن مرد کہ ہماں
با اینکہ قول تو بیجا است۔ فعل او بجا خواہد آمد ولے باید با ایشاں قول و فعل
شخص مطابق باشد۔ چراکہ ایشاں ایں طور خوش دارند۔

حاجی۔ با ایں حال چگونہ مے خواہی۔ مرا باآں دروغ علانیہ پذیرد۔
من خود را با تندرستی بیمار بگویم و دوائے کہ برائے مریض است در حال
صحت از او بگیرم۔

حکیم۔ نہ۔ نہ۔ علاجم آں درست خواہد شد۔ ہمیں قدر کاہو و خیار را با فراط بخور۔
اگر ناخوش نشدی۔ پائے من۔ آں وقت دروغ تو عین راست خواہد بود۔
پس دست بگردنم در آورد۔ کہ حاجی قربانتم۔ برو۔ خیار و کاہو را ہمیں حالا بخور۔
و خیلے بخور و امشب۔ جہار را بیاور مباوا۔ نادانی یا خلاف کنی۔ و بر بخوری سوکم
بخوری۔ کہ حب نیاوری بعد از یں سخناں۔ با لنراکت تمام مرا از اطاق بیروں کرد۔
من نیز بے آنکہ بدانم۔ بایں صورت کار تازہ باید بخندم یا بگریم۔ راہ پیش
گرفتم ہر دو سطے ناکردہ خود را ناخوش کردن کار عقل ندیدم۔ برگشتم تا بہ او مقاولہ کنم
بحرم رفتہ بود۔ ناچار بے مقاولہ رفتم۔

شاداں بلگرامی

گفتار بیستم

دو حکیم را فریقین از یکے حب و از دیگری دینار گرفتن

برائے دل خوشی حکیم باشی بفکر سراغ خانۂ ایلچی افتادم۔ باین قصد که چون بدا نجا رسم خود را نا خوش سازم۔ اما بعد از تامل بسیار دیدم۔ که شکم درد خریدن امرے آسان نیست۔ با خود اندیشیدم۔ که اگر وزیر خیار و کاہو هضم نتواند کرد۔ از کجا که معدۂ من هضم نکند۔ احتمال عدم هضم از صد یکے الست۔ پس بهتر آن است که با نا درستی حیله و رستی بکار برم اگر تمارض کنم شاید حکیم فرنگی در یابد۔ و مرا بنام چاپ زن و قلاش از خانۂ خود براند۔ نیکو چناں است که خود را از عمله خلوت شاہی قرار دہم و بداں فسون بکام دل برسم۔ نخست به بازار کهنه فروشاں رفتم۔ وجبه و قباے که خاص میرزایان است۔ کرایه نموده بر کردم۔ آنگاه دستور العمل هائے حکیم را همه در پیش نظر گرفته۔ با ترس و بیم در خانۂ ایلچی به منزل حکیم فرنگی رفتم۔ در بین راه از زناں فقیر که بچگان در بغل برائے آبله کوبی بمنزل حکیم فرنگی مے رفتند پر بود۔ علی الخصوص بیمایان تهی دست که با دست خالی حکیمان ایران نمے توانستند بسر شد۔ خانۂ حکیم فرنگی را فرو گرفته بودند۔

حکیم فرنگی بر کرسیے در پشت چهار پایهٔ بلندے از چوب نشسته بود۔ در پیش رو قوطیها و کاسه و کوزه ها و کتابها و انواع آلات و ادوات که نمیدانم بچه کار میخورد چیده۔ لباسش غریب ترین و مضحک ترین البسه که در عمر خود ندیده ام۔ زنخدان را نمیدانم۔ از بیخ تراشیده یا نوره کشیده چنانچه بخیا جگان مے ماند۔ از بے اعتنائی۔ سرش برهنه۔ در گرد گردن خالته وار

دستمال با جوز و گرہ ہائے چرم اندر چرم بستہ۔ گوشہ گریبان پیراہنش از دو سوئے عذارش مانند آنکہ زخمی یا لکہ را مے خواہد پنہاں دارد۔ بہ بالا برآمدہ۔ لباسش چناں تنگ۔ کہ گفتی با سریشم بہ بدنش چسپانیدہ اند۔ داماں کلیجہ اش تیز و تند مثل دم پرستو۔ شلوارش چناں بے معنی و بدنما کہ نہ ساتر عورت و نہ کاشف عورت بود گویا ماہوت در ولایت ایشاں بسیار گراں است۔ در اطاق ہم از شدت بے مبالاتی با چلمہ راہ رواں قالے ہا را مے سود و مے فرسود۔ ایں عادت بہ نظر من خیلے گستاخی و جسارت نمود۔

نمیدانم از کجا بایں خوبی زبان ما را یاد گرفتہ بود۔ ہنوز احوالم را نہ پرسیدہ گفت۔ امروز ہوا بسیار خوب است۔ چوں در حقیقت ہوا بسیار خوب بود۔ نتوانستم جواب بدہم۔ و نہ جرأت کردم اعتراض بکنم پس فکر کردم کہ باید با او حرفہائے خوش آیند گفت۔ با کمال چاپلوسی گفتم۔ صاحب ماشاء اللہ۔ تو دریں شہر شہرت و شان عظیمے پیدا کردہ با وجود تو کسے لقمان را بہ پشیزے نمے شمارد۔ حکیماں معاصرت قابل بر داشتن دستہ ہاون و پاک کردن شیشہ عمالہ ات نیستند۔ حکیم فرنگی ہیچ جواب نداد و نمیدانم چرا نداد۔

بعد ازاں گفتم۔ کہ اعلیٰ حضرت شہر یارے ہمیں کہ تاثیر دوائے سرکار را در مزاج معتمد الدولہ شنیدند۔ بہ وقایع نویساں امر فرمودہ آں را در صحائف تواریخ درج سازند۔ و در حرم سرائے پادشاہے ایں امر موجب حیرت و ہیجان گردید۔ جمعے از بانوان حرم باشتیاق دیدار شما ناخوش شدہ اند۔ یکے از کنیزان خاصہ اکنوں در بستر بیمارے است۔ آغا مبارک۔ بزرگ خواجہ سرایان مرا با حکم شاہی فرستادہ تا دوائی بعینہ مثل ہماں حب کہ بمعتمد الدولہ دادہ بود بگیرم و بہ زودی بردم۔

حکیم فرنگی۔ بعد از تامل عادت من ایں نیست۔ کہ بیمار را ندیدہ دارو بدہم چرا کہ میشود ضررش بیش از فائدہ شود۔ اگر بدانم کنیزک را داروئے من در واقع

مفید شود۔ ناگزیر است بدادن اما بعد از ملاحظہ۔

حاجی۔ از دیدن کنیزک بگذرید۔ کہ کارے بس دشوار است۔ در ایران دیدن زناں۔ محض بہ شوہران ایشان است۔ مگر اینکہ کار خیلے سخت شود۔ آں وقت حکیم اذن گرفتن نبض را دارد۔ آں ہم از روئے چادر۔

حکیم فرنگی۔ برائے تشخیص مرض نبض گرفتن تنہا کافی نیست۔ باید زبان بیمار را ہم دید۔

حاجی۔ دیدن زباں دراین جا خیلے تازگی دارد۔ معدہ ناخوش است بزبان چہ؟ البتہ در حرم سرائے شاہی این عمل ہرگز میسر نخواہد شد حتی اگر بیمار یک خواجہ سرا ہم باشد۔ زبان بریدن را بنشان دادن آں بفرنگی ترجیح میدہند۔

حکیم فرنگی۔ بسیار خوب اما در نظر داشتہ باش۔ کہ اگر این دوا ضرر نماید۔ برمن حرجے نیست؟ شاید بجائے نفع ضرر کند۔

بسیار کوشیدم تا خاطر نشان وے نمودم۔ کہ در آں باب الزامے برآں وارد نمے آید۔ پس صندوق بزرگ۔ بقدر یک دکان عطاری پر از ادویہ بگشود۔ و مقدارے خیلے کم از گردے سفید بر داشت۔ و با مغز نان حب ساخت و بکاغذی پیچیدہ با طریق استعمال آں بمن داد۔ چوں دیدم کہ ہنرش از قبیل اسرار نیست۔ گفتم حکیم تورا بخدا این چہ دوا است۔ و خاصیت طبیعتش چیست۔

حکیم فرنگی۔ نہ بطریق حکیمان ایران (با عبارت غلیظ و اصطلاحات اساتید خود بقراط و جالینوس و بوعلی سینا) بلکہ باکمال سادگی۔ بے مضائقہ جوابم داد۔

ہمیں کہ مطلوب حکیم باشی بچنگم آمد برخاستم و شادماں بیروں رفتم تا اورا بیش ازاں منتظر نگذارم۔ نخست لباس عاریتی۔ ابر انداختہ لباس اصلی را باز دربر کردم۔ و بقولنج بازی و مرض سازی حاضر شدم۔ چہ میخواستم۔ قدر خدمت را بحکیم باشی بہ فہمانم۔ وحالے کنم کہ نہ بسیار دو کاہ و خیلے تا نیر

کردہ است۔

درحضور حکیم باشی در ہر کلمہ چین ابرو و شکن رخسار با پیچ و تاب اظہار کناں۔ چناں تقلید قولنج داراں را در آوردم۔ کہ با آں ہمہ سنگدلی مشل دل سوزاں نمود۔ و گفت۔ تو را بخدا۔ اندکے بیا سا شاید در دولت تخفیفے یابد۔

من باز برخود پیچاں گفتم۔ چنانچہ با مرتاں گوش دادم بالتفاتتاں چشم دارم۔ او از یک سو در جد و جہد کہ دامن مقصود را رائیگاں بچنگ آرد۔ و من ہمے کوشش داشتم۔ کہ برائیگاں از دست ناہم۔ عاقبت با او رساندم۔ کہ زور و زاری بیہودہ است زرے باید۔ دیدم با زسخت گیری میکند۔ بصراحت گفتم۔ کہ اگر دل خواہم بعمل نیاید۔ حب ہا را نیعلم۔ باندیشہ سوال و جواب شاہ وار از اشتیاق بہ تحصیل محصول۔ فی الفور یک طلا بمشتم نہاد۔

ہیچ عاشق برائے وصال معشوقہ آں قدر نیاز و زاری نہ کردہ است کہ حکیم باشی برائے گرفتن حب از من کرد۔ و ہیچ معشوق آں قدر ناز و استغنا نمودہ است۔ کہ من در آں حال نمودم۔ خواستم بہ تدبیر و تذویر بیفزایم۔ و اشرفی دیگر از او بربایم۔ دیدم برائے علاج درد و الم خاکشیر و تاج ریزی با شیشہ دستور خواست۔ در دل را کوتاہ کردم۔ و غنیمت بار و سپردم۔

بدقت نگریست و در کف ہمے غلطانید۔ و لے یقین میدانم کہ بر مجہولش معلوم نیفزود۔ پس ہمہ قیاس و براہین خویش را در پیش خود بکار برد تا اصل آں را ابداند۔ ندانست۔ گفتم حکیم باشی۔ زحمت بیجا مکش۔ حکیم فرنگی حقیقت آں را از من پنہاں نداشت۔ ایں دوا مرکب است از جیوہ۔

میرزا احمق۔ بہ۔ بہ چناں مے گوئی مرکب است از جیوہ۔ کہ گویا من نمیدانم۔ بلے۔ ایں مرد کہ سیاسے خواہد۔ با جیوہ تخم ما را از روئے زمین براندازد۔ و کم ماندہ است کہ شہرت ما تمام کند۔ و طریقۂ معالجہ مرا کہ پدر او ہم

در خواب ندیده است، آلت سخریہ نماید۔ خوب بہیچ شنیدہ کہ
جیوہ دوا باشد؟ وانگہے جیوہ سرد۔ خیار سرد۔ کاہو سرد بہیچ یخ را با یخ سے
تواں آب کرد۔ تا جیوہ رفع تاثیر برودت خیار و کاہو کند؟ ایں خر ہنوز
از مبادی طب ہم خبر ندارد۔ خیر حاجی خیر۔ ایں شدنی نیست۔ مانمے توانیم
چشم خود را روئے ہم گذاردہ ریش خندی مردم شویم۔

پس بنا کرد بکندن و برباد دادن پشم خویش و دشنام و ناسزا بحریف
خود گفتن۔ احتمال کلی داشت کہ تا فردائے قیامت دست از گریبان مرد کہ
فرنگی بر ندارد۔ کہ خبر خواستن پادشاہ بحضور آید۔ شب کلاہ را از سر برداشت
و خرقہ را از بر کند۔ و با شال و کلاہ حب را برداشتہ با خوف آمیختہ بر چار
بشتاب برفت۔

شاداں بلگرامی

گفتار بست و یکم

چگونگی تجربه دوائے حکیم فرنگی در دربار

حکیم عصر تنگ بخانه برگشت و با تلاشی بسیار مرا بخواست
در دخول من بحضور۔ دیگران را بخروج اشارت نموده و مرا پیش خوانده۔
بگوشم گفت ـ که حاجی ـ باید تدبیرے کرد ـ کہ دیم این حکیم فرنگی را
از اینجا کنند هیچ میدانی که چه شده است امروز بے اطلاع من پادشاه
او را خواسته و بقدر یک ساعت با او گفتگو کرده مرا طلبیده بود تا
حاصل گفتگوئے شان را بگوید۔ معلوم می شود ـ که کوزه حکیم فرنگی خیلے
آب مے گیرد۔ از قراریکه معلوم شد پادشاه در باب ضعف قوه
و قوت ضعف و تنگی نفس و سوءِ هضم با او حرف زده است۔ با خوشنودی
تمام تعریف حذاقت آن حرام زاده را مے نموده گویا بمحض نگاه کردن
زبان آنچه باید از حالت مریض بداند دانسته و گفته است که گویا
پادشاه بسیار حمام میرود و در شکستن زهر قلیان علی الصباح بسیار
غذاهائے ترش و شیرین و چرب مے خورد پادشاه سه روز باو مهلت
داده است که نیک در باب امراض او بیندیشد و بکتب و اقوال اطبائے
فرنگ مراجعت نماید و معجونے چنان قوی بسازد که پادشاه را
از سر نوجوان کند قبلهٔ عالم از من در خصوص طبائع و اخلاق فرنگان
علی الاطلاق سوال فرموده و جواب صریح خواست من نخواستم بزنگاهے
بدین خوبی را از دست بدهم از آنچه باید گفت ـ دریغ نکرده بعد از کورنش
و رسوم بدین عبارت گفتم ـ اما در باب طبائع و اخلاق فرنگان

برائے منیر مہر تنویر بادشاہے واضح وہویدا است کہ ایں قوم مستحق اللوم نجس و کافر اند چرا کہ تکذیب پیغمبر و استہزاء بدین ما مے کنند علی رؤس الاشہاد و شراب مے نوشند و گوشت خوک مے خورند صورت زن دارند و باطن خرس۔ باید ازیں طائفہ برحذر بود کہ غرض عمدۂ ایشاں (چنانچہ در ہندوستان معائنہ شدہ) تصرف ممالک و استیصال ملوک و ابنائے ملوک است۔ آمدم بر سر معالجہ و مداوات ایشاں۔ حضرت شافی الامراض۔ دافع الاعراض۔ پادشاہ را از شر دوائے ایں بیدیناں محفوظ دارد۔ دوائے ایشاں در طبائع و امزجہ بہماں قدر فاسد است۔ کہ خود در تدبیر سیاست خائن اند۔ (پس حب را از جیب در آوردہ بنمودم کہ اینک آنچہ ما برائے ہلاکت بکار مے بریم فرنگاں در ما برائے شفا بکار مے برند۔ جزو اعظم ادویہ شاں زیبق است آنگاہ از سوء ترکیب و ضرر حب تصویر و تقریرے چناں کشیدم و نمودم کہ بادشاہ تعہد نمود۔ کہ بے استخارہ و استشارہ دوائے فرنگی را نخوردہ و چوں حکیم فرنگی دوائے ساختہ خود را بفرستد مرا برائے کنکاش بطلبد۔ اکنوں حاجی۔ باید کارے کرد۔ کہ پادشاہ دست بدوائے ایں ملعون نزند اگر احیاناً از دوائے او خاصیتے بیند۔ کار من تمام است۔ کسی بریش احمق نخواہد خندید۔ لا واللہ۔ بمرگ تو حاجی۔ اگر باید ہمہ دوائے او را خود بخورم۔ میخورم۔ و بپادشاہ نمے خورانم۔

ختم سخن بریں شد۔ کہ دوائے حکیم فرنگی را نگذاریم خاصیتے بخشد سہ روز بعد ازاں بادشاہ میرزا احمق را خواست تا دوائے حکیم فرنگی را بدو بنماید دوا عبارت بود از قوطے پر از حب حکیم باشی انواع و اقسام اعتراضات و اشکالات بمیاں آورد و دلائل و براہین بے سر و بن در باب استعمال ادویہ از دست بیگانگاں بسر دو چناں داد افادت بداد کہ بادشاہ قرار داد تا در آں باب مجلس مشورتے برپا کنند۔

روز دیگر در بار عام بادشاہ بر تخت و معتمد الدولہ وزیر دول خارجہ

ومعیر الممالک ودبیر الملک ومستوفی الممالک وحاجب الدولہ وسردار ومیر آخور وایشیک آقاسی باشی وحکیم باشی وسائر ارکان واعیان در حضور بودند. بادشاہ روئے بصدر اعظم ومعتمد الدولہ نمود کہ با حکیم فرنگی در باب اصلاح مزاج وتدبیر وعلاج انجمنے منعقد فرمودیم در نشست اول بعد از تحقیق تمام وتدقیق تمام با ترتیب ونظام رائے حکیم فرنگی براین قرار گرفت۔ کہ مزاج مبارک ما را ضعف وکسالتے طاری شدہ است واز جادہ استقامت انحراف ورزیدہ ودر نشست دوم عرضداشت کہ سہ روز تمام کتب ودفاتر خود را بہ تحصیل مطالعہ ووقت نمودہ وبرائے واعتقاد سائر حکمائے فرنگستان مراجعت کردہ۔ بغور مطلب وکنہ مقصود نیک وارسی شدہ معجونے از صنوف ادویۂ مختلف الطبائع واجناس عقاقیر متفاوتۃ التاثیر موافق دستور قرابادینیات ترکیب وترتیب ساختم رب کہ داخلاً وخارجاً وظاہراً وباطناً در مزاج ہمایوں چناں تاثیر وفائدہ عاجل وآجل بخشد کہ طلسم وتعویذے بگرد آں نہ رسد۔ بعد ازاں گفت کہ ذات اقدس ما حل عقود این مسائل غامضہ را بعہدۂ ناخن تدبیر مقرب الخاقان حکیم باشی محول ساخت حکیم باشی از روئے خیرخواہی دولت وملت پرستی بارائے زریں۔ اختلافات واعتراضاتے ظاہر نمود کہ

اولاً باید دانست آیا ممالک داخلہ شخصے سلطنت را بکف کفایت اجانب ورتق وفتق آں را با اوامر ونواہی بیگانہ تسلیم میتواں نمود یا نہ؟

ثانیاً بفحوائے مضمون حکمت مشحون لیس فی الحرام شفاء والجنس یس بدواء آیا دروائے این حکیم کہ بحکم آلودگی دست خویش کہ برآں حکم نجس وپلید است شائبۂ شفا ملحوظ میتواند بود یا خیر؟

ثالثاً از کجا کہ دریں دوائے مجوزہ ومختار تاثیرات خفیہ مضرہ ومفسدہ نباشد۔ کہ بجائے عمارت وآبادانی بنیاد پادشاہے وبنیان مزاج شہریارے را اندک رخنہ دار ورفتہ رفتہ بالمرہ قلع وقمع مادہ

حیات نسازد۔
آنگاه گفت که رائے مبارک ما مناسب چناں دید۔ که پیش از مباشرت عمل۔ کنکاشی بر پا سازیم۔ تا همگان باتفاق و اجماع جوابے درخور مقام بادشاه بدهند۔ و برائے اینکه از حقیقت او سررشته کاملے بهم رسانید رائے همایون نابر این قرار گرفت۔ که هر یک از بندگان خیر خواه و ملازمان درگاه بلا اشتباه در استعمال این دوا با ذات اقدس ما اشتراک نماید۔ تا اگر خیر است همگاں از خیر آں مستفاد گردند۔ و اگر شر است بحکم "البلیة اذا عمت طابت" از ضرر آں چنداں متاثر و متالم نشوند۔ تا این معنی کاملا مایه تسلیت خاطر همایون گردد۔

حضار مجلس متفق الکلمه۔ کلام الملوک ملوک الکلام را گویا این سخناں را استحسان نمودند۔ که خداوند ظل ظلیل پادشاه را بر مفارق بندگان ذلیل طویل سازد۔ اطاعت ما بندگان بامر پادشاه جهاں منحصر به بلعیدن یک حب نه بلکه اگر پادشاه ما را امر بنوشیدن سم قاتل و زهر هلاهل فرماید حکمش مطاع و فرمانش واجب الاتباع است لشأنت و صدور این گونه اوامر از منشاء و مصادر حقیقی یعنی پادشاه جهاں بحال عبودیت اشتمال بندگان هر چه زیادتر باز کم است (هرچه حکم کند بر وجود ما حکم است) دولت خواهاں را مال و جان صدقه سر و فدائے ذره پادشاهاں است خداوند پادشاه را حیات جاوید بخشاد و دشمنانش را مخذول و منکوب گرداناد۔

پس از آں پادشاه به پیش خدمت باشی امر فرموده تا قوطی حب را از اندرون بیاورد۔ و حکیم باشی را پیش خواسته به او نمود که ازیں حبوب از صدر اعظم گرفته تا سائر طبقات همگے را یگاں یگاں در مرتبه خویش ببلعاں۔

بعد از بلعیدن حب شربتے آوردند۔ پس استراحتے شد در اثنائے استراحت پادشاه بروئے همه مے نگریست تا تاثیر دوا را

ملاحظه کنند۔ اولاً ہمه ترشروئے ومتفکر ماندند۔ چوں چینهائے جبیں اندکے بکشود۔ پادشاه اذره وتپه پارهٔ سوالات کرد وآناں بفراخورحال وعقل خود دست وپائے جواب دادن نمودند۔

آنگاه آہسته آہسته دوا بتاثیر آغاز ید۔ معیر الممالک که مردے گنده وتمیز بود۔ پے درپے به سوالات تنها۔ جواب۔ بلے بلے قربانت شوم میگفت۔ ہماناں اخلاطش مجتمع مزاجش مستعد بود بیش از ہمه متاثر گردید۔ مزاجش برہم خورد۔ ہمگاں دیده بر او دوختند۔ ایں معنی به برہم خوردگی مزاجش افزوده برخود پیچیدن گرفت مستوفی الممالک بلند قد بود وناتواں وزردروئے بعد از آں او بنا کرد۔ بعرق ریختن ونگاهِ نیاز آمیز کردن که

دست من ودامنت اے پادشاه
تنگ دلم زحمت جانم مخواه

خلاصه دوا درمزاج ہریک نوعے تاثیر کرد وہریک بطورے مسخره شدند۔ بجز صدر اعظم پیر کوتاه قد وزمخت طبیعت۔ که از دست پا چکے دیگراں شاداں۔ در زیرلب ہمه مے خندید۔ وبہمه مضمون می گفت۔ چوں پادشاه خاصیت آں دوا را برائے العین باید مجلس را فسخ نمود۔ وباحمق امر فرموده۔ تادریں باب چیزے مفصل بنویسد وخود اندروں رفت۔

حکیم باشی حیله ساز را فرصتے برائے شکست کار حکیم فرنگی بدست افتاده درسر آں دوا آں قدر تفصیلات واہی داد که پادشاه بے تجربه وآزمایش از سر استعمال آں درگذشت۔ ونسخه آں را بطاق نسیاں نهاد۔ حکیم در اظہار شادی درونی بے اختیار مرا بدیں واقعه مطلع گردانید۔ که حاجی ما کار خود را دیدیم ایں مرد کافر خیال میکرد۔ که ما بے دست وپا وریش گادیم۔ من باو حالے خواہم کرد۔ که ما اہل ایماں چه جانوراں نادریتیم۔ فرنگی سگ کیست که دوا بشاه ایراں بدہد؟ نے نے ایں گونه مباحات مرا میشاید۔

طبیبان

که اطب طبیانم اختراعات فرنگیک را بجا سے برند۔ پدران ما مرد مانی بودند ما پسران پدرانیم۔ از ہماں پل که آناں گذشته اند۔ ما نیز میگذریم۔ دوائی که بگذشتگان ما شفا میداد بما ہم میدہد مگذر از حکمت لقمان و بوعلی سینا تا احمق زنده است قانون وقانو نچه او را بسندہ است۔ پس مرا اذن داد۔ تا در باب قلع و قمع حکیم فرنگی و استقرار و اعتبار خود تدبیرے جدید اندیشم۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار بست و دوم

مواجب خواستن حاجی بابا از حکیم باشی و چگونگی آں

تا آنگاه با حکیم نه بطریق خادمی و نه مخدومی بلکه بطریق دوستی حرکت میکردم - چه دستورے هم نشینی و هم کاسگی بلکه هم قلیانی با او داشتم - و اگرچه با سائر نوکران او نیز همیں کار را مے کردم دیدم دریں حرکت برکتے نیست - نه با خیال من مے سازد و نه با امیدم - فائده ام منحصر بهماں اولیں اشرفے بود که گویا لقمه آخر نیم شد - آں هم در سایه درد شکم بر خود مخمر کردم - که هرچه باد ا باد خدمات خود را حکیم دست آویز کناں سر شکایتے باز نمائم -

آں روز در خانه باد خوش گذشت - چوں برگشت - مرا بخواست که امروز مورد عنایات بلانهایات جهانداری گشتیم بجائے اینکه بر سم ویں شش ساعت پائے برهنه در پهلوئے حوض مرمر بر سر پا وا دارد - دو ساعت بیشتر وا نداشت - عجب بادشاهی داریم - چه قدر مهربان وزیر دست پرور و خدمت شناس است - نمیدانم با چه زبان شکر انعام و احسان او کنم - حکیم فرنگی را دشنام داد - و تعریف فضل و حذاقت من نمود - که فرنگی قابل جفت کردن کفش تو نیست - بفرش خلوت امر فرمود دو کبک که با نهمایوں شکار کرده بمن انعام آوردہ - معنے پادشاهی ایں است - خدا عمرش بدهد گفتم - پادشاه راست فرموده - امروز نظیر تو در ایران کیست ! یکتائے بے همتائے است سعادت پادشاهے که مانند تو گنج باد آورده دارد - حکیم فرنگی چانه اش مے چاید

که در پیش تو دم زنند۔ مجسمۂ دانش مے خواہند۔ اینک مرزا احمق ہیولائے حکمت وفضل وحذاقت مے خواہند۔ اینک مرزا احمق تجربہ وبینش مے خواہند اینک میرزا احمق۔

حکیم باشی ازیں سخناں باوے کرد۔ وبروتے تابید ودستے بریش کشید۔ وقلیان را از دہان خود باز گرفتہ بہ من داد۔

گفتم۔ امید وارم کہ انشاء اللہ بندہ نیز ازایں فیضہا بے بہرہ نشوم البتہ مراہم ازایں نمد کلاہے خواہد بود۔ نے من سگ کیم ومرا کجا میرزند ہمانا بقدر گلے کہ از ہم نشینی گل خوشبو شود ہم کمترم۔

حکیم باشی۔ چہ مے گوئی۔ مگر دیوانۂ۔ ایں چہ حرف است تا ایں درجہ شکستہ نفسے چرا؟

حاجی۔ اگر مرخص فرمائید۔ حکایتے دریں باب دارم۔ کہ (خود حقیقت نقد حال ماست ایں) بیان کنم وشما حکم باشید۔

حکیم باشی۔ بگوئید۔

حاجی۔ سگے بود۔ در رفتار وکردار گرگ وار چنانچہ گرگان اورا در حلقۂ صحبت وسلک جمعیت خود راہ دادہ۔ در خورد وخواب با آنہا ہم نشست ودر گرفتن ودریدن گوسفند با آں ہم دست۔ ہمہ تکالیف گرگے را بجائے میآورد وہم بہ سنن وآداب آناں عمل میکرد۔ ودر جزو با سگان ہم جنس خود نیز ہمیں روش داشتے ودر طریق آناں نیز نقیر وقطمیری از ایشاں باز نماندی۔ تا اینکہ رفتہ رفتہ سگاں را از حرکات وسکنات باو شبہ عارض شد۔ وچناں پے بردند کہ اورا باگرگاں سر وکار بلکہ باآں دستیار است از جانب دیگر گرگاں تشکک شدند کہ دوست شاں کلب ابن الکلب است۔ وتلبیس مے کند۔ باید اورا بحلقۂ خود راہ نداد؟ وخارج النسب را لعنۃ اللہ علیہ شمرد۔ کار بجائے رسید۔ کہ سگ بیچارہ از در رانده واز حرم ماندہ۔ مذبذب درمیان آں دو جنس آوارہ ماند۔ چوں از حالت تردد طاقتش طاق شد۔ وپیش

ازاں قوت تخلص نماند۔ برآں سرشار کہ با مجاہدۂ تمام یا سگ سگ شود۔ یا گرگ گرگ ؟ واز آں برزخ بدتر از دوزخ رستگاری یابد۔

اینک من آں سگم۔ کہ تو بمن دستورے دادہ کہ با تو و مہتر تو ہم کاسہ وہم قلیان شوم۔ با من شور و صلاح میکنی۔ و با دوستانت ہم نشینم اما چہ سود کہ با سائر خدمت گاران نیز ہمینم۔ ایں درجہ التفات برائے من چہ سود دارد؟ نوکرے ہستم بے مواجب۔ مانند گدایان ارمنی دردو دینار وسیاہ۔ بنا برایں التماس آں دارم۔ کہ در خدمت سرکار کارم معین۔ و مواجبم مشخص و پدیدہ باشد۔

حکیم باشی۔ بآواز بلند۔ چہ طور مواجب پدیدہ شود؟ من ہرگز بآدم مواجب نمی دہم۔ گذر ان خدمت گاران من از پہلوئے بیماران است تو نیز ہرچہ بتوانی بستان۔ فضلہ غذایم را مے خورند تو نیز ہرچہ مے توانی بخور۔ ایں نوروز خلعت آں نوروز را میگیرند۔ تو ہم بگیر۔ زیادہ بریں چہ میخواہی؟ مرگ مے خواہی برو گیلان۔ دریں اثنا فراش سفرہ و سینی در دست۔ کبک شکار بازہمایوں بیاورد و با اعزاز تمام در پیش روئے حکیم نہاد۔ حکیم از جائے برخاست۔ و سینی را بر سر گذارد۔ خانہ احسان پادشاہ آباد۔ عمر و دولتش مزید و جاوید باد۔

پس نوبت انعامش بفراش آمد۔ اول پنج قرآن با نیاز فرستاد فراش با ناز رد کرد۔ بعد ازاں با کج خلقی یک تومان داد۔ فراش نیز با کج خلقی نگرفت۔ کہ انعام متعارف پنج تومان است۔ آخر الامر خواہی نخواہی تا پنج تومان انعام متعارفی را نگرفت نرفت۔ ایں حال پر ملال ہم لطف پادشاہ را ہمہ منثور اکرد۔ و دعا ہائے خیر حکیم بہدر رفت۔ از خشم چشم پوشیدہ و دہان بکشاد و چناں دشنامہائے شداد و غلاظ بپادشاہ بشمرد۔ کہ اگر بگوشش مے رسید یقیناً گوش حکیم را مے برید۔ باول پر دود زیر لب حکیم مے گفت۔

احسان۔ احسان نمیخواہم۔ ایں نوع احسان ہرگز ہم ہفتاد سال نباشد۔

این التفات ہائے پدرک اسفل برود۔ ما بیچارگان باید چہ قدر گرسنہ چشم لقمہ ربائی بے شرم و حیا را تملق گوئیم۔ جیب شاں را پر کنیم و۔ و۔ و۔ و با دل خون بآواز مے گفت۔

بلے مواجب نوکراں شاہی را ما باید بدہیم۔ دردے درماں اینکہ اگر ندہی۔ و یک روز زیر چوبشاں بیفتی (از کجا کہ من نیفتم) تسمہ از گردۂ آدم مے کشند۔ پدر آدم را از گور بیروں مے آورند۔ ہر کہ جیب شاں را پر نمیکند۔ کلاہش را بر مے کنند۔ بجائے دہ شاہی احسان پنج تومان انعام مے خواہند۔ وآں گہے این احسان ہا از کجا پائیدار باشد سعدی مگر دروغ گفتہ است۔ بر آواز خوش کودکان و دوستی پادشاہاں اعتماد نشاید۔ کہ این بجوانی متغیر گردد و آں بخیالے مبدل شود۔

پس از حدت و شدت بسیار اندکے بخود آمد۔ و خیال تلخی چوب و فلک فراشان ترشی پنج تومان را در مذاقش شیریں ساخت۔

دیدم بآں حال دیگر جائے مقال نیست۔ از فقرہ مواجب دم در کشیدم۔ اما آنچہ باید بفہم فہمیدم کہ باید تا زود است ترک لقمان عصر شان گویم۔ و لے بہ نقد باید بحالت نہ گرگے و نہ سگے بسازم۔

سید اولاد حسین شادان بلگرامی

حسب الحکم یونیورسٹی صفحات ۱۳۱ تا ۱۷۰ کاٹ دیئے گئے ہیں۔

گفتار بیست و پنجم

گفتار زینب سرگذشت حال خود را با حاجی بابا

شب دیگر بخیال دیدار و اشارهٔ وصال ببام برآمدم اما دریغ۔ که چهار قد بر شاخ درخت نبود۔ نومید نشستم۔ نہ تنباکو بود۔ نہ اسباب پاکی تنباکو۔ در زیر پایم سکوت تامے مستولی۔ آواز ناخوش پے در پے خانم۔ که درآں حال از سرد دبار پدخوشترمے نمود بریده۔ تنہا صدائے کفش کہنہ گاه گاه بگوش مے رسید۔ علامت آں بود که در دار اگر دیّار ہے است آنہم پیرہ لیلاست۔ صدائے گوناں گوں از شہر شنیدم۔ اوّلاً صدائے نقاره خانہ۔ ثانیاً صدائے اذان پس ازاں صدائے طبل اوّل۔ ازآں بعد آواز طبل برچین۔ سپس صدائے طبل بگیر۔ و بہ بند بعد ازآن آوازهٔ حاذق باش۔ بیدار باش۔ کشیکچیانِ بازار و پاسبانان برج و باروئے ارگ خلاصہ شب از نیمہ گذشتہ۔ و در خانہ حکیم بجز خاموشی چیزے نبود۔

باخود گفتم۔ سبب ایں ہمہ سکوت حرم چہ مے تواند بود۔ حمام ایں قدر طول نمے کشد۔ وانگہی حمام زناں اکثر صبح گاہان است۔ باید بہ عبادت ناخوش۔ یا بعروسے۔ و یا بسرکشی زن زاہو رفتہ باشند یا اینکہ حکیم چوب خورده باشد۔ بارے کم مانده بود۔ که از خیال بتر کم۔ ناگاه طراق سنداں در برخاست۔ در بگشود۔ و صحن خانہ از صدائے نعل کفش زنانہ پُر شد۔ امّا صدائے خانم۔ بر ہر صدائے برتری و بارتری داشت۔ چراغہائے متعدد از یں سو وآں سو رواں گردید۔ چوں زناں روبند ہا برافگندند چشم بہ جمال زینب روشن شد۔ بانتظار وصال کمر بستم۔ و در حقیقت

زمان انتظار طولے نکشید۔ با پیش بینی تمام خود را بہ من رسانید۔
و بگوشم فرو خواند۔ کہ امشب حضور میسر نخواہد بود۔ چرا کہ غنیمت از
خدمتم میسر نخواہد شد۔ اما بزودی تلافی خواہم کرد۔ مختصر اینکہ خواہر خانم
(کہ در اندرون شاہی بود) فجأۃً مردہ یا یکے از رقیبان زہرش دادہ) خانم
ہمراہان خود را بردہ۔ تا شور و غوغا بر آورند۔ از صبح تا بحال در اندرون شاہی
آواز نوحہ و زاری گوش گردون را کر کردہ۔ خانم بعنوان گریبان
دریدن بخنجر لباس خود را بہ شگافت۔ برسم گیسو بریدن سر زلف را بزد۔
بنام خاک کاہ بسر پاشید۔ فردا روز کفن و دفن است۔ باید صبح
زود آنجا حاضر باشیم۔ بلا جل عزاداری یک چہار قد سیاہ با شیرینی خواہم گرفت
پس برفت و وعدۂ وصال بشرط مساعدت احوال بہ فردا شب دادہ۔
گفت حاضر اشارت باش۔

بامدادان چوں سر از بالین برداشتم۔ متحیر ماندم۔ کہ اشارت
بجاست و زینب بر سر پا بشارت دہان کہ بیا۔ از نردبانیکہ او فرا میآمد
فرو رفتم۔ و خود را اندرون حکیم دیدم۔ بے اختیار لرزہ بر اندامم مستولی شد
کہ بہ چنان جائے مرد بیگانہ بے آنکہ سرش برود۔ پائے نمیگذارد
اما زینب با خندہ روئے دلداری و تسلیتم داد کہ دل قوی دار کہ
در خانہ بجز زینب نیست۔ اگر بخت یاری کند۔ بے خطر تا شام
زندگی خواہیم کرد۔

حاجی با تعجب۔ بچہ معجزہ بریں حال دست یافتی۔ خانم کجاست!
زنان چہ شدند؟ از دست حکیم چگونہ در امان بودن تواں؟ زینب
مترس۔ ہمہ در ہا بستہ است۔ اگر کسے نیز بیاید۔ تا گشودن درہا
تو فرصت گریز داری۔ و بیم و باکے نداری۔ زنان ہمہ بعزاداری
رفتہ اند آقا میرزا احمق خانم کارے کردہ است۔ کہ بہ یک فرسنگے
خانہ ہم نزدیک نمی تواند شد۔ باید از ہمہ چیز ترا مطلع سازم
چرا کہ مے بینم۔ خیلے۔ ایں سعادت در چہرۂ آں۔ روز اولیں

دیدار برائے ما سخت مسعود شد۔ ہمہ چیز در خانہ بیاری من برخاست رقیبم۔ شیرین۔ برائے اینکہ خانم مرا با خود نبرد۔ و از چہار قدسیاہ و انعام عزا محروم وا دارد۔ خاطر نشان خانم کرد۔ کہ لیلا از کودکی تا حال مشق گریہ و زاری نمودہ در ماتمہا خیلی کار کردہ است۔ و در نالہ و اثانہ استاد۔ مصلحت آن است۔ کہ درچنین حال او را با خود ببری و زینب را بگذاری کہ کم کرد است۔ و ناشی و از عادات ما بے خبر۔ بنا بریں یک ساعت است کہ مرا باز گذاشتند۔ و خود در ماتم سرا بسوگواری رفتند۔ بساختگی خیلے اوقات تلخی کردم۔ کہ چرا من ماندم و لیلا رفت۔ اما خدا را شکر کہ کار بکام من شد۔

دم را غنیمت شمار۔ کہ چنیں دم کم یافت شود۔ پس او بستار کے نہار رفت۔ و من بتماشائے چیزے مشغول شدم۔ کہ حقیقت آنہا بہ غریبان مجہول است۔

نخست با طاق خانم رفتم اسبابہائے او آنقدر روبیاغچہ بود۔ در گوشہ پہلوئے ارسی۔ دو تشکے با بالش بزرگ پر با منگولہ و رو پوش پولکدار پہن روبروئے آں آئینہ خانم با قوطیہ سرخاب و سفیدہ و سرمہ و سائر اسباب زینک با یک جفت بازو بند طلسم دار و یک قوطیہ زلفے با چاقو و مقراض۔ و سائر آلات مشاطگی بود۔ در یک طاقچہ بارے و تنگے در یک گوشہ رخت خواب بچادر شب پیچیدہ۔ چند صورت بے چہار چوبہ بر دیوار چسپانیدہ رف اطاق پر از بلور و بار فتن و چینی و در یک گوشہ شیشہ چند شراب حاضر کہ یکے سرش تازہ کشودہ۔ و گلے تازہ بر درش نہادہ۔ علامت آں بود کہ صبح خانم برائے گرمی ہنگامہ غرائیمہ آں را نوشیدہ بود۔

با خود گفتم۔ حکم خدا و رسولؐ گویا دریں خانہ چنداں راہے نداشتہ باشد حالت مقدسین را دانستم۔ حکیم کہ در ظاہر تقدس خرچ میدارد۔ بجائے آں آب ناب کہ در خارج مے نوشد۔ در داخل شراب خلر شیراز بکار مے برد۔

تا من از کنج کاوی اطاق خانم و تماشائے حجرہ ہائے کنیزان فارغ
شوم - زینب در اطاق سفرہ را حاضر کرد - بر روئے دوشک در پہلوئے
ہم بہ نشستیم - غذائے عبارت بود از پلو - و کباب پز درمیان و نان
باخاگینہ شب ماندہ و پنیر - و دوغ و ماست و عسل و خربزۂ اصفہان و
امرود - و زرد آلو -

چوں سفرہ بدیدم - بر و تنہا تابیدم - کہ زینب - بجان مادرت
بگو بہ بینیم - چگونہ دریں مدت اندک این ہمہ نکمت فراہم کردی؟ این
سفرہ درخور شاہان است -

گفت - غذا بخور - و غصہ مخور - خانم از شب سفارش نہار کردہ بود -
صبح را آتش برگشت و خواست در خانہ مردہ غذا بخورد - زحمت چنداں بما
نگذاشتہ بود - بخوریم و بگذرانیم -

پس وا دغذا بار دادیم - و برائے آناں کہ بعد از ما بیایند چیزے بسیار بر جا نہادیم -
بعد از شستن دست - شریعت محمدی را بر کنار نہادہ و شیشہ شراب را
در کنار آوردہ - بطاق ابروئے دو سعادتمند کام بہ پیمودن ساتگین
و جام مشغول شدیم -

مستی بحدے بر من غلبہ کرد - کہ با آں ہمہ ترس حال و اندیشہ استقبال
تار خانم را بر داشتہ و آہنگ نغمہ خود را باواز ساز و ساز نمودہ این غزل
حافظ را کہ در جوانی برائے لذت افزائی مشتریاں دوکان پدر آموختہ بودم -
شروع بخواندن نمودم -

خوشتر ز عیش و صحبت باغ و بہار چیست
ساقی کجا است گو سبب انتظار چیست
ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار
کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست
پیوند عمر بستہ بموئیست ہوش دار
غمخوار خویش باش غم روزگار چیست

چہ داند شک فرمس

راز درون پردہ ز رندان مست پرس
اے مدعی نزاع تو با پردہ دار چیست
مستور و مست ہر دو چو از یک قبیلہ اند
ما دل بعشوۂ کہ دہیم اختیار چیست
سہو و خطائے بندہ چو گیرند اعتبار
معنی عفو و رحمت پروردگار چیست
زاہد شراب و کوثر و حافظ پیالہ خواست
تا در میانہ خواستۂ کردگار چیست

زینب از شادی بے خود افتاد۔ چہ در عمرش نہ شعرے بداں خوشی و نہ آوازے بداں دلکشی و نہ سازے بداں سازگارے شنیدہ بود غافل ازیں کہ ما ہر دو بد بختیم۔ او کنیزے است سیاہ روز۔ و من بندہ رو سیاہ۔ گویا آنچہ در جلو ماست از آن پدر و مادر ماں است و مستی ایں شراب تا قیامت بجا خواہد بود۔

بعد از خواندن چندیں غزل موزوں و پیمودن چنداں ساغر گلگوں۔ کیسۂ اشعار خالی و شیشۂ شراب تہی گردید۔

و چوں یار ساقی بود و وقت باقی۔ گفتم۔ زینب تو بہ من وعدہ دادی۔ سر گذشت خود را بگوئی۔ اکنوں وقت است احتمال آں میرود کہ بزودی اوضاع ما را بہم زنند۔ فرصتے بدیں خوشی و وقتے بدیں دل کشی کم بدست مے افتد۔ بہتر آں است کہ ایں فرصت را صرف گفت و شنود حال تو نمایم۔ بخندہ پذیرفت و شرح حال خود بدینگونہ گفت۔

شاداں بلگرامی

گفتار بیست و ششم

گفتن زینب سرگذشت حال خود را با حاجی بابا

(من دختر او کوز آغا) نام شیخم که در کردستان مشهور است مادرم را نمی دانم کیست - این قدر شنیده که محصول یکے از شبهائے چراغ کشان گردانم - که نسبم را این قدر مستور میدارند - که کسے را یارائے پرسیدن چگونگی جسم از ایشان نیست - اینست که آنچه در باب نژاد من گفته اند - دروغ و راست آن را نمی دانم - گستاخی نکردم که حقیقت آن را به پرسم - آنچه واقع و نفس الامرے باشد - اینست - که من هرگز بهیچ زنے به چشم مادرے نگاه نه کردم - درمیان زنان قبیله دست بدست بزرگ شدم - رفیق اولینم - کرۂ اسپے بود - که در چادر زنان پدرم مثال هم سفرها با ما میزیست - و مادر او - مادیانی بود عربی - که نزد ما نه چون حیوان بلکه مانند یکے از اعضائے خاندان - و در واقع از همه زنان عزیز تر بود - جانش از همه برتر و بهتر و بزرگ و بنازش از هرچه گران بها تر در سفرها از همه چیز بیشتر پاو رعایت مے کردیم - وقتیکه مادیان بمرد همه قبیله عزاداری و سوگواری نمودند - کرۂ اش برائے سواری ایام جنگ پدرم بزیست و بزرگ شد - و همه امروز مایهٔ اعتبار و اختیار کردان است کاش ما آن همه مهر باں حیوان نه بسته بودیم - چه آں همه بلا سبب یک مادیان بسر ما آمد - چنانچه تفصیل آں را در ضمن حکایت خواهی شنید -

باید دانست - که کردان - با اینکه خود را زیر دست هیچ زیر دستی

نمے دانند۔ امّا نیاگان ما (پدرم تا چندی پیش از ین)، ہمہ بارمہ و گلہ خود در کوہ ہائے ممالک کردستان۔ کہ اکنوں در تصرف عثمانیان و در زیر ادارۂ والی بغداد است۔ مانند تبعۂ عثمانی چادر نشین بودند۔ و ہر وقت والی را با کسے جنگ و نزاعے بود۔ از ما بسیاری خود سوار مے گرفت؟ سواران ما چوں در ہمہ مشرق زمین بدلیری و چابکی معروف شدہ۔ اوّلین سوارانے بودند۔ کہ مظہر ایں معنے مے شدند پدرم بجہتہ بہادری و سواری در جنگہا بدست خود بسیارم آدم کشتہ و امتیاز پرچم زدن و نیزہ ہم داشت۔ پاشائے بغداد اورا وقعے وافر میگذاشت قبیلہ وہابی بنزدیکی بغداد آمدہ۔ از دخول آناں بہ شہر مے ترسیدند۔ پاشا مصلحت دید کہ پدرم را بیاری طلبید۔ پدرم با جمعے از سواران خود برفت و از قضا شبے بر وہابیان شبخوں زد۔ و پسر شیخ وہابیان را بہ کشت و اسلحہ اورا با مادیانے بے نظیر کہ سواری او بود۔ بیاورد۔ چوں قدر آں مادیان و غدر ترکان را میدانست۔ کہ اگر خبردار شوند برائے باز گرفتن آں از ہیچ امر کوتاہی نمے کنند۔ ایں بود کہ اورا پنہانی بقبیلہ فرستاد۔ و در چادر زناں بہ نہفت۔ امّا سعی او بیہودہ شد۔ صیت شجاعت و آوازۂ اخذ غنیمت پدرم بہ دہانہا پیچید و خبر اسپ بگوش پاشا رسید۔ بنا بخواطر او و بملاحظۂ وقت بہ نقد چیزے باو نگفت ہمیں کہ وہابیان را راندند و کردان بہ بنگاہ خود برگشتند روزے میر آخور پاشا۔ پیادہ سوار مسلح بچادر ما آمد۔ ہر گونہ خدمتے کہ از چادر نشینی بچناں کساں تواند شد۔ درحق ایشاں کردیم۔

پدرم بہ محض پدیدار شدن آناں نکتہ را در یافت۔ و از روئے احتیاط مادیان را گریزاند۔ چادر ما چناں واقع شدہ بود کہ زناں مردان را میدیدند و آناں مارا نمے دیدند۔ بعد از تعارف رسمے میر آخور روئے بہ پدرم کرد۔ و از زبان خود و طرف پاشا مراقبت و غیرت و حمیت اورا بستود۔ و سائرین نیز تصدیق ہمے نمودند عاقبت در سخن بدیں نوع کشود (اردو کو آغا)

وہابیاں (علیہ ما علیہ) آدمیے بپاشا فرستادند- و مادیانے کہ پسر شیخ شان سوار بود خواستہ اند- اوّل میگفتند کہ خون بہاسے اوخون پاشاست وبس حالا بباز دادن مادیان راضی شدہ اند- ایں مادیان گویا پشت بہ پشت بہ مادیانے مے پیوندد- کہ پیغمبر خاتم صلوٰۃ اللہ علیہ در وقت ہجرت از مکہ بہ مدینہ سوار شدہ وایں قدر پول در ایں راہ خواہند شمرد کہ پاشا بگوید- بس است- ہمہ کس شجاعت تورا شنیدہ ومیدانند کہ تو پسر شیخ را کشتہ پاشا در کار وہابیاں مشورت کرد و مصلحت چناں شد کہ چوں ایں کار دولتے شدہ- از تو ایں مادیاں را بخواہد- تا فتنۂ وہابیاں فرونشیند- (ایں است سبب فرستادن او و آمدن من نزد تو)

پدرم جواب دادو اللہ- باللہ- بہ نمک پاشا کہ خوردہ ام- وبجان عزیز شما وبحقوق مادرم کہ مرا ببار آوردہ و بہ ستارگان سوگند کہ مادیان اینجا نیست- وہابیان دروغ میگویند- پس پدرم میرآخور را بکنار کشید- وپس قدرے از سرگوشی- میرآخور خنداں شد- بعد از غذا میرآخور را با بیست یا چوغلی ویک تازی راضی باز فرستاد تا در نزد پاشا شفاعت او نماید- ودعوے مادیان را رفع ورجوع سازد و نیز وعدہ داد کہ پاشا را در دنیا مالک حور عینی سازد-

(بہ پردہ در دونم بود دخترے | چہ دختر بہ چہرخ جمال اخترے)
(اگرچہ بصورت بود بچہ گرد | بمعنی پری میتوانش شمرد)
انکیش ونژاد ونہاد ایزدی | چہ شیطان بشیطانی وبخردی)

با اینکہ با ایزدیاں را با افراد سائر ملل واودستند دختر نشاید- اما میتوانم اورا بہ پاشا پیشکش فرستاد-

بعد از ساعتے میرآخور برفت وچوں پدرم از رفتن او خاطر جمع شد- کس فرستادو مادیاں را بیاورد- در پیش سفید ان قبیلہ را گرد آوری نمودہ گفت-

حضرات اکار ما گیر کرده مدتے است درین حدود۔ عثمانیان را از خراج و رشوت و پیش کش سیر میکنیم۔ در هر کار بکارشان میخوردیم۔ پاشا بمن اظهار دوستی میکند۔ برائے اینکه من در راه او جان فدا میکنم۔ اما چنان تشنهٔ طلا است که دنیا را بدینارے میفروشد این فرصت که بدست او افتاده۔ برایگان از دست نخواهد داد۔ اگر صاحب زن و بچه نبودم میدانستم با این ترکان چه ها باید کرد۔ اما چکنم که پائے بست عیالم و کارے از دستم بر نمے آید۔ باعتقادم مے باید بزودی ترک حدودِ عثمانی نمود۔ و بحدود ایران گریخت۔ البته آنجا پناهے خواهیم یکے از ریش سفیدان جواب داد۔ که (که اوکوز آغا) من نیز بر آنم۔ چرا که ترکان همیشه پے بهانه میگردند۔ تا رعیت خود را خراب سازند۔ اکنون که بهانه ما دیانے بدست پاشا افتاده زندگی بر ما حرام خواهد کرد و فردا یکے را خواهد فرستاد۔ سواز ما گردی خواهد خواست که ناچار مانده درایں جا بمانیم۔ تا پس از آں آنچه دل خواهشان است بعمل آرند۔

پناه بخدا هر چه بادا باد۔ باز بکوه هائے قدیم نیاگان خود مے رویم و باصل خویش رجوع مے کنیم۔ اصل ما ایرانی است۔ و هم ایرانی حقیقی و ایزد پرست۔ جمعے دیگر با او همزبان گردید آدمیے نزد شاهزاده کرمان شاه فرستادند۔ تا به خیمه نشینان سرحد غدغن شود که کارے بآنها نداشته باشند۔ چه ایشاں درباب دخل و تصرف بسرحد خود بسیار غیورانه۔ پس نیمهٔ شب چادرها را کنده بارها را بر گاواں و شتران بسته گله در مه را در پیش انداخته۔ زن و مرد سواره و پیاده روئے بسرحد ایران نهادیم۔

من از یک راه دل خور بودم۔ که چرا زن پاشا و محمود اشتال و افران خود و دختران ایزدیاں نشدم۔ خلاصه از راه و بے راه بے مانع بسرحد ایران رسیده در آنجا توقف نمودیم۔

پدرم بکرمان شاه رفت۔ چوں در آنجا معروف بود۔ شاهزاده او را

بنواخت و خلعت و اطمینان بخشید۔ که ملک خدا وسیع است۔ هر کس هر جا مے خواهد مے نشیند۔ اگر پاشا به بهانه اینکه گردان رعیت ما گریخته اند۔ شمارا باز پس خواهد۔ پدرش را مے سوزانیم۔ ده فرسخ دور تر از خاک عثمانی سه روزه خاک برائے ییلاق و قشلاق بما دادند۔ و بآسودگی آنجا قرار گرفتیم۔

شاهزاده راست گفته بود۔ چند روز بعد از آں پاشائے بغداد به شاهزاده نوشت۔ که (اوکوز آغا) دزد راهزن و مفسد و سرکش ما دیانے از ما بروده است۔ بے نظیر۔ که بعالمے ارزد۔ اگر او را با قبیله اش بجانب ما برنگردانید۔ آماده کارزار باشید۔ از ایں خبر ترساں و هراساں۔ اضطراب عظیمے درمیان ما افتاد۔ پدرم مادیان را بجائے به نهفت و بخدمت شاهزاده رفت۔ شاهزاده او را اطمینان داد که در پناه شهنشاه ایران مے باشی۔ از هیچ باک مدار۔ کسیکه دست توسل بداماں دولت قاچار زند۔ از حوادث روزگار مصؤن است۔ تو برو آسوده باش۔ ما دانیم و پاشا۔ تو رعیت پادشاهی و در امان خدا۔

پدرم ایں خبر را بقبیله رسانید۔ همه خوشدل شدند۔ مگر عموی پیرم که در ایام نادرشاه خدمت بایراں کرده بود۔ گفت:۔

اے یاران بایرانیاں دل مبندید۔ چرا که وفا ندارند۔ سلاح جنگ و آلت صلح ایشاں دروغ و خیانت است۔ به هیچ و پوچ آدم را بدام مے اندازند۔ هرچه بعمارت ایشاں کوشی بخرابی تو می کوشند۔ دروغ ناخوشی بهتان از فطرت ایشان است۔ و قسم شاهد ایں سخن است قسمهائے علی با عیب ایشاں را به بینید۔ سخن را چه احتیاج بقسم است۔ بجان تو بجان خودم۔ بمرگ اولادم۔ بروح پدر و مادرم۔ بسر شاه بجقه شاه بمرگ تو بسلام علیک بنان و نمک۔ به پیغمبر با جداد طاهرین پیغمبر به قبله۔ بقرآن۔ بحسن بحسین۔ به چهارده معصوم بدوازده امام۔ از اصطلاحات سوگندی ایشان است۔

خلاصه۔ از روح و جان مرده و زنده گرفته تا سر و چشم مقدس و ریش و

سُبُل مبارک۔ و دنداں شکستہ۔ و بازوئے بریدہ تا با آتش و چراغ۔ و آب حمام ہمہ را مایہ قسم مے گذارند۔ تا دروغ خود راست بنمایند۔ ایں دروغہا باور نکنید۔ بایں حال شمارا اعتقاد اینست کہ ایں مادیان کذائی را شما باز خواہند گذاشت۔ ایرانیاں از عثمانیاں طمع کارترند۔ ایں مادیان حکم دارد۔ چگونہ بدست شما مے گذارند اگر شہرت ایں حیوان بگوش بادشاہ ایران برسد۔ و بخواہد۔ چہ خاک بسر خواہیم ریخت۔ آیا مے توانیم مقابل یک دنیا جنگ برپا نمائیم۔ نہ واللہ ہر چہ میخواہید۔ بگوئید۔ من با ایرانیاں اعتقاد ندارم۔ و با قوالشاں اعتماد۔

عاقبت کار چنانچہ پیر با تدبیر گفتہ بود واقع شد۔ و مرا بایں روز سیاہ کہ مے بینی انداخت۔

روز صبح گاہاں سگان قبیلہ شروع بپارس و شور و غوغا نمودند۔ پدرم برفت تا بہ بیند چہ خبر است۔ اوّل یک سوار پدیدار شد۔ ازاں بعد یکے دیگر و یکے دیگر معلوم شد۔ کہ اطراف چادراں مارا احاطہ کردہ بر پدرم۔ حملہ آوردند۔ و دو سہ تن از ایشاں را بکشتند غرض شان مادیان بود بچادرہا ریختند۔ و مادیاں را ضبط کردند۔

چوں روز روشن شد۔ دانستیم۔ کہ دشمناں ما ایرانیاں اند پدرم از قضا بزرگشاں را کشتہ بود۔ معلوم است مارا اسیر کردند۔ قیاس حالت ما ن را خود بکن۔ پدرم را در پیش چشمم با نواع و اقسام شکنجہ کشتند۔ و اموال ما تمام غارت و تاراج شد۔

زینب میخواست شرح افتادن خود را بدست میرزا احمق بگوید ناگاہ بشدت در را زدند۔ ما دست پاچہ شدیم۔ من از بام فرار و زینب بگشودن در رفت۔ از صدائے در دانست۔ کہ میرزا احمق است با وضاع نہار اغلنا نہ کناں در را بگشود۔ چہ راہ عذر خوبی داشت۔

من از پشت بام تماشائے ماجرا مے کردم۔ زینب واو قدرے چناں با مہربانی صحبت داشتند کہ آب از دہان من جاری شد۔ ناگاہ چشم حکیم

باوضاع نہار افتاد۔ یقین کرد۔ کہ درخانہ غیر بودہ است درکار سوال وجواب بود۔ کہ خانم باہمراہان در رسیدہ وچناں بہ غفلتہً داخل اطاق شد۔ کہ حکیم وزینب فرصت جدا شدن از یکدیگر نہ کردند۔ حالت خانم ووضع آں تاقیامت فراموش نمے شود۔

با حنزامے کہ میدانی۔ گفت سلام علیکم۔ کنیز شما ہستم انشاء اللہ مزاج شریف تاں را مکروہے نیست۔ لذائذ عیش ونوش عافیت باشد وقت شریف انشاء اللہ بخیر وخوبی گذشتہ دریغ کہ قدرے زود رسیدم ولے خون چشمانش را فرو گرفتہ عقل از کلہ اش پرواز کردہ۔ باناخن ودندان بر روئے مقصران افتاد۔

بہ بہ! نہار ہم دراطاق من بروئے دوشک من حاضر است ماشاء اللہ چشم بد دور۔ حالا معلوم شد۔ کہ من ہیچ سگے نیستم۔ درخانۂ من۔ دراطاق من روئے دوشک من متکائے من۔ غلام من کنیز من۔ ماشاء اللہ بمن۔ خداوندا۔ تومے بینی۔ ایں واقعہ عجیب وغریب را من کجا بودم۔ کجا آمدم۔ در آسمان بودم بزمین افتادم۔

پس روئے بشوہر کرد۔ کہ خوب۔ احمق جان۔ سربالا نما۔ بروئے من نگاہ کن بجان من بگو۔ بہ بینم تورا بچہ دلیل باید آدم گفت تو کجا۔ اسم آدمی کجا؟ اگر خدا بخواہد تو ہم باید سر در میان سراں آری۔ خود را آدم بشماری بایں ہمہ ریش بایں ہمہ پشم تف۔ بایں ریش۔ تف۔ بایں پشم۔ وانگہے حکیم لقمان عصر چید۔ سربایں صورت میموں بایں قوزِ موزون بایں ہیئت ریش خندی بایں ریش بزقندی۔ ایں طور عشق بازی۔ زہے بازی۔ زہے بازی من کہم کہ تو کنیزے را بہ از من مے شماری۔ چہ کردہ ام کہ مرا بجائے ہیچ مے گذاری۔ فراموش کردی وقتے کہ تو بودی وشیشہ دستور وقوطی خاک شیر من تورا از خاک برداشتم آدمت کردم۔ شال کشمیری بستی۔ سرشناس شدی۔ اے آدم از سگ کمتر واے سگ کمتر ین آدم۔ تو وایں حرکات۔ ایں چہ حکایت باشد۔ ایں چہ شنیدہ دارم۔

حکیم بجز قسم۔ برہان انکار نداشت۔ برہانش ہم قاطع نبود۔ وانکارش
نیز فائدہ نداشت۔ خلاصہ خشم زن حکیم آتشے فرونشاندنی و سیلی پیش
بستنی نبود۔ دشنام بر روئے دشنام مے بارید و سقط بر روئے سقط
از روئے حکیم بر روئے زینب مے افتاد۔ و از روئے زینب بر روئے حکیم
آتش غضبش بر این ہا ہم فرو نہ نشست۔ گیسوان دلآرام زینب را گرفت۔
وچنان بر اینسو و آنسو کشید کہ بند وطم برپا۔ دلم ماند کہ ریشۂ جانم بگسلد۔ بیاری
ہمراہان وے را بگوشہ انداخت۔ و چندان بکوفت کہ خود از حال افتاد۔ و دریغ
کہ من ہمہ اینہا را میدیدیم و بسیار دلم میخواست۔ بیاری روم۔ اما اگر پایم
بحرم مے رسید۔ نعشم بیرون مے آمد۔ اگر مے رفتم شاید کشتہ مے شدم۔ و فائدہ
بحال زینب ہم نداشت بلکہ حالتش بدتر مے شد۔ چو طوفان بلا فروکش گردید۔
از بام فرود آمدم۔ و در این قضیہ کہ خود از ارکانِ آن بودم۔ تفکر کنان بگردش رفتم۔
بدیہی است کہ بایستی ہمان آن ترکِ آن مکان گویم۔ چہ بعد از آن عشق بازی
من با زینب امکان نداشت۔ چون حالت او را بنظر میاوردم۔ دلم خون میشد۔
از حرفہا۔ تفصیل ہائے عجیب و غریب شنیدہ بودم۔ معاملہ عفریتی مثل زن حکیم
با بینوائی مثل زینب معلوم بود۔

شادان بلگرامی

گفتار بیست و هفتم
در تدارک حکیم باشی برای مهمانی شاه
و خرج هنگفتی که عنقا به گردنش افتاد

در هنگام گردش بر خود خبر کردم که در دم ترک خانهٔ حکیم بلکه شهر طهران گویم - که جای امید نه بلکه ورطهٔ خطره بود - اما -

عشق چون زند خیمه در درون   عقل را پراگنده می‌کند

عشق زینب بعقل من غالب آمد - و بامید لقای او بعطای میرزا احمق راضی شدم - که (در حال نه سگ و نه در مآل گربه) با زحمت بزرگ او را متحمل شوم - میرزا احمق را از رقابت من با او از اینکه سبب آن همه شور و غوغای خانهٔ من بودم - خبر نبود - ولی این قدر می‌دانست که در زیر کاسه نیم کاسه هست - یعنی در این کار پای اغیار هم میان است باین جهت چنان چشم وقت بگشود که من با هزاران صعوبت از حال زینب نتوانستم خبردار شد - و از نتیجه عذاب خانم با هزار زحمت نتوانستم سر حساب گردیده‌ام - همه دم چشم بر در حرم - که زینب با پاپوش بیرون می‌آید یا نه اما هیچ اثری از او در میان نبود - بتوهم که - گمان کردم - یا در بستر بیماری است - و یا در قید گرفتاری - طاقتم طاق شد - تا این که روز نورجهان را دیدم - تنها به بازار روان - پشت سر او افتادم - و چون کم اعتماد است که بدوستی ایشان با هم داشتم - سلام داده گفتم -

نورجهان - تنها بکجا میروی؟ جواب سلام بداده - گفت -

آقا صاحب۔ میروم برائے کنیزک کُرد دوا و درمان بخرم۔
آہے کشیدم کہ۔ مگر زینب ناخوش است۔

پاسخ داد۔ کہ نہ تنہا ناخوش حالش بسیار خراب است شما اہل ایران خدا خیرتان دہد۔ سخت مردمان بیرحمید۔ ما سیاہان سگ مان بشما میارزد ہمیشہ دم از حدیث (اکرموا الضیف) میزنید۔ و خبر از آنچہ بایں کنیزک کُرد۔ کردید ندارید۔

گفتم تورا بخدا چہ شدہ۔ مگر چہ باو کردہ اند۔ راستش را بگو؟

از دل سوزی من۔ آہستہ آہستہ گفت کہ خانم از روئے رشک زینب را در پستوئی نہادہ و غدغن کردہ است۔ کہ روئے آفتاب نہ بیند۔ از شدت بد رفتارے باو تبے عارض شدہ۔ بنوعے کہ دردم مرگ است (اما خدا برکت بدہد) جوانی و قوتش بہ تب غالب آمد۔ حالا رو بہ بہبودی مے باشد۔ غضب خانم ہم اندکے فروکش گردیدہ اذن حنا و سرمہ دادہ پیش عطار میروم۔ تا حنا و سرمہ بگیرم۔ اما یقین میدانم کہ اگر خانم خبر آمدن پادشاہ را دریں روز ہا بخانہ میرزا احمق نشنیدہ بود ہرگز ایں اذن را نمے داد۔ چہ پادشاہ مختار است۔ کہ بہ حرم ہرکس داخل شود۔ و ہر قسم زنان را بہر حال تماشا کند۔ خانم۔ برائے نشان فروشی و خودنمائی زینب را از حبس بیرون آورد۔ تا در حضور پادشاہ خدم و حشمش را زیادہ تر نماید۔ اما ہنوز زینب ایں قدرہا آذون بیرون و توے رفت و آمد نیست۔

از ایں خبر آسودہ و دل گرم بفکر و تدبیر ملاقات دیگر افتادم ولے چوں موانع را سخت قوی میدیدم۔ و از پرچینی شدن مصائب مے ترسیدم آہنگ آں کردم۔ کہ بنقد از خیال ملاقات زینب درگزرم و نصیحت حکیمے را کار بندم کہ گفتہ؟ فرش ہوس در نوردم۔ وگرد مصاحبت نگردم۔

اما ایام ییلاق رفتن پادشاہ نزدیک بود۔ برسم معہود پیش از رفتن ییلاق بخیال دیدن بخانہ بزرگان میرفت۔ و برائے خود و اتباع پیروان پیشکشی از آنان حاصل میکرد و ایشان ہم بمیل خاطر پیشکش دادن را مایہ

مباہات و افتخار مے شمردند۔

حرفہائے تو جہان راست۔ واز جملہ کسانیکہ پیش کش دادن را
مایہ مباہات میدانست میرزا احمق بود۔ و رندان وریا را از دیرگاہ باز
او را شکارے لایق سیمرغ شہریار دیدہ بودند۔ چہ شہرت بہ توانگری
داشت بنا بریں روز تشریف فرمائی مشخص شد۔ وخبر دادند۔ کہ این مباہات
افزائی مانند مباہات افزائی ہائے عادی متعارف نیست۔ بلکہ
با لطفے خاص و شرفے مخصوص خواہد بود۔ چنانچہ پادشاہ شام با نہار را
در خانۂ حکیم باشی خواہد خورد۔

حکیم نیمے از مباہات خوشنود و نیمے از صرف این مصارف
گزاف ناخوش۔ چار ناچار خواہ مخواہ بخیال تدارک و تہیہ افتاد۔
اوّلین تدارک تارک پائے انداز بود۔ میدانست کہ این فقرہ [illegible]
افتادہ مے باید کہ مہمانی او خار چشم دشمنان و گل باغ دوستان شود۔
تا رائیت سرافرازی او از التفات شاہ برافرازد" از یک سو مرض
حب جاہ گل کردہ از دیگر سو بخالتش در عمل و خالت میکرد۔ اگر دست از مال
شستہ بجوان مردی حرکت میکرد۔ برکت میشد۔ رفتے بود۔ کہ با التفات
استشارہ مرا سرافراز نفرمودہ بود۔ و من طفیلی حقیقی بودم۔ اما چون فکر
تنگ کشودگی من و تدبیر و تہ ویرم را با حکیم فرنگی بخاطر آوردہ مرا بہ کنگاش
خواست۔

حکیم۔ حاجی کار ما گیر کردہ است۔ نمے دانم چہ باید کرد؟ شنیدہ ام
قبلۂ عالم از من توقع پائے اندازی مشابہ دارد۔ معیر الممالک کہ درین
کارہا سرآمد اقران و مسعود اعیان است بازبان خود بمن گفت کہ تو
با من ہم چشمی نمے توانی کرد۔ اصرارش این است کہ سرتا سر راہ شاہ را
تا جائیکہ از مرکب فرود مے آید۔ قماش ابریشمین و تا در باغ اطلس و از
آنجا تا بشاہ نشین خانہ کہ محل نشستن شاہ است شال کشمیری بگسترم۔
اما بر روئے مسند البتہ باید چیزے از شال گران مایہ تر گسترد۔

حاجی - میدانیکه من مرد این همه مخارج نیستم - راست است که حکیم و حکیم باشی ام - امّا شب و روز در فکر جمع مال دنیا نیستم - و انگهی میدانم غرض معیر الممالک ازین حرفها این است - که قدرے حریر رشتے و شال دارد - از سر وا کند - یعنے بمن بفروشد - خیر - به مرگ خودش من رو دست او را نے خورم - برود - این نصیحت ها را بدیگرے بدهد - خوب حالا به بینیم چه باید کرد؟

حاجی راست است تو حکیمے - امّا نه حکیم تنها حکیم شاهی و صاحب مرتبه و جاه و انگهی بملاحظه ابروئے خانم - و حفظ شان او اگر پادشاه ما بنوع فدویت پذیرائے نکنی و پادشاه نداند که مال و جان تو در راه او فدا است - اوقات خانم تلخ خواهد شد -

حکیم - بلے - حق مے گوئی - ولے من حکیمے بیش نیستم - نے توانم گفت که این همه شال و زربفت در وقت لزوم بکار میبرم -

حاجی - خوب غیر از این پس مے خواهی - چه بکنی - نے توانی - بگوئی چون من حکیم - بسر راه پادشاه برگ خطمی مے پاشم - یا این که سنداش را لته میگذارم -

حکیم - نه - نه ولے میتوانم برگ گل بپاشم - که چندان گران نیست گاوے بسر راهش بکشم شیشهائے شربت فراوان در زیر اسپش بشکنم آیا این ها کافی نتواند بود -

پائے حاجی - خیر - خیر - این گونه حرکت و سلوک با پادشاه مناسب نیست سر رشته بدست دشمنانت خواهی داد - کارے میکنند - که ریشه ات بآب برسد - شاید باین طور هائے گزاف که معیر الممالک گفته خرج لازم نباشد مے شود راه را چیت - و در باغ را مخمل و جیاط را زربفت - و اطاق را که شال بگستری - و گویا این قسم چندان خرج گزاف نداشته باشد -

حکیم بد نمیگوئی خوب است - این طور ها سرش را بهم آریم چیت در خانه حاضر داریم - مے خواستند شلوار زنانه بدوزند و دوختند -

یک ناخوشی پر پیروزہ دو توپ مخمل اصفہانی آوردہ خلعت امسالہ راہم میفروشم۔
زربفت مے گیرم شالہائے خانگی مان ہم برائے اطاق بس است۔ بیماری
شاہ مرداں کار سر انجام مے گیرد۔

حاجی بسیار خوب در باب حرم چہ میکنی۔ مے دانی کہ شاہ برائے
اظہار التفات دید نشان خواہد کرد۔ باید سرو وضعشان موافق حساب باشد۔

حکیم۔ کاش۔ ہمہ دعواہا سر ایں بود۔ در خانہ ہر چہ لازم باشد۔ از جواہر آلات
و چکن و شلوار و چارقد۔ و شال از دوست آشنا ہمسایگان۔ عاریت
مے گیرم۔ غصہ آں را ندارم چوں تفصیل ایں تدبیر بخانم رسید۔ علم مخالفت
برافراخت۔ کہ قبول ندارم۔ شوہرم را فرومایہ و پست پایہ خوانند۔ کہ چنیں کس
قابل شوہرے من نیست۔ البتہ باید بطورے حرکت نمائی کہ شائستہ شخصے باشد
کہ بعد از ایں پیدا کنی۔ از خانم چانہ زدن و بجوال رفتن۔ کار حضرت فیل و خرس بود
بنا بریں تاراک۔ خیلے مکلف تر از آں شد کہ حکیم پنداشتہ بود۔ یعنی۔ آنچہ
سالہا سال حکیم بے آنکہ ہیچ کوتاہی کند و از گرہ۔ ایں و آں بیروں آوردہ بود در ظرف
چند روز بے آنکہ سر موئے کوتاہی شود) از حلقش در آوردند۔

شاداں بلگرامی

گفتار بیست و هشتم

پذیرائی پادشاه و پیشکشها و چگونگی آن

منجمان برائے حرکت شاه روزی (مخصوص از اسعد ایام و ساعتے خاص از اشرف ساعات) برگزیدند۔ صبح روز معهود در خانه احمق ساز تدارک چیده شد۔ یعنے جشنے که تا قیامت از یادش نتواند رفت۔ تهیه دیدند پیش خدمتان و فراشان در اطاق سلام پر شدند فرش هائے زرین گسترده۔ شاه نشین را با شالهائے فرد اعلا فرش کردند حیاط جاروب و آب پاشی۔ فوارهائے حوض را گشودند۔ بر روے حوض روبروے ارسی شاه۔ از شاخ و برگ و گل شکلهائے گوناگون ساختند گلدسته و گلدانهائے نارنج و ترنج بر اطراف حوضها چیدند۔ بنوعیکه طراوت بهار بنظرها نمودار بود۔

جمعے کثیر از آش پزان و پوست برکن با دیگ۔ و مجموعه۔ و طشت و سینی۔ و لنگری۔ و دوری۔ و بشقاب۔ و کاسه۔ و کوزه۔ و قدح۔ و فنجان شربت خوری۔ و قهوه خوری۔ در رسیدند چلیم دست و پاره گم کرد۔ که شمار انجا را۔ اگر مے خواهید۔ همه شهر را غذا دهید گفتند۔ خیر۔ و لے نباید شعر سعدی را فراموش کرد که فرموده :—

اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبے
بر آورند غلامان او درخت از بیخ
به نیم بیضه که سلطان ستم روا دارد
زنند لشکریانش هزار مرغ بسیخ

مطبخ حکیم کہ چہار بیک گنجائش تدارک آن آش پزان را نداشت
بدست آش پزان افتاد- ناچار با جاق ہمسایگان التجا نمودند-
دیگ ہائے پلاؤ بر پا شد- علاوہ بر آش پزان یکدستہ شربت وارو
شیرینی ساز در جانب دیگر حلویات و مشروبات و بستنیہا از میوہ ترتیب
میدادند این قدر چیز ہائے ندیدہ و نشنیدہ با قیمت ہائے گزاف
خواستند کہ حکیم چوں سیاہۂ آں بدید- کم ماندہ بود- کہ روح از بدنش پرواز
کند- بعد از آں لوطے باشی- با دستۂ مقلدان و بازیگران با بیست
نفرنے زن و دو نیک زن از قبیل احمدی و باقری- اکبری- بابائی
در رسیدند-

ساعت معین حرکت شاہ طرف عصر بود- چوں سولت گرمی
روز در گزشت- و مردم طہران از گرما چشمے وا کردند- پادشاہ
بقصد خانۂ حکیم- از ارک بیروں آمد- راہ ہا ہمہ رفتہ بود و آب زدہ
و پیش پائے شہر یارے در ہر گام گلہا نثار مے شد- حکیم
بنفسہ خبر حاضر بودن طعام را بردو در رکاب ہمایوں با غلاماں سوارہ
پیادہ برگشت-

پیکایان پیشاپیش دوان یساولان با کلاہ ہا و گرز ہائے مخصوص از
چپ و راست رواں مشغول برو- بروید- و دور باش کور باش زناں
از دور و نزدیک بر بامہا و پشت سوراخ دیوار ہا بتماشائے دیدار
پادشاہ دیدہ دوختہ- گروہے انبوہ از فراشاں و پیش خدمتاں
با ترکہ و چوب ہائے بلند مردم را بر سر و صورت زناں بدیں سوئے
و آں سوئے میدوانیدند- بعد از فراشاں گروہے غاشیہ بدوش
پیدک کش- پس از ان مشتے غلاماں با کمر ہائے زریں قلیان دار و کفش دار
آب دار و جبہ دار و چتر دار- و منقل پاک دار و فلاں دار و بہمان دار- این گروہ
چوں از خدام خاص اند- ہمہ پیشاپیش شاہ مے رفتند- بعد از اینان گروہے
پیادگان با لباسہائے گوناگوں جفت جفت با پارچہ یا رختہائے زرد وز

و پولکدار و دستهٔ باکلیچهائے مخمابیں و حریر پا از پائے اسپ پادشاه برنمے داشتند۔ میر آخر باقیچی دستہ مینار بر کمر در رکاب پادشاه بر اسپے زمرّد گون بالیا سہائے سادہ امّا گراں بہا سوار۔ سه نفر شاہزادگان در عقب بجنبائے خاندان سلطنت در عقب شاہزادگان ایلخانی و ملک الشعرا و جمع کثیرے دیگر ہمہ با خدمتگاران و نوکران خلاصہ ہمہ آناں را کہ بایستے بر سر سفرہ میرزا احمق بنشینند اگر پانصد نفر بگویم کم گفتہ ام۔

اسپ شاه در خانۂ حکیم دروں نمے رفت۔ شاه فرود آمدہ بر روئے پا انداز ہا مشی نمودہ بمسند یکہ آراستہ و نشست گاہ خاصہ سلطان بود بہ نشست۔ بجز شاہزادگان ہمہ ہمراہاں بر در ایستادند حکیم باشی بنفسہ خدمتگذاری میکرد۔ و پیوستہ میگفت:۔

باور از بخت ندارم کہ تو مہمان کنی
خیمۂ سلطنت آنگاہ فضائے درویش

ہمیں کہ پادشاہ بیاسود ایں خلوت با میر آخور پائے برہنہ در پہلوئے حوض پیدا شدند۔ ایں خلوت از پرشال خود صد دانہ اشرفی تازہ سکہ بیروں آورد۔ و با آواز بلند گفت۔ جان نثار۔ خاکسار۔ نمک پروردہ حضرت شہریار اعنی میرزا احمق حکیم۔ بہ خاکپائے توتیا آسائے قبلۂ عالم و عالمیان۔ سایہ یزدان۔ شہنشاہ تمام ممالک محروسۂ ایران بعرض ایں صد تومان پیشکش کہ بمثابۂ ران ملخ نزد سلیمان برون است۔ اجتسارے ورزد۔ پادشاہ جواب داد کہ خانہ آبادان"۔

حکیم معقول نوکر جان نثارے است۔ مادر حق او التفات خاص داریم۔ الحق با ایں جان نثارے در نزد امثال و اقران رو سفید شد۔ خیلے باید شکر خدائے بجائے آرد۔ و سر افتخار بآسمان ساید۔ کہ پادشاہ قدوم میمنت لزوم را بخانہ اش ارزانی فرمود و پیشکش را در معرض قبول مقبول نمود۔

حکیم کہ دست بسینہ۔ ادب ایستادہ بود۔ چناں کرنشی کرد۔ کہ کم ماندہ بود۔ بینیش بخاک مالیدہ شود۔

پس پادشاہ روئے بایلخانی کرد۔ کہ بسر شاہ۔ میرزا احمق خوب آدمی است۔ امروزہ مانند او در ایران کم است۔ از لقمان داناتر و از جالینوس بالاتر است۔

ایلخانی۔ جواب داد کہ۔ بلے بلے قربانت شوم۔ لقمان را کجا مے برند۔ جالینوس سگ کیست؟ ایں نیز از فیروزی بخت پادشاہ است۔ کہ چنیں حکیمے را دارا است۔ ہرگز نہ ایران را چنیں شاہی۔ و نہ ہیچ گاہ شاہان ایران را چنیں حکیمے بودہ است اگرچہ در فرنگستان و ہندوستان ہم اسمًا حکیم است۔ ولے اسم بے مسما است۔ بجز ایران حکمت در کجا است حکمت ہر مملکت بدست حاکم اوست۔ و حاکم علی الاطلاقی مانند پادشاہ کجا ست حقیقت امر ایں ست ۵ منت وافر خدائے را کہ چنیں است۔

پادشاہ۔ آرے۔ راست گفتی۔ سرزمین ایران از بدو خلقت دنیا تا زمان شہریارے ما۔ مہد معارف و علوم و منبع عرفا و علما بودہ است مردم ایران ہمیشہ بدانش و بینش معروف و بفرہنگ و خرد موصوف و سلاطین ایران خواقین دوران بودہ اند۔ از زمان کیومرس۔ کہ نخستین خدیو کشورکشا ست۔ تا عہد میمون ما۔ چہ سلاطین نامدار از ایران برآمدہ اند۔ بلے در ہند راجہ گان و جیپالان در چین و ختا فغفوران۔ در تو ران خانان۔ در عرب خلیفہ گان در عثمانی خونکاران از قدیم بودہ اند فرنگیان۔ نمے دانم از کجا پیدا شدہ اند حمد خدا را کہ ما پیدا شدہ و ہدیہ آوران خوبی پیدا کردہ ایم۔ صاحب مردگان۔ خیلے پادشاہان ہم داشتہ اند کہ ما اسمشان را نشنیدہ بودیم۔

ایلخانی۔ بلہ۔ بلہ۔ قربانت شوم۔ بغیر از انگلیس و فرانسہ۔ کہ از قرار معلوم چیزکے اند۔ سائرین را کالمعدوم ہم نمے تواں شمرد۔ اگر روس را بگویند۔

آں فرنگیے نہ از سگ فرنگ ہم کمتر است۔

Queen Catharine

شاہ قہقہ کناں روس خورشید کلاہ دارد۔ اعتقاد روسیاں ایں است
کہ ایں زن خیلے تقل داشتہ است۔ اما ما میدانیم کہ چوں در کارے
پائے زن بمیان آید۔ پناہ بر خدا و انگہے روسیاں پطرے دارند۔
کہ دیوانہ حسابیست۔ ترکان بے خود ولی پطرد م نگفتہ اند۔ برائے دیوانگی
او ہمیں بس۔ کہ میخواست لشکر بہ ہندوستان بفرستد۔ مثال اینکہ گویا تخم
قزلباش از دنیا برافتادہ است روسیاں خیال مے کنند بمحض کلاہ فرنگی
نہادن درخت تنگ پوشیدن و ریش و سبل تراشیدن۔ آدم فرنگی میشود۔ خیر ؎

هزار نکتۂ باریکتر ز مو ایں جاست

پس تو ہم اگر دو بال قاز بندوش بندی بتوانی فرشتہ بشوی۔

ایلچانی احسنت۔ احسنت۔ کلام الملوک ملوک الکلام ؎ ایں نہ
تکلم کہ معجزہ است و کرامت۔ ہمہ احضار۔ بلہ۔ بلہ چنیں است۔ عمر و
دولت شاہ جاوید و ابدی باد۔

شاہ از زنان شاں چیزہائے غریب نقل میکنند۔ مے گویند کہ درمیان
روسیان بیرونی و اندرونی محرم و نامحرم نیست۔ زنان شان مثل زنان ایلات
ما روبند ندارند۔ زن و مرد باہم کار مے کنند۔ و توے ہمراہ مے روند۔ و
کار یکدیگر را مے سازند۔

چہ خیرے بیاید از آں خانداں
کہ بانگ خروس آید از ماکیاں

سپس باخنداں و استہزا روئے با احمق فرمود۔ خوب حکیم باشی
تو مردے ہستی حکیم۔ بگو بہ بینم چہ طور شدہ است کہ در دنیا۔ ملتی کہ برزناں
خود مسلط باشند۔ تنہا ما مسلمان واقع شدہ ایم۔ علی الخصوص تو کہ میگویند
زنے داری بسیار۔ فرمانبردار و حرف شنو۔ نرم خو۔ خندہ رو۔ حد خود را
نیکو میداند۔ و حق تو را خوب مے گذارد۔

احمق۔ از عنایت بے غایت پادشاہ دوران۔ بندہ خاکسار مظہر

سعادت دارین و عافیت کونین گردیده ام۔ و بندہ غلامے از غلامانم و خانگیانم کنیزے از کنیزگان۔ و ہمگان (بحکم العبد و ما فی یدہ کان لمولاہ) تعلق بخاک پائے مبارک پادشاہ داریم۔ اگر در غلام فضلے است از مولا ست کہ نور چراغم از زیبِ تواست و اگر عیبے است۔ در صورتے کہ منظور نظر ہمایوں گردیدہ ام ؎

ہر عیب کہ سلطان بپسندد ہنر است

امّا آنچہ در باب زنان بالفظ گھر بار فرمودید۔ بنظر بندۂ خاکسار چنیں مے آید۔ کہ درمیان فرنگان و حیوانات مماثلت و مشاکلتے تام است۔ و پستی فطرت و دروغ خلقت آناں از اسلامیاں از اینجا ظاہر مے گردد۔ کہ حیوانات نر و مادہ باہم بسر مے برند۔ فرنگان ہم چنیں حیوانات سر برہنہ اند۔ فرنگاں ہم ہم چنیں۔ حیوانات جنب راہ میروند فرنگاں ہم چنیں حیوانات نماز نے کنند۔ فرنگاں ہم چنیں۔ خلاصہ حیوانات با خوک و گراز ہمدم و ہم راز اند۔ فرنگیاں ہم چنیں۔ چرا کہ بجائے قطع نسل خوک و گراز نجس العین چنانچہ ما مے کنیم۔ شنیدہ ام۔ کہ خوک چراں خاص و طویلہ مخصوص دارند اگر زنان شاں را مے گویند۔ خوب۔ کدام۔ سگ نراست کہ در کوچہ سگ مادہ را بہ بیند۔ و زود بہ استقبالش نرود و کرم کشی او نکند۔ فرنگاں نیز ہمیں مے کنند۔ در مملکت ایشاں نام مرد لفظے بے معنی و اسمے مسما است چہ یک زن۔ زن ہمہ است و چنانچہ در مذہب ما یک مرد مے تواند چند زن بگیرد۔ در مذہب فرنگاں یک زن مے تواند۔ چند شوہر گرفتہ باشد۔

شاہ۔ خوب گفتی حکیم۔ معلوم است کہ بجز ما ہمہ مردم حیوانند۔ دریں باب حدیث نبوی ہم دارد است کہ (انا افضل الانبیاء و امتی افضل الامم)

(ما و دار النعیم و حور و قصور   کافراں را جحیم و نیرانا)

حکیم۔ از قرارے کہ شنیدہ ام تو از حالا در بہشتی۔ آں دنیائے تو بایں دنیا آمدہ است تفصیلے شنیدنی است یا دیدنی؟

میرزا احمق۔ زہے سعادت من بندہ کہ پائے فلک فرسائے حضرت شہریارے باندروں ذرّہ نمونم سایہ۔ تا اگر بر سر عرش سایم شاید۔

شاہ۔ خوب۔ با چشم خود خواہیم دید۔ نظر پادشاہاں مبارک است بر و باندروں خبرہ اگر درمیاں زناں بیماری شفا خواہ یا تازہ جوانی شوہر جوئے۔ یا از شوہر سیر شدہ نجات طلب باشد مطلب خود را بپادشاہ عرضہ دارد کہ نظر التفات پادشاہ دوائے ہمہ ایں گونہ دردہاست شاعر کہ تا آنگہ غرق دریائے فکر ایستادہ بود۔ گفت فرمان پادشاہے از طریق مہربانی و نیکو خواہی است پس لولۂ کاغذ را از کمر در آوردہ باوازے بلند ایں قصیدۂ غرا را شروع بخواندن نمود۔

یکیست مہر منور سپہر گرداں را　　بدیں دلیل کہ یک شاہ ہست ایراں را
حیات و پرورش کائنات و پرتو شمس　　بود مطیع و مطابع ہم ایں و ہم آں را
طبیب چند ہے بر علاج خود نازے　　نظر نمائے شفائے نگاہ سلطاں را
بیاد زہر و مژدہ و مومیائی خویش　　منازہین نگہِ پادشاہ دوراں را
حکیم باشی کا میرزائے احمق کا　　کہ نیست چوں تو مباہات ہیچ انساں را
بخانہ داری اندر دولتے ہر روزے　　بدار منت دار الشفائے یزداں را
بہل بنجے بقراط خویش و جالینوس　　تورا خدائے فرستادہ ہمچو لقماں را
نگاہ شاہ چو کی آخر الدوا باشد　　بگو بدرد کہ آمادہ باش فرماں را
خجستہ بخت حکیمے کہ شہ بخانۂ او　　نہاد مقدم میموں نگر تو احساں را
برائے آنکہ رسد دست میرزا احمق　　بہ نبض حق حرکت بر نہاد شریاں را
ہمیشہ تا کہ طبیب است میرزا احمق　　ہمارہ تا کہ حماقت بود طبیباں را
غذائے دشمن او باد بقلۃ الحُمقاء　　خورد چو پیکاں خصمش بجاں پستاں را

دروقت انشاد قصیدہ حاضرین سرتا پا گوش مدہوشانہ ایستادہ بودند۔

پادشاہ باواز بلند آفریں! آفریں! عجب مضامین بدیع و معانی غریب بنظم آوردہ۔ حقیقتاً شائستہ ملک الشعرائی ماہستی فردوسی سگ کہ بود۔

سلطان محمود غزنوی را عجب آمد بر نار۔ ایلخانی برد۔ دہن ملک الشعرا را ببوس و دہانش را پُر از این شیرینی ہا بکن۔ دہانیکہ از آں این ہمہ سخنان شیریں در آید شیریں خوشتر است۔

ایلخانی۔ بار بیش انبوہ بوسۂ سختی بر دہان شاعر نواخت کہ دہانش پُر از موئے ریش شد۔ و با مشتے شیرینی چناں دہان او را انباشت کہ سر و ریش پُر از آرد و خاکۂ قند شد۔

در ظاہر شاعر از آں شیرینی، تلخکام و آب از چشمان و شیر و شکر از گوشۂ دہانش بر روئے سینہ اش رواں شد۔ جد و جہد بسیار کرد تا حالت خود از حاضرین مخفی داشت۔ آں گاہ پادشاہ اذن حاضر کردن نہار داد۔

شادان بلگرامی

گفتار بست و نهم

در تفصیل ناهار شاه و واقعاتیکه بعد از ناهار پشت پا بر بساط عیش حاجی بابا زد

در اطاق نهار شاه بجز پیش خدمتان سه تن شهزاده بودند۔ و بس شهزادگان دور
از شاه دو زانو نشسته پشت بدیوار۔ شمشیر ها بروئے زانو میرزا احمق۔ در کفش کن
منتظر فرمان۔ امین خلوت۔ سفره از شال کشمیری زر دوز بر زمین گسترد۔ پادشاه
دست بشست۔ و ظروفیکه در وقت بیرون آوردن از مطبخ۔ از ترس آمیختن
زهر آتش پُر مُهر کرده بود۔ بگشود۔ استادی طباخی تمام بکار رفته بود۔ پلاؤ از
هرگونه مانند مزعفر پلاؤ۔ باقلا پلاؤ۔ عدس پلاؤ۔ ماش پلاؤ۔ سیر پلاؤ۔ قناه خوراک
پلاؤ۔ نارنج پلاؤ۔ پخته بودند۔ و بوئے عطر آنها مشام جان را معطر می ساخت۔
ماهی قزل آلا و ماهی شور۔ کباب ماهی و طبقهائے چینی۔ مرغ هائے بریان۔
فسنجان۔ کوکو۔ آب گوشت۔ مغز بادام پسته۔ فندق۔ آلو تمر هند۔ خاگینه
با شکر۔ بادنجان سرخ۔ گرده و قیمه چه۔ و چندین غذائے دیگر که بوصف نمے آید۔
یک بره بریان درست با دنبه و سر۔ و کباب و تندور و تیهو و قرقاول مازندران
و گوشت گورخر و آهو وغیره وغیره۔ کثرت و ندرت اطعمه چشم بینندگان را
لذت مے بخشود۔ این قدر دورے و کاسه در اطراف پادشاه بود که نمے دانست
به کدام دست برد۔ از جزئیات سفره از قبیل ترشیها و آچار ها و مربه ها۔ و
پنیر۔ و کره۔ و سبزی۔ و پیاز و نمک (و فلفل درگذر) که سر در از دارد۔ اما از
شربت ها در نمے توان گذشت۔ شاه کاسه هائے چینی با قاشقهائے شمشادی
منبت کار خوانسار و شیراز پر از شربت لیمو۔ و نارنج و سکنجبین همه با گلاب
مقطر معطر و با تخم شربت میدید۔ آخرین شربت انار از دستان بود۔ و تخ
در همه شنا میکرد۔ پادشا ازین قاب و آن قاب تنقل کنان و پیش خدمتان

دربرابر دست بر سینه ایستاده بودند۔ باکمال خواموشی غذا خوردند۔
بادشاه دست شست و با طلاق دیگر بقلیان کشیدن رفت۔

در سر غذا یک قاب پلاؤ را امر فرمود۔ تا پیش خدمتے بحکیم باشی برد۔
چوں ایں اشارت نوعے از بشارت التفات بود۔ میرزا احمق ناچار شد که
انعامے به برندۂ پلاؤ دہد۔ التفاتے ازیں قبیل ہم بشاعر شد و او نیز گویا چیزے
مایه گذاشت۔ یکے از دوریہا را که نیز دست اقدس شہریارے۔ بدو رسیده
بود۔ بزن حکیم باشی فرستاد۔ او نیز انعامے مردانه داد۔ بدیں طریق دل دوکس
بدست ہمی آید۔ احسان برنده و انعام گیرنده۔

خلاصه۔ فضله شاہراشاہزادگان و فضله شاہزادگان را ایلخانی
و ملک الشعرا و میرآخور۔ و امین خلوت۔ و آب داران و سائر صاحب منصبان
و مقرب الخاقان نوش جان فرمودند۔ عاقبت نوبت به نوکران و شاگرد
آشپزاں ہم رسید۔

پس از اں حکیم پادشاه را تا انتہا باندروں برد۔ چوں اگر کسے میخواست
گوش بزنگ باشد گوشش بقاپوق کوبیده مے شد۔ نفسم در سینه ام ولے
سخت مشتاق بودم که تفصیل آں را بدانم۔ امّا دریغ شنیدم که حکیم برائے
قدوم پادشاه باندروں کنیز کُردی را پائے انداز کرد۔ ازیں خبر رنگ و روئے
من پرید۔ با ایں که مے بائیست۔ از خلاصی او از دست زن حکیم دلشاد شوم ولے
به آں نتیجه فراق دائمی که در برابر چشم جلوه گر بود۔ خون در رگ و پیم افسرد۔ چوں عشق
بیک دیگرماں زیاده بر آں بود۔ گوش بر حرف عقل دہیم و اندیشۂ استقبال کنیم
با ایں ہمه در آں حال زینب از صور ہولناک در نظرم متصور شد که دست ہیچ مصور
مانند آں کشیدن نتواند۔

با خود اندیشیدم که در آں ہرج و مرج زینب را ببینم و حقیقت حال را بفہمم
بیدرنگ۔ به پشت بام بمیقات مقرره رفتم صدائے زناں بملاء اعلیٰ طنین
انداز بود۔ چرا که علاوه بر خانگیان حکیم۔ جمعے دیگر نیز بہ تماشا آمده بودند۔ امّا منظور
خود را درمیان ندیدم۔ بسبب نزدیکی شب۔ راه اشارت مسدود بود۔ امّا به حکم

چه خوش بے مهربانی از دو سر بی

یقین داشتم که او هم در همین تلاش است۔ پشت بام محمود مایک طرفش روبکوچه بود که در وقت سیر و تماشا زنان بدانجا جمع مے شدند۔ صدائے شیهه اسپاں و نعرهٔ مرداں و روشنی فانوسها که دلیل به رفتن۔ بادشاه بود۔ در رسید۔ از یمن بخت و طالع۔ تق تق کفش و خشخش تنبان بلند شد۔ معلوم نمودم که زنان به پشت بام می آیند۔ در پشت دیوار چناں نهفتم۔ که جز کسیکه سرش در حساب باشد۔ نداند و نه بیند و چشم آں داشتم۔ که زینب گاه نگاهے بد آنسو خواهد انداخت۔ حدسم بجا بود چه زینب را در میان تماشائیاں دیدم۔ نگاهے به من انداخت و آنچه می خواستم همان بود۔ باقی تدبیر و ترتیب ملاقات را برائے او واگذاشتم۔

صدائے دورباش۔ کورباش ؟ برو و برید ا بلند و هر کس حاضر رفتن شد بجز چند نفر۔ باقی جمعیت از همان راه که آمده بودند۔ به همان ترتیب از همان راه برگشته بارک رفتند۔ و گویا رونق خانهٔ حکیم با بادشاه برفت۔

زنان از پشت باهابزیر آمدند و صحبت شان همه جنگ و جدال اینکه بادشاه بکه بهتر و باوقت تر نگریست و از همان گاه حسد ایشان بر زینب نمودار بود۔

یکے میگفت۔ نمیدانم شاه درایں دختر چه دید۔ گذشته از اینکه خوش گل نیست خیلے هم بدگل است۔ و من از آں کشاو تر میشود۔ جاذبه هم که هیچ ندارد۔

دیگرے میگفت۔ قوزش را چه بکنم۔

آں یک می سرود۔ قد و بالایش را به بیں۔ خدا فیل را بیامرزد پاهایش را نگر۔ خدا شتر را رحمت کند۔

آں دیگر همی گفت گیرم که خوش گل هم باشد۔ یا نه چوں یزیدی است۔ البته شیطان بنظر انسان طاؤس می نماید۔

عاقبت قرار بر ایں دادند۔ که شیطان او را جلوه داده۔ بپادشاه خورانده۔ در ایں اتفاق رائے من با آناں متفق نبودم۔ و می گفتم۔

(گویند مردمان و مرا استوار نیست)

صدائے زنان بریده شد۔ و یکے بیش در پشت بام نماند۔ آنهم زینب بود۔

گفتار سی ام

رقابت شاہ با حاجی بابا و ربودن معشوقہ او

چوں حجاب دیوار از میان من و زینب برخاست۔ دست و پائے آں میکردم کہ خطر ملحوظ را بہ زینب بیان کنم۔ گفت ایں دیدار آخریں است پس از ایں من از آنِ شاہم۔ اگر ما را باہم بینند۔ قتل ہر دو حتمی است خواستم تفعیل قبول او را از جانب بادشاہ بدانم۔ و لے گریہ خواہ از روئے شادی قبول شاہ و خلاصی از اسارت و خواہ از جدائی من۔ امان بیانش نداد۔ کمتر از یک دیگر گریہ نکردیم۔ پشت بام حکیم ماتم سرائے خوبی گردید۔

زینب گفت۔ چوں بادشاہ باندرون داخل شد۔ یک دستہ زنان سازندہ و نوازندہ با ساز و نواز باطاق خانمش بردند۔ خانم بعد از پائے بوس اطلس زراندود پائے انداز کرد۔ کہ بہ محض رسیدن پائے مبارک بادشاہ بداں غلاماں سیاہ بہ بہانہ تبرک پارچہ پارچہ کردہ در ربودند۔ پیشکش خانم۔ عبارت بود۔ از سہ زوج عرق چیں و شش سینہ بند۔ و دو شلوار۔ شال۔ و سہ پیراہن ابریشم زوج جوراب۔ ہمہ بمعرض قبول با تحسیں در آمد۔ سپس زنان از دو سوئے صف آراستند۔ من در عقب ہمہ۔ حتّیٰ در عقب نورجہان بودم۔ جاہایت خالی بود بہ بینی۔ حتّیٰ لیلاے گیس سفید ہم تصور پسند در خاطر شاہ افتادن را داشت۔ یکے عصمت میفروخت دیگرے ناز خرج میداد۔ آں یک جلوہ گری میساخت۔

(تا چہ بقبول افتد کہ در نظر آید)

شاہ بعد از تماشائے ہمہ نگاہے بمن دوخت و بہ حکیم گفت کہ ایں دخترک بد قماش نیست بحقیقہ رشاہ کہ جانورکے خوب بہ نظر مے آید۔

حکیم باشی۔ ماشاء اللہ اب بے سلیقہ نیست۔

پس روئے بمن کرد۔ کہ پنیارہ ؟

چشم گیرا رخ زیبا قد رعنا داری
آنچہ خوباں ہمہ دارند تو تنہا داری

حکیم کورنش باآب و تاب کردہ گفت۔ قربانت شوم۔ من غلام بادشاہ وایشاں کنیز گانند۔ اگرچہ ایں دخترک بہ ہیچ روئے لائق جانسپاری خاکپائے اعلیٰ حضرت شہر یاری نیست۔ ولے اگر طبع ہمایوں بادشاہ جہاں پناہ قبول ارزانی فرماید۔ پیشکش حضور معدلت دستور است۔

شاہ فرمود۔ قبول کردیم۔ خواجہ باشی را خواستہ امر شد با ایں دختر بازی گری بیاموزند۔ ولباسش را درست کنند۔ ہمیں کہ قابل حضور شود بہ حضورش آرند۔

امان! از حالت زن حکیم۔ چوں ایں بدید نگاہے خشم آلودی برمن انداخت۔ کہ کم ماندہ بود۔ با تیر نگاہ مرا ہلاک سازد۔ گرچی یک دفعہ مرد۔ نورجہاں خوشحال بود۔ چہ کہ ہوا دار من است خلاصہ من تنہا نزد بادشاہ میان ہمہ زناں منظور نظر افتادم۔

بہ محض دور شدن شاہ۔ تبدیل حرکات خانم با من تماشا داشت نہ تخم شیطان۔ و نہ دختر ملعون بودم۔ بلکہ تالی خواہر مہربان و نور چشم عزیز تر از جان۔ و فرزند گرامی شدم۔ من کہ ہرگز نام قلیان پیش او بزبان نمی توانستم آورد۔ تکلیف قلیان کشیدنم کرد۔ خواہ ناخواہ بادست خود شیرینی بدہانم گذاشت۔ گرچی در گوشہ بہ سوگواری مشغول شد سائرین ہم مبارک باد عاقبت بخیرے گفتند۔ کہ در عیش و عشرت و شراب و ساز و نواز و جواہر گراں بہا و لباسہائے فاخرہ بر ویت کشودہ شد۔ کارے بکن۔ کہ مورد الطاف بادشاہ شوی۔ و بانوے حرم گردی۔ ما را ہم فراموش مکن۔ آداب سخن

گفتن و پاسخ دادن بپادشاہ یادم میداد ند۔ خلاصہ من کہ در ہیچ حسابے نبودم وردم با نوے حساب شدم۔

بالجملہ زینب چناں از حال خود خرسند بود۔ کہ من خطریکہ بپائے خود بداں می رفت نتوانستم۔ باو بیاں کنم ہیچ واہمہ آں نداشت کہ بادشاہ اورا بخواہد و قابل حضور نباشد۔ و حال اینکہ دیدہ و شنیدہ بود۔ کہ درچنیں حال بجز قتل راہے نباشد۔ و کسی را مجال شفاعت نہ بنابرایں ناچار خود را شریک خورسندی او باز نمودم و بادلگیری جدائی بداں دل خوش بودم۔ کہ مجدداً فرصت ملاقات دست خواہد داد۔ مے گفت کہ پس فردا یکے از خواجہ سرایاں خواہد آمد۔ و مرا خواہد برد۔ تا فی الفور دستہ بازیگراں شوم۔

پس کسے بنام اورا کر خواندہ۔ و با اظہار مہرے چناں کہ گویا دیدار آخریں است۔ از یک دیگر جدا شدیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی ویکم

اندیشۂ حاجی بابا بجہت جدائی زینب و حکیم شدن او

چون آرام جان از برم رفت۔ بے آرام بجائے او نشستہ مستغرق
دریائے تفکر شدہ با خود گفتم۔ این است معنی دو دوست چون دو مغز
یک پوست؟ اگر دنیا عبارت این است۔ کہ مرا دو ماہ مشغول داشت
خواب است یا خیال۔ مجنون لیلائے شدم۔ کہ تا زندہ ام با یاد از آتش عشقش
بسوزم۔ و با درد دل بسازم۔ آوارہ کوہ و بیابان با رنج بے پایان با وحش وط
ہمراز و با دیو و دد دمساز شوم۔ کہ عشق ازین کارہا بسیار کردہ است۔ این قضیہ
گویا ریشخند فلک است برمن۔ شاہی آمد۔ ماہی را دید۔ دو کلمہ حرفے زد
کار از کار گذشت۔ حاجی بابا فراموش شد۔ و زینب با بال شاہی
پریدن گرفتہ باشد برائے من حاجی ہم قحط زن نیست۔ ولے مزہ دارنہ خوا
بود۔ کہ رطب را حاجی خورد۔ و خرمائے خشکش بشاہ رسد وقتے کہ ملاحظہ شو
خواہند دید۔

از کوزہ کہ بیگانہ میکدہ فقاع۔ بخشند تا چشمش کور شود شبے تب ناک
گذرانیدم۔ سحرگاہان سرے پُر از اندیشۂ نواز بالین برداشتم و برائے
آسودگی خیال بہ پشت باروئے شہر رفتم۔ در وقت حرکت دیدم کہ زینب
برخرے مجلل سوار۔ غلام سیاہی رکابدار با جمعے دور بارش۔ دکور باش
گویا از خانۂ حکیم بیرون مے شود۔ من باعتقاد اینکہ گوشہ چشمے بما کند

اما هیهات از ترس اینکه مبادا وضع سواریش بهم خورد۔ خودی هم بجنبانید۔
با اوقات تلخ خواستم بالمره از خیالش بیفتم۔ رو براه آوردم۔ نمی دانم چه شد
بجائے اینکه دروازهٔ قزوین بیرون روم خودرا در ارک دیدم۔

میدان ارک از سواره پر۔ و پادشاه در سر دیوان خانه به تماشائے
سان دیدن قشون مشغول بود۔ از بس قراولان بدین سو و آن سویم
انداختند۔ زینب از نظرم غائب شد۔ و رنگ تماشایم دگرگون گردید
فوج سان۔ ده سوارهٔ نامرو خان سیچی باشی بود۔ که خود بر اسپے بسیار پاکیزه
سوار۔ و فوج را فرمان میداد۔ کلیجهٔ سنجاب زرین درخشان در بر۔
نشان شیر خورشید مینا کاری در کلاهش شعاع افشان این تلالؤ
دیده ها خیره می کرد۔ چون هرگز سان ندیده بودم۔ این تماشا برائے
من تازگی داشت تماشائے اسپان و سواران و نیزه ها و تفنگها
یاد ایام اسارت و سواریم را در ترکمان بخاطر می آورد چنانچه باز طریقهٔ
سپاهیان پیش گرفتن۔ در دلم میگذشت وزیر لشکر با فوج سان ده در یک
گوشهٔ میدان ایستاده۔ سردار با شش نفر مشرف فوج در میان میدان۔
نام و نشان سواران می پرسید۔ یک مشرف به آواز بلند نام سوار را
می برد۔ و دیگرے حاضر و غائب می گفت۔ به هر آواز سوارے از فوج جدا شده
با تندی هر چه تمامتر در اطراف میدان می تاختند۔ و از روبروے
پادشاه بعد از کورنش بالا بلند می گذشت این قاعده تا آخرین کس
جاری بود۔ سواران گویا هر یک مشقے دیگر داشتند۔ حرکات پارهٔ بچیانه
و بنظرم رستم بیادند۔ پارهٔ دیگر (اسپ شان البته عاریتی می نمود) و
اسپانشان مثل از جنگ برگشته۔ بنظر می آمدند۔ جمعے از آنان را می شناختم
در آن میان جوانے بود چست و چالاک و موجب حیرت و تعجب اسپ برانگیخت
از قضائے آسمانی پائے اسپش بمیل میدان پیچیده از سر بغلطید۔ و جوان
مرد بیچاره را بروے میل پرانید۔ همان آن اورا بر داشته۔ از ازدحامش
بیرون بردند۔ یکے از آن میان مرا بشناخت۔ که از وابستگان حکیم

شما ہم بہ تداویم طلبید۔ من ہم بے آنکہ پر کاہے از نادانی خود پروا کنم
قبول کردم۔ جوان را دیدم بر روئے زمین دراز وازقرار ظاہر مردہ۔
و پیرامونیانش۔ ہر یک بقراخور عقل خود بطبابت مشغول یکے بیا دیکہ تا ز
میدان کربلا آب بحلقش می ریخت تا دہان کشاید۔ دیگرے بحکم تجربہ دود
قلیان بد ماغش می دمید تا بحال آید یکے جوارح واعضایش را اسباب وسیلی
ومشت گرفتہ تا خون فشردہ اش دررگ و شریان جریان گیرد۔ این ہمہ مداوات
بہ محض ورود من باطل شد۔ پیش رفتم۔ و باکمال وقار نبضش را گرفتم چون چشم
ہرکس بہ تجویز من دوختہ بود بہ طمانیت تمام گفتم۔ کہ این جوان نظر خوردہ است۔
وحیات وممات درسراو میجنگند۔ تا کدامین غالب آید۔ پس بعادت استاد۔ خود
بعد از باز نمودن بہ حاضران کہ ہر چہ در دنیا بدتر از آن نیست ممکن است
کہ بدین شخص برسد۔ گفتم :- باید بہ نقد این نیم مردہ را سخت جنبانید۔ تا دانستہ
شود۔ کہ ہنوز جان در بدن دارد یا نہ۔ ہرگز ہیچ تجویز بدانگو نہ اجرا نشدہ بود۔
حاضرین ہر یک عضوے از اندام او را گرفتہ چنان تکانیدند۔ کہ از ہر بندش
آوازے برخاست۔ ناگاہ آواز سرحاب وراہ دہید۔ بلند شد حکیم فرنگی
(کہ ذکر خیرش سبقت نمود) از جانب ایلچی انگلیس کہ از تماشائیان بود در رسید۔
وبے آنکہ ناخوش را بہ بیند فریاد بر آورد۔ کہ زود خونش را بگیرید تا خیر
جائز نیست۔

من روسیاہ کہ برائے روسفیدی ایرانیان در طبابت وہنر نمائی خود بدانجا
دعوت شدہ بودم۔ گفتم چگونہ خون گرفتن رہے طبابت مگر نمیدانی کہ مرگ سرد و
خون گرم است۔ وقاعدہ کلیہ در طبابت آن است۔ کہ مرض بارد را باید با حار
معالجہ نمود۔ بقراط کہ رئیس الاطبا بود ہمین اعتقاد است۔ تو منکر اعتقاد او نمی
توانی شد۔ خون گرفتن ہمان۔ ومردن این مرد ہمان۔ بعد با ہر کہ مے خواہی بگو۔
من این را گفتہ و میگویم۔

ہمین کہ چشم فرنگی بر قصاد زدہ افتاد۔ گفت دعوا را کوتاہ کنید۔ نہ از شما ونہ از ما۔
ونہ لعن وطعن بہ بقراط حکیم۔ این شخص مردہ وسرد وگرم باد علی السویہ است۔

پس کلاہ فرنگیش را بر سر نہادہ مرا بقراط خود مدمغ نہاد و برفت۔ آنگاہ گفتم
چوں قضا آید طبیب ابلہ شود۔ با اجل حکیم کارزاری تواند کرد۔ با معاشر اطبا
باخواست خدا پیکاری توانیم۔ چنانچہ آب کاریز پارودسیل خیز مقابلہ نیارد۔
ملائی حاضر بود۔ انا للہ وانا الیہ راجعون گویاں پاہائے مردہ را رو بقبلہ کشید
شستہائے پا را بہم پیوست چشماں وزیر چانہ اش را با دستمالے بہ بست دریں
اثنا جمعے از صاحب مردگان در رسیدہ با شیون وشیں مردہ را بخانہ بردند۔
از قرار تحقیق دانستم۔ کہ مردیکے از صد و پنجاہ نفر نسقچی ابواب جمعے نامرد خاں
بودہ است کہ پیش پیش شاہ می دوند۔ و مردم را پراگندہ میکنند و نظم و نسق کارہا را
می دہند۔ زناران بانی وکاروبار محتسبی با آنہاست فی الفور خیال مرا بر داشت کہ
کہ بمرگ آں ناکام شادکام بہ نشینم۔ با خود گفتم۔ کہ بے واسطہ آدم کشتن بہ از با واسطہ
کشتن است۔ با بودن شمشیر برّاں چہ حاجت بعناب و سپستان ایں خیال بخاطرم
آمد۔ کہ نسقچی باشی دوست یک رنگ میرزا احمق و سخت در خیال آں بود کہ بوئے
خدمتے کند زیرا چند روز پیش از آں بہ مخالفت شرع سوگند در حضور شاہ خوردہ
بود کہ اگر نسقچی باشی شراب نخورد اوضاع دولت بہم میخورد و منع شراب با دشمول
ندارد۔ چہ از برائے لذت نیست۔ بلکہ برائے حفظ صحت است۔ بایں بہانہ
نامرد خاں استفتائے کردہ۔ و بافتوائے عالم نمایاں بے پروا شبانہ روز شراب
میخورد۔ آہنگ آں کردم کہ باآں شربت ناگوار کہ ساغر قضا نسقچی را تلخ کام کرد۔
بدستیاری میرزا احمق از آں شیریں کام گردم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و دوم

درآمدن حاجی بابا بخدمت دولت و نسقچی شدنش

فرصتے می جستم کہ تا پیش از رفتن حکیم بدرخانہ سفارش دادن عہدہ نسقچی مرحوم را ازبرائے من کند. بسیار اصرار بفوت ننمودن وقت نمودن چہ شاہ دران روزہا خیال سفر سلطانیہ داشت۔ و حکیم نیز از ملازمین رکاب بود۔ و سبکدوشی بارم را از دوش خود از خدامی خواست۔

وعدہ صریح داد و قرار بدیدن نسقچی باشی گذارد۔ در دیوان خانہ منتظر آمدن او بایستادم۔ اذان ظہر روبروئے تالار بزرگ دیوان خانہ کہ جائے مخصوص نسقچی باشی است۔ حاضر شدم۔ نسقچی باشی خود در گوشۂ اطاق بہ نماز۔ و جمعے دیگر با ملک الشعراء و ایشک آقاسی باشی در صحبت بودند۔

ایشک آقاسی باشی بشاعر تفصیل مرگ نسقچی و یروزی را با خیلے کم و زیاد و تعجب بیان میکرد۔ ناگاہ نسقچی باشی درمیان نماز فریاد برآورد۔ کہ دروغ است! صبر بکنید۔ من بگویم چہ طور شد۔ ہنوز تشہد نخواندہ مشغول بیان شد۔ با مبالغۂ بیشتر از دیگران قضیہ را بدینجا انجامانید کہ فرنگی خون بیچارہ نسقچی را گرفت و بمرد۔ و حال آنکہ اگر حکیم ایرانی تمام تکالش دادہ بود نمی مرد۔

در اثنائے این گفتگو میرزا احمق داخل شد۔ و ندا وی مرا بجائے تکذیب بیشتر تصدیق کرد و حق داشت۔ پس مرا بانگشت بنمود۔ کہ اینک آنکہ اگر میگذاشتند۔ نمی گذاشت۔ نسقچی بمیرد۔ پس ہمہ چشمہا بر من دوختہ۔ تفصیل قضیہ را چنان واقع شدہ بود خواستند من ہم سعی بسیار نمودم۔

نه چنانچه واقع شده بلکه چنانچه گفته شده بیان کنم وهنرهائے که آنجا به خرج مردم داده بودم - اینجا باسم حکیم خرج دهم - میرزا احمق از این مدایح سرافراز و برائے خدمت نمودن به من مهیا به نسقچی باشی گفت که این جوان بسیار قابل ومستعد گرفتن جائے نسقچی مرحوم است -

نسقچی باشی تعجب کناں ! که حکیم جلادی خواهد - این کار تازگی دارد؟ شاعر (باگوشه چشم با میرزا احمق نگریست) که چنداں تازگی ندارد - طبیب وجلاد - سپاه وزد برادر یک دیگر اند مرگ خواه آهسته آهسته از تاثیر حب باشد - وخواه بیک ضرب کار دهر دو یکے است -

حکیم گفت - جناب ملک الشعراء شاعرها راهم نمی تواں از برادری سپاه وزد وطبیب وجلاد خارج دانست - چه فتح وشکست و کشودن وبستن در دست وقلم آنها همواره ساری وجاری است - کذا این نیز کم از آنها نیست چنانچه ملک الشعرا بیتوانند - همیں جا نشسته بچار فروریں را از گرجستان بیروں کرده تصور کنند وهمه لشکریانش را از دم تیغ ایرانیاں بگذارند ومورد تحسیں هم واقع گردد -

نسقچی باشی اندکے سروشانه خود را نیم بلند کرد - که دخول روس بگرجستان مثل "افتادن کپک است - به تنباں بنده" اندکے زحمت میدهد - اما اگر بخنم ریشه اش را بر میکنم - حرف روس منحوس قابل زدن نیست - آنگاه از برائے قطع دنباله کلام - روئے بمن کرد - که بسیار خوب - تو را بخدمت قبول میکنم - بشرطیکه تو هم بوی باروت را القدر من دوستداری و باید بدانی که نسقچی را قوت رستم - و قدرت پلنگ ودل شیر و زیر پلنگ می باید - پس سراپایم را نگریست واز وضع وطور م خوشنود گشته گفت - برو نائب نائب را به بیں - همیں حال ا[illegible] بپوشاند - و تکالیف را معین کند -

نائب نسقچی باشی مشغول تدارکات سفر شاه ولوازم مسافرت را ترتیب میداد - وازتابیناں نوشته می گرفت - بعد از اظهار

مطلب اسپ نسقچی را با لباس صاحب مرده بمن تسلیم و غدغن بلیغ نمود۔
که خوب متوجه شو۔ تا دم و پوست داغ شهریاری او را نیاوری دیگرے
نخواهند داد۔ مواجبت سی تومان۔ خرج دو اسپت با تست۔ پس چنانچه
باید ملبس و مسلح شدم۔ و از آلات نسقچیگری تبرے تبرے باقی ماند که آن بایست
از جانب دولت داده شود۔

از مطالب پر دور نرفته۔ اول قدرے از حال نامرد خان
نسقچی باشی رئیس با بشنوید۔ مشار الیه مردے بود بزرگ اندام پهن
شانه درشت استخوان۔ سالش نزدیک چهل و پنج۔ اما جوان و قابل میتوان
گفت۔ خوب جوانے است۔ سیمایش سهمناک ابرویش سیاه
و پرموی۔ ریشش مشکین و عنبرین۔ چهره اش تیره۔ وسنش بزرگ و
پهن۔ از موئے پیچاپیچ سینه که از چاک پیراهنش مے نمود۔ قوم
و خویش با حضرت خرس بودنش نمودار بود۔ روئے هم رفته۔ صورتش
مهیب و وضعش با موقع۔ لبش مطابق و موافق۔ شهرتش آسائش شهر را
کافی۔ دیدارش دفع فساد مفسدان را وافی۔ در خوش گذرانی و عیش و
عشرت مشهور زمان۔ علی الرؤس۔ بلکه با پاتک کوس شراب خوار۔
در حلال و حرام ملایان را مذمت گذار۔ با اینکه با پدر سیف الاسلامش
شمار ناد۔ با نام میر غضبی و جلادی از اراذل ناسش می پنداشتند۔
خانه اش عشرت آباد یعنی بیت اللطف۔ شب تا صبح صدائے تار و تنبک
و رقص مرد و زن بلند بود۔ لوطیان همه وابسته او۔ مقلدان دسته او۔
با همه خباثت و نابکاری از عنف و سختی که وظیفه منصبی او بود سر موئے
فرو گذار نمی کرد۔ اغلب اوقات با آواز دف و نے و دور عرق و ـــ
صدائے چوب و فلک و تضرع نسق و کتک هم بلند بود۔ در سواری
چست و چالاک۔ در چرپاره (پولو) بازی چیره و بے باک۔ با اینکه
قالب و قواره مرد جنگی و پردلی داشت۔ در واقع کم دل و کم زهر ترین
ناس بود۔ عیوب ذاتی خود را در سایه شاه اندازی ها۔ و دو پاه بازی ها

می پوشید و باکسانیکه از چند و چون وے خبر نداشتند۔ سابی وا فراسیابی
می فروخت۔

تاوقت رفتن شاه منزلم شبها در خانۂ حکیم و روزها کارم جمع آوری۔
سیورسات بود۔ بنقد همه چیز را بے زحمت بنسیه می خریدم۔ در
زمان اقامت خانۂ حکیم از آنچه از بیماران بزور اندوخته و آنچه
باهنر خود بدست آورده۔ زیر انداز۔ وروئے اندازی۔ دست و پا کرده
بودم۔ بیچاره لسیقچی که در دستمال مرد۔ بخویشاوندانش گفتم که باعتقاد من
این جوان مسلمان پاک بود۔ در مرگش تقصیرے بر ما دار و نباید۔ چه همه کس
می داند۔ تدبیر ما با تقدیر خدا نساخت۔ رخت خوابش ابریشمین است
و استعمال حریر در شرع حرام۔ و آنگه چون در این رخت پالیش را روئے
بقبله نیز کشیدند۔ این رخت خواب از چشم قبیله افتاد۔ این بود که رخت خواب
او را بمن دادند۔ که الخبیثات للخبیثین۔

آئینه لازم داشتم میرزائی۔ ناخوشی یرقان داشت و صورتش را
در آئینه زرد می دید۔ خاطرنشانش کردم۔ که زردی در آئینه است وصورتش
مثل گل شگفته۔ میرزا برآشفت۔ آئینه را بمن داد که این آئینه هم به جهنم رود۔
من فوراً آئینه را ابلعیدم۔

در اعمال دینیه میرزا احمق خیلے سخت رو و در منهیات و محرمات
بسیار موسوس بود۔ یخدانی لازم داشتم۔ واحمق دو جفت از آں را
در یک اطاق داشت۔ شب و روز دیده بر آنها دوخته بودم۔ که
بچه تدبیر آں جفتش را بربایم۔ اگرچه از تدابیر درویش صفر را
داشتم اکنوں اسباب سفرم در این یخدانها نهفته بودے۔ عاقبت
تدبیرے کردم۔ یکے از سگاں (که در طهران از پیش و شاهزاده و
شتر کمتر نیستند) در نزدیکی خانه ما در زیر دیوار خرابه بچه نهاده بود
پوشیده از چشم مردماں۔ بچگان او را آورده در یکے از آں یخدانها گذاشتم
و دیگرے را از استخواں انباشتم۔ در وقت سفر حکیم برائے العین یخدانها را

پر از سگ بچہ دید- کہ مادر شاں آدم را پارہ پارہ می کرد- متعجب و متحیر
آں را بہ شگون نیک نگرفت- معانی و تاویلات چند بر آں زدند-
یکے می گفت ایں دلیل بر آنست کہ از خانم یک خانہ پر از حرام زادہ
متولد خواہد شد- دیگرے میگفت بچہ سگان چشم شاں باز نشدہ است؟
یعنی خند انکند کہ ماہم مثل حکیم بشویم! حکیم خیلے دلش بہ یخدانہا بسوخت
ولے ناچار قرار بہ نجاست یخدانہا دادہ- و حکم بہ بیروں انداختن آنہا را
با سگاں داد- و فوراً من مہیا بہ در آوردن آنہا گردیدم- بنا بر ایں تدابیر
مردے شدم صاحب یخداں اندکے پس از ایں اینقدر حزت و پرت جمع
کردم کہ بزحمت سپاہیہ گرفتن می ارزید- در ہنگام سفر دیدم کہ اگر بار بیش
بنہ برداران بندگان شاہی بر سر استرے بنہ بردار چپانندہ بجنگم
جادارد-

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار سی و یکم

شرکت حاجی بابا در اردوی شاهی و خولش بخدمات دولتی

روز حرکت شاه باردوی سلطانیه از جانب منجمین تعیین شد. بیست و یکم ربیع الاول چهل و پنج دقیقه قبل از طلوع آفتاب براه افتادیم و یک سر در کوشک سلیمانیه که نه فرسخی کنار کرج است. فرود آمدیم. همراهان اردوی سلطانیه همه بساعت معین در آنجا حاضر شدند همراهان شاه عبارت بود. از یک فوج سرباز. و شتران زنبورکخانه و یکدسته سواره و وزراء و صاحب منصبان بزرگ و مستوفیان همه یکبار بحرکت آمده شهر دریک روز از ثلث سکنه محروم ماند. بنظرم چنین ندیده آمد. گویا مردم طهران بلکه مردم ایران مانند زنبور عسل ترک لانه نحل کرده باتفاق در کنار شے دیگر میبروند.

قطارهای استر و اشتر از بار و بنه و رخت خواب و فرش و اسباب مطبخ و چادر و جل و پلاس و آذوقه پر بار گرد و غبار و آواز و زنگوله و غلغله و ولولهٔ قاطرچیان و ساربانان چشم و گوش فلک را تیره و خیره میداشت.

صبح روز حرکت مرا بر دروازه گماشتند. تا مانع ازدحام خلق در راه شوم. دهقانان که شبها آذوقه و میوه بشهر در آورند تا گشودن در پشت دروازه منتظر می ماندند. امر شد که از راه دیگر بروند. سقایان راهها را با وقت تمام چنان آب پاشی و رفت و روب کرده بودند. که بهتر از آن بتصور نمی آمد آمد و شد پیره زن بسبب بدا و غوری ایشان در همراه شاه قدغن بود.

درآں روز دورباش مردم در خود غیرتے دیدم۔ کہ ہرگز گمان آں را بہ خویش نمی بردم۔ درآں زماں اراذلی واوباشی چہ قدر مردمان معتبر را اہانت کردم وچناں بے محابا و بے تحاشی چماق بسر و مغز مردم می نواختم کہ کنچیاں میگفتند۔ عجب حرامزادہ بہ زمرۂ ما داخل شدہ بشہرت کار آمدی وجرأت وظلم شدادی مانند سائر ہمقطاراں خود امیدوار بودم کہ رفتہ رفتہ بمناصب عالیہ برسم۔

خلاصہ۔ اردو بہ راہ افتاد۔ شبانہ پیش یک قطار شتر زنبورک خانہ بانتظار اردو در سلیمانیہ رفت۔ وصدائے توپ سواری شاہ بلند شد۔ وسکوت بہ ہر سوئے مستولی گشت۔ ہمہ صامت وساکت منتظر ایستادند۔ اول تفنگداراں بعد ازاں یدک داراں با اسپاں پاکیزہ یراق ومرصع وزین بندہائے کشمیری واطلس زردوز اعلی۔ پس شاطراں وریکاپاں ذات اقدس شہریاری وشہزادگان۔ ووزرا۔ پس ازآں یک تیپ سوارہ در رسیدند۔ بزرگان ووابستگان ایشیاں وبسیاری از وابستگان ومیرزایان و نوکراں وقلیان برداران وآشپزاں وشاگرد آشپزاں وفراشاں پادوان مہتران قاطرچیان ساربانان واردو بازاریاں دہ ہزار بیشتر ہمراہیاں اردو بود۔ گویا محشر ومحشرے بزرگ برپا شد۔ ازایں بیان معلوم تواند نمود۔ کہ ازپیش چشم من و دروازہ بانان قزوین چہ تماشا وہنگاہا می گذشت سرو کلہ پادشاہ با ریش از پہنا بادوش۔ وازدرازی تا کمر با چہری پر از علامت قہاری وجباری پدیدار شد۔ چشم وسر وگوش وبینی من ہر یک جداگانہ از ترس توقیع یک دیگری کردند۔ پیش ازاں کہ صدا توانم درآورد۔

ہمگناں جملہ از دروازہ بیروں رفتند۔ ومن با دروازہ بانان برائے رفع خستگی مشغول قلیان کشیدن بودم۔ ناگاہ زن وزیر کہ ماذون بہ ہمراہی شوہر بود بہ اردو می رفت۔ ازآنجا بگذشت۔ زینب وشومی بخت آں بخاطرم درگذشت۔ شب پیش زینا بروایت نورجہاں) اور القصر مختصر شمران۔

به آموختن سازندگی و نوازندگی با سائر مطربان فرستاده بودند- چه شاه خواسته بود تا مراجعت از اردوزیب قابل حضور شده باشد- چشم به قصر قاچارید پا ئیم راه سپار- اگر مامور رفتن باردوئے سلطانیه نمی بودم- احتمال داشت باز آنجا بروم-

بامیدے که بدہم بوسه خاک آستانش را
زنم هر شب هزاران بوسه پائے پاسبانش را

روز نوبتم بسر رسید- بخیمه گاه نسقچی باشی رسیده برائے من پانچ نفر نسقچی دیگر خیمه برپا دیدم- در شهر هم باهم آشنائی جزئی داشتیم (در ینجا هم دیگر را بدانستیم) چه عرض و طول چادر زیاد از شش گز نبود- رفقاء مرا ناشی و کوچک تر می شمردند- و من نظر به مصلحت وقت تحمل می نمودم-

نسقچی باشی علاوه بر نائب که ذکر خیرش لازم- وکیلے هم داشت که من بواسطه او به اوج اعلائے معروفیت و توانائی عروج کردم این وکیل لقبش شیر علی و اصلش شیرازی با آنکه او شیرازی و من اصفهانی با آن همه رقابت موروثه با یک دیگر دوست جانی شدیم روزی گرم او بمن قاچ خربوزہ تعارف کرد- و من با دست خود قلیانے برائے او چاق کردم- من ہیضه کردم او با چپاق ئے خود خون مرا گرفت- اسپ او قولنج کرده بود- من با آب تنباکو امالہ اش کردم دوستی از دو سو محکم شد- و بقول حکماء نخل حیات ما بے دیگر پیوسته یک میوه داد- اما او سه سوال از من بیشتر داشت- بزرگ هیکل- خوش صورت- فراخ شانه- کمر باریک و توپ ریش بود- بروتهاش کلفت و گمراه و مانند شاخ تاک که بر دیوار باغ پیچد پیچان از بنا گوشش در گذشته بود-

شیر علی در خدمت چکیده بلکه مربا بود- چرا که در مجلس اول چشم بازیش معلوم شد- چشم مرا هم خیلے باز کرد-

میگفت - برادر - شاه مواجبے نمے دہد - اگر ہم بدہد دوائے دردِ ما نمے شود -
مزدما - بستہ بخدمت ما بقولاق یا برشوت و نسق بہا - یا چیز دیگر -
ازیں قبیل ہاست - باید عبرت از رئیس خود گیریم کہ ضرب المثل است
رسگ را بصاحبش مے شناسد) مواجب نسقچی باشی سالیانہ ہزار
ہزار تومان است - آنہم باسم نہ رسم برسد یا نہ رسد - خدا امید اند -
اما اقلاً پنج و شش مقابل آں خرج دارد - اگر از جائے دیگر نگیرد از کجا
میکند - خانے مغضوب و مستحق کتک و جریمہ مے شود - البتہ حد کتک و جریمہ
بمبلغے وابستہ است - کہ نسقچی باشی باید بدہد - اگر پول ہنگفتی واد -
ماچوب را بجائے پائے او بفلک مے زنیم - ایں روز ہا یکے از مستوفیاں
باایں بلا مبتلا شد - برائے حرمت بمدے زیر پایش انداختیم دو نفر نسقچی
فلکہ را گرفتہ بودند - ومن با یکے دیگر چوب مے زدیم - عمامہ شال کشمیری را
از سرو شال را از کمر و جبہ اش را از بر (چوں حق صریح ما بود) بدو آبردیم
آہستہ چناں کہ نہ شاہ و نہ کسے دیگر بشنود گفت ! "اگر ہیچ چوب نخورم دہ تومان
مے دہم چوں پایش بہ فلک برکشیدہ شد - مشغول کار شدیم - برائے اطمینان
و خواطر جمعے از وعدۂ او اولاً بنا کردیم - بضرب حقیقی زدن - تا فریادش بلند شد -
پس بااستادی چنانچہ شاہ ہم نفہمید بخاطر خواہ خود بہ مقدار نقد موعود
افزودیم - تا اینکہ بنا کردیم - بزدن چوب بر روئے فلسکہ متقاولہ
طرفین ہمانا بدیں طریق شد - ابواے امان مردم غلط کردم - شمارا
بخدا بہ پیغمبر دوازدہ تومان بجان پدر و مادر تاں ! پانزدہ تومان !
بریش شاہ بیست تومان بہ دوازدہ امام - سی تومان - چہل تومان - پنجاہ -
شصت - صد - ہزار تومان بحضرت عباس ہر چہ بخواہید - قسم کہ
بہ حضرت عباس رسید کار تمام شد - اما نامرد پدر سوختہ ہماں شد نیکہ
بہ سرعت مے افزود - در فراغت کاست - واز آنچہ اول وعدہ
دادہ بود - زیادہ نداد - آنہم از ترس اینکہ اگر بار دیگر دستش گیر بیاید - جان
بسلامت بہ برد -

بدودیم

این حکایت شیر علی چنان رگ اشتہائے مرا جنبانید۔ کہ بجز چوب زدن و پول گرفتن ہوسے در دلم نماند۔ روز تا شام ترکہ بدست در گردش۔ ہر چہ شکل آدمی داشت می زدم۔ بقوۃ ورزش و ممارست اگر میگفتند آنچہ در عالم پا ہست ہمہ را بیکبار چوب زن مے زدم۔ منکہ در خود ہیچ سنگدلی و شجاعت گمان نداشتم نمے دانم چہ شیر بے پیری شدہ بودم۔ اما حقیقت امر این است کہ این صفت از عبرت و معاشرت دیگران در من پیدا شد۔

اسپ تازی را دو روزے گر بہ بندی پیش خر
رنگشان ہمگوں نگردد طبع شان ہمگوں شود

دران اوقات زندگانیم در عالمے بود۔ کہ بجز بینی دری گوش بری شقہ کردن۔ داغ بنہادن چشم کندن۔ دم توپ گذاشتن۔ از بام انداختن۔ چیزے دیگر نمے شنیدم۔ مے توانم گفت۔ کہ اگر پدرم را میداوند۔ کہ پوستش را بکن و پر از کاہ کن چوں ہمہ اینہا مضائقہ نداشتم۔

گر بمنصب برسی مست نگردی مردی

شاداں بلگرامی

گفتار سی و چهارم

شمه از ظلم ملازمین دولت در هنگام مأموریت

پادشاه آهسته آهسته بسلطانیه راه پویان بعد از چهارده روز در ساعتے معین و معتاد اندروز بکوشک تابستانی نو ساخته خود فرود آمد۔ این کوشک در پهلوے خراب هائے شهر قدیم۔ بر تلے واقع و بچمن سلطانیه مشرف منظره خوش و خرم دارد۔ در زیر پائے نظارگیان تا چشم کار میکرد۔ چادر سفید برافراشته بود۔ من این حالت نسقچی گری خویش را با حالت اسیرے خود درمیان ترکمانان قیاس کنان باعظمت و شکوه برخود مے بالیدم که بارے۔ امروز مردے هستم۔ زمانے مردم مرا می زدند۔ و امروز من مردم را میزنم۔ اسم فاعل و مفعول را مثالے صحیح شدم۔ مثلاً وقتے که آخوندم چوب مے زد۔ تا عربی آموزم اسم مفعول و بمنزله لازم بود۔ اکنون که فعلم مے تواند بدیگرے تجاوز کند۔ بمنزله اسم فاعل و متعدیم۔

من در تصور و تصدیق این قضایائے اتفاقیه که شیر علی داخل چادر شد که رفیق چه نشسته کار و بار چله شد۔ بهمراه من بیا و کارا مارا بپرداز اردو سیورسات باطراف و جوانب حواله شده۔ سیورساتیکه از ده قاچ سوار (که میانه اینجا و همدان است) حواله شده بود۔ بعد از اینکه چندروز پیش شاهزاده بعزم شکار آنجا رفته۔ و سیورسات را چرانیده نرسیده است تحصیل آن و تحقیق آن و آوردن ریش سفیدان و کدخدایان آنجا را بخدمت نسقچی باشی بمن واگذار کرده اند۔ چون رفیق منی با همه لند لند نسقچیان که نوبت قولاق را از دست ایشان گرفته ام۔ تو را بهمراه مے برم۔ بعد از نماز عصر

بهمراہی حاضر باش۔ کہ بامداد صبح درآنجا باشم۔ من از شادی بیتاب که باین زودے قوللق پیدا کردم و باے خبری از شالودہ کار شیر علی میداشتم۔ کہ این چنیں فرصتہائے امثال نامرداں جاہ جورا خیلے غنیمت است۔ باخود گفتم کہ اگر شاہزادہ از سیورسات چیزے برائے ما بجائے نگذاشتند دریغ از زحمت ما اما باز خیال میکردم کہ ہرچہ بجا نمانده باشد۔ بقدر رسیر کردن ما ماندہ چنانچہ شاعر گفتہ است:۔

خورند از مغز را بر جائے ماند
اقلاً پوستے از ہندوانہ
کنند از چانہ ار ریش کسے را
از و ماند بجا البتہ چانہ

اسپم در پہلوئے چادر درچدار بود بشتافتم۔

کشودم پائے بند از پائے رہوار
نہادم زین و ترکش بر بکاہل
بدو گفتم کہ اے پابستہ تا حال
ہلا پابند خویش از پائے بگسل
اگر ایں رانے را بگلا نندر
چو تو پابند از پا (گرچہ مشکل)
لگد اندازی و گردن فرازی
تماشا کرد باید رب سہل

بالجملہ من و او با یک قاطر بنہ بردار در وقت غروب اردو بیروں رفتیم۔ در عالم نوکری با بے لقب بیگی ہم دست و پا کردہ بودم از رفیقے رشمہ نقرہ برائے سر اسپ خود و کمرے نقرہ برائے میان خویش کرایہ کردہ بودم۔ بشرطیکہ اگر گم شود۔ تاوانش را بدہم۔ و اگر نہ بکرایہ سوقاتے برائے او بہ برم۔

باآں یراق و آں کمربند شب ہمہ شب راہ پیمایاں۔ دو ساعت پیش

درراه نخوابیده وقت. بیرون رفتن وقلیان کشیدن صحرا روندگان به (قاچ سوار) رسیدیم- از دیدن ما معلوم است- اهالی دست وپاچه شده زناں روئے پوشیدند- ومردان بتواضع برخاستند حالا بیا وباد بروت میرغضبانه شیر علی را باش- که باچه قارت وقوت کدخدائے آنجا را خواست- مرد ریش سفیدی محترم بالباسے از منش خود ساده تر پیش آمد- وسلام داد- و بایستاد- که کدخدا- بنده شمایم- خوش آمدید- صفا آوردید- قدم بالائے چشم- بسم الله- از اسپ فرود بیائید- بفرمائید- یکے جلو اسپ را گرفت دیگرے رکاب را وسومے بغلمان را گرفته از اسپ فرود مان آوردند بزرگے فروشی ما دیدنی بود- برروئے سکوئے درخانه کدخدا قالیچه گستردند- تا اطاق حاضر شود- تمام اهل ده در دنبال ایستاده وما برروئے قالیچه نشسته بودیم-

کدخدا با دست خود چکمه مارا از پائے کند- از انواع تعارفات رسمے که نسبت به بزرگاں بجا میاوردند- سرموئے فرق نگذاشت (شیر علی) بے حیا مثل کسیکه در واقع مستحق آں احترامات است آنهارا بریش خود مے خرید- بعد از دمے چند چپوق زدن- روے بکدخدا نمود- که "مردکه- تو که کدخدائے قاچ سواری بداں که من از جانب پادشاه آمده ام- از جانب پادشاه- محض اینکه بدانم چرا بحسب فرمان پادشاه که در ماه پیش ازیں بوالیئ همدان فرستاده شده است- مقرری خود بار دفتے سلطانیه نفرستاده آید؟-

کدخدا اگر دروغ بگویم- چشمانم از چاله در آید (مردم را نشان دهان) ایں مردم همه میدانند- که من تا حال دروغ نگفته ام- هرچه گفته ام- باز همان را میگویم-

سرکار رنجیچی باشی- عرض مے شود- که تو (حاج) خدارا چشم حقیقت بین دگوش حق شنو داری- آدمی زیرک وهوشیاری متدین و خدا پرست

من راست و پاکش را عرض بکنم۔ بعد از آں تو ہر چہ مے خواہی
بکن خود دانی۔

شیر علی۔ من نوکر پادشاہم۔ ہر چہ پادشاہ فرمودہ آں را میکنم۔
کدخدا۔ اختیار داری حالا بعرض من گوش بدہ۔ سہ ماہ پیش ازیں
وقتیکہ گندمہا بیش از یک گز قد نکشیدہ بود۔ و برہ ہا در پشت
سر مادراں خود مرمری کردند۔ ہر کس بکار کشت خود مشغول و با گاؤ و گوسفند
خویش مشغوف بود۔ کسے از طرف (خراب قلی میرزا) آمد۔ کہ ارباب
فردا بدینجا بشکار گورخر۔ و آہو۔ و کبک میآید با مردے باید۔ خانہا را
برائے خدم و حشم او خالی کنید۔ مردم را جمع کردہ۔ کہ تا وقت بودن شاہزادہ
درینجا۔ خرج مطبخ و پول دکاہ و جو مالہا ہمہ با شما است۔ ازیں خبر۔ مردم
ہراساں کہ کباد؟ شہزادگاں کشیدن نہ کارے ست آساں۔ خواستیم۔ با
رشوت والتماس و انابت دفع بلا کنیم۔ نشارہ قرار بخالی کردن دہ۔ و فرار
کردن بکوہہا دادیم۔ تا ازیں ستارہ دم دار رستگاری یابیم۔ سرکار۔ لسفچی باشی
اگر آں وقت حالت ایں بیچارگاں و ریختن آنچہ دارند و ندارند۔ و فرار کردن
ایشاں را بکوہہا مے دیدی۔ دلت کباب و جگرت آب مے شد۔

شیر علی۔ بآواز بلند بارک اللہ دہ پادشاہ تق و لق میاند از بد
تا خراب گردد۔ و توقع آں ہم داریم۔ کہ دلم کباب و جگرم آب شود۔ چنیں نیست۔
اگر پادشاہ بفہمد ہمہ را از شمشیر مے گذارند۔

کدخدا سبحان اللہ! تا آخر گوش بدہید۔ از اوقات تلخی فرود خواہید آمد۔
گاؤ و گوسفند خود را با آنچہ مے توانستیم برداشتیم و بمیان درہ و آب کندکوہہا
فرار کردیم۔ و درہ بجز گربہا و سہ زن پیر ناخوش چیزے برائے شاہزادہ
نماند۔

شیر علی۔ روے بحاجی باباکردہ بآواز خشن گفت۔ حاجی بیگ
مے بینی۔ مال و اموال و آنچہ از اشیائے گراں بہا داشتند اندرکوہ بردہ اند
و برائے شاہزادہ گربہا را با زناں پیر ناخوش گذاشتہ خوب کدخدا۔

باقی را بگو۔

کدخدا۔ سرکار آقا۔ ما در میان درہ ہا و کنار آبہا چادر زدیم۔ و آدمی چند گماشتیم۔ تا بجا خبر آرند۔ ظہر روز دیگر خبر آوردند کہ شاہزادہ با خدم و حشم بسیار آمد۔ از فرار اہل دہ در غضب شدہ امر فرمودہ تا خدمتگارانش درہائے خانہا را بزور شکستہ داخل و جائے گیر شدند گفتند بجائے اطفاء آتش غضب شاہزادہ یکے از زنان پیر چشم را بستہ۔ دہن را کشودہ از فحش و دشنام بشاہزادہ چیزے باقی نگذاشت سپس شاہزادہ امر فرمود تا آذوقہ و علوفہ از جائے دیگر آوردند۔ و در خانہ ما نشستند ہمراہانش آنچہ در خانہا یافتند۔ بردند۔ اول آلات و ادوات کشت و زرع۔ ازاں بعد در و پنجرہ و در آخر تیرہائے خانہا را بجائے ہیزم ہمہ را سوزاندند۔ اسپاں را در کشت زار بخصیل بستند۔ آنچہ از پیش اسپاں باز ماند چیدند۔ و بردند۔ خلاصہ ما را بخاک سیاہ نشاندند۔ اکنوں خانہ خراب۔ بے پول بے لباس۔ بے گاو و گوسفند نہ مایہ۔ نہ خانہ نہ زندگی۔ بجز خدا و شما پناہے نداریم۔

ازیں سخناں شیر علی۔ از جائے برخاست و ریش پیرمرد را گرفتہ گفت۔ مردکہ۔ باایں ریش و پشم سفید حیا نمے کنی۔ ایں طور دروغ مے گوئی۔ در دو قیقہ پیش باقتدار خود ت ہر چہ گراں بہا داشتہ بکوہ بردیاد و حالا خانہ خراب شدہ آید۔ ایں مے شود۔ اما ایں ہمہ را برائے مزخرفا و نامربوط شنیدن تو نیامدہ ایم۔ اگر خیال ریشخند ما داری۔ اشتباہ کردۂ تو شیر علی را نمے شناسی۔ ما ایں جور مردمانیم اگر یک چشم مان در خواب باشد آں یک دیگر باز است اگر تو روباہے ما پدر روباہیم اگر تو کہنہ آپارتی ہستی۔ ما کہنہ آپارتی تریم۔ با پدر ریش تو خیلے سفید تر و ازیں دراز تر باشد۔ و چشمت خیلے دنیا دیدہ تر مگر نتوانی ما را رو دست بزنی۔

کدخدا۔ خدا نکند۔ من ہرگز فریب تو نخواستم من کجا و ایں خیال کجا۔

ما رعیت پادشاہیم۔ ہرچہ داریم ونداریم از پادشاہ ہست است اما چہ کنیم
بخت مان کردہ پوستمان کندہ اند۔ این تاپوہا مان این لتہ ہا مان نہ درخانہ مان
حبہ ایست۔ ونہ درکشت مان خوشہ۔

شیر علی من این حرفہا سرم نمی شود۔ پوست کندہ یا نکندہ حبہ داریا نی
حبہ ما یک کار کردنی داریم۔ ویک حرف گفتنی حکم پادشاہ باید بجا بیاید۔
یا سیورسات یا بدل سیورسات با تو وسائر ریش سفیدان را بالسلطانیہ
بحضور حاکم می بریم۔

ازان بعد کدخدا ریش سفیدان را بگوشہ کشیدہ با سرگوشی با ستشارہ واستخارہ
پرداختند۔ وما با کمال تشخص وکیف بے آنکہ کیکمان گزد چپوق مے کشیدیم
وفیس مے کردیم۔

نتیجہ استشارہ اینکہ ما را پیرند۔ یکے شیر علی را بکنارے کشید
وکدخدا با کمال چرب زبانی وچاپلوسی بہ نزد من آمد۔ کہ آقا "ہم من وہم
سایر اہل این دہ۔ محبت غریبی بتو پیدا کردہ ایم۔ ہمانا تو خضر وقتے کہ خدا
بخلاصی ما بیچارگان فرستادہ است کہ کسے کہ ازین ورطہ نجات دہد تو ئی"
کدخدا این حرفہائے چاپلوسانہ را میزد من با وقار تمام با چپوق
خود بے صدا بازی مے کردم۔ اما راستش بگوییم ہمین کہ حرف رشوہ بمیان آمد
طور دیگر شدم۔

کدخدا گفت۔ ما مشورت کردیم۔ ومتفقیم براینکہ چیزے کہ نداریم چگونہ
بفرستیم۔ این مسلمے است آمدیم برسر اینکہ اگر شما این بلا را از سرما دفع کنید۔ حاضریم
چیزے بشما پیشکش کنیم۔

من بسیار خوب۔ ولے میدانید۔ تنہا نیستم۔ بزرگی داریم۔ اگرچہ بزرگ مارا
نہ بینی۔ این حرفہا مفت است۔ ازین گذشتہ چرب دست او را من روغن باید
نہ مشقال۔

کدخدا۔ چہ بکنیم۔ ہرچہ داریم ظاہر وباطن۔ اما تحمیلات امسالہ ما خیلے
گران بود۔ بجز فرزند وزن چیزے بجائے نگذاردہ کہ باشیم۔

من :- رفیق راستش این است - که اگر پول نقد ندارید - بیهوده زحمت میکشید
با پول نقد بالائے سبیل شاہ نقارہ مے تواں زد ولے بے پول بجز ضرب چوب
چیزے درمیان نیست -

کدخدا ! از کجا پول - پول این قدر کمیاب است - که اگر زنان ما بیابند
تعویذ گردن مے کنند - و اگر ما مرداں بیچارہ پنجاہ تومان بدست آوریم خود را
مالک کوہ نور مے شماریم - و در زیر خاک پنہان مے کنیم - که فراموشیم پس سر بگوشم
فرود آورد - که تو مرد مست بینے - احمق نیستی - اگر خلاصی ممکن است ما را
بدہان شیر نیندازی - (رفیقم را نشان دہان) گفت " به بینم چهم این را چه طور
مے تواں دید ؟ به پنج تومان نقد و یک شلوار قصب سرخ مے تواں
دہنش را بست یا نه ؟" گفتم - این را نمے دانم ولے میدانم - که رحم ذرۂ
در دل او نیست - تومان را دہ و شلوار را یک دست رخت کنید -
بلکه بگردن قبولش بگذارم -

پیرہ مرد گفت :- او خیلے است و ہمه دہ ما را بین باین مبلغ نمے ارزد -
پنج تومان با یک شلوار تو او را باین کرے گو ہم راضی کن - تو او رفت تو ہم بالائے
چشم یان - تو را ہم راضی خواہیم کرد -

مجلس ما بدانجا انجامید - من مشتاق است که آں دیگر بگوش
شیر علی چه یا سے می خواندہ و او مشتاق که کدخدا ہمین چه افسوسے
دمیدہ خود را به یک دیگر رسانیدیم - از فقرات گذشته یک دیگر را
مطلع ساختیم - معلوم شد که ہر دو می خواستند اند - بدانند ما چند
مردہ حلاجیم - بشیر علی گفتم - رفیق من تو را جانورے قلم دادہ ام - که سیر نمے شوی -
و چندان که شتر مرغ آہن مے گوارد - تو نقرہ و طلا - حرصت بحدیکه
از احاد و عشرات حرف زدن در نزد تو کفر است - ہمه از آمات و الوف
باید گفت -

شیر علی :- راست و خوب گفتم - اگر تو را راضی نکنند - باین ...
ہمه سختی از دست من بر میاید

در آخر۔ بعد از نجوائے بسیار، ہمہ اہل دہ با کدخدا ہدیۂ بزرگے از سیب و امرو و عسل و پنیر تازہ در خوانچہ آوردند۔ باکمال فروتنی۔ التماس پذیرفتن آں نمودند۔

کدخدا آہستہ پنج تومان و شلوار را در پیش ما نہادہ از بیچارگی اہل دہ بنوعے سخن گفت۔ کہ بجز دل شیر علی ہر دلے بود آب مے شد۔

ما با ہم ساختہ ہدیہ شان را رد کردہ پیش ایشاں انداختیم دست پاچہ شد خوانچۂ میوہ بر سر آہستہ بے صدا وندا برفتند۔

بعد از نیم ساعت کدخدا بحکم دستور العمل با دہ تومان و یک دست رافت آمد۔ بعد از خوردن میوہ ہا و گذاشتن شیر علی دہ تومان را در جیب من بر روئے کدخدا۔ انگران کہ مال من کو۔ اما بجز بعض اشارات و رموزے چیزے درمیان ندیدم۔ از تنگی حوصلہ بتیابانہ گفتم آخر کو و چہ قدر؟

گفت اندکے تامل بفرمائید۔ ہنوز حاضر نیست۔

در آخر۔ بعد از گنگاش بسیار۔ دہقاناں۔ شلوار مردہ رنگ رد کردۂ شیر علی را در مجموعہ بزرگ با سخنان اعتذار خیلے از مجموعہ بزرگتر بحضور آوردند۔

بانگ بر آوردم۔ کہ ایں چہ چیز است؟ عجب مردماں بے شرمید مگر نمے دانید کہ من لنگیم پارہ آدم را مے سوزانم۔ بلائے بسرتان بیاورم کہ بر روئے نان بگذاری سگ ہم نخورد۔

کدخدا۔ تو خیال مے کنی ہمہ کس مثل تو خر است؟ با ایں شلیتۂ بادر صمار کہ ہفت ہشت پارہ زیارت کردہ مے خواہی مرا احیا۔ بکنی؟ تو مے پنداری با ایں پیراہن یوسف چشم من روشن خواہد شد بیا بردار برو گم شو بہ ہیں در عوض ایں شلوار لنگیچی چہ قبا برائے آدم می دوزد۔ بعد ازیں سخنان کدخدا در کار دلجوئی من ناگاہ شیر علی

شلوار را برداشت که به بینم چه طور چیزے است" پس مانند کسے که مے خواست بر آورد کند۔ روبروئے آفتاب گرفته بنگریست وته کرده در پہلوئے نہاد که ہیچ عیبے ندارد۔ خوب چیزے است۔ من قبولش دارم۔ کدخدا خانه آباد ان خدا پدر شما را بیامرزد۔

ازیں سخن مردم ده انگشت بر دہان کسے را یارائے دہان کشائی نماند۔ من با دست تہی یعنے با لنگ بے شلوار چیزے که فہمیدم تجربه ایں بود که بعد ازیں ہم شہریان وہم کاران خود چگونه حرکت کنم۔ وبکسے که خود۔ او دوست من گویا۔ چه طور اعتماد نمایم۔ بایں حال برگشتیم۔

شاداں بلگرامی

درآخر۔ بعد از بخواہئے بسیار۔ ہمہ اہل دہ باکدخدا ہدیۂ بزرگے از سیب وامرو وعسل وپنیرتازہ درخوانچہ آوردند۔ باکمال فروتنی۔ التماس پذیر فتن آں نمودند۔

کدخدا آہستہ پنج تومان وشلوار را درپیش ما نہادہ از بیچارگی اہل دہ بنوعے سخن گفت۔ کہ بجز دل شیرعلی ہر دلے بود آب مے شد۔

ما باہم ساختہ ہدیہ شان رارد کردہ پیش ایشاں انداختیم دست پاچہ شد خوانچہ میوہ برہم آہستہ بے صدا وندا برفتند۔

بعد از نیم ساعت کدخدا بحکم دستورالعمل بادہ تومان ویکدست را فت آمد۔ بعد از خوردن میوہ ہا وگذاشتن شیرعلی دہ تومان را درجیب ۔من بروئے کدخدا نگران کہ مال من کو۔ اما بجز بعض اشارات ورموزے چیزے درمیان ندیدم۔ از تنگی حوصلہ بیتابانہ گفتم۔ آخرکو وچہ وچہ قدر؟

گفت اندکے تامل بفرمائید۔ ہنوز حاضر نیست۔

درآخر۔ بعد از گنگاش بسیار۔ دہقاناں۔ شلوار مردہ ریگ ردکردۂ شیرعلی را درمجموعہ بزرگ با سخنان اعتذار خیلے از مجموعہ بزرگتر بحضور آوردند۔

بانگ برآوردم۔ کہ ایں چہ چیزاست؟ عجب مردماں بے شرمید مگر نمے دانید کہ من نفیچیم پدر آدم را مے سوزانم۔ بلائے بسر تان بیاورم کہ بروئے نان بگذاری سگ ہم نخورد۔

کدخدا۔ توخیال مے کنی ہمہ کس مثل توخراست؟ باایں شلیتۂ مادر صحارکہ ہفت ہشت پار از یارت کردہ مے خواہی مرا حیا۔ بکنی؟ تومے پنداری باایں پیراہن یوسف چشم من روشن خواہد شد بیا بردار برو گم شو بہ بیں درعوض ایں شلوار نفیچی چہ قبا برائے آدم می دوزد۔ بعد ازیں سخنان کدخدا درکار دلجوئی من ناگاہ شیرعلی

شلوار را برداشت که به بینم چه طور چیزے است" پس مانند کسے که مے خواست بر آورد کند۔ رو برو ئے آفتاب گرفته بنگریست و ته کرده در پهلوئے نهاد که هیچ عیبے ندارد۔ خوب چیزے است۔ من قبولش دارم۔ کدخدا خانهٔ آباد ان خدا پدر شما را بیامرزد۔

ازیں سخن مردم ده انگشت بر دهان کسے را یارائے دهان کشائی نماند۔ من با دست تهی یعنے با لنگ بے شلوار چیزے که فهمیدم تجربه این بود که بعد ازیں هم شهریان و هم کاران خود چگونه حرکت کنم۔ و بکسے که خود را دوست من گوید چه طور اعتماد نمایم۔ بایں حال برگشتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و پنجم

در تبدیل ترشروئی بخت بخنده روئی و رسیدن حاجی بابا بعهده وکیل نائب نسقچی گری

دو بره بزرگ - که تبرک قاطر بنه بسته بودیم - تنها پیش کش بزرگان شد - از ورود باردو اول پیش نائب رفته او ما را پیش رئیس برد رئیس در چادر با جمعے از رفقا باختلاط مشغول بود -

بشیر علی گفت - خوب چه کردی؟ سیورسات را آوردی یا کدخدا را -

شیر علی جواب داد - خدمت سرکار عرض مے شود که نه سیورسات را نه کدخدا را - کدخدائے قاچ سوا ان دو بره خدمت سرکار فرستاده و ما بچشم خود دیدیم - که بیچارگان بجز این دو بره چیزے در بساط بلکه جائے در چند نداشتند - هر چه داشته و نداشته از دست شان گرفته اند بلکه اگر چیزے بایشان فرستاده نشود - از گرسنگی گوشت یکدیگر را خواهند خورد -

نامردخان :- بسیار خوب - اگر گوسفند نداشتند - بره از کجا فرستادند؟

شیر علی :- راست است و حرف سرکار درست - اما سخن من سر گندم بود - نه گوسفند -

نامردخان :- چرا بموجب فرمان کدخدا درویش سفیهان را نیاوردی؟ اگر من آن جا بودم - زنده زنده آتش شان مے زدم - زانو بند مے کردم تا اقرار چیزداری بکنند - بگو به بینم چرا نیاوردی؟

شیر علی :۔ (بمن نگاه استشهاد کنان) ما خیلی جهد کردیم بستیم زدیم فحش دادیم۔ حاجی همه را دیده و می‌داند۔ و گفت اگر پول ندهید البته کسی به شما‌ها رحم نخواهد کرد۔ ترحمی از ما بایشان نشد۔ و حالی کردیم که خان رحم در دل ندارد۔ اگر یکبار زیر دستش بیفتید دیگر خلاصی ندارید۔

نامرد خان :۔ اینها همه را گفتی؟

شیر علی :۔ گفتم و چهار (ترسید) که اگر زمین می‌شگافت فرو می‌رفتند۔

نامرد خان :۔ (رو بحاجی بابا نموده) حاجی۔ من نمی‌فهمم۔ چرا شما بی آنها برگشته آیید؟

حاجی :۔ (با تواضع تمام) راستی بنده هم نمی‌فهمم۔ او نایب دویم بود۔ و همه کاره و من هیچ کاره؟

نامرد خان :۔ خشمناک رو بحاضرین گفت۔ این دو پدر سوخته با هم ساخته اند۔ شیر علی۔ بسر من بنان و نمک پادشاه بگو۔ به بینم۔ چه قدر گرفتی؟ حاجی تو که یک ماه بیش نیست۔ در خدمت منی۔ بگو به بینم۔ چه اندوختی؟ هرچه قسم خوردیم۔ و عذر آوردیم کسی گوش نداد۔ و باور نکرد۔ در آخر ما را انچاه در بیرون کرده بار ستانایب سپردند۔ تا کدخدا را آورده روبرو کنند۔

چون با شیر علی تنها ماندیم۔ فی الفور خواست آنچه گرفته با من قسمت کند۔ ده تومان را از جیب در آورد۔ که انصافش را بمن دهد۔

رو باو کرده گفتم۔ رفیق حالا کار از کار گذشته شراب را خورده و سر خمار را هم تو بخش۔ من چرا خود بخود ناخوش شوم۔ تو خود درس خوبی [illegible] دادی۔

بسیار سعی کرد۔ که در وقت روبرو شدن با کدخدا از بنچ جاش کنیم۔ و هر نوع قسم بخورد و من شهادت با هم۔ اما من فریب وی نخوردم۔ میگفت اگر پای من بفلک رود۔ زندگی بر من حرام است۔ بهمه چیز تن در میدهم۔ الا چوب۔ من چوب زنان را چندان رنجانده و بیرحمی در حق شان کرده ام۔ که اگر بدست شان بیفتم زنده جان بدر نمی‌برم۔ سوگندها یاد کرد۔ که بچوب خوردن تن در نخواهم داد۔ بار دیگر که بحضور خواستند۔ کسی را از وی خبر نشد۔

(رفت بدآنجا که عرب نے فگند)
تحقیق حالش از من خواستند۔ این قدرمے توانم گفت کہ از چوب سخت مے ترسیدم۔

در ورود کرخا درویش سفیداں مرا رو بر و بردند۔ ہمہ باتفاق گفتند کہ حاجی چیزے نخواست و نگرفت۔ بلکہ اصرار ہم داشت۔ کہ پیش کشی الایق باید بہ بزرگ ما داد۔ ہمہ شکایت ہا را بجان شیر علی بستند۔ کہ استکمال بدبختی ما بدست او شد۔ وپوست بدن مجروح ما را او کند۔

این وقائع۔ ہمہ آہستہ آہستہ دلیل عاقبت بخیرے من مے شد۔ و راہ پیش رفت ترقی مرا مے کشود۔ قصۂ راستی من بہر سوئے پیچید۔ و حکایت یگانہ روزگار بودنم بدہا نہا افتاد۔

یکے میگفت۔ کہ این درستی و راستی در سایۂ دانستن حکمت و طبابت اوست کہ مے داند۔ آبرو بہتر از مال است۔ دیگرے میگفت کہ کہنہ اصفہانی است۔ جائے نمے خواہد کہ آب از زیرش در رود۔

خلاصہ باستادی و رندی مشہور شدم و ہمہ طالعم را مسعود مے شمردند۔ چرا کہ بخت بکامم مے گشت۔ نتیجۂ این سرگذشتم چناں شد کہ بجائے شیر علی نائب دوئم نسقچی باشی ایران شدم۔

اگرچہ از سوق کلام و سرعت انتقال من بداں مقام چناں ظاہر مے شود۔ کہ منصبے کوچک بودہ۔ ولے در ضمن معلوم خواہد شد کہ خیلے جلیل و متضمن خدمات بزرگ است۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و ششم

با امیر غضبش اظهار شفقت

و جوال مردی حاجی بابا در بارهٔ زنی از ارامنه

لشکر پادشاه روس که با دولت ایران جنگ داشت۔ آں روزہا در گرجستان بود۔ و ترس آں مے رفت که از حدود رود ارس بگذرد حاکم ایروان ملقب بسردار و مقرب شہریار از مدتے باز با چریکہائے روسیہ بطریق جنگ و گریز بستیز و آویز بودی و خود را بخراب کردن دیہات و قصبات سر راہ مشغول میداشتے۔ ولیعہد گردوں مہد حاکم تبریز۔ در نزدیکی آنجا با اردوئے قرار بر آں دادہ بود که دشمن را تا تفلیس و باصطلاح اہل دربار تا پشت دیوار شہر مسکو براند۔

اردوئے سلطانیہ ہر روز منتظر ورود خبر خوش که بایست بقشلو برند بود۔ و در تدارک پذیرائی سراں دشمناں که برائے نشان فتح و ظفر بایستے فرستادہ شود۔ تا اینکه چاپارے جلوریز بہمراہی نخبار سر باردو آمد۔ سرہا را با طنطنۂ تمام در سر راہ چادرہا چیدند۔ اما چوں موکداً استمداد ہم خواستہ بود۔ معلوم مے شد که حادثۂ تازہ واقع شدہ است۔ ازیں جہت بزرگ نامرد خاں را فردائے ہماں روز با دہ ہزار سوار برگماشتند۔ که بزودے بکنار ارس رود۔

ین باشی۔ یوز باشی اون باشیاں در اردو بدیں سو و آں سو شتاباں تہیہ و تدارک نامرد خاں رامے دیدند۔ و دستور العمل خویش رامے گرفتند۔ چادر نامرد خاں پر از سرکردگاں بود۔ با ایشاں دستور العمل و چگونگی حرکتشاں رامے داد۔ ماموریت من ایں که با یک فوج نسقچی۔ یک روز پیشتر

ازہمہ برائے ترتیب سیورسات بروم - این کار کوشش و زحمتے فراوان درکار داشت ولے اگر پر کردن کیسۂ ہم مے خواستم نیکو فرصتے بود - اما از حرکت شیر علی متنبہ شدہ جرأت گرفتن رشوہ ننمودہ عہد کردم بآب قناعت آتش حرص و طمع را فرو نشانم -

با ابواجمعے خود بشتاب یک روز پیش از ورود اردو باران رسیدیم - سردار ہم بعد از ہجوم بہ قشلو خود را بآنجا کشیدہ منتظر سواران نامرد خان بود - و اردوئے ولیعہد از سمت دیگر سرحد بسرحد گنجہ - کہ تازہ بدست افتادہ بود - مے رفت - و چون ولیعہد نے توانست از اردوئے خود لشکر جدا کند - سردار از اردوئے شاہی استعانت جست -

بعد از ملاقات سردار با نامرد خان و گنگاش ایشان قرار براین دادند کہ از برائے اطلاع از حرکت لشکریان روس بہر سوئے جاسوسے رود - من با بیست نفر از جانب نامرد خان مامور بدین کار شدیم - سردار نیز برائے بلد بیست نفر ہمراہ مان کرد - وقت غروب ہمہ جمع شدہ بعد از شام براہ افتادیم - نزدیک طلوع آفتاب بارہ اشتراک رسیدیم - تا از آنجا بقرق کلیسا جائے گاہ خلیفہ رویم - درکنار پل اشتراک - کلیسا خرابہائے ارمنیان بیار است ناگاہ یکے از ہمراہان بانگ برآورد - نَادِ عَلِیًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِب

این ہیکل عجیب و غریب چیست؟ آنچہ من مے بینم - شما ہم مے بینید - یا نہ؟

یکے گفت - من ہم مے بینم - غول بیابانی است یا ہیکل شیطانی این ساعت ساعت غولان و این وقت وقت شیاطین است کہ مے آیند و مردگاران میخورند - شاید حالا ہم در آنجا مردہ میخورند -

من ہم چیزے مے دیدم - اما تشخیص آن نمے توانستم داد -

بر سر پل ایستادم و چشمہا بجانب سیاہی دوختہ ہمہ با اعتقاد اینکہ چیزے خارج از عادت و ماورائے طبیعت است جملہ پناہ بہ پیغمبر و امام مے بردیم - و کسے یارائے پیش رفتن نداشت - ہر یکے بنام و فعل دیگر از ان شیطان و غول آیت و عزیمتے مے خواند -

پیرمرد عراقی گفت۔ کہ بند تنہا نہار ا بگشائید تا اگر غول است۔ در رود چہ ما در اصفہان این امر را تجربہ کردہ ایم۔ خیلے مجرّب است۔

جوانے ترک گفت۔ این تجربۂ بند تنہائی برائے گریزاندن غول اصفہان است۔ غول آذربائجان باین چیزہا از میدان بدر نمے رود باید پاچہ را در مالید و او را پیکرد۔ این بگفت۔ و اسپ برانگیخت پس از لحظہ چند خبر آورد۔ کہ غول زنی است چادر سفید با مردے در پناہ دیوار پنہاں شدہ اند۔

با پنج شش تن از ہمراہاں برائے تحقیق بخرابہ رفتم۔ چہ وظیفہ جاسوسیم چنیں اقتضائے مے نمود۔

در زیر طاقے شکستہ۔ زنے دیدم نیم مردہ بر روئے زمین دراز کشیدہ۔ و جوانے سر بگریباں پہلویش نشستہ۔ ہر دو جوان و ہر دو بالباس گرجی۔ و با اینکہ زن پژمردہ و زرد گونہ بود۔ آثار وجاہت از او پیدا جوان قمہ در کمر تفنگے بدیوار نہادہ یکے از آں بر از زندگانی بود۔ کہ ہرگز مانند آں جوان ندیدہ۔ روبند زن سفید ولی جا بجا خونین و دریدہ بود۔

پرسیدم اے دو! اینجا چہ مے کنید؟ اگر راہ گزرید۔ چرا براہ نمے روید۔ جواں سر برداشت۔ کہ اے جواں مرد۔ روز یاری و دستگیری است۔ اگر ہم بگرفتنم ماموری۔ بحق مردے و مردانگی کہ این زن را از چنگ سردار برہان۔

گفتم نے۔ نے بگرفتن تو مامور نیستم۔ تو خود بگو از کجا میائی و بکجا مے روی۔

جواں مرد جواب داد۔

آں بہ کہ نہ پرسی تو و ما نیز نگوئیم
کہ افسانۂ ما باعث صد گونہ ملال است

اولاً از روئے یاری و مددگاری این زن نیم مردہ را بہ پناہ

گاہے برساں تا نمیرد۔ چہ مجروح است و تیمارداری لازم دارد۔ آں گاہ من بیان حال خود را خواہم کرد۔ و ہر آئینہ دلت بحال من خواہد سوخت۔ اگر از غلاماں سردار نباشی۔

مرا دل بحال او چنداں سوختہ بود کہ التماس لازم نداشت باوعدہ یاری۔ زلش را روئے پوشیدہ با آہ و زاری بخانہ پیرہ زنے بردہ بہ تیماردار ماہر سپردیم۔ جواں مرد گفت۔ من ارمنیم و اہل اشترک ہم ہمہ ارمینید۔ ایں کار سخت بجا شد۔ و ایں خبر مارا بشارتے بود۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و ہفتم

سرگذشت یوسف ارمنی و مریم

خیال این بود۔ کہ برائے استراحت خویش و چریدن حیوانات بکوہ (ایہران) روم۔ ولے قبیلہ کہ بایست میلورسات از ایشان گرفتہ شود از ترس جنگ بکوہ ہا گریختہ بودند ناچار۔ بامید خبر یافتن از لشکریان روس در (اشترک) ماندم۔

بعد از دو ساعت خواب۔ وصرف ماحضر جوانمرد ارمنی را طلبیدہ تا شرح حال خود خصوصاً کیفیت فرارش را بیان نماید۔ چوں روز روشن شدہ بود۔ از ملاحظہ وجنات حال و حرکاتش چناں استنباط کردم کہ سرگذشت او نباید دروغ و ساختگی باشد۔ مختصراً بدین گونہ بیان حال خود نمود:-

من اصلم ارمنی۔ و اسمم یوسف۔ پدرم کدخدائے دہ (قمشلو) کہ دہ فرسخی اینجاست۔ مے باشد۔ بمناسبت سر دسیری آنجا و کوہستانی مکانات و جزئی استحکامات۔ از ظلم و جور حکام اندکے در امان بودیم۔ عمو و خالویم در خدمت (اوچ کلیسا) بودند و مرا مربوط نمودن بدآنجا خواستہ۔ بمدرسہ آنجا فرستادند۔ و در کتاب خانہ مدرسہ۔ با این کہ اکثر کتابہا راجع بدینیات بود۔ کتابے در تاریخ ارمنیان پیدا کردہ مطالعہ نمودہ فہمیدم۔ کہ ما وقتے در دنیا قومے و ملتے و صاحب حکمرانی بودہ ایم از یں معنے رگ غیرتم بجنبید۔ چنانچہ ترک طریق رہبانیت کردہ اختیار فن سپاہیگری نمودم۔ در آں اثنا جنگ بین روس و ایران پیش آمدہ

وده مادر رہگذار لشکریان واقع شده بود۔ دریاری بخاندان خویش بدانجا شتافتم زراعتے کہ مایہ تعیش و زندگانی ما بود۔ پائمال سیول خیول دوسوئے گردید۔ از آشنا و بیگانہ اہالے را ترسان و پریشان یافتم۔ اینک شرح حال ما علی العموم واز آن من علی الخصوص۔ اینکہ

روزے مسلح درکشت زار بہ یک سوار ایرانی برخوردم کہ زنے را بر ترگ داشت وازمیان درۂ پہلوئینم میخواست بگذرد۔ چشم زن از دور کہ بمن افتاد۔ بیاری اشارتم نمود۔ ومن از روئے غیرت دعوتش را اجابت کردہ تیغ بردست سرراہ برسوار ایرانی بستم۔ بجہت سنگینی سر بار خود دست بہ تفنگ و شمشیر بازیدن نتوانست۔ باسپ تازیدن آغاز ید۔ سخت بروے تیا ختم۔ و از رماندن اسپ او زن را از ترکش بینداختم۔ خواست بامن درآویزد۔ حریف را سخت و پد از ترس جان چارۂ جز اینکہ بگریزد ندید۔

فوراً بیاری زن دویدہ درلباس ارمنیش دیدم۔ چوں بپرستاری شتافتم۔ بہترین زنانش یافتم۔ سالش چہاردہ و بہ از ماہ چہاردہ بود چشم بروے افتاد۔ از پائے درافتادم۔ زانویم لرزیدن گرفت و دلم طپیدن۔ عشقش چناں بسراپایم مستولے شد کہ ؎

گفتی ازیں جہاں بجہانِ دگر شدم

اگر چشم خیرہ نے شد۔ تا قیامت از دیدارش دیدہ برنے کندم چوں خویش را در بغل بیگانہ دید از خقل بیگانہ گردید۔ ہراساں چہرہ بخراشید۔ کہ خواب است یا خیال من و بیگانہ امرے است محال۔ ولے چوں مرا ہمجنس دید۔ میلش کشید۔ واندکے آرام شد گناہ من نہ آں کہ او را از چنگ دشمن ربودم۔ بلکہ چہرا نقابش کشودم۔ چہ درمیان ارامنہ جز شوہر کسے نقاب زن را کشودن نتواند۔ سوگندہا خوردم کہ کشودن برقع نہ از روئے ہوا و ہوس بلکہ برائے افاقت وراحت تو بود۔ اطمینانش دادم کہ ایں راز درمیان من و او ماند۔ وکسے دیگر نداند۔

پس از آرامے گفت:۔ من ایں سوار ایرانی را نے شناسم۔ ولے چند روز پیش ازیں جنگے بین ایرانیاں و گرجیاں واقع شد ایرانیاں جمعے از گرجیاں را اسیر

گرفتند۔ واین مرد ہمانا در آب گل آلودہ ماہی گرفتن ومرا بجائے اسیر گنجی گذرانیدن خواست۔ صبحے زود کوزہ آبے در دست بسر چشمہ رفتم۔ این مرد از پشت دیوار کاردبر دست بر آمد۔ وتہدید گفت۔ اگر صدایت بر آید شکمت بدرم۔ مرا بہ ترک بنشاند۔ وبراند۔ دختر انے چند از دور این حال را مشاہدہ نمودہ بفریاد وفغاں بر خاستند۔ ومحتمل است۔ بخانوادۂ ام خبر رسانیدہ باشند۔ مرا از راہ وبے راہ بدینجا رسانید وباہمہ تہدیدات او از تو استمداد نمودم۔ باقی را خود دانی۔

دریں حال جمعے سوارہ وپیادہ تازاں ودواں در رسیدند۔ دخترک فریاد بر آورد۔ کہ اینک خویشان من۔

چوں بہ ہمدیگر رسیدہ۔ بوس وکنار پرداختند۔ من از یک سوئے ہراساں ولرزاں کہ مبادا این نامردی را از من دانستہ باشند۔ ولے حمد خدارا کہ دختر مرا ہوادار خود شمرد۔ وایشاں از من اظہار تشکر نمودند۔

پدرش نام ونسبم پرسید۔ گفتم۔ من پسر خواجہ پروس کدخدائے قشلویم۔ شناسا در آمدیم۔ شادماں گردید۔ وبرائے ادائے شکرانہ باصرار وابرام بہ مہمانیم برد۔

در نزدیکے منزل۔ مرد وزن بدیدن ما شتابان مے گفتند کہ دیوے دجال خوئے آہن سر۔ فولاد پنجہ۔ روئیں تن زرہ دار بر اسپے سوار کہ در وقت پو بہ زمین را شگافتی ومانند رعد غریدی۔ در سر چشمہ آمدہ۔ مریم را بربود وحاملہ ساخت۔ پس فرشتہ بصورت جوانے کشتادرزا از میان ابر بکوہ وانہ کوہ بدرہ فرود آمد۔ باسلاحے اژدر شکل آتش فشاں۔ مریم را از دست دیو خلاص ساخت۔ واورا خاکستر وار بباد نیستی داد۔ وخود ناپدید گردید۔ ہمانا آں فرشتہ روح القدس مجسم بود۔ کہ بخلاصی مریم آمد۔ مرا نادیدہ فرشتہ انگاشتہ بودند وسخت برخود مے بالیدم کہ ہماں اعتقاد بازمانند۔ ولے یکے از کودکان کہ مرا بارہا در گلہ بانی وگاورانی دیدہ بود۔ گفت۔ این فرشتہ نیست۔ این یوسف پسر فلاں قشلوئی مے باشد۔ باآں ہمہ مرا صاحب معجزہ

می شمردند۔ خویشان مریم از شکرانہ عاجز و دل من از عشق او مالا مال بود۔ و ہمہ تن بسوختم و می ساختم۔ چہ دیگر او را بے نقاب ندیدم۔ مگر آں ہمہ لذت لذت یک دمہ بود۔ برخود مصمم کردم کہ

دست از طلب ندارم تا کام دل برآید
یا جاں رسد بجاناں یا جاں ز تن برآید

اگر ہمہ باید با دیو و جال خوئے بسازم۔ آں فرشتہ مثال را می ربایم۔ پس بہ تقریبے بمریم بے نقاب برخوردہ۔ دانستم کہ مہربانی از دو سوست بے سوال و جواب درگذشتیم۔

فردائے آں روز بخانہ برگشتہ بدست و پائے پدر افتادہ۔ مادر را شفیع ساختم کہ مریم را بہر بہا کہ باشد برایم خواستار کنید۔

پدر پوزش کناں کہ ایں وقت عروسے را نشاید۔ من بے سر و ساماں جنگ درمیان۔ درمیان عرصات عروسی؟ یعنی چہ؟

خلاصہ بزور و زاری عاقبت راضی شدہ بخواستاری رفتند پدر و مادر دختر نیز راضی شدہ۔ نشان دادہ نامزد شد۔ شیرینی خوردہ تدارک عروسی دیدند۔ و ہم دراں روزہا دہ ما بدست روس افتاد خانہ ما بحکم اینکہ خانہ کدخداست۔ منزل سرہنگ روسی شد۔ از ایرانیاں بیش از روس می ترسیدم سرہنگ روس با ما دل گرمی داشت ولے از جانب مریم ہیچے نداشتم۔ ایں سرہنگ مردے بود درصورت بعینہ نسناس۔ رویش مانند رخسارۂ برصیان سپید۔ مویش مانند سوزن یا خار خارپشت برنگ کاہ۔ چشمانش کوچک و گود و کبود۔ بلکہ زاغ۔ و در پشت تپۂ عذار و در دامنہ کوہ پیشانی در مغاک طولانی بینی۔ اما چانہ اش نورشیدہ و در نوک آں موئے دو سہ نمودار۔

نکس گفتی بنوک تیز تخم مرغ پیدستی

خلاصہ شب زفاف شد۔ و من در حجلہ رفتم۔ ناگاہ طوفانے برخاست از یک سوئے رعد و برق و باراں و از دیگر سوئے غرش توپ و تفنگ و شہہ

اسپاں چیزے درمیان حجلہ افتاد۔ گماں کردم برق است۔ بمریم صیحہ زدم بگریز۔ او در کار جستن نقاب بود۔ کہ من بیہوش افتادم۔

چوں بہوش آمدم عروس خواب وخیالے نمود۔ در روشنائی برق۔ سرہنگ روس را خون چکاں در دست سرباز ایرانی دیدم روسیاں را تعاقب کردہ مردم از بام ببام میگریختند۔

دو سوار دیدم۔ زنے بترک اسپ میراندند یاد مریم آمد۔ از پے ایشاں دویدم۔ پاہم یارائی نکردہ۔ بیہوشانہ نشستم۔ تا صبح پدیدار شد۔ فردائے آں روز چوں بحال آمدہ و بدہ رفتم دہ را خراب و مریم را باسیرے رفتہ دیدم۔

ایرانیاں در کار شادی بعد این فتح خبر ورود لشکریان روس در رسید۔ خیمہ از آنجا کندہ بایرواں زدند۔ چندے از مریم بے خبر بودم۔ آخر شنیدم کہ در سرائے سردار است۔

بایرواں رفتہ۔ ودر پل زنگوی (یا زنگی) کہ دیوان خانہ بدانجا مشرف است پانزدہ روز پے در پے ایستادہ۔ اثرے ندیدم۔ عاقبت روزے ببالائے بام آمدہ مرا دید و بشناخت بدست اشارتم کرد۔ من خود را بنہر انداختہ بپائے برج رفتم۔ او از بالائے برج خود را بپایش انداخت اما بیاری بخت در نیمہ راہ بہ شاخہ درخت بیدے گیر کردہ۔ زخم دار شد۔ ولے ہلاک نگردید۔ اورا ربودہ شناکنان بکنار آمدہ بکش بکش تا اینجا خود را رسانیدم۔ اینک من واینک او۔

شادی بلگرامی

گفتار سی وہشتم

بقیہ سرگذشت یوسف ارمنی وسلوک حاجی بابا

یوسف حکایت خودرا باختصار تمام کرد۔ ومن متعجب ماندم۔ دستورے خواست بروو زن خودرا دیدہ از حالت وے بمن خبر آورد چوں تنہا ماندم۔ باخود گفتم۔ ایں جوان چنیں حکایتے فی البداہتہ درحضور من نمے توانست بسازد۔ البتہ واقعیت دارد۔ زن خون آلود ہم گواہ صادق اوست۔ اما اگر بگذارم فرار کند۔ درپیش سردار چہ جواب گویم۔ رفتن منصب سہل است۔ حرف درسرگوش وبینی است اورا رہا نباید کرد۔ کہ منافی نسقچی گری است۔ لقمان حکیم چہ خوب گفتہ۔ ''اگر پلنگے براستی باش تا سائر جانوراں بدانند۔ سروکار شاں باکیست۔ اگر درازگوش وور زیر پوست پلنگ باشی پوستت را بدر نرازاں مے کنند کہ خروا قعی باشی''۔

من در تردد کہ پلنگ واقعی باشم یا خرے در پوست پلنگ کہ یوسف خبر آورد کہ مریم بخویش آمدہ واندک راحت یافتہ اما از کثرت نشر خون از جراحاتش ضعفے براو طاری است وبجہت صدمہ ساق پایش در اضطراب۔ وتا چند روز ازینجا حرکت نمے تواند کرد۔ مگر ایں کہ سردار تعاقب کند وبزور حرکت مان دہا؟ ونیز گفت از وقت بیروں آمدن از ایروان تا ایں دم مریم حالت بیان شرح حال خود نداشت۔

اکنوں گفت کہ چوں از جملہ بالقاب بیروں دویدم۔ دستگیر سربازے ایرانی شدم۔ در روشنائی برق صاحب جمالم دید۔ از دہ دورتر۔

بایارے دیگر باردویم برده بسردارم فروخت و سردار مرا باندروں فرستاد۔ با آں حال در نظر سردار جلوه ننمودم۔ بلکه جلوه نمودن هم نخواستم۔ چه حرکات و اطوار وحشیانه او را باندر دنیا نشنیده بودم۔ گفتم۔ زنے شوهر دارم۔ و نام شوهرم فلاں است۔ و چوں در خانه مسلماناں زنے شوهر دار محترم است محترمم داشتند و کسے بخیال من نیفتاد۔ اما از شومے بخت باميد رهائی بیکے از دل کشودم۔ او برائے خود نمائی خبر بسردار داد۔ سردار خواست که اقرار بدختری خود کنم۔ بحاضر شدنم امر فرمود۔ تا در حال بوصالم رسد من بخیال فرار افتادم۔ راهها بسته بود۔ تا آں گاه ملتفت بر تنگاه پائے پنجره اطاق خود نشده بودم۔ چوں آنجا را دیدم۔ خیال کردم که خود را از آنجا پراندن بهتر از ناموس خود را درانداختن است دو سه ساعت پیش ازاں که ترا ببینم سردار خبر فرستاد که حمام روم و مهیائے پذیرائی او شوم۔ به بهانه اینکه دو سه دقیقه کار خلوت دارم زناں را بیروں فرستاده در را بسته پنجره را کشودم۔ و کردم آنچه کردم تا بتو رسیدم۔

یوسف بعد از تمام سرگذشت متحیر بیاری من التماس و التجا نمود۔

چوں روز بالا آمده بود همراهاں برائے پژوهش سوار منتظر من بودند۔ خیالے بخاطرم رسید۔ که دفع همه دشواریها شد۔

یوسف را طلبیده گفتم "بعد ازیں حکایت من تو را رهائی نمی توانم داد۔ با قرار خودت زنے از اندروں سردار گریزانده که در مسلمانی بالاتر ازیں خطائے نیست۔ ناچار بایستی تو را با پیروان بفرستم۔ اما نمی فرستم۔ تو با ما بیا۔ و در جاهائے تا بلد بلدی کن اگر غیرتے ورزیدی و خدمت بزرگ کردی۔ مورد مکافات می شوی" و من هم در خدمت سردار طرفداری و کارے میکنم که شاید باز نت بے دغدغه

خلاص شوید۔ بالفعل زینت در اینجا آسوده است۔ و تا بوقت در گشتن تو البتہ از صدمات راحت مے یابد۔

جوان۔ ازیں سخنان شاداں دستم ببوسید۔ و بموجب دستورالعمل من وداع زن کرده مسلح بہمراه ما روانہ شد و مانند گوزن کوہے بیک چشم برہم زدن تا بقلۂ کوه پیش روئے ما بالا رفت۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی ونہم

در اطمینان دادن حاجی بابا بیوسف ارمنی

از میان درہ وکنار کوہ ہائے خلوت وراہ ہائے ناہموار براہبری یوسف کہ بحسب ظاہر بلد بود- روئے بسرحد گرجستان نہادیم یوسف اذن رفتن بدہ خود نخواست کہ بے زن بدآنجا رفتن نخواہم-

خبر رسیدن لشکریان روس دروغ بود- چادر ہائے اردوئے روس درکنار مغاکے زدہ- وحا ملو را تصرف کردہ باستحکام (قرا کلیسا) می پرداختند۔

چوں از (قرا کلیسا) چنداں دور نبودیم- بسیار مشتاق بودم کہ از چند وچوں لشکر روس اطلاعے بہم رسانم- باخود اندیشیدم- کہ یا بایں تجویز ارمنی را بکشتن مے دہم- یا رستگارش میکنم- چہ بہ ازآں کہ او را بحا ملو فرستم- اگر خبرے بدنخواہ آورد- اشکالے بخلاص ازو زنش باقی نمے ماند- واگر خیانت کرد- بلائے از سر خود دفع کردہ ایم واز سردار انعامے مے گیرم- کہ کنیز گریختہ ات را آوردہ ام- الحاصل غرض خود را باو بیان کردم- دردم نتیجہ قضیہ را استنباط کردہ بے تردد پذیرفت- کمر را تنگ بست ودامن بکمر زدہ کلاہ را کج نہادہ تفنگ بشانہ راہ کوہ فرا گرفت- وبہ یک طرفۃ العین درجنگل دامنہ کوہ ناپدید شد-

ولی خان میگفت :- رفت کہ رفت وعدۂ ما واو بقیامت ماند-

گفتم چرا- مگر مش دردست ما نیست؟ یا مگر ارمنی کہ شد از زنش دست برمیدارد-

ولی خان جواب داد کہ" چوں او ترسا وروسیان ہم ترسا ہستند- ہردو

آناں را گذاشته۔ بزندۂ مسلمانان برنمے گردد باین اسپ سواری خود نذرے بندم۔ که اگر او خود یوسف کنعان وزنش زلیخائے مصر باشد۔ دیگر ایشاں را نخواہیم دید۔

پیره مردے باروئے پرچین از آفتاب سیاه وسوخته باریشے انبوه وابروئے از ریش انبوه تر روئے به ولی خاں کرد که حرف مفت مزن اسپ سواری تو شاہی است۔ چه طور به سر آں نذرے بندی"۔

ولی خاں گفت :۔ به بخشید اسپ از من است از شاه نیست مرا بمیان جنگری۔ خواستند۔

مباحثه بدر از کشید۔ تا در چمتراری از اسپان پیاده شدیم بهر سوئے پراگنده از جل اسپاں و بالاپوش خود ہر یک آفتاب گردانی ساختیم و اسپاں را بمرغزار به چریدن و استراحت سر دادیم خیال داشتم که اگر یوسف تا شب نیاید۔ شب را در آنجا بمانم۔ دو تن از ہمراہاں را فرستادم از گوسفند و مرغ یا چیزے دیگر برائے شام دست و پائے کنند۔ بعد از ساعتے گوسفندے از گله دہقاناں بزور آوردند۔ فی الفور سرش را بریده بسیخ کشیده ہمراہاں با اتفاق براو تاختند و قسمت مرا بجهت احترام جداگانه دادند۔

تا انجام روز از یوسف خبر نشد و ما آماده خواب شدیم۔ دو نفر کشیکچی قرار دادیم۔ تقریباً نیم ساعت از شب گذشت و ماه درحالت غروب بود۔ بناگاه صدائے چند پشت سرہم شنیدیم۔ بمراجعت یوسف یقین کردم۔ صدا را جواب دادیم۔ بعد از اندکے صاحبش پیدا شد۔ با ہمه خستگی و کوفتگی راه واقعه را بدیں ساں گفت۔

چوں بجمالو داخل شدم۔ یکے از سالدانهائے روس که در دِه از دست ایرانیاں گریخته بود۔ مرا شناخت از در دوستی بر آمده مرا به نزد سردار خود برد۔ سردار باکمال دقت بجستجوئے حالم بر آمد۔ به بہانه جستجوئے زن خود گریبان را خلاص کردم۔ و انگہے اطلاعم از خراب شدن دِه از حمله ایرانیاں وغیره شاہد راست گوئی من بود۔ از اطلاعات و استحضارات آنچه مے خواستم آورده بود۔

چنانچہ باحدس وقیاس حرکات دشمن بعد از ان قوت و تعداد شان را استنباط کردم۔

یوسف را اذن استراحت دادم چون براستی و امانت یوسف اعتماد داشتم۔ بدستہ خود امر برگشتن بایروان دادم بحکم خستگی یوسف را بترک دیگران سوار شدن اجازہ دادہ و از نزدیک ترین راہ ہا رہسپار۔ در نزدیکے دہے قدرے استراحت نمودیم۔ تا از حرکت سردار نسقچی باشی خبر گیریم۔ و یوسف را ہم اذن دادم تا بروزن خود را بہ بیند۔ از شادی بے خود شد۔ برفت و خبر بہبودی او را باز آورد۔

سردار نسقچی باشی۔ از ایروان نزدیک منزل خلیفۂ ارمنیان آمدہ بودند۔ با یوسف روئے بدانجا شتافتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہلم

در سلوک حاجی بابا با روسائے خود

اوچ کلیسا در صحرائے وسیع و پرآب در پائے کوہ آغری داغ واقع است کہ باعتقاد عیسویان خاصہ ارمنیان کوہ جودی و مقر کشتی نوح است کلیسائے آنجا کہ در مشرق زمین بتمول مشہور درمیان دیوار ہائے بلند پاورائے آہنین است خلیفہ بزرگ ارمنیان با توابع و خدم و حشم از رہبانان و سائر کشیشان در آنجا مے نشیند ایرانیان اورا خلیفہ لقب مے دہند۔ ارمنیان با حترام تمام گروہ گروہ از ہر جانب بزیارت او میروند۔

بالآخر روئے بدانجا نہادہ۔ دیدم کہ سردار نسقچی باشی در اطراف کلیسا با چادر ہائے سفید اردوئے بے نظام را انتظام دادہ بود تا پیش از آنکہ آنجا برسیم۔ شنیدم کہ دو سرکردہ مہمان خلیفہ اند ولی خان ازین خبر شادان اسپ بسوئے من تاخت کہ بیا حاجی پدر ارمنیان را سوزانیدہ از شراب شان خستگی خوبی در میکنیم۔

گفتم زہے مسلمانی تو کجا و شراب کجا؟ پس پدر سوختہ تو نی گفت بہ بخشید۔ من پیرو بزرگان خویشم۔ سردار خود شراب را مثل آب مے خورد۔ من چرا نخورم؟ خرے کہ از خری وا ماند گوشش و دمش را باید برید۔

در نزدیکی کلیسا یوسف را خواستم یاد او دادم۔ کہ اگر در فلاں و فلاں باب قسم لازم آید بخورد۔ کہ فایدہ تو در آنست۔ زنہار۔ زنہار۔ خدمات خود را

شاخ و برگ بسیار بگذار و خرج خود را باضعاف مضاعف خرج ده و پائے باد ائے آں فشردہ البتہ قبض وصولی بگیر تا بوسیلۂ آن واصل بزنت شوی۔

پس ازیں قرار داخل باربند کلیسا شدیم۔ کہ از بنہ و اغروق و اتباع سردار و نسقچی باشی مالا مال بود۔ اسپاں در ہر سو در پا بند جہتران درمیان زین و برگ ہا پاکشیدہ یکسو قاطران با زنگ و درائے و از یکسو قاطرچیاں در جنگ و ہرائے۔

اسپاں نوکران بزرگ در حیاط دویم و خود در حجرہ ہائے اطراف آں۔

در باربند پائین آمدیم بجا در نسقچی باشی رفتیم۔ وقت نہار بود و او در پیش ہمراز بیادرنگ باچکمہ و شلوار مرا آنجا خواستند۔

گویا مالک حریم مبارک خلیفہ بود نہ۔ آناں در حجرہ نشستہ خلیفہ بدیں سوئے و آں سوئے نگاہ میکرد۔ ہمانان از تصرف آناں بسے شرم داشت۔ اسپان خاصہ سردار نسقچی باشی بدیوار کلیسا بستہ بحالت استراحت و آسودگی آنہا بیشتر از حالت اربنیاں وقت میکردند۔

بخوانندگان کتاب قبل ازیں نمودم کہ نسقچی باشی کہ و چہ بود۔ اکنوں دو کلمہ ہم از سردار بگویم۔ ہرگز صورتے بشومی و نحوست او دیدہ نشدہ چشمش زاغ مانند توتیا و مثل چشم گربہ در شب تا درخشاں بل آتش فشاں گفتی از حدقہ در پلو قیدہ بود۔ صاحب مردہ بعد از نگاہ تبسمے ہم داشت۔ کہ ملک الشعرا درآں باب گفتہ بود۔

صورت سردارے ماند بکوہ آغر سے فراغ
لیک ہنگامے کہ اندر قلہ اش پر ابر و میغ
دانش گفتی کہ تابیدہ است نور آفتاب
آں چنانکہ میتوان گفت از چنیں طوفاں دریغ

از دستبرد پدر پیرفلک دو چین در دو رخسارش بود کہ ریش کوسہ اش

باہمہ تخلخل آں را نیے انباشت پیرے بے پیر کہ از دندانہایش چیزے برجائے نماندہ مگر یکے کہ مانند کل گرازانہ وہانش بیروں بود۔ دو لبش ورہ دار سخت بگودی فرورفتہ وموہہائے تنکش خاشاک صورت آں مغاک را پرمے کرد۔ بسیار مشکل بود۔ کہ تشخیص تواں داد۔ بہ پلنگ شبیہ تر است۔ یا انسان اما آنچہ محقق است۔ ایں است۔ کہ ہرگز صورت آدمی بدیں طور نبود سیرتش بعینہٖ صورتش چنانچہ ہیچ رسم وآئین انسانی جلو شہواۃ حیوانی اورا نمے توانست گرفت چوں سلسلۂ ہوا وہوسش مے جنبید۔ سنگدلے وتہورش را کرانہ وکراں نمے شد قرار داد۔ اما بایں ہمہ خصائص۔ خصائل مخصوص ہم داشت۔ زیردستانش را مے نواخت۔ دستگیری میکرد خندہ روئی تحویلمیداد دلداری مے نمود۔ وباآمنا چناں حرکت میکرد کہ در نزد شاہ معتمد تر ومحترم تر از ہمہ بود۔ شاہ مانند بعیش وعشرت گذراں مے نمود۔ وبادانہ سفرہ مردم را بدام میکشید۔ از فسق وفجور مانند بسیاری از مسلماناں پاک ترس وباک نداشت و پوشیدہ وپنہاں نمے داشت۔ ودر و در راستی ایستے نمیکرد۔ کہ پنہاں ہرچہ بود۔ در آشکارہم ہماں بود۔ زیردستاں را انیسی وہم ساغراں را جلیسے خوب بود۔ بجز رفیقش نسقچی باشی کسے از واثم انحراف بے دغدغہ از خشم وغیظ پادشاہ عہدا بد یا مینائے مے وآوائے نئے نہ بستہ بود۔

بادوستن از تابیناں خود بحضور آں دو بزرگوار درآمدہ بایستادیم۔ نسقچی باشی روئے بمن کرد۔ حاجی رسیدن بخیر من بگو بہ بینم چند روس کشتی؟ سر آوردی یا نہ؟ سردار بگو۔ بہ بینم چہ کردی؟ روس تا سرحد آمدہ یا نہ؟ (من) بلے سرکار آنچہ مے بایست کردم۔ از یمن طالع سرکار ساعت سفرمان ساعت سعد بود۔ بقدر دلخواہ اطلاع حاصل نمودیم۔ خدمت شما عرض خواہم کرد۔ بدیہی است۔ کہ بخت بلند سردار وسرکار نسقچی باشی را خیلے یار است۔ کہ مانند

من بندۀ خاکسارے مورد خدمت بایشاں توانستہ بشود۔

سردار چشمہا را گردانیدہ با چہرہ خندہ رو بہ نسقچی باشی
"راستی بخت خوب چیزے ست اما پشت گرمی ما بشمشیر است
نہ بہ بخت۔

نسقچی باشی۔ گلولہ و باروت۔ تیغ و تیر۔ سہم الغیب و سہم السعادہ و ساعت
سعد ما ساعتے است کہ سر کافرے را بہ بریم۔ اگر مرا میگوئی قزلباشم
و ہنرم ہمیں کافی است اسپ عربی در زیر۔ ران تیغ ہندی در دست۔ نیزۂ خطی
بر کتف۔ از خدا میدانے پر از روس منحوس میخواہم و بس۔

سردار نسقچی باشی از شراب خوب ہم نگذر۔ اعتقاد من۔ این است
شراب خوب ہیچ کم ازیں ہا نیست خلیفہ را بگوئید بیاید۔ و یک شیشہ از
آں شراب ہائے اعلیٰ بحاجی بہ پیماید۔ اما حاجی پیش از ہمہ بگو بہ بینم
چہ دیدی و چہ کردی؟ لشکر روس در کجا اردو زدہ؟ چہ قدر است
از توپ چیزے دارند یا نہ؟ سردارشاں کیست؟ قزاقشاں کجاست؟
لزگیاں چہ مے کنند؟ اسمٰعیل خاں مرتد در کجاست؟ زود باش ہمہ ایں ہا را
درست بیان کن۔ سپس روئے بمنشی خود کرد کہ میرزا تو ہم زود باش
ہر چہ حاجی میگوید بنویس۔

پس من با کمال وقار و تشخص آغاز گفتگو بدیں طریق نمودم۔

بجان سردار و بنان و نمک نسقچی باشی۔ لشکر روس ہیچ ہیچ نیست۔
نسبت بہ لشکر ایرانی۔ چہ سگے حسابی اند۔ من کہ چکیدۂ کارم۔ مے توانم
گفت" کہ یک ایرانی بے آنکہ شمشیر بکشد مے تواند دہ روس را بکشد۔

نسقچی باشی ازیں گفتگوہائے من شاداں۔ بے تابانہ فریاد برآورد۔
کہ ہائے شیر نرم حاجی ہائے من میدانستم کہ تو کارے خواہی کرد آفریں۔
کہنہ اصفہانی باید خیلے شیوۂ دجالی بکار زدہ باشی۔

حاجی:۔ در سرحد روسی خیلے کم است۔ پانصد۔ شش صد۔
ہفت صد یا ہشت صد۔ شاید ہزار نہ دہ ہزار۔ البتہ بیش از اینہا ست

نیست وہ بیست نتہا چہل۔ یا پنجاہ توپ دارند۔ قزاقستان را
مے گوئی۔ ہیچند و پوچ بسیار کم است کہ آدم ایشان را در جائیکہ گماں
مے برد بہ بیند۔ با آں نیزہ ہائے کلفت کہ بہ دلنگ گاومیش رانی مے ماند
نہ بہ نیزہ جنگی ہمے دانم چہ مے توانند کرد۔ آں نیزہا بارند نہ مردم او بار آمدیم بر سر
اسپشاں یا بوئے حسابی است ہرگز بگرد اسپان چہل و پنجاہ توما نے ما نمیرسد
کہ تا دشمن چشم باز کند از نظر غائب مے شود۔

نسقچی باشی۔ چرا زحمت مے کشی و نام قزاق مے بری بگو میمونند بر خرس سوار
رئیسشاں ہم گفتار۔

حاجی رئیسشاں گفتار نیست۔ او را (دلی میور) یعنی دیوانہ سردار میگویند
چیزہائے غریب از او نقل مے کنند۔ از آں جملہ میگویند۔ قرآن بغلی سردار را بردہ۔
بہمہ کس مثل علامت ظفر بزرگ مے نمایاند۔

سردار۔ آہ۔ راست است۔ ایں سگ پدراں لانت دلوت سال
گذشتہ مرا غافل گیر آوردند۔ در پنج فرسنگے ہمیں جا چادر زدہ بودیم۔
مرا فرصت شانہ درخت ندادند۔ یکتا پیراہن و زیر جامہ با اسپ بے زین در رفتم۔
چادر را یغما کردند۔ و در میانہ قرآنم را ہم وزدیدند۔ اما من ہم تلافی را خوب
درآوردم۔ در قشلو کردم آنچہ کردم۔ و ہنوز ہم بر روئے قبر پدرشاں کار کردنی
خیلے دارم۔ گفتی چہ قدر توپ۔

حاجی پنج یا شش۔

میرزا۔ من حالا سی تا چہل نوشتم۔ کدام یک راست است؟

سردار۔ (با چشم دریدہ) ہمہ اش دروغ۔ اگر آنچہ مے گوئی۔ بخلاف آں
درآید۔ با امیر المومنین پوس از کلات در مے آورم۔ خواہی دید ما مفتی
ریشخندی نمے شویم۔

حاجی۔ راستی ایں است۔ کہ ایں اطلاعات و استحضارات از من نیست۔
از ہمیں طالع سردار و نسقچی باشی وسیلہ خیر مترقبے جستم۔ و ایں اطلاعات
در سایۂ آں جوان ارمنی است۔ کہ جان خود را براہ ما نہادہ۔ بواسطہ وعدہ التفاتے

کہ من از جانب سرکار سردار باو دادم۔

سردار از جانب من؟ این ارمنی کیست؟ ارمنی، ہم ہیچ وقت قابل التفات می شود؟

حاجی۔ حکایت یوسف را از اول الی آخر نقل کردہ چشم آں داشتم کہ باں رفتاری وتر زبانی تدبیرم۔ مفید فائدہ بشود۔ و با خود مے گفتم! کہ "محال است سردار حق این جوان ارمنی بہ بے اعتدالی رفتار کند۔ و زنش را واپس ندہد۔

بعد از سخنان من۔ سردار چیزے نگفت حاضرین گاہ گاہ لَاۤ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ! وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ میگفتند۔ آں گاہ سردار باطراف نظر کنان بادہان کج مج گفت۔ ارمنی معرکہ کردہ است بچہا! قلیان۔

بعد از دوسہ پک سخت بقلیان۔ گفت۔ این ارمنی کجا است خلیفہ را بگوید بیاید اینجا" پس برسمے کہ اکثر اوقات ارمنیاں را بزور بحضور بزرگان ایران پیش مے رانند۔ یوسف را پیش راندند۔ باجمالے کہ در مرداں بالاتر ازاں تصورنے تواں کرد۔ بحضور آمد۔ ہیئت بیباکانہ اش البتہ بحضار تاثیر بزرگی کرد۔ علی الخصوص بسردار کہ با چشم خریداری نگاہے بدو انداختہ۔ رو بپیچی باشی۔ باآں اشارتہائے مخصوص ایرانی۔ آنچہ باید حالے بکند کرد۔

خلیفہ۔ مردے بود۔ درشت اندام۔ فربہ۔ خنداں چہرہ۔ گلگوں۔ روئے بالباس مخصوص کشیشان ارمنی۔ با دوسہ تن راہب بیامد وبعد از اندکے توقف بسر پا سردار اشارت بہ نشستن کرد۔ با ادب تمام بدو زانو نشست۔

پس سردار۔ روئے بدو کرد۔ کہ خلیفہ! راستی با مسلماناں در ایران از سگ ہم کمتریم۔ ارمنیاں بجرم ما داخل مے شوند۔ زن وکنیز ما را مے کشند وبے گور پدر ما مے ریند۔ این ہا چہ معنے دارد؟ این کار خدائی است

یا کار شما؟

خلیفه ازیں سخنان ناشنیده در تلاش و هراسان بنا کرد عرق ریختن۔ و بہ تجربہ دانستہ بود۔ کہ این گونہ تشرہا مقدمہ جریمہ بزرگ است۔

بمدافعہ برخاست کہ اینہا چہ فرمایش است؟ ما سگ کیستیم؟ کہ نسبت بسرکار این طور بے ادبی از ما سرزند؟ ما رعیت شاہیم:۔ پشت و پناه ما شمائید۔ ارمنیاں در زیر سایہ سرکار آسوده اند۔ کہ چنیں خاکے بسر ما ریختہ است۔

سردار۔ یوسف را نشان دہاں۔ اے پسر بگو بہ بینم تو یک کنیزے نہ وزدیدی؟

یوسف۔ اگر زنے بغیر از زن خود بروہ مقصر و مستحق ہر جزائیکہ می فرمایند ہستم۔ اما زنے کہ از پنجرہ خود را بہ بغل من انداختہ پیش از ایں کہ کنیز شما شود۔ زن من بوده است من و زنم ہر دو رعیت شاہیم۔ شما از ہمہ کس بہتر مے دانید۔ کہ بما اسیر بیتوال گفت یا نہ راست است۔ ارمنیم و آدمیم۔ ہمہ کس میدانند کہ پادشاه ما کہ ولی نعمت ماست۔ ہرگز خود دست بجرم کمترین خدمتش دراز نکرده است۔ چگونہ مے شود۔ کہ سردار کل و حاکم ما ایں عنایت را درحق رعایا دریغ دارد کسیکہ بخدمت شما عرض کرد۔ کہ آں اسیر گرجی است۔ البتہ خلاف عرض کرده۔ اگر سرکار شما مے دانستید کہ ایں زن یکے از رعایائے شماست۔ ہرگز بکنیزی قبول نمے فرمودید خلیفہ از گستاخی یوسف ترساں ترساں باو بر آشفت اما سردار بجائے اینکہ از بے پروائی او بر آشوبد۔ چہ ہرگز چناں حرف ہائے بے پروا بگوشش نخورده بود۔ اثر خوشنودی از چہرہ اش نمایاں شد۔ (با اینکہ در چہرہ بداں نامبارکی اثر خوشنودی از کرامات بود)

پس۔ خیرہ خیرہ دیدہ بجواں مرد دوخت۔ چنانچہ گویا سبب احضار او را فراموش کرده سختیہائے اولیں را فوراً بملائمت نمود۔ و از روئے طی دعوا باو گفت۔ بس است بروزنت را بگیر و آه و فریاد را کوتاه کن

چوں درر(حماملو) خدمت کردہ درخدمت من بماں ومخصوصاً ہمراہ باش۔ بروفرا باشی تکلیف رامعین مے کنند۔ ہمیں کہ رخصت بتو بپوشانید۔ بیا بحضور ایں راہم درخاطر داشتہ باش کہ التفات من دربارہ تو برفتار وسلوک بعد ازامنیت وابستہ است۔ یوسف الدین سنخان شاداں از دل وجان بحضور سردار دوید۔ ودر عین آں شادی بے آنکہ بداند چہ میگوید۔ وچہ میکند۔ زمین خدمت بوسید۔

ہمہ حضار اظہار حیرت وتعجب نمودند۔ تنسقچی باشی شانہ برا فراخت وخمیازہ بزرگے کشید۔ خلیفہ مثل اینکہ بارے گراں از دوشش افتادہ دست وپائے باز کرد۔ قطرہائے عرق از جبینش چکیدہ دماغش تر شد۔ ہمہ مردمی ونیکو کاری ودادرسی سردار را بہ نوشیرواں عادل معادل نمودند دہان ہا از بارک اللہ بارک اللہ پر آوازہ احسنت احسنت بہ بیروں پیچید۔ ودر ہمہ اردو نقل مجلس شد۔ من میتوانم ادعا کنم۔ کہ غرض اصلی سردار باداں جواں مرد چہ بود۔ اما سردار را خوب شناختہ بودم۔ ویقین میدانستم کہ ایں نکوئی ونوشیروانی۔ از راہ درستی وخوبی نے توانست بود۔

درخست مقل نہ حرباد ہدنہ تنفتالو

شاداں بلگرامی

گفتار چہل ویکم

حملہ ایرانیاں بر لشکریان روس و نامردی نامرد خاں

چوں سپہداران ایران از یوسف ارمنی استحضارے تام بہ حال ومحل روسیاں حاصل کردند۔ قرار تاختن بر دن بجما ملوداده۔ سپاه را بحرکت امر فرمودند۔

ہماناآں اردو براه افتاد۔ توپ خانہ ازمیان کوه باحرکتے سخت ودشوار وپیادگان بدنخواه خود بے نظام۔ وسواران دستہ دستہ پراگنده وتار ومار از ہر سوئے ہاموں راه سپار گردیدند۔ پیش ازآنکہ فراموش کنم۔ خوب است ایں راہم بگویم۔ کہ پیش از حرکت با ارمنی ملاقاتے کرده دیدم۔ آں کوہستانی با قلپاق کذائی وکمرچین کوتاه گرجی وکفش پاشنہ دار۔ وقمہ دراز درکمر وتفنگ چپ وراست انداختہ بادوش نیست۔ بلکہ قباۓ اطلس سنجاب ترمہ وزرین تکمہ دربر شال اعلائے کشمیری باجوزوگره درکمر۔ کلاه بخارائی فرد اعلا کج نهاده وزلفگان درازرا بانهایت مشاطگی وسلیقہ شانہ زده وتاب داده عروس آسا عطرسائے بود۔

چوں مرا بدیدازاں استحالہ وانتقام درشرم پیش آمد وزبان وبیان کہ می توانست اظہار تشکرانہ وامتنان بجاۓ آورد وگفت بجائے اینکہ خودرا بسردار لین العریکہ نمائم۔ باخود تحجر کرده ام۔ کہ اززن بلکہ ازجان درگذرم۔ چہ با اودست ازجان شستہ سخن گفتہ ام۔ وباایں تغیر لباس واوضاع ہرگز ننگ پیش خدمتے سردار را

برخود هموار نے توانم کرد- اگر زود تر ترک سعادت خدمت سردار نکنم نامردم وہمیں که زن مرا بجائے امن بنهم این ننگ را برخود نے نهم - ازاں بعد گفت- که در کوهستان گرجستان برهنه و بے خانماں گراز چراندن بهتر که در پرنیاں و حریر زیر دست ایرانیاں بودن- اگرچه در دیار بل در دربار خسرو پرویز باشد-

با اینکه اگر دیگرے را محرم راز ساختی کمال سعادت او بودی چه در فرارش پائے مؤاخذه را درمیان میدیدم- ولے از استحسان خیال وهمت او از خودداری نتوانستم گذشت-

باری- لشکر راه مے پیمود- در پہلوئے (اشتراک) یوسف دستورے خواست تا مریم را با خود آورد- چه درآں حال مریم زن مردے بود متشخص، و مورد التفات سردار سواره و محترم و معتبر و مانند یکے از سراں که در اردوئے ایران اغلب در سرکار بودند- اردو درمیان (اہران) و (قشلو) خیمه زد- غدغن شد- که بجز ناگزیر یہائے جنگ آنچه هست تا وقت برگشتن اردو درآنجا ماند- و قرار براین یافت که سردار و نامردخاں هریک با لوازع خود و دو فوج توپچی بجنگ پردازند-

در دوم آفتاب براه افتادیم- چوں در بزنگاه رسیدیم- سردار از دیری جنگ دلتنگ ماند و مانند سائر ایرانیاں که بتوپخانه چنداں اعتنائی ندارند- گفت "دلم می خواهد- با سوارهٔ خود پیش رانم من مے گویم- که آرزوئے رئیس ما هم کمتر از آرزوئے سردار بود- چه تنهائے شاه اندازی و غرابی را خرج میداد- و می خواست- هرکس بنماید که بمحض دیدار او دشمن از معرکه کارزار رو بفرار خواهد نهاد- عاقبت بخواهش تبیغچی باشی قرار براین شد- که سردار با سوار گزیدهٔ خود بجمالو تازد- و او با دنباله لشکر از دنبال در رسد- سردار برانجه اینکه پیش از آفتاب بجمالو رسد- و راه را بر دشمن تنگ سازد و از راه جدا افتد-

تا از گذار رود۔ پنیک بگذرد۔ ما بایستے در سر آفتاب بجا ملو برسیم که اگر خدائے ناکرده سردار را چشم زخمی عارض شده بآسانی اورا دریابیم۔

چوں بکنار رود ارس رسیدیم۔ آفتاب تیغ کشید۔ در دور نسقچی باشی قریب پانصد سوار بود۔ و پیادگان بامیل خاطر خود از عقب مے آمدند۔ خواستیم از گذار بگذریم۔ ناگاه ازاں سوئے رود دو سه نوبت مانند صدا و آواز۔ بازبانی غیر معروف سخنے چند شنیدم۔ آں به صدائے معروف تفنگ تفسیر شد۔ ایں معنی ما را از حرکت بازداشت۔ و موجب تلاش و تحقیقات رئیس ماگردید بارنگے از رنگ مرده پژمرده تر نزد من دوید۔ و با آوازے از آواز معتاد بلند تر گفت۔

"چه باید کرد؟ کجا باید رفت؟ حاجی تو بودی که تفنگ انداختی"
من از او ترساں تر گفتم نه من چه کارم دارم تفنگ بیندازم شاید چنانچه در اشترک ارنیاں قراول دارند۔ روسیان هم اینجا دارند؟

یک دقیقه دیگر آوازے قریب تر بلند۔ و تفنگے دیگر خالی شد۔ در سایهٔ شعاع آفتاب دو نفر سالدات روسی در آں طرف رود نمایاں شد۔ چوں سرکرده با خطر را چشم یعنی دشمن را دربرد دید چهره اش بشگفت۔ مردانه روئے بلشکریاں کرده پے درپے میگفت بر دید بکشید کنید۔ بکشید۔ سرشاں را برائے من بیاورید۔"

سوارے چند شمشیر بدست خود را بر رود انداختند۔ سالداتهائے روس خود را به تپه کشیده پشت به پشت یک دیگر داده بر روئے ایچو مپیاں۔ چناں بے پرواه گلوله باریدن گرفتند۔ که ما متحیر ماندیم دو سوار ما را بکشتند۔ باقی به پیش سرکرده باز آماده کسے اقدام به خودکشی نکرد۔ نسقچی باشی بیهوده دشنامها وعدها و وعیدها داد

والتماس نمود کہ بروید پسر آنان را برائے من بیاورید۔ کسے
پیش رفتن نخواست عاقبت خود بہادرانہ فریاد بر آورد "اے
بے غیرتان! خود میروم و سر شان را میآورم۔ راہ بدہید۔ کسے
ہمراہ من مے آید یا نہ؟" سپس روئے بمن کرد۔ کہ حاجی! بہ مرگ
من برو۔ سر این دو سالدات را بیار۔ تا ہر چہ ولت بخواہد
باہم دست بہ شانہ من زد" کہ این دو سر در دست تست۔

درین گفتگو بودیم۔ کہ گولہ بر کاپ تنیچی رسیدہ سخت ترسیدہ
بنا کرد۔ ہر چہ بدتر بہ تفنگ و باروت و روس فحش دادن کہ
لعنت۔ بکلۂ پدر شان سگ پشا شد این طور ہم جنگ مے شود؟
آدم را مثل گراز میکشند۔ عجب جانورند۔ ہر کارہ می کنی
فرار نمے کنند۔ از جانور ہم بدترند۔ جانور را اقلاً شعور دارد اینان
شعور ہم ندارند۔ خدایا تو بہتر میدانی۔ کہ اگر پائے مرگ
در میان نبودے۔ ایرانیان خیلے جنگ آور مے بودند"
بارے چون قدرے راہ برفت۔ باز ایستاد گویا در ہر خاریخے
دو سالدات روس پشت بہ یک دیگر دادہ نشستہ بودند۔
نمیدانست۔ چہ کند۔ تا اینکہ در دو لشکر سردار دعوا را طے کرد۔
بناگاہ دیدیم۔ سردار دوان دوان با جنگ و گریز از پیش روئے
دشمن برگشتہ معلوم شد۔ کہ حملہ اش بجز بازگشت اثرے نہ
بخشیدہ است۔

بیان کردن حال پر ملال سردار لشکر بیہودہ است۔
بے چارگان ہمہ خستہ و کوفتہ۔ رنگہا پریدہ۔ اما در دل خورسند
چہ بے آنکہ یک نگاہ بقفا کنند۔ رو بہ پایہ خود مے رفتند۔ ولے
ہر قدر دماغ سردار سوختہ بود۔ دماغ تنیچی باشی کوک بود۔
از مباہات و افتخار زہرہ بر و زمیداد از زخم برداشتگی
و از تدابیر بکار بردۂ خود بیتاب نیزہ بگرفتہ و چار نعل رو

بآتش پز خود - کہ سوارۂ اسپ آتش پز خانہ برد - بتاخت و باسرعت حرکت نیزہ را چناں بر پشتِ بیچارہ بہ نواخت کہ کمرش سوراخ شد -

بارے لشکر کشی کہ سردار آں ہمہ افتخار و غنیمت اندوزے و پدر دشمن سوزی داشت - باین طریق بپایاں انجامید و نتیجی باشی شہرت و اعتبار عظیمے تا بآخر عمر اندوخت -

وقتیکہ کورو کچلان اوکہ من ہم جزو ایشاں بودم - اطراف وے گرفتہ بودند - واو مشغول خود فروشی بود - قاصدے از سردار رسید - کہ حاجی را زود نزد من بہ فرست - با قاصد رفتم - چوں چشمش بر من افتاد - اولین سوالش اینکہ یوسف کو؟ وزنش کجا است؟

فی الفور دریافتم - کہ یار و گریختہ است - با کمال صاف و صادقے اظہار بے خبری گفتم - چہ میدانم - من اصلا از حرکتِ او خبر ندارم -

سردار چشمہا را در کاسہ بدوران انداخت - ودہان را کج و مج کناں - ودنداں خایان دشنامہائے شداد و غلاظ دادن گرفت و قسم یاد کرد - کہ دمار از روزگار یوسف و خاندان و خانماں وده و ساز و برگ و آنچہ کہ رابطہ و پیوندی با و داشتہ باشد - در آورد - وروئے بہ من کرد - کہ او ہنوز از عدم معاونت تو با وخاطر جمع نیستم - بداں کہ اگر بودن دست تو در کار فرار اوگوش زدم شود - صفحۂ زمین از لوث وجود خبیث تو پاک میگردانم بعد ازاں شنیدم جمعے بہ قشلو فرستاد - تا پدر و مادر یوسف را با آنچہ دارد - بحضور آورند - وخانماں شاں را غارت کنند - وبسوزانند - اما یوسف از زرنگی ہمہ را فہمیدہ و دانستہ بود و چناں خوب دستِ پیش را گرفتہ بود - کہ دست

سردار بہ ہیچ بند نشد۔ خود و پدر و مادر و خویشاں و دوستاں واموال جز کشت زار ہمہ چیز خود را برداشتہ بخاک روس گذشتہ بودند۔ آنچہ معلوم شد۔ دولت روس و سائر ملّت عیسویہ مقدم آناں را بجان و دل پذیرفتہ آں قدر ملک و مال بایشاں دادند۔ کہ تلافی ما فات شاں شد۔

شاداں بلگرامی

گفتار چهل و دوم

بازگشت حاجی بابا به اردوی سلطانیه و بر وراندن دروغهای نسقچی باشی را

از تهدیدات سردار سراپایم لرزیدن گرفت وچون رفتار زبردستان از رجال را با زیردستان خود میدانستم ـ قضیه را به نسقچی باشی بازگفتم ـ آتشی گرفت ـ که اگر اندکی دامن می زدم درمیان ایشان نزاع بزرگی واقع می شد ـ ولی چون ضرر سردار یقینی ویاری نسقچی باشی در حق من مشکوک بود مناسب دیدم که مسئله را کوتاه کرده اذن برگشت بطهران گیرم از کثرت مدح وستایشم در نزد نسقچی باشی که مثل توکسی با زیردستان خوش رفتار نیست بمقصود نائل گردیده اذن رجوع و دستور العمل کاملم داد ـ که درباب سفر و جنگ بصدر اعظم چنان وچنین گویم ـ وشرح حال مردانگی اورا به پیرایه مختلف بنمایم ـ من بعد باکمال پررویی گفت :ـ

حاجی تو خود آنجا بودی ـ وقضیه را بچشم دیدی ـ البته مثل من نقل می توانی کرد ـ درواقع بایدی توانیم گفت ـ که غالب آمدیم اما مغلوب هم نشدیم ـ خر واقعی سردار بجای آنکه منتظر توپ وتوپ خانه شود وبا پیاده جنگ کند ـ با سواره بشهر مستحکم حمله برد ـ عجب اینکه مستحفظین درها را بستند ـ واز برج و بارو گلوله باران کردند ـ و کاری از پیش نبرده شرمنده واپس برگشت ـ با وجود اینهمه کسی که با دشمن دست وگریبان شد ـ زخم برداشت من بودم ـ اگر

رود خانہ حائل نمے بود و موت وحیات درقبضۂ اختیار من بود۔ یک روسی زندہ نمے گذاشتم۔ تا بمملکت خود خبر برد اینہا را ہمہ می گوئی وآنچہ مناسب دیدی از شاخ وبرگ میا فزائی۔ ازاں بعد یک دستمال کاغذ برائے صدر اعظم وسائر بزرگاں وعریضہ بشاہ دادہ مرخصم نمود۔

تابستان گذشتہ موسم رجعت بطہران در رسید۔ ولے ہنوز پادشاہ در سلطانیہ بود۔ باچند تن از قاصدان ولایات دیگر علی الصباح کاغذہائے خود را بحضور صدر اعظم بردیم۔ بعد از مطالعہ مرا خواستہ بآواز بلند کہ ایرانیاں از علامتِ تشخیص قرار دادہ اند۔ گفت۔ خوش آمدی! تو ہم در رحاملو بودی۔

حاجی۔ بلہ۔ بلہ۔ آقا۔

صدر اعظم۔ روس منحوس باقزلباش جرأت مقابلہ ومقاتلہ کہ نکرد۔

حاجی۔ خیر۔ خیر۔ آقا۔

صدر اعظم۔ معلوم میشود۔ خان شما زخمدار شدہ است۔ او از فدویان شاہ ازجان سپاران دولت است۔ خدا رحم کرد۔

الحمدللہ۔ چنداں ضرری بوجودش نرسید۔

حاجی۔ خیر۔ خیر۔ آقا۔

صدر اعظم۔ درکنار آب پنبک جنگ پُر زورے کردہ آید۔

حاجی۔ بلہ۔ بلہ۔ آقا۔

بہمہ سوالہا جواب" بلہ۔ بلہ یا خیر۔ خیر دادم وخوشم مے آمد کہ مرا بچشم آدمی از جنگ برگشتہ میدیدند۔

صدر اعظم یکے از میرزایان خود را گفت۔ پیش بیا۔ فتح نامہ بنویس کہ بہرجا خصوصاً بخراسان فرستادہ شود۔ تا فتنہ جویان عاصی فرونشینند۔ وقدر پادشاہ غازی مظفر ومنصور معلوم نزدیک ودور گردید۔ درحقیقت مارا این فتح لازم بود۔ اما ملتفت باش کہ این فتح خیلے عمدہ وبزرگ بودہ است"۔

میرزا روئے بمن کرد۔ خوب عدد دشمن چہ قدر بود"۔

من متردد که چه گویم۔ تا موافق طبع ایشاں شود۔ ناچار گفتم۔ ہر قدر میل حضرت عالی باشد۔
میرزا گفت۔ آخر عددے ہم بر ایشاں مقرر نما۔
گفتم:۔ بسیار بسیار"
صدر اعظم۔ (آہستہ در بینی) بنویس پنجاہ ہزار"
میرزا چہ قدر شاں کشتہ شد۔
صدر اعظم۔ بنویس دہ پانزدہ ہزار ولے "ملتفت باش کہ فتحنامہ بہ بلاد دور میرود۔ شان پادشاہ اجل ازانست۔ کہ دست بخون پنج شش بلکہ ہزار دشمن بیالاید۔ پادشاہ باگر مقامش از رستم و افراسیاب کمتر است"۔ خیر۔ خیر۔ تا بادشاہ خونخوار و خونریز و دشمن کش قلم نرود۔ رعایائے دور دست از او حساب نمے برند۔
بعد ازیں سخناں رو بہ میرزا کردہ؟ نوشتی یا نہ؟
بلے سرکار نوشتیم پس عبارت فتحنامہ را بدیں مضمون بخواند۔
آنکہ حکام دور و نزدیک و تبعہ ترک و تاجیک ذات اقدس ملوکانہ ما بدانند کہ دریں اوقات روس منحوس و خورشید کلاہ معکوس چوں ادبار طالع ناسازگار و برگشتگی بخت نامیمون بے ہنجارش بجا عصمت ذات اقدس ما۔ کہ سایۂ آفریدگار و مایۂ رحمت شاملہ پروردگاریم۔ بد انگیخت۔ سپاہی گمراہ شقاوت پناہ با چند عرادۂ توپ از راہ رود ارس، بصفحات آذربائیجان ایں بلاد مینو نژاد ایران حرکت داد از انجا کہ ہموارہ تائیدات الٰہی و فیوضات و تفضلات نامتناہی در خاطر دریا مآثر مکنون و مکمون است امر و مقرر فرمودیم۔ تا مقرب الخاقان و معتمد السلطان نامرد خاں با سپاہے شیر افگن کتیبۂ لشکر شکن بمدافعہ و مقابلۂ آں گروہ شقاوت انبوہ رہسپار گردد بہ یمن بخت بلند و کوکب ارجمند فیروزی موکب شہریارے کہ ہمہ جا فتح و ظفر ہمعنان دارد۔ و شوکت و نصرت ہمدست نامرد خاں موے الیہ در یک یورش چوں مردان شیر شکار و شیران دلیر رفتار در میدان کارزار آں فرقۂ نابکار را تار و مار نمودہ و مانند طومار بہم پیچیدہ در یک حملۂ اوّل مردانہ پانزدہ ہزار و پانصد و شصت نفر از ناں نابکاران را بر خاک ہلاک افگندہ و آں را شکست دادہ پست نمود۔ و بقیۃ السیف ایشاں را تعاقب کردند بلے گور و گوزن را

ہمیں کہ اجل نزدیک شود۔ ومرگ بسر آید۔خود راہمو زن شیرژیاں خواند۔ وہمسنگ پلنگ دماں بیند لہذا برحسب ایں فرمانِ جہان مطاع ہمایوں بعموم ممالک فسیح المسالک ملوکانۂ خود امر ومقرر میداریم۔ کہ باسم چریک لشکر بسیارے از دور ونزدیک با سیورسات زیاد ولوازم سفر وجنگ گرد۔ آوردہ جمع آوری نمایند۔ وبطرف رود (ارس) سوق واعزام دہند تا اینکہ بالکلیہ ریشۂ عداوت پیشۂ ایں قوم مستحق اللوم بخت برگشتہ را باتیشۂ قہر وتبر انتقام از بیخ وبن برآوردہ عالمے از لوث وکثافت روس منحوس پاک وپاکیزہ گشتہ قاطبۂ رعایا وبرایا درکنف امن وامان وکہف راحت وآسائش ورسایۂ خدیوانہ جہانبانہ حضرت ملک داری ما بیارامند۔ المقرر مضمون حکم مطاع وفرمانِ واجب الاتباع را مستوفیانِ عظام ثبت دارند۔ ودرعہدہ شناسند۔ فی شہر فلاں۔

صدر اعظم۔ بارک اللہ! خوب نوشتۂ اگر قضیہ ہم چنداں واقعیت ندارد۔ بمن نیت وہمت پادشاہ انشاء اللہ واقعیت بہم ساند فال نیک میزنیم تا انشاء پردازی تو ہدر نرود۔ حق واقع خوب است۔ وقتیکہ بامیل شخص مطابق باشد۔ وگرنہ چہ فایدہ ازاں۔

میرزا سراز زانو برداشت۔ برائے ہمیں شیخ سعدی فرمودہ" دروغ مصلحت آمیز بہ از راست فتنہ انگیز است"

سپس صدر اعظم کفش خواستہ۔ سوار شدہ بمژدۂ فتح بحضور شاہ رفت من ہم بہمراہ نوکراں مے رفتم۔ روئے بمن نمود۔ کہ توبرگرد وبرو۔ استراحت کن۔ آمدنت لازم نیست"

شاداں بلگرامی

گفتار چهل و سوم

وقوع واقعه هولناک که حاجی را دردناک ساخت

چند روز بعد از آں اردو از سلطانیه به طهران برگشت۔ و من در سر کار خود مامور به نظم و نسق راه گذار شاه گشتم۔ ناگاه قاصدے خبر آورد ۔ که بازیگران پیش از ورود شاه در قصر باید حاضر باشند۔ ایں قصر چنانچه گفتیم در نه فرسنگی طهران در کنار رود کرج واقع است۔

ازیں خبر خیال فراموش شده زینب بسر آمد و در حقیقت قبل از هندوستان یاد آمدم از آخر آشنائی با زینب یعنی تا آنگاه با آنکه در مدت هشت ماه همه را با مردم دل سنگ و بے مروت و فراموش ساز مهربانی و مودت بسر بردم۔ از یاد آں واقعه هولناک هراس آمیز که سبب آں هم خود بودم پذیرفته بیچاره زود از نهادم بر مے آمد۔ و با خود مے گفتم اگر [illegible] موعد ظهورش نزدیک رسیده و در سلطانیه پوستے آں بلند خواهد شد۔

روز ورود بقصر دربسته خود متوجه بودم که هر چیزے بجائے خود باشد۔ در وصول بدیوار حرم سرائے صدائے آلات و ادوات موسیقی شنیده مے شد۔ اگر با زینب از دور هم گفتار و دیدارے ممکن مے شد۔ چها که نمے دادم۔ و چها که نمے کردم۔ پرسش حالش از کسے موافق مصلحت نبود۔ چه خوف عروض شبهه مے رفت و رفتن هر دوے ما ازیں دنیا بایست و در حقیقت اگر دریں باب هم سعی مے کردم بجائے نمے رسید۔ چه بسے نگذشت ۔ که صدائے توپ سلام از پشت شتران زنبورک خانه بلند و آمدن شاه معلوم شد۔

پادشاه بعد از کشیدن قلیان و روانه کردن همراهان داخل اندرون شد۔

مقارن قدوم میمنت لزوم شاهانه آوازه زنان و صدائے ساز و تنبک بآسمان بلند گردید۔ من اگرچه سراپا گوش بودم۔ اما صدائے زینب را نشنیدم۔ وسیم بیهوده بود۔ ازیں سبب در خوف و رجا و بیم و امید معلق بودم۔ ناگاه خواجه سرائے بیروں دوید۔ که میرزا احمق حکیم باشی را حاضر کنید۔ قیاسات عقلیه در موادے که ما را بداں علاقۂ و مداخلیت کلی است۔ مانند وحی و الهام بصحت مے پیوندد۔ ازیں خبر لرزه بر اندامم افتاد و غرق عرق سرد شد باخود گفتم "ایواے که کار زینب تمام شد" ؎

آمد بسرم از آنچه مے ترسیدم

میرزا احمق زود باندروں رفت۔ و فوراً بیروں آمد۔ در آں حال مرا دم در دیده۔ بکنارے کشید۔ و گفت "حاجی۔ شاه آتش گرفته است۔ بخاطر داری که من در نوروز کنیزے بشاه پیش کش کردم۔ با بازیگراں بدینجا نیامده و خود را بناخوشی زده است۔ و شاه مرا برائے تحقیق خواسته بود۔ چنانچه گویا من للهٔ آں تخم جن بوده ام۔ قسم خورده که در اندک اگر او را صحیح و تندرست و قشنگ نه بینم۔ ریشت را از بیخ میکنم۔ خدا لعنت کند رو زیرا که آں دخترک کنیز من شد۔ و لعنت بداں ساعتے که من شاه را بخانه خود مهمان ساختم۔

ایں بگفت۔ و زود روانه شد۔ تا بطهران رود۔ من خود را بچاپار رسانیده۔ در سر بخت واژگوں خود و دخترک باندیشه کوشیدم که اگرچه ناخوش بودنش را باور[1] تواں کرد۔ چه ناخوشی هم باشد معلوم نیست۔ عاقبت تسلیت قلب بدیں شد۔ که البته ترسم بجاست۔ و لے شاید دلش بحالم بسوزد۔ و بروز کار نه دهد۔ یا کارے کند که شاه نفهمد دیدم نمے شود۔

---

[1] باورکنم اما نشد نسبت بدیں بیافتم که اگر در واقع ترسم بجاست شاید دل حکیم بحالش بسوزد و بروز کار نه دهد۔

عاقبت بتکرار این اشعار دل خوش شدم۔

نہ در جہاں گل رفتے وسبزۂ زنخے است
درختہا ہمہ سبز است و بوستاں گلزار
چہ لازم است یکے شادمان ومن غمگین
یکے بخواب ومن اندر خیال او بیدار

آرے با این اشعار خواندن ہا و حکمت را ماندن ہا میخواستم کار را سرسری گیرم وبعادت مسلمانان زن را جزو انسان نشمارم اما بہر دندہ کہ غلطیدم وبہر جا کہ خیالم رفت۔ گویا زینب ونعش پارہ پارہ اش را پیش چشم مجسم مے نمود و دتوجہم را از ہمہ جا باز مید اشت۔

خلاصہ روز نا فیروز رسید۔ شاہ با خشام تمام با تماشائیان پیش باز آمدگان داخل طہران شد۔

تمام توجہ اینکہ حکیم را بہ بینم۔ واز حال زینب اطلاع حاصل کردہ از شک وشبہ درآیم۔ از بخت بدم۔ ہماں شب ورود آرزویم۔ برآمد۔ (ولے بنوعے کہ مسلمان نشنود۔ کافر نہ بیند) بیک از نسقچیاں درکار فرمان دادن بودم۔ ناگاہ حکیم از خلوت شاہی بیروں آمد۔ یک دست بہ پر شال دست دیگر بردل۔ قوزش از سائر اوقات برآمدہ وبہرہ اش بر زمین دوختہ۔ سرراہش ایستادہ۔ سلام دادم سر بالا کرد۔ گفت "حاجی خوب شد۔ تورا در آسمان مے جستم۔ در زمین یافتم بیا اینجا بگوشہ رفتیم۔

حکیم :۔ ہیچ خبرداری کہ این کنیز چہ کرد؟ خاک برسرمن ریخت۔ واللہ۔ باللہ۔ شاہ دیوانہ شدہ می گوید" ہرکہ درحرم سرا وغیرہ است۔ از وزیر گرفتہ تاخواجہ سرا۔ ہمہ را قتل مے کنم۔ بہ پیغمبر قسم خوردہ کہ اگر مقصر را نجوید از ہمہ پیشتر مرا ببرد۔

حاجی:- چه مقصر؟ مگر چه شده است؟
حکیم:- دیگر چه مے خواہی بشود۔ زینب آبستن شده است"۔
حاجی:- ہا! فہمیدم۔ توکه این قدر خاطرش مے خواستی۔ برائے چه بود؟
حکیم:- ترسناک۔ مانند کسے که از خود شبه ناک باشد۔ من استغفر الله۔ تورا بخدا این حرف ہا را جائے دیگر مزن۔ برائے این که اگر چنین شبه در حق من بشود۔ پادشاه ہمان دم قول خود را بالفعل میاورد۔ خوب تو کے شنیدی۔ که من خواطرش را میخواستم۔
حاجی:- در ہمه روز ہا در حق شما خیلے چیز ہا مے گفتند۔ و ہمه کس تعجب میکرد۔ که چگونه آدمی مثل شما۔ لقمان عصر۔ جالینوس دہر۔ بآن چنان متاع نمرودی و شیطان زادهٔ حبابی دل بدہد۔ که جز بدبختی و عاقبت بشری چیزے نداشته باشد۔ این امر نه تنہا برائے خرابی خانمان تو۔ بلکه خرابی مملکت را کافی است۔
حکیم:- سرے جنبانید۔ و دستے بر روئے زد۔ که راست میگوئی حاجی! چه قدر خریت دامن گیر بود۔ که مفتون چشمان سیاہش شدم در واقعه آنہا چشم نبود دام بلا بود۔ که خود شیطان در آن آشیان داشت۔ و نگاه او عیناً نگاه شیطان بود۔ که بجزائے او قر مساق ابدیم ساخت۔ بعد از ہمه این حرفہا حکیم گفت:- حالا چه باید کرد۔
حاجی:- چه بگویم۔ چیزے بعقلم نمے رسد؟ پادشاه چه مے تواند با او بکند۔
حکیم:- ہرچه مے خواہد بکند۔ بجہنم برود پہلوئے دست پدرش من در دخود دارم۔
آنگاه با صدائے نرم روئے به من کرد۔ حاجی! میدانی من چه

طور ہمیشہ تورا دوست داشتہ و دارم۔ وقتے بیروں در بدر بودی بہ خانہ ام جات دادم۔ رتبہات دادم نہ بواسطۂ من بدیں منصب رسیدی؟ اگر اعتقاد داری باین کہ در دنیا چیزے بہ از حق گذاری و نمک شناسی نیست۔ اینک وقت آنست کہ بہ اعتقاد خود عمل کنی۔ پس قدرے با ریش خود بازی کنان گفت باشی چہ گفتم۔

حاجی:۔ خیر درست نہ فہمیدم۔

حکیم:۔ مختصر اینکہ بیا و بگو۔ ایں دخترک از من حاملہ است فائدہ و اعتبار ایں حرف برائے من خیلے است و بتو ہم ضررے نمی رساند۔ جوان مردے چہ عیب دارد۔ بگویند فلاں زن از فلاں جوان حاملہ است۔

حاجی:۔ راستی راست میگوئی۔ ولے جان عزیز تر است از اعتبار مگر دیوانہ حکیم باشی مرا چہ پنداشتی؟ چرا خود را بکشتن بدہم؟ جانم را فدائے سر تو بکنم؟ بعشق چہ؟ بیاد کہ؟ آنچہ از من برمی آید اینست کہ اگر از من بہ پرسند میگویم از حکیم باشی نیست چرا کہ خیلے از خانم می ترسید۔ اما ایں کہ تقصیر را بہ گردن خود گیرد۔ ہرگز نمے شود۔ ایں جواں مردے کہ شما برایم خیال کردہ آید تہیہ جواں مرگی است۔

دریں اثنا خواجہ سرائی نزد من آمد کہ خواجہ باشی امر دادہ کہ نگہبا ناں تا نصف شب نخواہند۔ تا وقتے کہ وکیل میرغضب باشی (یعنی تو) با پنج نفر جلاد در زیر برج پشت حرم بروید۔ و تابوتے با خود بیاورید کہ جنازہ ایست باید بقبرستان برسانید۔

بجز چشم چیزے نتوانستم گفت۔ از مین طالع زود برفت۔ حکیم باشی نیز رفتہ بود۔ تاریکی شب ہم بہ فریادم رسید۔ وگرنہ پاختن رنگ و دست پاچگی و اضطراب زیاد و تلاش بہ خطرم مے انداخت

عرقے سرد از سرا پائم جاری شد۔ وکم مانده بود که دردم حرم سرا غش کنم۔ با خود گفتم۔ سبب کشته شدنش کم نبود۔ که باید قاتلش هم بشوم؟ قبر بچه ام را بدست خود بکنم؟ خون مادرش را بریزم؟ یارب! بچه عذابے معذب شد۔

اے طالع نحس واختر زشت
ایں خط به جبین من که بنوشت

ازیں حال پر ملال کو خلاصی و مجال؟ بجائے اینکار بهتر اینکه دشنهٔ آبدار بر سینه خود فرو برم؟ اما نه معلوم که تقدیر چنیں بوده است با سر نوشت چناں چه چاره۔! اے قضائے بے تغیر! اے تقدیر بے تدبیر! کوشش بے فائده است خطائے که تو آغاز یده باید من بانجام رسانم۔ تف بر تو اے دنیا! اگر هر کس پرده از کار خود بر مے داشتے و چنانچه هستی مے نمودے۔ آں وقت معلوم شدے که دنیا چیست واهلش که؟ با ایں اعتقاد و حالتے که گفتی۔ کوه دماوند را بر پشتم بار کرده اند۔ پنج نفر که بایستے شریک آں مصیبت خونیں شوند۔ خدمت خود را به کمال رسانند۔ آناں را پروائے نبود۔ چه مرده بردن و زنده کشتن در نزد ایشان تازگی نداشت۔ آں شب تار و مناسب ایں کار دهشت آثار بر خلاف سائر اوقات ماه در میان ابرهائے خونیں رنگ فرو مانده۔ هر چه از شب زیاد تر میگذشت ابرها انبوه تر و تار تر۔ و از نوک کوه (البرز) غرش رعد۔ و روشنائی برق پر قوه تر دیده و شنیده می شد۔ ماه هاله وار گاه از میان ابرهائے تنک سر بر میکردے وعالمے را منور میکردے وگاه بیکبار می نهفتے وعالمے را به ظلمت مے نهفتے من در گوشهٔ اطاق جلادے قصر نشسته تا صدائے شب خواناں گلدستهها که با آواز عذاب الیین رحمت می خواندند۔ و آوائے پاسباناں پشت بامهائے بازار که بزوزه شغال و گفتار می ماند۔ بلند شدی می شنیدم و نیمهٔ شب در رسید۔

و آواز پیش آہنگ قافلۂ مرگ بیچارہ (زینب) بگوش رسیدہ - لرزہ
سراپائم را فرا گرفت - بیش از آں ماندن نتوانستم - درحالیکہ از جان
نومید بودم - روانہ شدم در جائے موجود رفقائے خود را پیش از خود درکنار
تابوتے کہ بایست نعش مقتول را درآں گذارند نشستہ دیدم - تنہا سخنے
کہ توانستیم گفت - این بود "شد" گفتند - ہنوز نشدہ ہمہ ساکت و صامت
ماندیم - مرا گمان کہ آں تماشاے من تمام شدہ و من بجز بردن نعش
چیزے نخواہم دید - اما کار ہنوز نا تمام بود - و مرا قدرت نفس کشیدن نہ -
درگوشہ حرم سرائے شاہی برجے است - ہشت پنج چند گز
از عمارت بلندتر از ہمہ جائے طہران نمایاں در بالائے آں
اطاقے است - تفرج گاہ شاہ - اطراف آں برج زمین خالی کہ اکثر درہائے
حرم است - کہ بدانجا کشودہ می شود - و بامے بدانجا مشرف است (حال
خود را ہرگز فراموش نمی کنم) ہمہ چشم بداں بام دوختہ بودیم
در بالائے بام - بہ روشنی مہتاب - گاہ گاہے دو مرد و یک زن دیدہ میشند
مردان معلوم بود - کہ زنے را بزور مے کشند - و زن بالتماس و التجا
بزانو افتادہ - و با وضع دلگداز و جان کندنی کہ بدتر از آں تصور نمے شود -
دست و پا می زد - چوں بلب بام رسیدند آواز زن بلند شد -
اما از اثر ہوائے کہ از طرف عمارت وزید چناں درہم و برہم و بنوعے
وحشت انگیز بودے - کہ بہ قہقہ خندۂ دیوانگاں مے نمودے -

ما در خاموشی تمام نگراں - و باکشودن دہان ہراسان ! حتی آں
ہیچ نامرد کہ با من بودند - متاثر می نمودند - من مانند پارچہ چوبے
بر جائے خود خشک اگر از حالم پرسی - از خود بے خبر و درواقع مردہ
بودم اما بچشم سر آنچہ می گذشت می دیدم - یکبار آوازے سخت
ہولناک جاں گداز در نہایت شدت برخاست و خرخرہ کشاں فرو نشست
و از افتادن نعشے از بام دانستیم کہ کار زینب گذشت - من از اندیشہ
بخود باز آمدم سرم از خیالات درہم و برہم پر - واقعہ را می دیدم

و باور نمی کردم۔ روئے بچہ نبی که نعش یعنی بجائے که زینب خود با طفل من در بغل) افتاده بود۔ دویدم هنوز نفسش باقی۔ ولے در کشاکش مرگ بود۔ با اینکه از دهانش خون مانند فواره فروے ریخت۔ لبهانش ہم می خورد۔ چنانچه گفتی حرف می زد۔ واز آں حالت با این حالت از خرخرهائش چیزے مفهوم نشد۔ مگر آنکه همهمه اش به فرزندم! فرزندم! گویاں می ماند وشاید این خیال من بود۔ با کمال نومیدی بر روئے نعش متحیر اندیشه خویش از یادم برفت۔ وچناں بیخود شدم۔ که اگر همراهانم اندکے از حالم باخبر می بودند ادراک مافی الضمیرم می نمودند ومرا از پنجهٔ مرگ به هیچ خلاصی نبودے۔ عالم بیخودی را بجائے رساندم که دستمال خود را از جیب در آورده بخون زینب آلودم۔ و به بغل نهفتم۔ که لاعقل تا آخر عمر یادگارم باشد۔

بارے از صدائے وحشت افزائے یکے از جلاداں که از بالائے بام مانند موکل دوزخ فریاد بر آورد۔ که مردیانه؟ بخود آمدم۔ یکے از پنج همراهاں نابکارم گفت۔ آرے۔ مثل سنگ۔ جواب آمد۔ ببرید۔

نابکارے دیگر آهسته گفت۔ بجهنم یا تو۔ همراهیانم نعش را بر دوش گرفته ودر بیرون شهر بقبرستانے که قبرش در آنجا آماده شده بود بردند۔ من با فکرهائے تیره وتار خواه نا خواه همراهی نمودم۔ چوں بقبرستان رسیدیم۔ بیخود بر روئے مزارے در آں نزدیکی نشستم۔ وآنچه می گذشت بزود می فهمیدم۔ و با نظرے بے معنی ملتفت آداب نسقچیاں بودم۔ نعش را نهفتند وقبر را از خاک انباشتند دو سنگ بر سر وپائے قبر نهادند۔ پس به نزد من آمدند۔ که کارمان تمام شد۔ گفتم۔ بروید بخانه من می آیم مرا در قبرستان گذاشته خود برفتند۔

هنوز تاریکی شب بجا ورعد وبرق از کوه هائے دور هویدا بود بجز آواز شغالاں که گاهے توام وگاهے جدا جدا که در اطراف قبرستان مانند مرده کشاں میگردند صدائے شنیده نمی شد۔

هر چه بیشتر در آنجا نشستم۔ دلم از شغل خود زیاده وازده گردید و بیشتر بخیال ترک آن کار بد فرجام افتادم۔ از زندگی سیر با هر چه زود تر دلم می خواست۔ ترک دنیا و ما فیها گویم۔ تنها خواهشم اینکه لباس درویشاں پوشم و باقی عمر را در گوشه عزلت و خلوت با توبه و انابه دور از مردم بسر برم۔ از همه گذشته خیال اینکه مبادا رفتار وگفتار من نسبت بحالت مرده رفقار اشک زده ساخته باشد۔ مرا بایں اندیشه استوار تر ساخت۔

خلاصه در دم آخر تاب بمناسبت خطر ملحوظ به آرزوئے دوری از مقامے بداں شومی ومکروهی عزم جزم شد۔ که به (کنار گرد) روم واز آنجا با اولین کارروان خود را به اصفهان رسانم۔

با خود گفتم میروم پهلوئے پدر و مادر می نشینم۔ به بینم چه شده اند۔ شاید پیش از مرگ پدر برسم۔ و مورد دعائے خیر او شوم وشاید در پیری چشمش بدیدار پسر گم گشته روشن شود۔ با این بار شامت بجائے خود برگشتن نمی توانم۔ گناه گاری بس است دیگر وقت توبه وانابه است۔

بارے این قضیه ها ئلے چناں تاثیرے بر قلبم افگند۔ که اگر آں تاثیر بر جائے می ماند۔ هر آئینه یکے از اولیا و ارباب کرامات مے شدم۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار چهل و چهارم

ملاقات حاجی بابا با یکے از دوستان قدیم خود در ماندن وے را از خطر

دستمالے کہ ہنوز از خون زینب تر بود۔ از بغل در آوردہ بر روئے قبر گستردہ نمازے (کہ مدتہا نخواندہ بودم) خواندم۔ ازیں عمل دلم اندکے تسلی یافتہ بہ ترک طہران مصمم و از سر قبر زینب رو باصفہان نہادم چوں بہ (کنار گرد) رسیدم۔ اثرے از کاروان نبود۔ ولے در من قدرت پیش رفتن بود۔ عزم آں کردم۔ کہ در حوض سلطان رفتہ شب را در آنجا بسر برم۔

در نزدیکی کاروان سرائے حوض سلطان در صحرا مردے دیدم با وضعے غریب بہ چیزے در زمین خطاب کناں گفتی مسخرگی و بازی میکند۔ چوں قریب وے رسیدہ۔ دیدم بہ کلاہ خود مخاطب است ہمیں کہ نزدیک تر رفتم۔ آشنا بنظرم آمدہ گفتم :۔

ایں ہمی توانا بود۔ مگر یکے از درویشاں رفقائے مشہدیم درواقع رفیق نقالم بود۔ حکایتے تازہ ساختہ برائے زیر چاقے بکلاہ خود نقل می کرد۔ بمحض دیدنم بشناخت و با شادی تمام بعزم مصافحہ پیش دوید کہ حاجی جمال دیدیم۔ ایں ہمہ سال کجا بودی؟ جایت در حلقہ رنداں خالی۔ پس از مدتے دراز از ایں قبیل تعارفات بسر گفتگو باز آمدیم۔

سرگذشت خود را از ایام جدائی تا آنگاہ کہ عبارت بود از سفرہائے دور و دراز یا زحمت و تدابیر متعددہ برائے اندوختن نان نقل کرد۔

معلوم شد که پیاده از استانبول می آید- وخیال دارد که بهمان پا پائے پیاده به اصفهان و از آنجا به دہلی و ہندوستان رود-

اگرچه با آں حال پر ملال دماغ گفتگوئے چنداں نداشتم- ولے باصرار وابرام وے تاب نیاوردہ- شرح حال خود را از وقتے که با درویش سفر از مشهد بیروں آمدیم تا بدانگاه بیان کردم-

تماشا داشت هرچه در بیان سرگذشت بزرگی و جلالم بیشتر می شد عزت واحترام او در ظاهر بمن بیشتر می گشت- چوں بدانجا رسیدم که وکیل تنفچی باشی شدم- از کثرت تجربه که در چگونگی رفتار وسلوک با ایں طائفه داشت- کم مانده بود که بمن سجده برد- اما همیں که دنباله کار را دید که بجهت خطرزنی ترک پیش رفت کار نموده ام یک باره عزت وحرمتم زایل گردید- با آواز بلند گفت- رفیق- قابل تشریفے که دست قدر بر بالایت دوخته بود نبودے ؎

سالها باید که تا یک مشت پشم از پشت میش
زاهدے را خرقه گردد یا حمارے را رسن

خوب- پادشاه خواست کنیزکے را از بے رحمی که در تقصیر او تو را هم مدخلیت بود بخشد- تو چه؟ بگذار بکشد و تو چرا باید از درے که دولت بروبیت کشوده برگردی؟ و باز راه دریوزه و سرگردانی (که از راه من هم پست تر است) پیش گیری- پس از اندکے توقف گفت:- آرے راه طلب سعادت مردم مختلف است:- یکے شاهراه میگیرد- دیگرے کوره راه- یک از راه راست می رسد- دیگرے هرچه باد باد گویاں به دره می زند- اما من تا حال کسے را بجز تو ندیدم که از همه راها که درپیش رو بیش کشوده برگردد- و بامیل خود چناں راه را گم کند که دیگر روی بازگشت- هم پیدا ندانشته باشد- آخر الامر برائے تسلیت من ایں بیت فردوسی را بخواند ؎

چنیں است رسم سرائے درشت
گہے پشت بر زیں گہے زیں بہ پشت

ما درین گفتگو که کاروان اصفهان به آنجا رسیده بار انداخت، درویش از روئے خندہ روئی و خوش صحبتی گفت۔ رفیق گذشته است به نقد آویز وگذشته را فراموش کن۔ با اینکه در بیابان بے آب و علفیم شب را خوش میگذرانیم۔ بگذار مسافران و چارواداران جمع شوند۔ بعد از شام حکایتے تازہ نقل می کنم۔ که در استانبول واقع شده۔ والبته تا حالا به ایران نیامده است۔

ازاین گفتار خیلے خوشنود شدم۔ چرا که بسیار دلم رفع ملال می خواست با هر چه باشد۔ وهرطور که میسر شود با هم بکاروان سرا رفتیم۔

رهروان هریک بکارے مشغول بودند۔ یکے بار می انداخت دیگرے بار مے کشود۔ یکے حجره خود را می رفت۔ آں یک چائی دم میداد یکے قلیان چاک میکرد۔ درویش وآں گہے نقال مرا ایشاں را شنیعتے بود بزرگ۔ بعد از خستگی و کوفتگی از طے آں صحرائے نمک زار بر روئے مهتابے کاروان سرا جمع شدند۔ ودرویش حکایت معهود را نقل میکرد۔

خیلے می خواستم گوش دہم۔ اما چناں حواسم پریشان بود۔ که بے اختیار در میان قصه ذهنم بجائے دیگر می رفت۔ ورشته سخن را گم میکردم بلکه نمیدانستم چه میگوید۔ با خود می گفتم ؎

من از وجود برنجم مرا چه غم بودے
اگر وجود پریشان من عدم بودے
همه عذاب وجود است هر چه می بینیم
اگر وجود نبودے عذاب کم بودے
بلے وجود که در رنج و ترس و بیم بود
اگر نبودے خود غایت کرم بودے

اما امیدوارم که شنوندگان نهایت لذت را دارند چه در مجموعه

اندیشهٔ من یکبار صدائے خنده وکف زدن شان بلند می شد۔ و من از جام برمی جستم۔ بر خود مخمر کردم۔ که وقت دیگر آں حکایت را از او بشنوم۔ و به نقد فارغ البال بخیال خود پردازم۔ چه قدر حسرت سبک روحی رفقا را می بردم۔ که پے در پے صحن کاروان سرا را از خنده شادی پر صدا می کردند۔ با خود می گفتم۔ نمی شود من نیز مانند ایشان باد لے بے غم وجانے خرم از زندگی برخورم؟ در عالم خیال خود بجواب خویش می گفتم:۔ بلہ غم نیز مانند سائر تاثیرات نفسانی نوبت و وقتے دارد۔ و بهماں گونه که آب انتن را از بالائے سنگ ریزہ ها آهسته آهسته در جوئے نرم روی اختیار میکند۔ غم واندوه هم باید۔ بتدریج بکاهد۔ تا خیالات موج معتدل گردد۔ و کم کم هواهائے فاسده جز هوائے صالح شود۔

درانجا قصه درویش روز نیز به خاتمه انجامید۔ سقف پیروزگون آسمان از ستارگان روشن و تابناک شد۔ باران شب و شبنم آب و تابے تازه جو هوا را داده بود۔ ماه در کار آں که بر سیارگان فلک رونق افزاید۔ که ناگاه سوارے سراپا مسلح به دهلیز کاروان سرا درآمد چاروا داران بسر پرستی چارپایان و خدمتگاران بسر رسی خواجگان وخواجگان قلیان در دست بر روئے مهتابے بمباحثے کم و کیف قصه مشغول بودند۔ من از رنج راه و درد و آه خورد و خمیر در خیال آں بودم که سر بر سنگ نهاده بر روئے خاک بخوابم چوں چشمم بسوار افتاد۔ خیالم دگرگوں شد۔

دیدم یکے از تفنگچیانی است که در شهادت زینب بیچاره با من بود پرسیده ایں کاروان از طهران میآید یا به طهران می رود۔ آدمی به فلاں و فلاں نشان درایں میان هست یا نه؟ دانستم که خود مم۔

رفیقم درویش فی الفور استنباط کرد که چه خبر است۔ عاقلانه به چاره کار کوشید۔ و از زبان همه همراهاں جواب داد:۔

همه به طهران می روند - مگر من و یک نفر که از استنبول می آئیم - مردے
چنانکه تو میگوئی دیده‌ایم - اندوهناک دردمند روی به بیابان نهاده
می رفت - پاره چیزهائے دیگر هم مطابق علامت و نشان من بیفزود
تا سوار را شکی نماند - که جوینده او بوده است - سوار چار نخل بجائیکه
درویش نشان داده بود بشتافت معلوم است که درویش راه خلافے باو
نشان داده بود -

چون نسقچی برفت - درویش مرا به کنارے کشیده گفت :-

اگر میخواهی از شر این جانور - دو پا در امان باشی - باید همین حالا حرکت کنی
برائے آنکه او می رود و چون تو را نمی جوید باز بد اینجا باز میگردد - آنگاه کیست
که ضامن نمودن تو شود ؟

گفتم من هر چه باید بکنم میکنم - ضامن دیگران از نه نمودن من نمیتوان شد
مگر نمودن خود البته او را بگرفتن من فرستاده اند و از چنان بے رحمان
چشم مرحمت نباید داشت و آنگهی نقد هم نیست که باد دهم - چه زبان بندا
نقد است و بس - پس چه بایدم کرد - کجا بایدم رفت ؟

درویش قدرے فکر کرده گفت - بقم - پیش از صبح بآنجا میرسی
و بے فوت وقت یکسر به صحن معصومه به بست مے روی آن وقت
از شر شاه هم در پناهی - وگرنه اگر در بیرون دیوار قم هم بگیرندت - امید
خلاصی برایت نیست ! دستهایت را می بندند - باید زندگی
خدا حافظ بگوئی -

گفتم - در بست از کجا گذران کنم -

گفت آن با من که از عقب تو می آیم - و چون اکثر سکان آنجا را
می شناسم - کارے میکنم که بد بوجودت نه گذرد - مترس - من یک دفعه
به بست رفته ام بجهت اینکه - برائے یکے از زنان شاه زهر تحصیل کرده
که رقیبش را بکشت - مرا گرفتن خواستند - ولے پنج دقیقه پیش از آنکه
فراش بمن رسد - خود را بشاه عبد العظیم رساندم - در عمرم هرگز چنان

خوش نگذرانده‌ام - که در آنجا بر من گذشت - چرا که زواران متوجه من می شدند وزنانے که برائے زیارت یا عیش و عشرت بد آنجا مے آمدند - هر یک بطریقے دستگیریم می کردند - یک ترس هست و بس - که شاه امر کند - کسے چیزے بتو ندهد - تا از گرسنگی بمیری یا تسلیم شوی - آں وقت پناه بخدا باید برد! ولے تقصیر تو چنداں بزرگ نیست - که کار یا اینجا ها کشند - شاه را از مرگ یک کنیزک چنداں غم نیست - چه در خوش به اندکم نیست و آدم چناں که ما ایرانیاں می پنداریم - بدیں آسانی ها نمی میرد - نمی بینی شیخ چه می گوید؟

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
همه از بهر تو سرگشته و فرماں بردار
شرط انصاف نباشد که تو فرماں نبری

گفتم درویش جان - من از آناں نیستم - که خوبی هائے ترا فراموش کنم - شاید باز آبے بروئے کارم آید - آں وقت تلافی خوب میکنیم - حالا - ریش حاجی بابا بدست توست او را می شناسی - که از آنانیکه هنرها بکف دست و عیب در بغل می نهند نیست - باز هم همانم که در مشهد بودم - قلیان فروش - تنباکو ساز - و وکیل میر غضب باشی - در معنی یکے اند - چه هر دو آدم می کشند -

پس مرا بکنار گرفت - و گفت - دست علی به همراهت در صحرائے نمک زار - از غول مردم آزار بر حذر باش - برو - بخدات سپردیم -

در طلوع آفتاب گنبد زریں معصومه قم از دور نمایاں شد - ولے من هنوز میلے را پیمودنی داشتم - از ایں نشان اطمینان در دلے بیابان زادیم قوتے تازه گرفت - چوں به پشت باز و سے قم رسیدم از دور سوار جوینده خود را دیدم - بسا برایں نه براستے نگاه کردم نه بچپ تا اینکه زنجیر در بزرگ صحن درمیان من و سوار حائل شد -

آنگاہ نفسے کشیدم۔ کہ الحمد للہ! وصلی اللہ علی سیدنا محمد و آلہٖ
آستانہ معصومہ را بوسہ دادم و نمازے مانند نماز نجات یافتگان از سر
صدق و خلوص بجائے آوردم۔
اوّل دیدارے کہ دیدم روئے نسقچی بود پیش آمد کہ بحکم شاہ ہر جا تورا
دیدم باید ببرم۔
حاجی:۔ اگرچہ بحکم شاہ بے ادبی نمے کنم۔ ولے میخواہم از برکت و
فیض ایں سرزمین محترم و مقدس مستفید و مستفیض شوم تو مرا از اینجا
بیروں نمے توانی برد۔ آیا از ایں بست کسے را بارائے بیروں بردن
من ہست۔
نسقچی:۔ حاجی جان! بیا بیروں خودم واسطہ شدہ نجاتت میدہم و اگر شاہ
راضی نشد و حکم بقتلت کرد۔ مثل گل خودم سرت را می برم۔
حاجی:۔ صلاح خود را در بیروں آمدن ازیں آستان قدس نمیدانم۔
نسقچی:۔ حاجی۔ پس من چہ کنم۔ ایں اول دفعہ ایست کہ مرا بہ آدم گرفتن
فرستادہ اند۔
حاجی:۔ مرگ تو! من ہم اوّل مرتبہ است کہ بہ بست آمدہ ام کہ مرا نہ گیرند۔
نسقچی:۔ مضمون فرمان من ایں است کہ اگر بے تو بازگردم بادشاہ
گوشم را ببرد۔
حاجی:۔ ہر کہ راضی نباشد چشمش کور شود۔
نسقچی:۔ خشمناک۔ عجیب! عجیب! من ایں ہمہ راہ آمدہ ام۔ کہ تو مرا مسخرہ کنی؟
اگر تورا نبرم مرد نیستم۔
حاجی! اگر ببری مردی۔ پس دعوی دراز و صدا بلند شد بشدتے کہ چند نفر
از خدام بیروں آمدہ کہ چہ خبر است؟
فریاد برآوردم۔ اے مسلمانان! ایں مردمی خواہد بست را بشکند من بدیں
آستان پناہ آوردہ ام۔ می خواہد مرا بزور ببرد۔ شما کہ دیندار و پرہیزگار اید
روا میدارید۔

ہمہ طرف مرا گرفتند۔ کہ ایں امر در ایران تا حال واقع نشدہ است اگر بخواہی بست را بشکنی۔ نہ تنہا صاحب بست بہ کمرت میزند بلکہ ہمہ را نیز بسرت می زنیم۔

نسقچی لال ماندہ۔ نمی دانست چہ کند۔ عاقبت ناچار از در معقولی درآمد۔ کہ اگر تورا نبرم چہ میدہی۔

من نمیگویم۔ کہ نسقچی حق قولاق نداشت چہ اگر من ہم بودم ہمی میکردم۔ با ایں ہمہ منتہائے تنگدستی خود را اظہار نمودم کہ خودت میدانی بچہ حال از طہران گریختہ پر کاہے با خود برنداشتہ ام۔

گفت :۔ وآنچہ در طہران باز گذاشتہ بمن بہ بخش۔

گفتم :۔ تورا بخدا از راہے کہ آمدہ برگرد و غمزدگان را بحال خود گذار۔ جواب من ایں است وبس۔ اما در واقع ونفس الامر می خواست حلال شود۔ ورنہ پار وپیش از وقت آنچہ از رخت وصندوق وقلیان وغیرہ داشتم ہمہ را ضبط کردہ وخبر راہم خودش بشاہ دادہ بود۔ کہ از تاثیر مرگ کنیزک با و معلوم شد کہ مایہ کار اوست۔ وتعہد کردہ بود کہ مرا بگیرد و در عوض بمنصب من سرافراز گردد چوں بے قدرتی خود وبے غرضگی فرمان شاہ را در آں آستان دیدبہ برگشتن طہران مصمم گردید۔ اما در وقت رفتن فرمان را بہ حاکم قم دادہ غدغن بلیغ کرد۔ کہ ملتفت باشد۔ اگر از بست بیروں آیم وست بستہ بہ طہرانم فرستد۔

نثار آل بلگرامی

گفتار چهل و پنجم

بس نشستن حاجی بابا و دفع ملال وے از شنیدن قصهٔ درویش

بعد از دست بسر کردن نسقچی - صدائے درویش بلند مدح خوانان داخل صحن شده نزد من آمده گفت "چشمت روشن دولت شان جان مفتی بدر بردی که بسر نسقچی گرفتار نشدی"۔

قرار بر این شد - مدتے باهم بسر بریم - در صحن امام زاده حجره گرفتیم - از یاری بخت نقودم را (یعنی بیست اشرفی طلا، و چند قران نقره) که با خود آورده بودم - قدرے از آن را بلوازم ضروریه از قبیل حصیر و کاسه و کوزه و جاروب و گلگ خرچ کردم -

اما پیش از تکمیل اثاث حجره درویش پیش آمد - که "رفیق پیش از همه بگو به بینیم نماز و روزه و غسل وضوت بقاعده هست یا هنوز همانی که در مشهد بودی"۔

حاجی :- "اینها چه حرف است - تو ضامن - نماز و روزه من نیستی تو را کجا مے برند ؟ تو چه داخلے دارد"؟

درویش :- "من چه یعنی چه ؟ اگر بمن دخلے ندارد - بتو چیلے مدخلیت دارد ؟ قم جائے است - که حرف دیگر غیر از ثواب و عقاب و حلال و حرام و نجس و طاهر در میان نیست - ساکنیں آں همه یا سر سبز اند یعنی جناب سید - یا سر سفید یعنی سرکار آخوند - عمامه شر عند یعنی طلاب - عمله دین - یعنی مقدس - همه [illegible] - و از صورت‌ها عبوس رو - اگر کسے را با چهرهٔ

پر آب و تاب کشاده ببینند منافق و فاسق گویند۔ این است که من بعد از ورود به اینجا پیش از تبدیل آب و هوا تبدیل صورت و سیما ... کنم بمقتضائے وقت و مقام ملاحظه طهارت و نجاست و کثافت و نظافت مے نمایم کمرم که هیچ وقت به رکوع خم نمے شد۔ و سرم که هرگز بسجود نمے رسید در رکوع و سجود یکے مے شکند۔ و دیگرے پنبه مے بندد۔ تو خود مپندار اینکه من در سائر اوقات ؛۔

(روئے نیاز از همه سو تافته)
(قبله نفهمیده مسلمانیم)

اینجا مجبوراً وقت خواهم رو بقبله مے خوانم۔ و طریقه قبله اینجا را از انحراف و میل به یسار و یمین و جنوب و شمال بهتر از راه دهان خود می شناسم۔

حاجی:۔ "خوب اینها که می گوئی صحیح - اما بچه کار مے خورد"؟ من مسلمانم بخدا و پیغمبر و قیامت اعتقاد دارم بس است باین شدت و باین درجه چرا ...... ؟ خیر هرگز ...... ؟

درویش:۔ "چه طور بچه کار مے خورد نمے فهمم ؟ اولاً باین کار مے خورد که نمے گذارد۔ تو از گرسنگی بمیری۔ یا سنگسار شوی۔ این ملایان حد وسط را نمے دانند۔ و باید نکته نشان شود۔ که تو راستی مومنی یا نه۔ اگر مومنے۔ باید که سر موئے از سنن شرع فرو نگذاری۔ مثلاً اگر بدانند که قرآن را معجزه و کلام غیر مخلوق نه دانی۔ خواه معنی اش را بفهمی۔ خواه نفهمی۔ با احترام تجوید و تلاوت و قرأت ننمائی۔ ریشه ات را بآب مے رسانند خدا نکرده اگر بفهمند که تو صوفی هستی۔ بجان پدر و مادرت که پاد ندان تکه تکه ات مے کنند۔ باین اعتقاد که برائے هدایت بصراط مستقیم تر از این راهے نیست۔ رفیق جانم۔ حاجی ! (اینجا را قم) مے گویند"

(سرزمینے است که ایمان فلاکت فته یام)

اینجا نشین گاہ میرزا ابوالقاسم مجتہد است۔ کہ اگر ہمت کند۔ ہر طریقے بخواہد ہر دم۔ تلقین تواند کرد؟ در پیش رفت حرف۔ اعتقاد ہمہ اینکہ با پادشاہ سر و کلہ میزند۔ و فرمان شاہ ہر دم پیش از پارچہ کاغذی قلمے دہد۔ حقیقتۃً آدم خوبے است۔ عیبش اینکہ دشمن درویش و صوفی مے باشد۔ و مارا سخت خوار می دارد۔ بجز این دیگر ہیچ عیبے ندارد۔

بعد از استماع این سخناں۔ اگرچہ بسبب بعد عہد۔ نماز خواندن بمن زور و دشوار بود۔ ولے برائے مصلحت وقت بخصوص بجہت قبول عامہ لازم آمد۔ بنائے طہارت و وضو و نماز گذاشتم۔ بشنیکہ گفتی برائے ہمین کار پیدا شدہ ام۔ فی الواقع اول تکلیف و تحمل مے پنداشتم آخر دیدم۔ بد مشغولیتے نیست۔ برائے دفع ملال و وقت گذرانی معقول بکار می خورد۔ اذان صبح برمے خواستم۔ و در سر حوض باین بے معنی ترین و سخت ترین تکلیفات وضو مے ساختم۔ پس ازاں در محضر ہمہ انظار باجہر و قرأت تمام کہ از چہار جانب شنیدہ مے شد۔ نماز می خواندم باین امید کہ آہستہ آہستہ گوش زد ہمہ شود۔ ہیچ صورت مثل صورت من عبوس و منحوس و نامیموں و پر لعنت و بے اعوذ نبود درویش۔ خود نیز در تقدس فروشی و ظاہر سازی از قبیل بزمین نگریستن۔ آہ سر کشیدن۔ بیہودہ لب جنبانیدن۔ سکوت ساختگی۔ ترش روئی۔ کج خلقی۔ بے مزگی پارسائی۔ بگردن من نے رسید۔ پیشانی را داغ نہادم۔ سبیل ہارا از بیخ بر چیدم۔ چشمہارا سرمہ کشیدم۔ مہر در بغل تسبیح در دست مسواک در کمر۔ با پائے بے جوراب و کفش نشلخشتہ پاشنہ تختہ ملے شدم حسابے۔

عنقریب معلوم شد کہ از بستیام خاصیت زہد فروشی کہ درویش بیان کردہ برائے العین مشاہدہ نمودم۔ آوازۂ مظلومیم بطریق خاطر خواہ بہر جا پیچید۔ کہ مجرم بجرم دیگریم۔ و بجد و یقین میگفتند۔ (خطا) از حکیم ست

واین بیچاره محکوم شده است۔

کم کم با معارف ومشاہیر آشنا شدم۔ وکار بجائے رسید که بعضے می گفتند۔ اگر دربست نبودے۔ ہرآئنہ تورا درمسجد خویش نماز مے کردیم۔ دیدم زہد ریائی بہترین وسیلہ اکتساب شہرت و دانشمندی ودانائی است۔ ودرسایہ گرداندن تسبیح پے درپے وجنبش لاینقطع حنک ولوزہ وآہ اندوہناک کشیدن شاہراہ اعتبار واحترام بروئیم کشودہ شد۔

ازکثرت وصول لقمہ مفت من ودرویش بے آنکہ دینارے مایہ گذاریم۔ وقتے خوش مے گذرانیدیم۔ زناں ازمیوہ۔ وعسل۔ ونان روغنی آوردن۔ کوتاہی نمے کردند۔ من ہم گاہے گاہ تعویذے ببازو طلسمے بگردن شان مے اندا ختم۔

خلاصہ۔ با اینکہ گذرانماں درظاہر موافق طبع شد اما درمعنی خیلے خنک وبے مزہ بود۔ ازاتفاقات خندہ روئے رفیقم نیز کم۔ کم۔ کم شد بلکہ ہیچ باقی نماند۔ عاقبت برائے گذراندن پارۂ ازآں ساعتہا ۔ ئے سال نما اورا وادا شتم۔ تا حکایات ازبرکردۂ خود را یگاں یگاں بگوید وقصہ راکہ درمقابلے حوض سلطان باآں حسن نتیجہ بیاں کردہ بود فراموش نکند۔ کہ گذران وقت را دست آویز خوبے است۔

خوانندگان کتاب ہم البتہ مانند من بے طاقت شدہ کہ بہ ہماں گونہ کہ درویش بداں حکایات ازمن رفع دلتنگی کرد۔ من ازایشاں بکنم یکے از قصہ ہائے اورا باز می گویم۔ خواہ خوش۔ خواہ ناخوش۔ خواہی دانست کہ خاطر بیچارہ بست لشیں چگونہ ازاندوہ وملال رہائی می یابد۔

شاداں بلگرامی

حکایت سربریان

خونکار امروزهٔ روم - که سنی پاک متشرع و متدین است - و در راه ایمان سخت پایدار - و در حفظ ناموس شرع استوار می باشد - چون بر تخت سلطنت استقرار یافت - آوازه در انداخت - که باید بسیاری از رسوم و عادات خاصهٔ کفار را - که بمملکت اسلام باسم (آلافرانک) راه یافته براندازد - و بر خود واجب کرد - که همهٔ اشیاء را بحالت اصلی و سادگی طبیعی برگرداند - و طریقهٔ حکمرانی ترکان و پاشاهای قدیم را که متروک شده تجدید کند - بنا بر این عادات تبدیل گردی و تجسس احوال و افکار را که از دیرباز متروک شده بود نو کرد - و در لباس تبدیلی خود و همراهان - بسیار سخت گیری می نمود - و بنوعی پوشیده میداشت - که کسی از حرکات ایشان سر موئی وقوف نمی یافت -

چندی پیش از این در ممالک ترک خاصه در استانبول - ناخوشنودی بسیار و آثار شورش در مردم پدیدار گردید - خونکار را اطلاع حال مردم را بنفسه خواست - و آهنگ آن کرد - که تبدیل گردی - خویش را از ندیمان خاص و هم رازان مخصوص خود نیز پنهان دارد -

بنا بر این امر بآوردن خیاطهای مختلف - و ساختن لباسهای منقسم نمود - وقتی یکی از غلامان خاص خود خواجه "منصوری" را برگماشت که خیاط غیر معروف را با کمال احتیاط برای دوختن لباس طرز نو آورد -

منصوری زمین خدمت ببوسید - و بهر جانب شتافتن گرفت در پهلوی بزستان (بازار پارچه فروشی) پیره مردی خمیده قد دید که چشمانش از شدت نظر بکار - به تحمل بار عینک و چهار

درد کا نیکہ گنجائش اندام اورا بیشتر نداشت مشغول وصلہ کارے یافت۔ گفت "این وصلہ کار من است"۔ سلامے داد۔ ودست مرید او گفتہ پیش رفت پیرمرد اول از شدت توجہ بدوخت ودوز خود ملتفت او نشد۔ در آخر بہوائے صدا سرے بلند کرد۔ مردے موقر یافت۔ مجل نگذاشت۔ چہ خود را قابل خطاب او نمے پنداشت۔

از تکرار پرسش خود را منظور نظر آں مرد موقر دیدہ عینک از چشمان برداشت۔ و کار را بکنار گذاشتہ خواست بار وزانوئے آداب بنشیند۔ منصوری دست بشانہ اش نہاد۔ کہ "زحمت مکش۔ از کارت باز نماں۔ اسمت چیست"؟

خیاط۔ غلام شما عبد اللہ اما دوستان و یک جہتان با باعبدل نیز میگویند۔

منصوری۔ تو خیاطے

باباعبدل "ہم خیاط و ہم مؤذن مسجد بازار ماہی۔ چہ باید کرد"؟

منصوری "خوب۔ بینوائی برائے مازحمتے بکشی۔ حمالے بکنی"؟

باباعبدل "کارم چہ چیز است۔ برائے ہمیں کارہا اینجا نشستہ ام۔ چہ خدمتے است"؟

منصوری "رفیق ما آہستہ آہستہ تند تر دیم مبادا بیفتیم۔ آیا بدین مسئلہ راضی ہستی۔ کہ ہمہ شب آمدہ چشمانت را بستہ برائے حمالے کہ گفتم ہمراہت بہ برم؟

باباعبدل:۔ این مسئلہ دیگر است۔ وقت خیلے نازک و ناہموار و سرہائے پیران از ہر سو پدیدار است۔ سر خیاط بینوا از سر وزیر۔ و قپتان پاشا شخص ترنیست۔ مزد و درست بدہ اگر بخواہی۔ برائے ابلیس ہم لباس تلبیس توانم دوخت"

منصوری۔ ازین قرار باین قرار راضی ہستی؟ این بگفت و دو اشرفی

در مشتش نهاد۔

بابا عبدل :۔" راضیم۔ خدمت را بفرمائید۔

آخر قرار بر ایں شد۔ منصوری نیمۂ شب بدکان بابا عبدل آمده اورا چشم بستہ ببرد۔

چوں بابا عبدل تنہا ماند۔ مشغول بکار۔ متحیر ومتفکر با خود میگفت حمالے من باچشم بستہ چہ مے تواند بود؟ برائے ایں کہ مژدۂ ایں سعادت تازہ را بزن خود برد۔ از سائر اوقات زود تر دوکان خود را بست۔ ودر پہلوئے مسجد بازار ماہی بخانہ خود رفت۔

(دلفریب) زن بابا عبدل کہ در خمیدگی قد با شوہر جفت وہم سر بود۔ بدیدار آں دو اشرفی وبامید عقبۂ آں سفرہ را از کباب وسبزی ومیوہ ومربا بیاراست۔ وقہوۂ تلخی ہم پشت آں نہادہ زن وشوہر بنائے شکم باآب زنے گذاشتند۔

نیمۂ شب۔ بابا عبدل صادق الوعد۔ ومنصوری از او صادق الوعد تر در دکان بابا عبدل یک دیگر را جستند۔ وبے آنکہ بابا عبدل سخنے گوید۔ منصوری چشمانش را بہ بست۔ واز کوچہ وپس کوچہ بہ حرم سرائے سلطانیش بردہ۔ از در کوچکی بخلوت خاص درونش برد۔ چوں چشم بگشود۔ اطاقے دید۔ کہ بر زمینش انواع قالین ہائے نفیس گستردہ۔ ودر صفہ ہائش قماشہائے گوناگوں آراستہ۔ اما بجز یک چراغ کور دزداں روشنائی نہ۔ منصوری بابا عبدل را درآنجا نشاندہ برفت۔ وبایک بقچۂ شال کشمیری برگشت۔ ازمیان بقچہ لباس درویشی درآورد۔ وبہ بابا عبدل نشاں داد۔ کہ نیک بیا زمائے وبہ بیں کہ برائے دوختن لباس بدین قسم چہ قدر وقت لازم است ودرست پیچیدہ باز بہ بوقچہ بگذار۔ واز جائے نجنب تا من برگردم۔

بابا عبدل لباس را بدیں سوئے وآنسوئے گردانید ودرست

بیازمود۔ و آنچہ بایست نیک حساب نمود۔ و بموجب امر بانو بہ بقچہ نہاد۔ ناگاہ مردے مہیب۔ بلند قامت۔ کہ از دیدارش باباعبدل را سراپا لرزہ گرفت۔ داخل شد۔ و بے آنکہ سخنے گوید۔ بقچہ را برداشت و بیروں رفت۔

دقیقۂ دیگر۔ ہنوز باباعبدل از حیرت حال او بے بخود نیامدہ در دیگرے بگشود۔ و مردے بالباس فاخر۔ بقچۂ کشمیری بوضع و بزرگی بقچہ اول بیاورد۔ پیش پائے باباعبدل نہاد۔ و بے آنکہ لب بسخن و یا چشم بروئے باباعبدل گشاید۔ زمین ببوسید۔ و برفت۔ باباعبدل خود در اندیشہ کہ ایں کار با نباید باشد۔ و من باید آدمی بزرگ شوم۔ ولے بہتر از ہمہ آں بود۔ کہ در گوشۂ دکان بازبہماں وصلہ کارے مشغول باشم۔ و ایں حمالے را با ہمہ سود بگردن نگیرم۔ کہ مے داند مرا برائے چہ کار باینجا آوردہ اند؟ دخول و خروج ایں مرداں غریب۔ کہ زبان بستہ مے باشند۔ عاقبت خوبی برائے من ظاہر نمی دارد؟ اگر تواضع نمے نمودند۔ و سخن مے گفتند ہمانا بہتر مے بود۔ و من میدانستم چرا بدینجا آمدہ ام۔ شنیدہ مے شود۔ پارۂ زناں را بجوال میدوزند۔ و در آب میاندازند۔ شاید برائے آں گونہ خیالے مرا بدینجا آوردہ اند؟

باباعبدل با خود دریں سخناں بود کہ منصوری داخل شد۔ و بے آنکہ حرفے دیگر زند گفت بقچہ را بردار۔ باز چشم او را بستہ از جائے کہ آوردہ بود۔ بدآنجا رسانید۔ باباعبدل در عہد خود استوار بے ہیچ جواب و سوال وعدہ داد۔ کہ بعد از سہ روز حاضر است۔ دہ اشرفی بیار دوکاں و بگیر۔

باباعبدل بخانۂ خود برگشت۔ تا زن خود را از انتظار بدر آرد۔ در راہ با خود میگفت۔ در راستی ایں کار بزحمتش میارزد۔ بخت دریں آخر عمر خوب نانے برایم پخت) دو سہ ساعت بصبح ماندہ بود۔ کہ در خانہ را بزد۔ زنش با عزت و احترام بگشود۔ و بقچہ را دو دستی

بگرفت۔ بابا عبدل فریاد برآورد کہ دلفریب جان! مژدہ۔ کار این را
مے گویند۔ تمام شود۔ بہ بین چہ قدر مزدمے دہند" دلفریب بخندید و باغش
چاق شد۔ خواست سر بقچہ را بگشاید۔ بابا عبدل گفت۔ (حالا بیا بخوابیم وقت
گشودن او نیست)

دلفریب گفت:۔ تا نگشایم و نہ بینم۔ چہ آوردۂ۔ آسودہ نمے شوم و
خوابم نمے برد) پس بقچہ را بگشود۔ دوم روشنائی برد۔ چہ دید۔ وچہ شد۔
تو خود قیاس توانی کرد۔ معلوم است۔ خیاط و زنش کہ بجائے لباس
در بقچہ سر آدمی در ہم و برہم کشیدہ بینند۔ چہ حالتے برایشاں دست
مے دہد۔

دست زن لرزاں و سر بریدہ از دستش غلطان بیفتاد۔ اوّل زن و شوہر
اندکے چشم پوشیدہ تفکر کردند۔ بعد ازاں ساکت و صامت بروئے یک دیگر
نگریستند۔ بطورے کہ بہ ہیچ زبان بہ بیان نیاید۔

ازاں بعد دلفریب نعرہ زد:۔ کہ (عجب کارے آوردی۔ مثل جان آدم۔
قربان کارت بردی۔ مرد کہ این چہ کار است۔ مگر بدبختیؔ درون خانۂ ماں کم بود۔
کہ این ہمہ راہ رفتی و از بیروں سر مردہ آوردی۔ کہ لباس بدوزی۔ خاک
بر سرِ مردہ ات) !

بابا عبدل:۔ اے ناسنہ! باباسنہ اے بکلہ پدر و مادر) آنکہ این بلا را
بسر من انداخت۔ ہماں وقت کہ آں سگ سیاہ۔ چشم مرا مے بست
و مے گفت صدا در میاور۔ دلم مے طپید۔ و گواہی می داد کہ بے چیزے نیست
با ہمہ ترکی و خرے میدانستم۔ کہ حمالی گفتن او محض لباس دوزی نباید
باشد۔ پدر سوختہ شیّاد بجائے لباس سر آدمی جا زن کردہ است خدایا۔
حالا چہ بایدم کرد؟ راہ خانہ اش را نمیدانم۔ تا سر را برم بصورتش بزنم۔
کہ (دنہ سگ ہا بیا لباست را بگیر) حالاست کہ بستان چی باشی با ہزار باشی
دیگر بخانہ ام مے ریزند۔ کہ (بیا خون بہائے این سر را بدہ۔ آں وقت
خر بیا۔ و معرکہ بار کن! احتمال آں ہم ہست کہ مرا بیاویزند۔ یا خفہ سازند۔

و پا پوستم را زنده زنده کنده کاه پر کنند۔ دلفریب جان! بیاد تدبیرے بکن؟

دلفریب:۔ باید گریبان خود را از شر این سر خلاص کنیم۔ مگر غیر از ما آدم قحط بود۔ که باید این سر بگردن ما بیفتد؟

بابا عبدل:۔ خوب۔ (حالا روز روشن مے شود۔ ہر کار کردنی ہستیم زود بکنیم)

دلفریب:۔ یک تدبیرے بخاطر من مے رسد۔ ہمسایۂ ما حسن نانوا حالا تنور ش را مہیا فروزد۔ اکثر اوقات ہمسایگاں ویزی و کما چدان مے دہند بپزد (عادت شان اینکہ اول شب آنہا را مے برند۔ دم تنور مے گذارند) چہ طور است این سر را در ویزی گذارده دم تنور او بگذاریم۔ تا بہ پزد؟ چہ لازم است بعد ہر دم بیاوریم۔ گور پدر ویزی و ویزی پز بگذار بگردن حسن بیفتد۔

بابا عبدل بعقل زنکش ماشاء اللہ گویاں۔ سر را در ویزی نہادند و نزدیک نزدیک پیرزال پہلوئے ویزیہائے دیگر (کہ آورده بودند بہ پزد) مستور بگذاشت و مخفی بجست۔ از اں پس زن و مرد در را محکم چفت کرده بغنیمت شال و دستمال خورسند بخوابیدند۔

حسن نانوا پسرے داشت محمود نام۔ پدر و پسر ہر دو بتقدس معروف در آں حال کہ تنور مے افروختند۔ ناگاہ سگے کہ برائے ریزہ چینی نان اکثر بدکان شاں مے آمد۔ و بسیار عزیزش مے داشتند در رسید۔ و بطرزے غریب بطورے عجیب پارس کردن گرفت۔

حسن رو بہ پسر کرد۔ کہ (این سگ را چہ شده؟ باید چیزے غریب دیده باشد)۔

محمود بدیں سوئے و آں سوئے نگران سبب پارس سگ را ندیده گفت (برشتی بوق) (چیزے نیست) و برفت۔

ولے سگ چنداں پارس کرد۔ کہ حسن ناچار بہ جستجوئے سبب بر آمد۔

سگ دیوانہ وار بوئے ہمے کشیدی۔ و پیرامون ویزی با با عبدل ہمے گشتی۔ و بروئے حسن ہمے جستی۔ تا اینکہ حسن را یقین شد۔ کہ در ویزی چیزے ہست۔ چوں سرپوشش را برداشت سر بریدۂ ویزی با چشم باز دید۔ چند ان لازم نیست۔ بیان شود حالش چوں شد۔

فریاد برآورد لا الہ الا اللہ چوں آدمی کم جگر بود۔ سرپوش را از دست نینداخت۔ بلکہ زہ بجائے خود نہادہ۔ پسر را طلبید کہ دفرزند محمود دُنیا بدُنیا ئے شد و مردم دُنیا بدمردمے) نا بکارے سر انسانی برائے پختن در تنور فرستادہ است۔ امّا از یمن طالع و برکت شور سگ تنور ما ملوث نشد۔ دریں باب آسودہ باش۔ ولے چوں پائے شیطان درمیان است۔ بگذار آنچہ ما باید بہ بینم دیگرے بہ بینند۔ اگر بدانند در تنور ما سر آدم پختہ مے شود۔ دیگر کسے از ما نان نمے خرد۔ با ید از گرسنگی بمیرم۔ اسم ما بدی در میرود۔ و باین مشہور مے شویم کہ نان را با روغن آدم چرب مے کنند۔ اگر اتفاقاً موئے از نانِ ما در آید۔ خواہند گفت۔ موئے ریش انسان است)

محمود جوانے بود بیست سالہ و در خشک مغزے پسر پدرش امّا اندکے زود تدبیر و شوخ ایں قضیہ را اسباب شوخی دید۔ و بہ ہیئت غریب و زشت سر نظر کردہ سخت بخندید و گفت۔ دایں سر را بدکان علی کور و لاک یا علی ولاک کور کہ روبروئے ماست مے بریم۔ علی در کار ردا کردن دکان است۔ او با یک چشمے خوب نمے تواند دید۔ و ما خوب می توانیم کار خود را بہ بینیم۔ بابا! (تو را بخدا! بیا چنیں کنیم)

پدر بہ تکلیف پسر راضی شدہ وقتے کہ علی کور سر آب رفت محمود سر را برد۔ و در دوکان او بطاقچہ پشت دیوار نہاد۔ و در اطرافش پارچہ کہنہ چند بپیچید۔ بہ مثل اینکہ مشتری حاضر سر تراشیدن نشستہ است۔ سپس با حیلۂ مخصوص طفلان بجائے خود باز آمد۔ تا از تاثیر تدبیر خود بہ علی کور کیف کند۔

علی کور عصائے زنان داخل دوکان شد۔ با طراف نظر کناں

از عکس شعاع آفتاب که تازه بر پنجره‌هائے کاغذین دکان تافته بود
آں صورت را بدید و در حقیقت مشتری پنداشته گفت:۔ السلامُ علیکم
خوش آمدید۔ صبح خیزی خوبے کرده آید۔ چشم درست نمے بیند۔ ولے
موئے سرتان خیلے بلند شده و تراشیدن لازم داشته است۔ چرا
پیش از وقت کلاهتان را بر داشته آید۔ بلکه زکام شود۔ چوں جوابے نشنید
باخود گفت (معلوم میشود یا گنگ است۔ یا کر۔ من هم که کورم با هم در جوال
توانیم رفت پس روئے بدو کرد۔ که عمو یک چشمے من بنیں ۔ اگر بالمرّه هم کور شوم۔
باز سر تورا توانم تراشید تیغ من در سر تراشی از چاقوئے گوشت بُراں
تیز تر است)

آنگاه با ادب تمام لگن و صابون حاضر کرد۔ و تیغ بفسان زده روئے
بمشتری رفت همیں که دست بداں سر افسرده زد۔ چناں زود واپس کشید۔
که گفتی سوخت۔ متعجبانه گفت۔ (رفیق! سخت سرت سرد است۔ گویا
یخ کرده)؟ بار دیگر دست پیش برد۔ سر از جائے بغلطید۔ و بزمین افتاد۔
و علی هم شش گز از آں دور تر بجست۔

فریاد برمی آورد۔ امان! خداوندا! پناه بر تو! و جرأت بیروں
آمدن از کنج دکان نمے کرد۔ آهسته آهسته مے گفت۔ اے سر! ایں دکان
ایں تیغها۔ ایں فیطها[1] هرچه دارم از آں تو بگیر۔ و دست از سرم بردار!
اگر جن۔ یا شیطانی۔ بسخن در آئی؟ و مرا معذور دار که میخواستم سر تورا صابون
مالے کنم)

چوں از سر بریده آوازے بر نیامد۔ دانست که جائے ترس نیست
پیش آمد۔ و کاکلش را گرفته۔ از زمین برداشت و نگاهے درست کرد
و گفت (راستی سر بریده بوده! و لے بچه پا بدینجا آمده) اے لقمهٔ گوشت
بخس[ف] چه تدبیرے در زیر سر داشتے؟ نے نے۔ علی یک چشم است۔
امّا با آں چشم دیگر هرچه در دنیا مے شود دیدن مے تواند۔ تو را

---

[1] فیطها۔ پیش بند۔ [ف] بے حس۔

بدکان حسن نانواے اندا ختم۔ ولے پرسش پر شیطاں و نادرست است۔ سرحساب مے شود۔ خوب۔ حالاکہ چنیں است۔ بجائے بیرمت کہ کسے بصرافت نیفتد۔ تورا بدکانِ کبابی (یانقوی) یونانی مے برم۔ تا بجائے مزۂ عرق بشتریان دہد پس بیک دست چپوق۔ و بدست دیگر سر بریدہ را در زیر دامان گرفتہ در کوچہ پہلوئین بدکان یونانی رفت۔

علی کور ایں دکان را بسایر دوکان ہائے کبابی مسلماں ترجیح مے داد۔ چہ درآنجا بیسر خر شراب نیز مے توانست خورد۔ داخل دوکان دولابی بود۔ کہ کبابی گوشت ہائے ناپختہ را درآنجا نگاہ مے داشت۔ علی نگاہے بدیں سوئے وآں سوئے کرد۔ چوں کسے را ملتفت خود ندید۔ سر را در پشت شقہ گوشتے گذارد۔ کہ بایست آں روز کباب شود۔ چوں اوّل روز بود۔ وجمعیت کم۔ کسے اورا ندید۔ و برائے پے گم کردن چپوق خود را بآتش اجاق (یانقو) روشن نمود۔ وکبابے برائے نہار خود سفارش داد و برفت۔ (یانقو) بعد از آنکہ ظرفہائے ناشستہ را بہ شست و سیخہائے کباب را بترتیب پیچیدہ چید۔ آتش برافروخت۔ شربت بساخت۔ دکان را جاروب کرد۔ رفت از دولاب برائے کباب علی کور پاچۂ گوشتے بیاورد۔

یانقو مردے بود۔ یونانی خالص۔ زیرک۔ حیلہ کار۔ و تاہم نسبت بہ بندگان متملق و مظلوم۔ و در حق خوردان متکبر و ظالم۔ با اینکہ شتربان عثمانی بود۔ با آغایانِ خود کینۂ شترے داشت۔ و برائے چاپلوسی ایشاں از ہیچ اقدام دریغ نے داشت۔ ہرچند پست پایہ ہم بودند۔ با ایشاں بعلو مقام و احترام سر فرود میآورد۔

بارے۔ یانقو۔ گوشت ہا را بہم زدن گرفت۔ تا پارچۂ گوشتے گندیدہ برائے علی کور جوید۔ و با خود مے گفت۔ زہر مار بسار گوارا۔ بہ شکم ترکی کہ قابل دریدن با خنجر و تیغ مے باشد۔ گوشت گورم و پشت مانزہ

دریغ است) گوشتہائے را مے آزمود و میگفت۔ خیر (ہنوز علی کور
خور نشدہ) ناگاہ گوشۂ چشمش بہ سر بریدۂ آدمی افتاد۔ دلش از جائے برآمد۔
وچند قدم دور ترک جستہ گفت: (ماشاء اللہ عجب چشمہائے
درخشاں داری۔ کیست آنجا؟ چوں جوابے نشنید آہستہ آہستہ دست
فراکردہ واز میان کلہ پاچہا وگوشت ہائے گندیدہ۔ سر را بیروں آورد۔
مانند چیزے کہ زیاں خیز است۔ دور از خود بگرفت اما از ہیئت سر
مسلمان بود لش را بشناخت۔ گفت۔ (لعنت خدا بر تو) چرا سر
ہمۂ پیروان محمد باین طور نمی شود تا من کباب کنم۔ وسگ ہائے
استانبول را رایگان فربہ سازم کاش عاقبت ہمۂ ایشاں ایں طور
شود! کاش ہمۂ یونانیاں امروز مثلِ من خوش وقت وخوش بخت
شوند۔ پس با غیظ سر را بر زمین انداخت۔ و با نک پا بغلطانید۔ بعد ازیں
بازیہا وہرزگیہا۔ با خود گفت (خوب۔ حالا چہ باید کرد؟ اگر ایں سر را
کسے بہ بیند۔ کار من تمام است مے پندو من مسلمانے کشتہ ام)
ناگاہ تدبیرے بخاطرش رسید۔ با حالتے نابکارانہ گفت
(زہے طالع یہودی۔ خوب بیادم آمد۔ برائے ایں سر از آنجا بہتر جائے
نمے شود۔ اے اندام خبیث امت محمدا برو پیش دست اندام خبیثا
نِ امت موسیٰ۔

پس سر را بہ پیرداماں گرفتہ۔ بجائے کہ نعش یہودی سر در میان پا بودہ
روانہ گردید۔

(درویش گفت۔ باید دانست در ممالک ترک وقتے سر ترکی را
ببرند۔ سر را بروئے بازوے او مے گذارند۔ تا اینکہ مردۂ او از مردۂ یہود
ونصاریٰ افتراق شود۔ اما سر نصاریٰ ویہود را میان پانزدیک موضع معتاد
شاں میگذارند)۔

یانقو۔ فرصتے جست۔ وسر را بمیان پائے نعش یہودی پہلوئے سرے
گذاشت۔ چوں ہنوز کوچہ ہا خلوت بود۔ کسے او را ندید۔ در باطن دلشاد

ازاینکه به یکے از ظلمهٔ خود ظلم نموده ہیچ خواہی سرش را بہر جا بد تر یہود گذاشته یادکان برگشت۔

یہودی مقتول متہم شده بود۔ براینکه کودک مسلمانے را وزدیده وکشته است۔ ترکان وایرانیاں را اعتقاد اینکه براستی یہودیاں ایں کارہا را مے کنند۔ ازیں تہمت فتنهٔ غریبی برپا وہنوز فرونه نشسته بود۔ ایں کشتار بعمد در دوم درخانهٔ یک یونانی متمولے واقع شد۔ جلاد پیش خود قرار داده بود۔ چند روز نعش آنجا بماند۔ تا یونانی برائے استخلاص ازیں شر مبلغے گزاف یاوده۔ یونانی ہم برغم میر غضب درو پنجرهٔ خانهٔ خود را بسته از خانه بیروں نمے آمد۔ ونعش یہودی درہماں جا بود۔ بجز مسلماناں کمتر کسے جرأت پیراموں گردی آں نعش مے نمود۔ از ترس اینکه مبادا مسلماناں بزورش بمرده کشی وادارند۔

چوں روز قدرے بالا آمد و مردم به آمد و شد شروع کردند۔ ازدحامے در آنجا شد۔ وآوازه بهر سو پیچید۔ که ولیشب معجزه شده ونعش یہودی دوسر پیدا کرده است۔

ازیں خبر تمام اہل شہر بتماشا دویدند۔ کعب الاحبار یہود خبر داد که چوں چیزے خارق عادت درمیاں قوم بنی اسرائیل بظہور پیوسته است البته صاحبے برائے ایشاں ظہور خواہد کرد۔ دانشمنداں یہود از ہر سو به تکاپو مژده مے دادند۔ که حالا ست ایں مرده با دوسر به خیزد۔ ویہوداں پریشاں را از پنجهٔ ستمگاراں برہانند۔ امّا برعکس ایں پیچ وواپیچ کا۔ برائے ایشاں بدبختی بار آورد۔

در آں گیر ودار ناگاه یکے از ینگچریاں از میان تماشائیاں فریاد وفغاں برداشت سبحان اللہ۔ یکے ازیں دوسر صرینہ رگ و رئیس ما آغائے ینگچریان است) ینگچری دیگر شہادت داده۔ رگ غیرتشاں بجنبید۔ وبه نزد او رفته خود دویدند۔

خبرِ ہمگانی شد۔ و آتشے بجانِ ینیچریان زد۔ این طائفہ ہول انگیز یکبار از جائے جنبیدند۔ معلوم شد کہ در پائے تخت ہنوز ینیچریان از قتل آغائے منتخب خود خبر نداشتند۔ میگفتند روغائے با ما و قتل بزرگ ما کافی نبود۔ کہ باید باین خواری و بے مقداری سرش را درمیان پائے یہودی گذارند۔ این اہانت نہ تنہا بما شدہ۔ بلکہ بیضۂ اسلام را اہانت کردہ اند۔ ہرگز چنین معاملہ نسبت بما نشدہ تلافی این نمے شود مگر بقتل نسل یہود۔ این کار کدام سگ است۔ این سر با کدام پا بدینجا آمدہ؟ یا کار روز برمے باشد۔ یا کار رئیس افندی۔ یا آن کہ باز کار پدر سوختہ ایلچیان فرنگ است)؟

واللہ! یا اللہ! بہ پیغمبر! بقبلہ! بکعبہ! بہ درۂ عمر۔ بہ تیغ حیدر صفدر ریگیں خود خواہیم کشید)!

بگذار از دحام زیادہ شود۔ تا قدرے حرف بزنیم۔ خوانندہ میتواند تصور کند۔ کہ یہودان درآن وقت چہ حال داشتند۔ بعض دو پا با چہار پا بسوراخ خودمے دویدند۔ ترکان غضب آلود با فحش و قسم و طپانچہ و کارد۔ و خنجر و شمشیر۔ فریاد کنان بگیرید۔ بہ بندید۔ بزنید۔ بکشید۔ خوانندہ خوب است شہرے را بنظر آورد بدبارا ہہائے تنگ و خانہائے دیوار کوتہ و کوچہائے پر از دحام۔ و مردمے بالباسہائے گوناگون و رنگار نگ ناموزون شفاف براق و گلگون کہ ہمہ مے ترسند۔ و نمے دانند چرا؟ ہمہ سخن میگویند۔ و نمے فہمند۔ چہ می گویند؟ گویا حالا قیامت برپا و آسمان و زمین برہم خوردہ درچنین شہر بمیان این مردم شمار را ہاکردہ می گویم۔ با گوشۂ چشم نگاہے بسرائے سلطانی بیندازید۔ تا معلوم شود۔ با این حال درآن حال جناب شوکت مآب افندی من بچہ حال و در چہ کار اند۔

شب آوردن خیاط بسرائے شاہی سلطان امر فرمودہ بود کہ سر آغائے ینیچریان را دکہ درآن روزہا فسادہائے بزرگ می کرد ببرند۔

از کثرت اعتنائی دریں باب بایستے بمحض بریدن سرش را بحضور
آرند۔ مامور ایں امر در وقت آوردن سر باطاق چوں جرأت
نگاه کردن بر روئے سلطان نداشت۔ ہیکل خیاط را سلطان فرض
نموده۔ سر را پیش پائے او نہاد و برفت۔ سلطان! برائے اینکه
منصوری خواجه خود را ہم فریبد۔ ولباس تبدیلی را بر او جان زن کند۔
دقیقه پیش از آں باطاق داخل شد۔ و بقچه نمونه را برد تا لباس دیگر
آورد۔ در ایں اثنا منصوری آمد۔ و خیاط بقچه سر را که در آنجا بود۔
بجائے بقچه لباس برداشت و بیروں برد۔ پادشاه از قضیه سر بریدن
خیاط بے خبر چوں بازگشت۔ او را ندید آدم فرستادن۔ و خیاط را
باز آوردن منافی تدبیر بود۔ بے اطلاع از حقیقت حال ناچار
منتظر برگشتن منصوری شد۔ و میدانست که بے لباس نرفته ولباسهم
ہنوز نزد او بود۔ از طرف دیگر در انتظار سر بے تابی داشت۔
مامور گشتن آغائے ینگچریاں را بخواست حالا بیا و حیرت آمر و مامور را
تماشا کن۔

سلطان دست بزانوئے حیرت مے زد۔ که اگر خیاط این سر را برده
من این ریش را مے تراشم!

سلطان در انتظار منصوری بے تاب۔ ہرچه آشوب کرد۔
و دست و پا زد۔ و خودکشی نمود) الله! الله گفت۔ برنگشت فحش
ہم داد باز نیامد۔ اگر آدمے فرستاد و منصوری را از رخت
خواب بیروں مے کشید۔ ابدا گر برنمے گشت۔ و خیلے خوابہا ہم
دیده بود۔

بمحض پدیدار شدن منصوری سلطان فریاد کرد۔ زنہارے
منصوری! به نزد خیاط برو۔ که سر آغائے ینگچریاں را بجائے لباس
درویشی برده۔ تا نزد او است برو۔ بگیر۔ و بیاور۔ وگرنه قیامتے
برپا خواہد شد۔ آنگاه قضیه را حالے منصوری کرد۔ نوبت حیرت

بمنصوری رسید۔ چہ دوکان خیاط را میدانست۔ و خانۂ اش را نمیدانست۔ پیش از صبح بود و بزستان باز نشده۔ فقط قہوہ خانہ را باز یافت۔ از آنجا ہم فائدہ ندید۔ و ستش از ہمہ جا برید۔ عاقبت بخاطرش آمد کہ خیاط مے گفت۔ مؤذن مسجد بازار ماہیم۔ بدآنجا دوید۔ خیاط را دید۔ دست در بنا گوش۔ چشم بستہ بادہائے چوں غار گشادہ برائے فراموشی از حال شب بانگ نماز صبح مے داد۔ نفس زناں بپائے منارہ رفت۔ چوں چشم خیاط بمنصوری افتاد۔ از ترس استنطاق در بارۂ سر۔ اذاں در گلویش گرہ شد۔ و کم ماندہ بود کہ سکتہ کند۔ بے آنکہ فرصت حرف زدن بمنصوری دہد بگریبانش آویخت۔ کہ ”مردکہ باشریفے مثل من ایں چہ بازی بود۔ ؟ مگر خانۂ من قبرستان است یا کلہ پزخانہ)؟

منصوری:۔ رفیق! روا دو بیدا دمکن۔ مگر نمے بینی کہ عجب اشتباہے درکار است)؟

خیاط:۔ (اشتباہ کجا! عمداً سہو کردی کہ بیچارہ را بہ بلا اندازی مرا شخند مے کنی۔ کہ لباس خواہم ساخت۔ تو نمونہ مے آوری دیگرے مے برد۔ و آں دیگر سرے بجائے او میگذارد۔ سُبحان اللہ۔ در میان گروہے گیر کردہ بودم؟ آنجا کجا بود۔ آشیانۂ حرامزادگان یا سوراخ شیطان)؟

منصوری:۔ (عن اور اگرفتہ! مردکہ خفا شو۔ بس است پرپیش مرد میدانی یا کہ حرف میزنی)؟

خیاط:۔ نمیدانم و نمے خواہم ہم بدانم۔ (آں قدر میدانم۔ کہ ہر کس سرے را بجائے لباس واد سگ ملحد است)۔

منصوری (دیوانہ وار):۔ مردکہ سایۂ خدا را سگ مے خوانی؟ زیادہ ہست را الیخکند۔ پادشاہ عالم پناہ اسلام را ملحد خطاب مے کنی؟ چہ گہ مے خوری۔ زود باش خفہ شو بگو سر کجا است۔ وگرنہ سر تو را

بجائے اوے برم۔

ازیں سخنان زبان خیاط بستہ شد۔ بپائے منصوری افتاد کہ (زنہار زنہار۔ خطا کردم۔ غلط کردم۔ ہرچہ می گوئی۔ خوردم خرم۔ دیوانہ ام از تقصیر درگذر۔ بیا بخانہ قدمت بالائے چشم)۔

منصوری :۔ خانہ ات آبادان۔ زود باش۔ من کار دارم۔ (بگو بہ بینم سر آغائے ینگچریان کجاست) ؟

چوں خیاط دانست۔ کہ سر از کیست۔ و می دانست کہ او وزنش بر سر آن سر چہ آوردہ اند۔ قوت زانوئیش برید۔ و سراپا غرق عرق شد۔ گفت :۔ نمیدانم کجاست۔ خداوندا! عجب طالع بد و بخت شومے داشتہ ام! ؟

منصوری :۔ (کجاست ؟ آخر کجاست ؟ زود باش بگو)۔

خیاط (باضطراب) :۔ (نے دانم۔ خبر ندارم)۔

منصوری :۔ سوزاندی ؟

خیاط :۔ نہ۔

منصوری :۔ انداختی ؟

خیاط :۔ نہ۔

منصوری :۔ پس چہ کردی ؟ تورا بہ پیغمبر بگو! خوردی ؟

خیاط :۔ نہ۔

منصوری :۔ درخانۂ توست ؟

خیاط :۔ نہ۔

منصوری :۔ درجائے پنہاں کردی ؟

خیاط :۔ نہ۔

منصوری :۔ بیتاب۔ ریش خیاط را گرفتہ۔ دیوانہ وار فریاد برآورد مردکہ! پیر مردہ شوی بردہ! (آخر بگو بہ بینم چہ کردی) ؟

خیاط :۔ نیم مردہ بآوازے درگلو گرہ شدہ (در تنور بریاں شدم)

منصوری:- چہ بریاں؟ مگر میخواستی بخوری؟

خیاط:- نے خواستم بخورم- امّا بریاں شد- حالا در تنور است! دیگر چہ مے خواہی؟ پس تفصیل تدبیر زنش را باز گفت-

منصوری:- بیا خانۂ نانوا را بمن نشان دہ- وگرنہ ما را آتش میزنند سبحان اللہ- بعقل کہ می رسد- کہ سر آغائے ینگچریاں را در تنور بریاں سازند؟ پس بدکان حسن نانوا رفتند- و ادبے تحاشے تفصیل- بروں سر را بدکان علی کور باز گفت- خوشا بحال آنچہ از الزام و تہمتے کہ بر او وارد میآید بجہد-

منصوری- و خیاط و نانوا- بدکان علی کور رفتند کہ سر مشتری کو-

علی کور اوّل قدرے تردد کرد- امّا در آخر قرار نمود- کہ او را بجائے سر شیطان فرض کردہ- بہ دکان (ریانقوسے) کبابی بردم کہ البتہ تاکنوں از این قبیل سرہا برائے مستان خیلے کباب کردہ است-

عاقبت ہمہ- یا علی! یا خدا! یا پیغمبر! گویاں بہ نزد کبابی شتافتند- چوں چشم (ریانقوسے) بداں دستۂ مسلماناں افتاد دانست کہ مشتری کباب نہ- بلکہ ما مور کباب کردن جگر او ہستند- چوں پائے چگونگی سر بمیان آمد- بانکار برخاست کہ ندیدہ ام و ہیچ اطلاعے ندارم-

دلاک جائیکہ سر را انداختہ بود بنمود- و بقرآن قسم یاد کرد- کبابی انکار کرد- و بہ انجیل قسم خورد- تا آنکہ آوازۂ معجزۂ یہودی دو سر بلند و غوغائے ینگچریاں- برپا شد- منصوری ہنوز در تجسس و تفحص کہ یکبار از شورش و آشوب خبردار گردید-

پس- خیاط و نانوا و دلاک و کبابی را در عقب انداختہ بجانب نعش یہودی دویدند- و با حیرت تمام سر را بشناختند- امّا کبابے چوں مرحلہ را فہمید- و آنچہ بپرسش بایستے بپاید- از پیش دانستہ بود- پا عقب کشیدہ نقود حاضر دکان خود را بر داشتہ- از شہر بگریخت-

منصوری خیال میکرد۔ کبابی نیز ہمراہ اوست۔ روئے واپس کرد کہ ہمہ باید بحضور پادشاہ رویم۔) یونانی را ندید۔ پرسید کبابی کو؟

ولاک گفت :۔ بیشک بجز بخت دمن اگرچہ کورم۔ امّا چشم شناسائی یونانی دارم)۔

منصوری خواست سررا بردارد۔ چوں ہواداران اورا دید و مقصود شان را فہمید۔ و گفتار شان را بشنید مصلحت در برداشتن آں ندانست با سہ تن شاہد نزد سلطان بازگشت۔

چوں سلطان دانست۔ کہ سررا درکجا یافتہ اند۔ و یا چہ پابد آنجا رفتہ و چگونہ شورش بر پا شدہ است منقلب گردید۔

خوانندہ نیکو میداند کہ نویسندہ صورت حالت را چنانچہ باید و شاید نتواند مجسم نمود۔ سلطان دید کہ بیان واقع حال مخالف شان و مایہ ریشخند است واز طرف دیگر باید جلو ایں فتنہ گرفتہ شود۔ وگرنہ منجر بہ بازگونی تخت و واژونی بخت خواہد شد۔

متحیر و متفکر و لاحول گویاں وزیر و شیخ الاسلام را بخواست۔ ترساں ترساں و ہراساں ہراساں۔ با حالتے کہ جائے رشک نیست یک یک رسیدند۔ پادشاہ شرح شورش شہر را بایشاں بیان کرد۔

بعد از استخارہ و استشارہ قرار بر ایں دادند۔ کہ خیاط و نانوا و دلاک و کبابی را بجا کمہ کشند۔ چنانچہ گویا آناں را در قتل آغا مداخلتے بودہ است و ایشاں را متہم سازند۔ کہ سررا پختہ و تراشیدہ و کباب کردہ اند و باید خونبہائے اورا بدہند و ہم قرار دادند۔ کہ (چوں علت غائی شورش کبابی است و با سر آغا آں طور بے ادبی کردہ۔ (واگہے ترسا و یونانی) سرش را باید برید و بہماں جا کہ سر آغا را نہادہ بود باید گذاشت) تمہیدی نیز نمودند۔ کہ برائے تسکین ہیجان و غلیان شہریاں باید آغائے از نو ایشاں خود انتخاب کنند و نعش آغائے مقتول را بعزت و احترام دفن سازند۔

ہمہ ایں ہا شد۔ مگر قتل یونانی۔ کہ دست کسے بدو نرسید و شہر آسود۔

امّا ہمت سلطان این را نیز بایدافزود۔ کہ نہ تنہا تلافی زحمات خیاط و نانوا و دلاک نمود۔ بلکہ انعامے بفراخورحال ہر یک ایشاں بداد۔ تا کفارۂ زحمت آناں شود۔

من این قصّہ را خیلے کوتاہ گرفتم۔ بخصوص جائے راکہ منصوری حالت سر را بسلطان بیاں کردہ۔ اگر مثل درویش شاخ و برگ مے نہادم۔ خیلے دراز مے شد۔ وبیم آں بود۔ کہ کتاب حاجی بابا ہفتاد من کاغذ شود (چنانچہ قصّہ خواناں وقصّہ شنواں وقت دارند۔ کہ قصّہ باید دراز باشد۔ ما نیز ملاحظہ داریم کہ مورث ملال نشود)۔ بلکہ ہر چہ بیشتر پیشتر رود۔ شنوندہ را مشتاق تر سازد۔ وانگہے درویش قسم مے خورد کہ دبا سرمایہ ہمیں حکایت سہ روز متوالی مے توانم۔ جیب مردم را خالی کنم۔ و باز چیزے ازیں قصّہ باقی ماندہ باشد۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و ششم

در تقدس فروشی حاجی بابا آشنائیش با مجتہد

عاقبت۔ میرزا ابوالقاسم قمی۔ خود آوازۂ تقدس و زہدم بشنید روزے در وقت رفتن بزیارت حرم۔ کس بعقب من فرستاد۔ این فقرہ را خوفناک دیدم۔ و ترسیدم۔ کہ علم و فضلم۔ کہ (عبارت از مبادی شریعت بود و بس)۔ در مقام امتحان آمدہ بخیہ ام را بروئے کار اندازہ بنابر این مسائل۔ لازمہ را رواں و زیر چاق کردم۔ و آنہا عبارت بود ازینہا:۔

اوّل:۔ ہرکس بہ گرد نبوّت محمدؐ و امامت علیؑ نگردد۔ کافر و واجب القتل است۔

دوئم:۔ بجز اُمّت محمدؐ۔ (آنہم شیعۂ علی) ہمہ مردم بدوزخ میروند۔

سیم:۔ لعنت بر شمر و یزید از جملۂ واجبات۔ کسانیکہ پیرو آنہا نیند از اہل جہنم اند۔

چہارم:۔ ہمہ نصاریٰ و یہود و سائر ملل از اہل کتاب وغیرہ نجس اند۔

پنجم:۔ شراب نوشیدن۔ و گوشت خوک کردن حرام است۔

ششم:۔ کافر۔ خوک۔ سگ۔ نجس العین اند۔

ہفتم:۔ نماز۔ روزہ۔ زکوٰۃ خمس۔ حج بر ہمہ کس واجب است۔

ہشتم:۔ وضو از واجبات نماز است۔ امّا باید آب را از مرفق روئے بسر انگشتاں ریخت۔ و مرفق را باید شست۔ کہ غایت داخل در مغنی است ہرکہ بعکس ایں کند نمازش باطل است۔

دریں خیال بودم کہ بایں فضیلتہا پارۂ چیز ہائے دیگر نیز بیفزائم کہ درویش از در درآمد۔ بے پروا اظہار نادانی خود بوے نمودم۔

درویش :۔ دراین ہمہ مدت عمر خود نفہمیدی کہ در دنیا ہیچ کار بے گستاخی نمے شود؟ وحکایت ہائے من و درویش صفر را فراموش کردی۔

حاجی :۔ "چگونہ حکایات شمارا فراموش میکنم۔ وحال آنکہ در سایۂ آں حکایات چوبے خوردہ ام کہ لذتش تاقیامت از دماغم بیروں نمے رود۔ البتہ شما ہم مے دانید۔ چوب و فلک حافظہ را زیادہ مے کند۔ و لے دراینجا بقول خودت۔ اگر فسقم بروز کند۔ بجائے چوب و فلک خوف سنگساری دارد۔ بہرحال ایں معنے برائے تو علی السویہ است نہ برائے من درویش جان! حالا بگو بہ بینم چہ باید کرد؟"۔

درویش :۔ اگر آں قدرت ونیز کہ مجتہد را گول زنے نتوانی بکار بری۔

حاجی واصفہانی نیستی۔ سکوت۔ حیرت۔ آہ سرد برزمین نگاہ کردن۔ خراش پیشانی۔ زدن شارب۔ خود را احمق نمودن از دست مدہ۔ دیگر کار مدار من ہم بیش ازینہا نمیدانم و نمے توانم"۔

حاجی :۔ "دراین باہما خدا کریم است اما بے تمام خوابیدن بہتر کہ بیمانی رفتن و نامربوط گفتن و خوردن"۔

پس با چہرے عبوس وچشمے بزمین دوختہ بدیدن مجتہد رفتم و عالم مصیبت خود در شہر قم۔ ہمانا کہ صورت تقدس مرا انداشت درو قتیکہ آہستہ آہستہ برائے ملاقات مجتہد مے رفتم۔ حکایت شیخ سعدی درباب فضیلت درویشاں بخاطرم آمد۔ (وسخت بحال خود مناسب مے دیدیم) کہ یکے از بزرگان پارسائی را پرسید۔ چگوئی درحق فلاں عابد کہ دیگراں درحقش سخنہا بطعنہ گفتہ اند"۔

جواب داد" در ظاہرش عیب نمے بینم۔ واز باطنش غیب نمے دانم"۔

ہر کہ را جامہ پارسا بینی
پارسا دان و نیک مرد انگار

ور ندانی کہ در نہانش چیست
محتسب را درون خانہ چہ کار

وہم از شیخ بزرگوار فقرات دیگر بخاطر آمد۔ کہ اگر فرصت بجویم بہ مناسبت مقام برائے مجتہد بخوانم۔ از آں جملہ :۔ رافعل بی کما انت اھلہ۔ ولا تفعل بی کما انا اھلہ۔

گر کُشی ور جُرم بخشی روئے و سر بر آستانم
بندہ را فرمان نباشد ہر چہ فرمائی بر آنم

آقا نماز ظہر را اتمام کردہ۔ سر بہ دوش راست و چپ خمان سلام می داد۔ کہ برسیدم۔ مقتدیان و مُردہ۔ پشت سر چون (خُشُبٌ مُّسَنَّدَۃٌ) دیدہ بر آقا دوختہ بودند۔ چون از اوراد و اذکار پرداخت یکے از مُلّایان پیش رفتہ مرا معرفی کرد۔ آقا اشارت بہ نشستنم فرمود و من عبایش بوسیدہ بہ نشستم۔

فرمود :۔ حاجی! خوش آمدی۔ مشرف۔ مزیّن۔ ما تعریف تو را خیلے شنیدیم۔ بالاتر بفرمائید۔

با توقف و اعتذار بسیار از صف نعال با ہزار اصرار۔ زانو زانو مرا بجائے نزدیک خود کشا بند۔ دستہا را در آستین عبا و پاہا را در آستان مقعد نہفتم۔

مجتہد :۔ شنیدم شما مردے مومن و متعبدید؟ قول و فعلتان یکے است؟ پشت و رو ندارید۔ یعنی مانند ریاکاران در ظاہر مومن و در منافق نیستید۔

حاجی :۔ سایہ سرکار آقا از سر ما کم نشود! کمترین خاکپائے آقا و سگ آستان سرکار شریعت مدارم۔

مجتہد :۔ (خود را جمع کردہ) کہ حاجی! راست است۔ توفیق آلہی چراغے فرا راہ تو داشتہ است کہ مجاور قم شدہ؟ یا مدتیست ترک دنیا گفتہ ایم۔ سوال من برائے این است کہ بہ بینم نسبت بحال تو از دست من

لہ وھمردہ = خموش۔

خدمتے برمیا آید یا نہ؟ (تعاونوا و تحابوا) حدیث شریف نبوی است (من یبصر یہدی من لا یبصر۔ ومن یسعد یعین من لا یسعد)۔
از این سخنان جرأتے پیدا کردم وحکایت شیخ سعدی را بکار زدم۔ وسرگذشت خود را با تعدیل بلکہ با تبدیل بقسمے بیان نمودم کہ حضار بہ نظر شہپارم نگریستند۔

مجتہد:۔ از این قرار روزے کہ بیاری خدا اصلاح کارت شود نزدیک است۔ شاد بہ زیارت معصومۂ قم می آید۔ چون بمن یک نوع ارادت خاص دارد۔ یقین داشتہ باش کہ در استخلاص تو ہیچ وجہ کوتاہی نخواہم کرد۔

حاجی:۔ بندۂ خاکسارے مانند این بے مقدار۔ در ازائے این ہمہ التفات سرکار شریعت مدار چہ میتواند کرد۔ وگفت:۔ ہر احسانے کہ در حق حقیر بفرمائید۔ محض عنایت والتفات است۔ وگرنہ من کجا ولطف سرکار کجا۔

مجتہد:۔ (بپاداش تملقات من) معلوم است تو آزمائی۔ بہ حکم (المؤمنون اخوۃ) مؤمنین پاک یک دیگر را بمحض ملاقات مے شناسند۔ چنانچہ میگویند۔ طائفہ از فرنگان ہستند بنام اہل فراموش خانہ کہ یکدیگر را درمیان ہزار نفر بمحض یک نظر تشخیص میدہند۔
ہمہ حضار لا الٰہ الا اللہ کنان ولا حول گویان استحسان کردند۔

مجتہد:۔ حاجی! قلندرے با تو است کہ درویشش میگویند شنیدہ ام گفتہ است با ہم آشنا وہمراہ بودہ آید۔ راست است۔

حاجی:۔ چہ عرض کنم (مترددانہ) بلے فقیر و مردے بے نوا است در پہلوے خود جائے دادہ ام۔ خدمتے جزوی در حق من کردہ است بآں ملاحظہ رعایتش می کنم۔

مجتہد:۔ دست بہ ریش مال کرد۔ مریداں دانستند کہ در اینجا سر افادہ دارد) ہمہ گوش شدند:۔ اینہا کہ بہ نام خود درویش

مے گذارند۔ خواہ نور علی شاہی۔ خواہ نعمت الہی۔ خواہ ذہبی۔ خواہ نقشبندی۔ خواہ سلسلۂ ملعونہ اویسی ہمہ کافر ندو مرتد و واجب القتل۔ ہرکہ بدینہا معتقد باشد۔ کشتنی و سوختنی و گردن زدنی است۔ پارۂ از ایناں می گویند۔ کہ روزۂ رمضان صرفۂ نان و نماز کار بیوہ زنان و حج تماشائے جہان و دل بدست آوردن کار نیکاں است۔

پارۂ دیگر می گویند:۔

طاعت آں نیست کہ بر خاک نہی پیشانی
صدق پیش آر کہ اخلاص بہ پیشانی نیست

یکے دیگر مے گوید:۔

گر کسے زیں سجدہ ہا رہبر شدے
دنگ ہر رز از پیغمبر شدے

دیگرے میگوید:۔

فسق من و زہد ملک را چہ تفاوت
آنجا کہ بصیرت چہ خوبی و چہ زشتی

پس حسن و قبح اعمال و افعال باعتبار ماست۔ در حقیقت حسن و قبح نیست۔ خلاصہ (عباراتھم شتی و معناھا واحد) حقیقت ایں است کہ بہ قرآن و احادیث و اخبار و سنن اعتقاد ندارند میگویند در قرآن رطب و یابس است۔ و اخبار و احادیث مجعول و ساختہ ما را بسنن و آداب گذشتگان پیروی بچہ کار آید؟ قومے (یاھو یامن ھو۔ یامن لیس الا ھو) گویا ایں قدر سرمی جنبانند کہ دہان شان مانند دہان شتر کف می کند۔ واسم ایں را ذکر می نامند۔ قومے دیگر گویند:۔ کہ ما اہل حقیقتیم و برتر از ہمہ مردم۔ پیروان ما اہل طریقتند۔ و باقی مردم اہل شریعت۔ حقیقت۔ حقیقت محمدی طریقت افعال او و شریعت اقوال است۔ ما را با حقیقت محمدی کار است و با فعال و اقوال او کارے نیست۔ ما اہل باطنیم و بس۔ پیروی افعال و اقوال کار اہل ظاہر و

قشریان است۔ حرکات وسکنات این قوم بیشتر بحرکات وسکنات
رنود وقلاش و بوالفضول واوباش مے ماند۔ نہ بحرکات وسکنات
مردان معقول را۔ ابعی ہم دارند کہ۔ می گویند۔ ما بالذات واجب الوجود
متحدیم۔ یعنی وحدت وجودیم۔ شطحیاتی چند از قبیل رلیس فی جبتی سوی اللہ
وانا الحق) بقالب زدہ اند۔ خرقہ وژندہ می پوشند۔ ونعمتہائے الٰہی را
خوار می شمارند۔ کہ پشت پا بدنیا زدہ ایم۔ از جذبہ وشوق وسماع
خلسہ ومراقبہ وخلوت ووصول باللہ وفنا فی اللہ وازاین قبیل
مزخرفات وترہات سخن می رانند ومعانی اینہا را نہ خود می فہمند و
نہ از دیگرے می پرسند۔ پاک۔ پلید۔ حرام۔ حلال۔ مباح۔
مکروہ نمی دانند۔ لعنھم اللہ لعنھم اللہ ہرچہ بہ دہن شان
می آید می خورند۔ و ہرچہ بہ زبان شان می گردد می گویند۔ یہود ونصاریٰ وگبرو
ترسا۔ در نزد شان یکسان است۔ کیش وآئین ومذہب ودین نمی شناسند۔
خذلھم اللہ! خذلھم اللہ!
یکے رؤسائے ایشان گفتہ است:۔

نے بہ آئین مسلمان ونہ در کیش کشیشم
حیرتے می برم از خود کہ من آخر بچہ کیشم

آں زندیق ملائے روم را نمی بینی۔ با آن غوغو وکوکوہائے
بے معنی چہ نامربوط وچہ جفنگہا قالب زدہ است در مثنویش ہم می گوید۔

ہر کہ را خلقش نکو نیکش شمر
خواہ از نسل علی خواہ از عمر

آں عطار بے مزۂ شان کہ پر دور افتادہ است وحدت وکثرت
در ریاضت ومجاہدہ ومشاہدہ وسلوک وسیرش باز چیزے است اما از طرف
دیگر خدا می شود۔ گدا می شود۔ آب۔ آتش۔ زمین۔ زمان۔ برہ۔ ترہ۔ زردآلو۔
شفتالو می شود۔ می شود۔ ایشاں ہمہ خود را اہل معنی۔ صوفی۔
عاقل۔ حکیم۔ راہ نما۔ راہبر مے دانند۔ زہے راہ نما۔ زہے راہبر!

زہے راہرو۔ زہے راہ جوے!

اذکان الغراب دلیل قوم
سیہدیھم بوادی الہالکینا

از ذوالنون مصری۔ حسن بصری۔ حبیب عجمی۔ معروف۔ شبلی بغدادی۔ منصور حلاج و اویس قرنی گرفتہ تا برسد بہ چرسی و بنگی و تریاکی امروز ہمہ را باید لعنت کرد۔ حاضرین ہمہ لعنت کردند و من بالعنت ہم بایشان لعنت کردم۔

چوں سخنان مجتہد تمام شد حاضران از استحضار و اطلاع متحیر واز طریقہ و اعتقادات صوفیان متعجب و ملتفت بودند کہ ایں سخنان درمن تا چہ پایہ تاثیر کردہ است من ہم در اظہار حیرت و تعجب ہیچ از ایشاں واپس نماندم و در تملق و مزاج گوئی با استادی بے ساختگی بسیار خرج دادم۔ چنانچہ مورد آفریں و تحسیں ہمہ گشتم۔

مجتہد از حیرت حاضران سرگرم چناں داد تقبیح و توبیخ صوفیان بداد۔ کہ من یقین کردم اگر صوفی بودم۔ البتہ بادست خود می کشتم۔

امّا از حسن نتیجہ تقدس فروشی خود برخود بالیدم و کم ماندہ بود برخود نیز مشتبہ شوم۔ کہ در واقع مقدسم با خود گفتم:۔

اگر زہد ریائی مایہ اش ہمیں است چیزے نیست بااین حالت چرا باید زحمت کشید و اسیر ستمگاران و متحمل نا ملائمات دنیا شد و علاوہ بر حالت حالیہ ہدف ہزار تیر بلا گردید۔

بانیت مواظبت بعمل تقدس بمنزل خود برگشتم۔ چوں ما و درویش تنہا ماندیم۔ آنچہ درحق درویشان علی العموم۔ و درحق او علی الخصوص گفتہ شدہ بود باو اظہار نمودہ۔ گفتم مناسب آنست کہ ترک توقف درمقام مظنہ سوء گوئی۔ ہمہ را دیدہ برنست اگر موقع یابند دمار از روزگارت برمیآورند۔

درویش تند شد۔ کہ سرشان را بہ سنگ می زنند! فلاں فلاں شدہا تشنہ خون من شدہ اند۔ از کشتن من بیچارۂ بے اذیت چہ ثوابے

حاصل خواهند کرد؟ من در اینجا نه کارے بطریقت دارم نه بشریعت نه بصوفی می پردازم۔ نه بمتشرع۔ بنا بخواطر ایشان سرم که روئے خاک نمی دید۔ پنج وقته بسجده می رود این قدر برائے ایشان بس نیست که می خواهند اینجا هم نباشم؟ من میروم این شهر بدان ریاکاران ارزانی۔ اگر دیگر سرم به مهر رسید۔ یا ردیم آب و وضو دید لعنتے که سزائے شیطان است بمن باد۔

از شما چه پنهان۔ از نیت درویشی بدم نیامد۔ برخاست۔ رشته و جوزبند برکمر۔ و تسبیحها را گرد دست۔ تخته پوست و کشکول بردوش و منتشا در دست روان شد۔ وداع یک دیگر گفته خلوت را بمن واگذاشت۔ با آنکه بجز دو پائے صحرا کوب بهرهٔ از دنیا نداشت باشادیے که گویا مالک دنیاست برفت۔

از دفع شر آن بلاخندان گفتم بردوست علی بهرات پاییت از گیوهٔ نوبرهنه و چنته ات از قصه هائے تازه تهی نماند که با این زاد و راحله می توانی بکام خود و بکام دیگران اطراف جهان را بپیمائی۔ و لذتیکه اغنیا را با امارت هزار گونه مایلزم و مایحتاج نمی دهند تو با این بے احتیاجے و بے ضرورتے ببری۔

شاداں بلگرامی

گفتارِ چہل و ہفتم

در آگاہی حاجی بابا کہ درویش بے برگ و نوا ساخت و نجات او از بست

در خلاصی از بست ہمہ امیدم بوعدۂ مجتہد بود۔ و گوش زدم چناں شد کہ برائے اطمینان از وعدۂ او باید بہ قدر امکان ہدیہ تقدیم نمود۔ چہ ہمہ کار در ایران بے مایہ فطیر است۔ پس بایستے پیش از وقت بدیں امر بیندیشم۔ بجز جزئی وجہی کہ بالفعل مایہ گذرانم بود۔ چیزے نداشتم۔ و از روئے احتیاط او را دریک گوشۂ حجرۂ بزیر خاک نہفتہ بودم۔ خیالم برآں قرار گرفت۔ کہ جا نمازے برائے پیش نماز بخرم۔ لذا سفارش کردم بیاورند۔ بہ بینم باخود میگفتم کہ جا نماز ہمیشہ در حضور مجتہد مرا بخاطر او میساورد بہ موضع دفینہ دویدم۔ حالا من می ایستم۔ و تو ہم تفکر کن۔ وقتے کہ دیدم جاتر است و ہیچ نیست با حیرت و نومیدی و حدت و خشونت از جا بر آمدگیم۔ چہ قدر می شود۔

جگرم بدہانم آمد۔ بے تامل بر سر زدہ فریاد برآوردم۔ کہ اے نرۂ قلندر سگ صوفی! عجب کشتی مرا بلنگرگاہ رساندی۔ و بے لنگر گذاشتی! الٰہی از تلخ کامی خلاص نشوی۔ از گدائی و دریوزگی رہائی نیابی۔ چنانچہ مرا بخاک سیاہ نشاندی و گدایم کردی۔

چوں ازیں سخناں تسکینم نشد بنا کردم ہاہائے گریہ و زاری نمودن چہ ترس آں داشتم کہ اہل قم یاریم نہ کنند و از گرسنگی بمیرم چوں نومیدی

ناخوشی است کہ ہر چہ بادرودہی بیشتر زور آورد بنا کردم۔ بہ اندیشہ ہائے چند در چند نمودن۔ اوّل توجہم رفت بہ قتل زینب بہ آن حال ناگفتنی۔ بعد ازاں بحالت فلک زدگی خود در بست۔ کہ نوعے از زندان است از آن پس پدر دیدہ شدن مایہ کہ سرمایہ توکل و اُمید داریم بود نومیدی خودرا بمرتبہ دیدم کہ اگر زہر داشتم ہر آئینہ می خوردم۔

دراین حال پیرہ آخوندی از پیرہ آخوند اینکہ نزد مجتہد مرا باجتناب از درویش تحریص می نمود داخل شد۔ سفرۂ دل بکشودم با سوز و گدازی کہ دلش بحالم سوخت گفتم۔

جناب راستی گفت کہ باید از آن درویش ملعون پر حذر بود۔ پولم را بُردہ و مرا بخاک درویشی نشاند۔ خود را دوست من می گفت و در واقع دشمنم بود۔ اکنوں چہ کنم ؟ کجا روم ؟ چہ چارہ سازم ؟

گفت :۔ غم مخور۔ خدائے ہست۔ اگر مشیّت الٰہی بر نا کامی تو با ذلت قرار گرفتہ۔ ہر چہ سعی کنی بیہودہ است پولت رفت برود جانت بسلامت چہ سلامت نفس برتر از ہمہ چیز ہاست۔

گفتم :۔ نور ابخدا ! این چہ حرف است ؟ از جان خشک و خالی چہ فائدہ ؟ سلامت نفس۔ پول مرا از درویش نمیگردا عاقبت التماس کردم کہ واقعہ را بہ مجتہد باز گوید و عذر عدم تقدیم ہدیہ را بخواہد۔

آخوند۔ با تعہد درست کردن کارم برفت دہم در آن روز خبر نزدیکی ورود شاہ بقم۔ بواسطہ فراشباشی کہ برائے تہیہ و تدارک آمدہ بود رسید۔

خیابانہائے صحن آراستہ و صحن شستہ و رفتہ فوارہا جاری اطاق مخصوص پادشاہ فرش شد جمعے از طلابان مامور بہ پیش باز شدند۔ خلاصہ از رسوم استقبال و پذیرائی پادشاہ سر موئے فرو گذار نشد۔

من ہم باندیشۂ استقبال خود افتادم - چہ مدتے بود از طہران خبر نداشتم ونمیدانستم - کہ مغضوبیم تاچہ اندازہ است - چوں پشت و روئے کار را بانظر وقت ملاحظہ میکردم - میدیدم کہ فرونشستن غیظ شاہ بہ بریدن سر من است وبس - از طرف دیگر باخود می گفتم!

(مصرع اوّل) (من کیم تاکہ بپایم بشماری یاری)

باہمت شاہ وعلو جاہ او -

(مصرع دوم) (آنچہ در ہیچ حسابے نبود خون من است)

وانگہے امید خود را بر شفاعت ووساطت مجتہد مبتنی مے ساختم!

فراش باشی دوست قدیم بود - در ہمراہانش چند نفر از آشنایم بودند - بااینکہ گفتہ اند -

ہرکرا پادشہ بیندازد
کشش از خیل خانہ ننوازد

باظہار آشنائی با ایشان شد - تازہ رسیدگان آنچہ در غیبت من روئے دادہ بود باز گفتند - با اینکہ بترک دنیا مصمم شدہ بودم باز حرف دنیائی ایشان بگوشم خوش آیند مے نمود - گفتند - کہ نسقچی باشی از جنگ روس برگشت - ہدایائے بسیار برائے شاہ آورد - از جملہ ہدایا وعلامت غیرت وشجاعت او کنیزان وغلامان کرجی فراواں بود - ہدایایش مستحسن افتاد - وشاہ برائے اظہار التفات خلعتے با بخشید باین شرط کہ من بعد از شراب خوری توبہ کند - ہم چنیں شنیدم - کہ بافہمیدن شاہ کہ مرا در تقصیر زینب دخالت است - وبا اینکہ حکیم باشی پیشکش بسیار دادہ بود - شاہ بجہت محرومی از خوانندگی وسازندگی زینب - ریش حکیم باشی را تمام کندہ بود - باز ہم خشمش فرو کش نشد تا اینکہ نسقچی باشی کنیزے کرجی آوردہ کہ (باتفاق ہمہ اہل خبرہ) بعد از طاؤس - ہیکلے بداں برازندگی - وگوہرے بداں ارزندگی دیدہ نشدہ بود - بلکہ ہرگز از پشت انسانی جائے زیا - نغرے) بداں کمال واز چرخ ماہی بداں جمال

بیروں نیامدہ"۔

از قرارے کہ فراش باشی نشان می داد۔ چشمش بقدر مایۂ کفدست او وقدش مثل ہماں سرو۔ کہ در باغچۂ صحن مشہد قم است (اما بشرطیکہ روان باشد) در آخر گفت۔ کہ "سرہمہ وسائل اطفاء غضب شاہی مایہ گذاشتن چند تومان است وبس)

از اسم تومان باز درویش بیادم افتاد۔ ومجدداً دشنامش دادم کہ "خیرنہ بینی قلندر! اگر مال مرا نبردہ بودی۔ اکنوں مبالغے کارسازی مے توانستم کرد"۔ بارے دلم بداں خوش شد کہ گفت "کار تونہ بداں دشواری است کہ مے پنداری"۔ بنا بہ ایں بر سر حصیر صبر، قلیان انتظار بر لب باوردِ (الصبر مفتاح الفرج۔ ومن صبر ظفر) منتظر عاقبت کار نشستم۔

روز دیگر پادشاہ رسید۔ ودر بیروں شہر در چادرے منزل کرد۔ تفصیل پذیرائی او ورد سر آورد۔ باآنکہ پادشاہ بقدر امکان آں را مختصر گرفت۔ تا ثواب زیارتش بیشتر شود۔

تدبیر پادشاہ خوش رفتارے با ملایان قم بود۔ چہ از ایشاں در باطن واہمہ داشت۔ ازیں سبب بمیرزا ابو القاسم مجتہد خیلے اظہار ارادت نمود۔ پیادہ بدیدنش رفت۔ اورا در پہلوئے خویش بنشاند ایں التفات بکمتر ملائی شدہ بود۔ در ایام مجاورت در شہر پیادہ مے گشت بفقراء۔ ولاسیماء بسادات اعانہ زیاد میداد۔ ہمراہانش نیز بحکم (الناس علی دین ملوکھم) زہد وورع مے ورزیدند۔ ومن چوں ایشاں را در ریاء ہمرنگ خودمے دیدم۔ خوشم مے آمد۔ ودر ایام طلبگی شنیدہ بودم۔ کہ پادشاہ در باطن صوفی واہل حال ودر ظاہر متشرع واہل قال است۔ از بزرگانِ بے دین یکے را می شناختم۔ کہ ہیچ کم از یزید نبود۔ اورا ہم دیدم۔ لباس ایمان ظاہرے در بر کردہ است۔ روز زیارت عرض لحیہ نمودم۔ تا وعدۂ مجتہد از خاطرش نرود۔

نزدیک بنظر شاہ پیادہ۔ عاری از ہمہ لباس زرّین وجواہر وحشمت تعلیمے منقش دردست۔ با بزرگان وملایان داخلِ حرم شد۔ از مال گرانمایۂ دنیا تسبیحے دردست۔ داشت۔ وبس۔ ایں تسبیح از مروارید بزرگ دانہ، آب دار پیشکشی بود۔ کہ از بحرین آوردہ بودند واز دست فرونے گذاشت۔

مجتہد سہ قدم عقب تر بسوالات شاہ محترمانہ جواب مے داد۔ وشاہ از ایں معنی بادکناں، نیک ملتفت گفتارش بود۔

چوں ایں ازدحام بایستے از درِ حجرۂ من بگذرد۔ ہمیں کہ پادشاہ بدم حجرہ رسید۔ اطرافش را از مانع خالی وفرصت را غنیمت دیدہ بپایش افتادہ گفتم :۔

اے پناہ ضعفا! واے پادشاہ عالم پناہ! بحق ہمیں معصومہ بحالِ من ناتواں رحمت فرما۔

پادشاہ روئے بہ مجتہد کرد۔ کہ "ایں کیست از شماست؟

مجتہد جواب داد۔ کہ "مردیست بستے وعادت است کہ بستیاں بیچارہ درچنیں وقت از پادشاہان تظلم واستغاثہ مے نمایند۔ خداوند۔

سایہ پادشاہ را از سرِ ضعفا وفقرا کم نگرداند"!

پادشاہ روئے بمن کرد، کیستی؟ برائے چہ بہ بست آمدہ؟"

گفتم :۔ تصدقت شوم "کمترین وکیل نسقچی باشی بودم۔ اسمم حاجی باباست۔ بابے گناہی بہ تہمت ہم چشماں گرفتار شدم"۔

بعد از اندکے سکوت فرمود "یافتم! بمبارک کے حاجی باباے معہود تو بودہ؟"

پس روئے بمجتہد نمود۔

پادشاہ :۔ خواہ نسقچی باشی۔ خواہ وکیلش۔ خواہ سگے دیگر۔ ہر خطا کردہ کردہ باشد۔ حرف در ایں است۔ کہ مال پادشاہ را آتش زدہ اند۔ سرکار آغا خبر ازیں است؟

مجتہد :۔ خیر بسر شاہ ہمیں طور است۔ امّا اغلب درچنیں موارد۔ دیعنے

در مسائل متعلقہ بہ مرد و زن، مناط اعتبار قول طرفین است نہ قول خارج۔

پادشاہ:۔ اما سرکار آقا۔ چہ مے فرمائید در صورتے کہ این چنین موارد تعلق بشاہ داشتہ باشد؟ کنیزے از شاہ ہلاک شد۔ ادائے نفس را ہم دیت لازم است۔ روس با ہمہ بے دینی از چنیں عمل بمفت نمی گذرد۔ ما چرا برائے لذّت نفس حکیم باشی یا برائے استیفائے شہوت وکیل لسقچی باشی، بمفت از مال خود بگذریم؟

مجتہد:۔ راست است۔ ہر نفسے را دیتے است و حفظ نفس از واجبات است۔ امّا عفو خطایا نیز از مثوبات مے باشد۔ اگرچہ انتقام را درین امور لذّتے ہست۔ امّا لذّت عفو بیش از لذّت انتقام است و آنچہ حدیث است۔ کہ "عفو محصورین را ثواب بیش از عفو سائرین است" اگر اعلیٰ حضرت ظل الٰہی از خطائے این مجرم مسکین درگذرند ثواب آں دارد۔ کہ بیست روس با دستِ خود کشتہ۔ یا قبر صد فرنگی را آتش زدہ یا ہزار صوفی را سنگسار نمودہ باشند۔

پادشاہ روئے بمن کرد "مرخصے" و دست بشانۂ مجتہد گذاشتہ فرمود۔ "برو دعا بجان این مرد بکن۔ دگرنہ روز روشن در جہان نبایستے دید۔ چشمت را واکن۔ برو۔ دیگر تو را چشم نہ بیند۔

شاداں بلگرامی

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور نے عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوا کر شائع کیا

گفتار چہل و ہشتم

رفتن حاجی بابا باصفہان و تصادف ورود وے با رحلت پدرش

من در دل خود میگفتم :- احتیاج بتکرار ایں لفظہا نیست - بے آنکہ بیکبار بعقب بنگرم - بے ہیچ دل نگرانی از قم و مجتہد قم رو بہ اصفہان نہادم - دو سہ قرآنے کہ مرا با صفہان برساند - در جیب داشتم اگر منزل را بجوئی - در ایران بہمت شاہ عباس ایں قدر کاروان سرا در راہ ہست - کہ ہر مسافر محتاج ببالین خانگی نمے شود - با ہمہ جوانے از دنیا سیر شدہ بودم - شاید اگر در قم ماندہ بودم باستصواب مجتہد - مواظب ترشی و تلخی زہد شدہ - عاقبت ہم مے ترشیدم - و ہم می تلخیدم امّا میدان عمر ہنوز وسیع و سمند امید ہنوز از تگ و تاز جہان خستہ و ناتوان نشدہ بود - بخاطرم آمد - کہ ایں بلاہا کہ بداں ہا مبتلا شدم - باید بجہت فراموشی پدر و مادر و عدم مراعات حق والدین باشد -

با خود گفتم :" وائے بر من - کہ بد پسرے بودہ ام - وقتے کہ در سرکار و آما سیدہ باد افتخار بودم - ولاک بیچارۂ اصفہانی ہیچ در پیراموں خاطرم نگذشت - حالا کہ سرم بسنگ حوادث خوردہ - و دستم از خوشگذرانی کوتاہ گردید - بیاد پدر و مادر افتادم - از آخوند خود مثلے شنیدہ بودم بخاطرم آمد - کہ

گنج قارون نثار بود بجہاں
نتواں دوستے خریداں

گفتم " کو دوستی بہتر از پدر و مادر ؟" با تکرار ایں کلمات رقتے دست داد -

ور دل گذراندم۔ کہ "بگذار پدر و مادر بہ بینند۔ پسرے داشتہ اند۔ چوں بخانہ برسم مے بینند کہ ناخلف نبودہ ام" اما گویا یکے بگوش جانم میگفت۔ کہ!

در روز مرگ آمدی اے غمگسار دل
وقتے نیامدی کہ بیائی بکار دل

حدسے کہ با تأسف زینب در حال بیروں آمدن از طہران باآں حالت تقویٰ زدہ بودم بخواطرم مے آمد۔

چوں چشمم بکلہ کوہ کلاہ قاضی کہ علامت نزدیکی اصفہان است افتاد دلم در سینہ طپیدن گرفت۔ و رہر قدم براضطرابم مے افزود۔ کہ "خاندانِ خودرا درچہ حال خواہم دید؟ آیا آخوند پیرم ہنوز عمامۂ حیاتش در سراست۔ یا کفن ممانتش دربر؟ بقال ہمسایہ دکان مان (کہ پولہائے سیاہ وزدیدۂ از دخل پدر را ہمہ در دکان او بشیرینی آب می کردم) دکان زندگیش بستہ شدہ است یا ہنوز کشادہ؟ پیر کاروان سراداری (کہ درشب الامان ترکمانان چنداں فترساندم) دروازۂ عمرش بازاست۔ یا دست اجل برویش بستہ است۔

تا بدیدار منارہائے شہرایں قبیل خیالات ہمی کردم۔ از دیدار خاک پاک شادمان بشکرانہ اینکہ یادوطن باایں ہمہ سفر ہنوز درخاطرم ماندہ است۔ دو رکعت نماز کردہ سجدۂ شکرے بجائے آوردم بعدازآں۔ دو سنگ بروئے ہم گذاشتم۔ و نذر امام رضا کردم کہ "یا امام ثامن۔ ضامن۔ اگر ضامن ورودمن بسلامت پدرومادرم بشوی۔ نذرکردم۔ کہ در راہ تو یک گوسفند بکشم۔ و پلاؤ پختہ بدوستان واقربائے خود بدہم"۔

از دہات اطراف شہر دل طپاں گذشتم۔ و ہر جارا کہ میدیدم یاد حال قدیمے وے در خاطرم مے آمد۔ تا آنکہ در بازارہائے روبروئے دکانِ پدر۔ بدر کاروان سرائے شاہ رسیدم۔

دردکان بسته بود ـ ہیچ علامتے از مسکونی وے پدیدارانہ ـ چوں ایں حالت را بشگون نیک نگرفتم ـ در پیش پیش رفتن خیلے ملاحظہ مے کردم در آخر بخواطرم آمد ـ کہ شب جمعہ است ـ شاید چنانچہ عادت است ـ پدرم در پیری مقدس شدہ ـ وشب جمعہ را بہ تخت پولاد بزیارت اہل قبور رفتہ است"۔

خلاصہ در کارواں سرا باز و بنظرِ من ہماں بود کہ بود ـ لنگ ہائے بازرگاناں بدیں سوئے وآں سوئے افتادہ ـ در ہر گوشہ استر و اشتر چاروداراں و مسافراں و مردانِ دیگر با لباسہائے رنگا رنگ ـ ہمہ با ہائے وہوئے صحبت کناں ـ پارہ مردہ وار در تماشا ـ پارہ بے ہیچ خیال با کفش ہائے پاشنہ تختہ بر روئے سنگ فرش ہا با صدائے بلند تند تند دررفت وآمد ـ روہا ہمہ غمناک و درہم سرہا ہمہ پراز سودا و حساب دوست ایام کودکے خود دروازہ باں را جستم ـ نادیدم ـ ترسیدم کہ دروازہ کارواں سرائے حیاتش کلید شدہ باشد ـ ناگاہ دیدم ـ قلیانش را چاق کردہ سرش را مے برد آتش بگذارد ـ

سر بیچارہ بمیانِ شانہا فرورفتہ بود ـ واز خمیدگی قدش معلوم مے شد در پشت ـ بار سال بسیار دارد ـ

گفتم :ـ آرے ـ خود علی محمدؒ است ـ آں بینی را من درمیان ہزار بینی مے شناسم ـ (چوں مسافر زاد را) چرا کہ سبیل زیر او را بارہا درست کردہ ام ـ

من :ـ با او در گشودن سر سلام و کلام وا و چناں با صحبت آیندہ و روندہ مألوف و چناں بترتیب قلیان سرگرم ـ کہ دنیا در نظرش نبود سر نیز بالا نکرد ـ

گفتم :ـ عمو علی محمدؒ! مرا مے شناسی ؟ سرے بالا کرد ـ مانند کسیکہ از تہ چاہ نگاہ کند ـ بہ روئے من نگریست ـ کہ رفیق کارواں سرا نمونہ دنیا ست مردم ازیں درش مے آیند ـ واز آں درش بیروں ـــ روند ـ کسے

ملتفت ایشاں نیست۔ چگونہ تورا بشناسم علی محمدؐ پیر شدہ وچشمانش تار شدہ وخیالات دنیا حواسش را پراگندہ کردہ۔ وزمانہ اوراشب خوش گفتہ۔

گفتم:۔ حاجی بابا۔ آں حاجی بابائے کوچکہ۔ کہ بارہا سرت را تراشیدہ وشاربت را زدہ بشناسی؟

علی محمدؐ:۔ لاالٰہ الا اللہ! عجیب وغریب! راستی تو حاجی بابائے فرزند جاہت خالی۔ آخر آمدی؟ خوب کردی آمدی؟ مولا را شکر کہ کربلائے حسینؑ دم مرگ چشمے بار پدار فرزند روشن میکند۔

حاجی بابا:۔ چہ طور؟ مگر پدرم کجاست؟ چرا کانش بستہ است دم مرگ یعنی چہ؟

علی محمدؐ:۔ اے حاجی! پدر دلاک پیرت سر آخر ینش را تراشید فرصت را فوت مکن۔ بروبخانہ۔ شاید در دم آخر اورا دریابی ودعائے خیرش بگیری۔ اور ادر حال نزع است۔ "دنیا فانی است" ما ہمہ مے میریم۔ من پنجاہ سال است کہ درایں کاروان سرا را مے گشایم ومے بندم۔ حالا مے بینم ہمہ درہا بروئے من بستہ است۔ کلید ہائے درہا از سائیدن دستہا روز بروز شفاف وپاکیزہ تر مے شود من از فرسودگی دست روزگار زنگ وار گردیدہ ام۔

ما کاروانیان وجہاں کاروان سرا
در کاروان سرا نکند کاروان سرا

فرصت بہ تمام شدن گفتگو ندادہ بسرعت تمام بخانہ پدر شتافتم وردوم دردو نظر آخوند وپدرم۔ با خود گفتم "ایناں بوم شومند کہ بجز خبر مرگ دیگر خبرے نے آورند۔ ہر کجا دست اجل کوس رحلت مے نوازد۔ ایناں بر اقامت مے اندازند۔

بے آنکہ با آنہا سخنے بگویم۔ داخل اطاق شدم پیرہ مردے دیدم بروئے بستر افتادہ۔ وجمعے کثیر پیرامونش را گرفتہ واو پدرم بود کسے مرا نشناخت۔ وچوں درچناں حال ہمہ کس بے مانع نزد

بیمار داخل توانند شد۔ کسے مانعم نشد۔ حکیم در یک طرف بیمار
طرف دیگر۔ پیرہ مردے کہ آخوند قدیم بود بہ تسلّی بیمار مے پرداخت
سخنانش ہمانا اینکہ کربلائے حسن! مترس۔ انشاء اللہ۔ خوب
مے شوی۔ ہنوز عمرت باقی است۔ شاید دیدار پسر نصیبت شود۔
شاید حاجی در ہمیں نزدیکی ہاست۔ امّا در حال وصیّت مبارک است
بہتر ایں است کہ برائے خود وصیّتے تعین کنی۔ یکے از حاضران را
وصی کن۔"

پدرم آہے کشید کہ "افسوس! حاجی چناں دست از من برداشت
کہ در من امید بازدید خود نگذاشت۔" مے گویند" از نام پدر و یا در خود
عار دارد۔ میراث من قابل او نیست۔"

ایں سخناں تاثیرے عظیم در من کرد۔ پیش ازآں تاب ناشناسائی
نیاوردم۔ بےخودانہ فریاد بر آوردم۔ کہ "حاجی اینجاست حاجی اینجاست۔
حاجی با امید دعائے خیر تو بپائے بوست آمدہ۔ دیدہ باز کن۔ پدر جان!
من فرزند توام۔"

پس در پائے بستر زانو نشستہ۔ دست پدر را بوسیدم و بہ نشان
مہر بہ سر اشکم ریخت۔ و گریہ در گلویم گرہ شد۔

حاضرین ازیں حالت در حیرت دیدم پارہ را خوش نیامدہ و پارۂ ایں حال را
باور نداشتند۔ و بعضے مات و متحیر ماندہ اند۔

چشمان پدرم کہ دیگر تاب کشادن نداشت۔ دقیقہ چند بر رویم دوختہ شد
گویا جہد می کرد۔ تا مرا نیک بشناسد۔ پس دست برداشت کہ "الحمد للہ"
نمردم تا پسرم را دیدم۔ اینک ساعتی من بعد از آں روئے ہمن کرد کہ
"فرزندا چگونہ ذلت تاب آوردہ کہ ایں ہمہ وقت ترک ما گفتی؟ چرا اندکے
پیشتر نیامدی؟ خواست بیش ازیں سخنے بگوید۔ ولے ضعف بیماری
از یک سو و شادی دیدار من از سوئے دیگر عنان طاقت و توانش را از
دست گرفتہ بیہوش افتاد۔

آخوندم مرا بشناخت۔ وگفت :۔ "حاجی دست مزن۔ بگذار پدرت بحال آید۔ ہنوز وصیت نکردہ است"

جوانے کہ بنظر دشمنی درمن مے نگریست گفت :۔ آرے و آنگہے باید بشناسیم کہ این حاجی است یا نہ؟" بعد ازاں دانستم کہ او برادر زن اول پدرم بود۔ و امید میراث برون داشت مے ترسید از گلویش بیروں آرم۔ ومعلوم شد۔ کہ سائرین نیز ازہمہ قبیل اند طماعان میراثی کہ وجود من آن ہا را محروم مے داشت۔ درآں جا جمع بودند۔

در ظاہر ہمہ درتردد کہ من حاجی بابا ہستم یا نہ۔ اگر اخواندم حاضر نے بود۔ ہمہ متفق الکلمہ ساحر وچشم بندم مے گفتند۔ امّا با قرار او جائے انکار نماند۔

درآں حال مادرم پیدا و دفع ہم شبہات گردید۔ از خبر ورودِ من تاب ماندن در اندرون نیاوردہ بغل گشودہ۔ بمیان مردان دوید۔ کہ "کو فرزندم؟ کو حاجی بابایم؟ مادر جان! کجائی؟"

بمحض دیدن - دست در گردنم انداخت۔ و درکنارم گرفت۔ وبا اصطلاحات وتعبیر اینکہ بجز مادران قابل ترکیب وترتیب آن نیستند۔ بنائے شادمانی ومہربانی گذاشت۔

حکیم شربتی برائے بہوش آوردن پدرم ترتیب نمود۔ خواست بحلقش بریزد۔ چوں ناخوش را از جائے حرکت دادند عطسہ کرد۔ حاضران گفتند۔ صبر آمد۔ باید۔ دو ساعت صبر کرد۔ بنا براین دوا دو ساعت در کاسہ بماند۔

بعد از سہ ساعت خواستند۔ بیمار را برخیزانند۔ کہ روحش از قالب پرواز وسرد شدہ بود۔

پیرہ ملا ہر چہ گفت۔ "برخیز تا وصیت نامہ ات را بنویسیم" وخیلے زور کرد۔ کہ سرش را از بالین بردارد۔ کار از کار

گذشته بود۔

پس دہانش را بستند۔ پاهایش را رو بقبله کشیدند۔ کاسهٔ آبے بر بالینش نهادند۔ انگشتانِ بزرگ پاهایش را بهم پیوستند۔ همه "انا لله وانا الیه راجعون" خواندند۔

این مقدمات بآهستگی انجام یافت پس ازاں کسانیکه بنام خویشی وپیوندی گرد آمده بودند همه بیکبار به نعره وفریاد جانکاه شروع بگریه نمودند وشیون بلند شد۔ ازاین نشان۔ دو نفر آخوند که ذکر خیرشان سبقت یافت۔ ببام خانه فرار فتند۔ وبرائے اخبار مردم از مرگ یکے از مؤمنین بنائے کلبانگ الصلوٰة۔ الصلوٰة وخواندن آیات قرآنی که اخبار از مرگ میدہد گذاشتند۔

آں گاه شیون همگانی شد۔ زناں نیز اندرونِ بشیون وشین برخاستند۔ پدرم بجهت نیک مردی وخوش خوئی۔ مطبوع طبع همه کس بود۔ مادرم۔ که دراصل از گریه کناں مشهور وتعزیه گیراں معروف بود۔ جمعے از زناں همکار خویش را بر سر شوهر جمع آورده محشرے برپا کرد۔ که میتواں گفت۔ "درمرگ هیچ امیرے آں قدر عزاداری نشده بود"

من تازه خانه دیده و نو دودمان یافته۔ در گریه حقیقی رشک امثال واقران شدم۔ یاد اعمال گذشته۔ وفراموش نمودن اہل وعیال خود میکردم ومیدیدم که باید بزندهٔ من گریه کنند۔ نه بمردهٔ پدرم۔

درگوشهٔ تنها آواز گریه راستیں را باگریه ساختگی دیگراں دمساز نموده بودم۔ ناگاه آخوندم پیش آمد۔ که گریبان بدر تا پدر مرد گیت معلوم شود۔ "انا زبنهار پدر مدر۔ و بد مدر"

گفتم: "این ثواب را تو بجائے آر" واو درزی از گریبان پیراهنم بشگافت وسه پارچه از لباسم بیاویخت وکفش وکلاهم بیروں آورد۔ که "افلا باید تا بسر مزار سر و پائے برهنه

بروے"۔

درد مادرم بے درمان بود: چادر سیاہ بر سر موئے کناں فریاد کناں حسن حسن گویاں۔ خانہ را از جا میکند۔

در آں حال ہمسائگاں۔ ورہگذران۔ وآشنا۔ وبیگانہ و خویش واقوام۔ در دور خانہ جمع شدند۔ پارۂ قرآن خواں۔ پارۂ گوش دہاں۔ ایں اعمال را از سنن نے شمر وند۔ بعضے ہم برائے تسلی بخشی آمدہ بودند۔ وہر یک با صطلاحے خاص تسلی ماتمزدگان میدادند۔

آخوند قاسیم از روئے دلنوازی دست مرا بگرفت۔ ودر پہلویم نشستہ بدیں سخناں بہ تسلیم پرداخت:۔حاجی پدرت مرد۔ مردہ باشد۔ چہ شد؟ مگر ما نخے میریم؟ بحمد اللہ نیکو زندگانی کرد۔ اولاد پیدا کرد۔ در آخر مرد۔ چہ میتواں کرد؟ یادگارش در دنیا توئی۔ تو خوشۂ آں ساقۂ گندمی۔ از تو ہزاراں خوشہ تواند حاصل شد۔ ولو ساقہ خشک شد۔ وبرنخیست۔ ایں مسئلہ باید موجب شادی تو باشد۔ نہ سبب اندوہ تو بجائے اینکہ در ایں دنیا بسر تراشی ایں وآں پردازد۔ اکنوں در آں دنیا با حور و قصور شراب طہور بامزاج زنجبیل وکافورے خورد چرا باید گریہ کنی؟ برخیز۔ گریہ برآں کن کہ اگر تو مے مردی چہ میشد۔ علاوہ بر ایں۔ از گریہ چہ سود۔ چیز ہائے دیگر بخواطر بیاور۔ ببیں کہ ایں حالت مایۂ شادی است۔ مثلاً احتمال داشت۔ پدرت کافر باشد وحال آنکہ مسلمان است۔ احتمال آں بو۔ ترک باشد۔ وحال اینکہ تاجیک است۔ مے شد سنی بود۔ وحالانکہ شیعہ است۔ یحتمل عیسوی باشد۔ وحال ایں کہ محمدی بود۔ با کلمۂ شہادت در دہاں مرد کہ اولین سعادت دارین است۔

پارۂ ازیں قبیل چیز ہا بسیار گفت۔ بعد از اتمام ایں افادات مرا بگریۂ خود

بازگذاشت و برفت"۔

مرده شوی۔ مرده روئے را خواستند۔ تابوتے آورد۔ پرسیدند
عماری لازم است یا نه؟ اشاره برائے آناں کردم آخوند و ساترین مرده را
بآب قراح شستند۔ و با سدره و کافور حنوط کردند۔ و در کفنے که با آب
تربت تمام قرآن را نوشته بودند۔ پیچیدند۔ و با تحمید و تمجید
بگورستانش بردند۔

از ازدحام مرده کشان متشایعین معلوم شد۔ پدرم خیلے محبوب القلوب
بوده است۔ بیگانگاں هریک برائے ثواب گوشهٔ تابوت را مے گرفتند۔
تا قبرستان جمعیت بسیار شد۔

من نیز با آناں که خود را متعلقان مے گفتند همراه رفتم۔
با اذن از من۔ نماز میت شد۔ مرده را بگور سپردند۔ و باعربی
تلقین نمودند۔ که یا عبد الله! اذا جائك الملكان المقربان
ویسئلونك من ربك قل۔ الله ربی ومحمد نبی۔ وعلی
امامی والكعبة قبلتی والقرآن كتابی والله حق۔ والنبی حق۔
والكعبة حق۔ والقرآن حق۔ والصراط حق۔ والجنة حق۔
والنار حق۔ والقبر حق۔ وسوال المنكر والنكير حق۔ والبرزخ حق۔
والثواب حق۔ والعقاب حق۔ سپس فاتحه خوانده سر قبر را
پوشانیده و آب بر آں پاشیدند و حاضران بخانهٔ صاحب
مرده برگشتند تنها آخوندے در آنجا برائے قرآن خواندن
گذاشتند۔

در برگشتن بخانه چوں خود را یگانه وارث پدرم دیدم۔ ناچار
از روئے خودنمائی دو اطاق فرش کردم۔ یکے مردانه و دیگرے زنانه
جنازه کشاں و آیند و روند را غذا دادم نذرے که در راه کرده بودم۔
بخاطرم آمد۔ گوسفند و پلاؤ هم بخرج رفت۔ سه ملا کرایه کردم
یکے برائے قرآن خواندن در خانه و دو برائے قرآن خواندن

در چادر کوچکے کہ بر سر قبر پدرم برپا کردہ بودم۔ تعزیہ داری کہ از سہ روز تا ہفت روز طویل مے کشد برپا نمودم۔ روز آخر چند تن از ریش وگیس سفیداں آمدہ مجلس ختم زنانہ و مردانہ را برچیدند۔ گریبانہائے دریدہ را دوختند۔ در آں روز ہم ناچار غذا دادم۔ آناں نیز در عوض ہر یک جزوے از سی پارۂ قرآن خواندند۔ بعد از آں مادرم بہمراہی چند تن زناں بر سر قبر رفت۔ حلوا و نان فطیر بہ فقراء دادہ باگریہ وزاری برگشت۔

چند روزے بعد ازاں مارا از عزا بیروں آوردہ بحمام بردند حنا بستیم۔ و من سر را نتراشیدم۔ آداب ماتم داری تمام شد و آں وقت بحال خود آمدم۔ تا بکارہائے پدر صورتے دہم و بآیند و روند دستور العملے۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و نہم

اطلاع حاجی بابا بمیراث پدر و سوءظن وے بہ بعضے

چوں پدرم بے وصیت مرد شرعاً من وارث منفرد او شدم و آنانیکہ دندان بمال او تیز کردہ بودند محرومی نصیب شان شد برائے فرونشاندن آتش دل بدشنام من پرداختند "ناکس نامرد - بیدین - ہرجائی - عاق پدر - با لوطیان ہم نشست - با درویشاں ہم مشرب - خانہ بدوش بے سرو پایم گفتند"۔

چوں مقصود من ماندن در اصفہان نبود - محل سگ باین حرفہا نگذاشتم خوار شان شمردم - و بیک دشنام دہ دشنام جواب میدادم با اصطلاحاتے تازہ کہ محصول سفرہائے بے اندازہ و یادگار قلندران و میر غضباں بود - جواب ہمہ را میدادم کہ پدر و جد شان ہم نشنیدہ بودند۔

چوں با مادر از تعزیہ داری و سوگواری فارغ شدیم - در گفتگو بدین طور باز شد۔

من :- مادر جان! بیا بگو بہ بینم - درمیان مادر و پسر چیزے پنہاں و پوشیدہ نباید بود - کار مرحوم بابام چہ طور شد؟ تو ہمسر دیرینہ و محرم اسرارش بودی - بنا بر این باید از کاروبار او سررشتہ کامل داشتہ باشی"؟

مادرم - (بادست پاچگی) :- فرزند! من چہ مے دانم۔

من (بے تاب) :- مے دانی کہ شرعاً باید وارث - قرض میت را

بدہد۔ قرض ہائے اورا باید دانست۔ وانگہے ایں ہمہ خرچ کفن
ودفن کردم۔ من امروزہ لخت مادر زادم۔ ہیچ در دست ندارم
دست خالی ہیچ کارے نتواں کرد۔ درمیان مردم سر
نمے تواں درآورد برائے اظہار حیات درپیش ایں وآں پول
لازم است۔ وگرنہ نام من و پدرم ہر دو آلودہ مے شود۔ زبان دشمنان
و سرزنش کناں درازمے گردد۔ در ظاہر پدرم باید توانگر بودہ
باشد۔ وگرنہ آں ہمہ زاد کہ در وقت مرگ بہ مکیدن خونش منتظر
بودند واز و پارا من از ہم پاشیدند۔ دورش را نمے گرفتند۔ مادرجان!
بگو بہ بینیم۔ پول نقدش را در کجا میگذاشت؟ بدہ کارانش
کیانند؟ تخمیناً مالش چہ قدر میشود؟ بغیر آنچہ درمیان است
دیگر چہ دارد۔

مادرم:۔ خدایا! پناہ برتو! اینہا چہ حرف است؟ پدرت مردے
بود۔ لات ولوت آسمان جل۔ نقد چہ؟ تنخواہ چہ؟ نان خشک را
بہزار زحمت و بلا پیدا مے کردیم۔ اگر آیند و روند دکانش بسیار
مے شد۔ ماروے گوشت و برنجے مے دیدیم۔ والا زندگانی ما منحصر بود
بہمان نان و پنیر۔ از ماست و پیاز بستوہ آمدہ بودیم۔ با ایں حال از من پول
پرسیدن (دانگہے پول نقد) یعنی چہ؟ مال پدرت عبارت بود از ایں خانہ
از ایں دوکان۔ از ایں اسباب خانہ کہ مے بینی و میدانی ہست و نیست
اینہاند و آخر سخن ایں۔"

اے فرزند! "تو خوب بجا و بوقت آمدی۔ دو روزے دکان پدرت بنشیں۔
پیشہ اورا پیش گیر۔ اگر خدا بخواہد دست مبارک است۔ انشاء اللہ تا آں
سر سال خالی و بیکار نخواہد ماند۔"

من:۔ "بخدا؟ خیلے عجیب است! بعد از پنجاہ سال کسب دکانش
نہ یک درم نہ یک دینار! ایں بعقل ہیچ آدمے [illegible]
درمال آورد۔"

مادرم :- (با تلاش) ، فال گیر و رمال برائے چه؟ بیایند چه بکنند؟ - بلے - فال گیر و رمال را وقتے میآورند که بخواهند دزد دیده و گم شده را پیدا کنند - تو مادرت را دزد می گوئی؟ اگر بگوئی می گویم دروغ می گوئی - برو از آخوند رفیق مرحوم پدرت به پرس :- او از همه کار و بارش خبردار است یقین دارم او نیز همین را خواهد گفت -

من :- بلے حق داری مادر! آخوند باید از تمامی حالت پدرم مطلع باشد - چه ترتیب امور پدرم را ظاهر او میداد - اگر پدرم نداشت یادداشت و در کجاست او بمن میگوید -

بنا بر این سخن پیش آخوند رفتم - آخوند در همان گوشهٔ بیست سال پیش از این در میان شاگردان بود - چوں چشمش بمن افتاد شاگردان را آزاد کرده که بروید - دعا برکت قدوم حاجی کنید که بهر جائے رود شادی پیشا پیش او مے رود -

من :- آخوند! تو را بخدا دست بردار ریشخند مکن - مبارکی قدوم کجا؟ طالع یکباره از من گردانید - مرا گمان که اگر آسمان پدری از دستم گرفت - میراثے از وے بیادگار نهاد تا تلافی ما فات شود - و حال اینکه نزدیک است شیرازهٔ کارم از هم بگسلد چنانچه دیگر انتظام نپذیرد - و پیش از پیش لات و لوت مانم -

آخوند :- (روی به آسمان و دستها کشاده) :- وان الله یفعل ما یرید - بحر من یشاء یبذل من یشاء بغیر حساب! آرے فرزند چنین است دنیا و همین است رسمش با آزادگان - فرزند تا آدمی ترک دنیا و ما فیها نکند - همین خواهد بود - چیزے لازم نداشته باش چیزے مطلب - هیچ چیز تو را نمی طلبد -

من :- آخوند! از کے تا حال تو این مسلک را اختیار کرده؟ پیری و مرشدی و صوفیانه حرف مے زنی - من هم وقتیکه شومی بخت پا پیچم شد و به قم رانده شدم - همین حرف ها را می زدم - اما حالا

بخیال دیگرم۔ پس سر مطلب کشودم۔ والتماس کردم۔ کہ درباب کاروبار پدر من استحضار بدہ۔

آخوند:۔ سرفہ کرد۔ و با وضعے حکیمانہ اولا چند قسم خورد۔ بعد از آں بعینہ ہماں حرفہائے کہ مادرم گفتہ بود گفت۔ یعنی اعتقادش اینکہ۔ پدرم نقد نداشتہ۔ و چیزے میراث نگذاشتہ است۔ ما یملکش عبارت است از آنچہ من دیدم و میدانستم۔

من:۔ اولاً قدرے سکوت کردم۔ پس از آں با شدت تمام اظہار حیرت نمودم۔ کہ میدانم پدرم بسیار مقدس بود۔ پولش را ربا دنمیداد۔ چراکہ در کوچکی بر من ایں قضیہ مدلل شد۔ عثمان آغا خواجہ اولینم پولے از پدرم بقرض خواست و سود بسیار عرضہ کرد۔ پدرم آیہ وحرم الربا۔ بخواند و سود نخواست۔ اگر از آں بعد سود خوار شد آں را نمی دانم۔ امّا یقین دارم۔ پدرم مؤمن پاک منزہ از اعمال ناپاک بود۔

از مسجد بیروں آمدم۔ و با کج خلقی تمام بہ اولین کسب و کار (یعنی بہ دکان پدر) رفتم سرم از ایں سودا پر۔ کہ چکنم در اصفہان ماندنم محال۔ چہ لعنت بر اصفہان و بر ہرچہ اصفہانی است! بنا بر ایں چارہ نبود۔ مگر اینکہ ہمت و نیست خود را فروختہ باز بپائے تخت برگردم کہ جائے مرداں بیکار و بے عار آنجا ست امّا از ایں خیال ہم نے توانستم گذشت۔ کہ پدرم را البتہ نقد و بینہ بودہ است۔ ایں خیال گریبانم را رہا نہ کرد۔ ماندم معطل و مشوش خواستم کار را بہ محکمۂ قاضی اندازم۔ بدر کارواں سرا رسیدم پیر دربان اسلامم داد۔ سر سلامتیم گفت۔ درازی و برکت عمرم از خدا خواست۔

گفتم:۔ بابا علی محمد! بہ نظرم ذہنت کور شدہ است با ایں حرفہا چہ سر سلامتی؟ چہ درازی عمر! ایں سر بسلامت نباشد۔

ایں عمر را مردہ شور بہ برد۔ بابر کتے کہ تو میگوئی۔ در زحمت من است۔ پس آہے کشیدم۔ کہ افسوس! افسوس! دلم آب شد و جگرم آتش گرفت۔

پیرہ مرد متحیر گفت :۔ اینہا چہ حرف است؟ پدرم مرحومت فوت شدہ۔ تنہا تو وارثش ہستی۔ جوانی داری۔ ماشاء اللہ۔ بہ ازندہ خوش اندامی۔ عقلت ہم کم نیست؟ وسنت ہم در سر تراشی صاف بود۔ حالا را خبر ندارم۔ دیگر چہ میخواہی "مرگ میخواہی برو گیلان"

من :۔ آرے تنہا وارث او ہستم۔ اما کو ارث؟ از یک خانہ گلین وچہار پاچہ گلیم کہنہ وکاسہ وکوزہ شکستہ چہ فائدہ؟ دور از جناب لعنت برایں مردہ ریگ صاحب مردہ۔

علی محمد :۔ حاجی پولہا کو۔

من :۔ کو پولہا۔

علی محمد :۔ پدر رحمتیت بقدرے کہ در خرج صابون دست کشادہ بود۔ در صرف نقد کف بستہ بود ازاں از لائے انگشتانش نخے رخت ہمہ کس میداند کہ خیلے اندوختہ وپس انداختہ داشت۔ ہمہ میدانند کہ روزے نگذشت کہ بمایہ نیفزود۔ کو آنہا۔

من :۔ درصورتے ہم کہ ایں حرف شما راست باشد۔ وقتے کہ یک دینارش در میان نیست۔ نمیدانم از آں چہ طرفے می بندم؟ مادرم میگوید پدرت چیزے نداشت۔ آخوند شہادت می دہد۔ من ہم غیب نخواندہ ام۔ رمال ہم نیستم کہ بہ بینم راست است یا نہ واگر راست است کجاست؟ میخواستم پیش قاضی بروم۔

علی محمد :۔ قاضی! خدا نکند! بگذار بہ جہنم رود۔ آنجا مرد۔ رفتن تو آنجا مثل ایں است۔ اگر من اینجا نباشم وتو در کار رواں سرا را بزنی۔ آں وقت کے بفریادت می رسد؟ در خانۂ قاضی فریاد رس مجوی و آنکے خبر از خرجش نداری؟ قاضی حکم را بہ مثقال مے فروشد و رشوہ را

بہ قنطار می گیرد۔ وحکمش یک جو نمی ارزد۔ اگر جدول قرآن از طلا نمی بود نمی کشود۔ از ہمہ گذشتہ کسانیکہ پول پدرت را از میان بردہ اند۔ مپندار کہ بحکم حاکم بتو پس دہندنہ نہ۔ تو بمیری۔ کہ بہ حلق حاکم می ریزند تا بہ حلق تو فرو نرود۔

من:۔ بابا علی محمدؐ! پس چہ کنم؟ از فال گیر ورمال فائدہ ہست یا نہ؟

علی محمدؐ:۔ باز فال گیر ورمال از قاضی خیلے بہتر است از وقتیکہ من در این کاروان سرا ہستم۔ خیلے چیزہا از ایشان شنیدہ ام بازرگانان بار ہا پول گم کردہ وبواسطہ آنہا جستہ اند۔ بلے مالیکہ رفت وپیدا نشد آن بود کہ ترکمانان بردند۔ ہیہات! ہیہات! آن واقعہ عجیب وغریب بود۔ چہ بلاہا کہ بسر ما آورد۔ پدر سوختگان بسیارے بودند کہ نرا ہم دستیار ترکمانان می گفتند۔ از ہمہ غریب تو اینکہ پائے تو درمیان بود۔ وبنام تو در راہمن باز گردانیدند وآں ہمہ غوغا برپا شد۔ (خدا رحم کرد۔ کہ علی محمدؐ نیم کور بود۔ وتاثیرے کہ حرفہائے او در رنگ وروی من میکرد نمی دید۔ وگرنہ فسق من بر روئے دائرہ می افتاد)۔

خلاصہ سخن بریں قرار یافت کہ بفرستد وماہر ترین طاس گیرانہائے اصفہان را بخواہد۔ تا میراث پدرم را بیابد۔ می گفت کہ این طاس گردان آدمی است۔ اگر یک ذرۂ طلا بیست گز زیر زمین بلکہ درچاہ مشہور کاشان ہم باشد فوری درمیاآورد۔

شادان بلگرامی

گفتار پنجاہم
تدبیر حاجی بابا برائے یافتن پول پدر و چگونگی حال طاس گردان

روز دیگر بعد از نماز صبح مردکے داخل شد۔ دانستم که طاس گردان است کوز پشت بغایت سر بزرگ۔ چشمانش آتشیں و چناں تند و تیز که گفتیم۔ بیک نگاه هرچه هستم خواهد دانست۔ تاج کلاہے با عمامۂ کوچک بر سر موہائے قلندروار بر شانه ریخته ریشش پہن و مایه ہیئت و مہابت۔ چشمان تیزش (که خواه ساخته و خواه راستین) با حرکات پے در پے می درخشید۔ معلوم می شد که آں جانور نه از قبیل آدمیاں۔ بلکه نوعے از شیاطین و جنیان است۔

مرا بباد سوال کشید۔ اکثر وقائع عمر۔ لا سیما وقائع بعد از عودتم را با صفهان پرسید۔ و دانست که دوست حقیقی پدرم که بوده و بکه گمانم می رود۔ خلاصه مانند حکیمے که از بیمار کیفیت درد و مشکل فهمش را استنباط کند۔ همه را از من استمزاج کرد۔

ہمیں که تمام گفتنها یم را بذہن سپرد جائے را که اکثر اوقات پدرم می نشست پرسید۔ اتفاقاً مادرم بحمام رفته بود۔ من اورا باندرون بردم۔ و بکام دل همه جا را او دید۔ التماس کرد۔ که اورا تنها بحال خود گذارم۔ تا از راه و چاه و کار خبردار گردد۔ و بتدبیر آں پردازد۔ چهار یک ساعت تمام آنجا ماند و چوں بیروں آمد۔ گفت که یاران عزیز و همرا دوه کنندگانت را جمع کن۔ بعد از اں من آمده کار خود را

می بینم۔

بے آنکہ ازایں مسئلہ سخنے بہ مادر گویم۔ ازوے خواستم تا یاران پدرامرا بنا ہار طلبد۔ من ہم آخوند و دربان کاروان سرا و متعلقان زن اوّل و خالوی خود کسانیکہ بخانۂ مارا ہے داشتند۔ ہمہ را طلبیدم بے خلف وعد ہمہ آمدند۔ بعد از نہار سر مسئلہ را کشودم۔ کہ طاس گردان آوردہ ام۔ تا جا و چند وچوں پول پدرم را کہ ہمہ می دانند بودہ است بفہمند با ایں سخن بسیمائے ہمہ حاضرین نگاہ می کردم۔ شاید علامتے کہ پدرم دوا بخشد بتوانم دریافت۔ اما ہمہ را مستعد یاری بجود بے غرض دیدم۔

عاقبت درویش تیز نگاہ بہ ہمراہی شاگردے کہ پارۂ چیز ہا در دستمال باخود داشت۔ بیامد۔ زنان روئے پوشیدند۔ و درویش دست بکار شد۔

اوّل ہمہ حاضرین را از نظر گذرانید۔ اما بر روئے آخوند بیشتر نگریست۔ آخوند تاب آں ہمہ نگاہ تیز نگاہ را نیاوردہ۔ در زیر لب (لا الٰہ الا اللہ۔ اللّٰھم وقنی شر من لا یخاف منک) خواندہ و باطراف خود دمید۔ و دست بر شانہا مالید۔ چنانچہ گفتی شیاطین را می گریزانید مرحوم قدرے بدو خندیدند۔ تا خندہ ہیچ یک را بریش نگرفت۔

پس تیز نگاہ شاگرد خود را پیش خواند و از دستمال طاس مسین بیروں آورد۔ و بر اطراف او آیاتے مناسب دزدی و مال یتیم نوشت از قبیل (السارق والسارقۃ فاقطعوا ایدیھما۔ فلا تقربوا مال الیتیم) ایں مرد کم حرف می زد۔ ہمیں قدر گفت (ان اللہ عالم الغیب والشہادۃ و یعلم ما فی الصدور و خائنۃ الاعین) و طاس را بر زمین نہاد و قدرے عزائم مناسب بخواند۔

آں گاہ روئے بحاضرین نمود۔ کہ ایں طاس ما را بجائیکہ پول مرحوم کربلائے حسن بودہ یا ہست خواہد برد۔

پارۂ باسستی اعتقاد۔ پارۂ با اعتقاد کامل بر روئے اونگران و چوبے
ازگل ذکہ باطراف آں پارۂ اشکال کشیدہ بود) در دست ہنا کرد
بہ طاس زدن۔ پس حملہ بہ طاس آورد۔ و اورا با دست حرکت داد کہ بہ بینم
کجا می رود۔ چیزے در دم ایں طاس بند نمی شود۔ راہش را کسے نمی تواند بست۔
بزور خواہد رفت۔ انشاء اللہ ۔ ما شاء اللہ ! اے طاس ! مال را پیدا کن
و دزد را رسوا کن۔

بہمراہی او رفتیم تا طاس را پدر را اندرون رسانید۔ در را بز دیم بعد از مشورت
بکشودند۔ جمعے کثیر زناں بودند۔ پارۂ روی بستہ پارہ نیم باز۔ ہمہ بہ معجزۂ
طاس بے شکیب۔

زناں را امر کرد تا از سر راہ طاس واپس روند۔ رہبر مرا چیزے نتوالست
باز داشت طاس را بہ کنجے کہ روزنۂ اطاق بدانجا مشرف بود براند۔

زینکہ میدانستم مادر من است بارہا جلو طاس را بگرفت۔ تا اینکہ
تیز نگاہ بانگاہ تیز و آواز تند اورا واپس راند۔ کہ مگر کوری کہ نمے بینی کہ
ما کار خدائی مے کنیم ؟ خواہ مخلوق بخواہد خواہ نخواہد خالق کار خود را
خواہد کرد۔

عاقبت طاس بہ کنجے رسید (کہ معلوم بود خاکش تازہ کندہ شدہ است)
و بایستاد۔

طاس گردان آستین بالا زدہ کہ بنام ایزد اکنوں ہمہ خواہند دید کہ
چہ خواہم کرد۔ زمین را بشگافت۔ نیمہ کوزۂ بیروں آمد و معلوم بود کہ پہلوئے
آں نیمہ کوزہ۔ کوزہ دیگر بودہ است۔ گفت پول اینجا بودہ است۔ اما حالا
اینجا نیست۔ پس طاس را برداشت و بنواخت کہ جان من طاس!
عمری طاس!

ہمہ متعجب بودند نگراں۔ گفتند۔ العجب ثم العجب ! زہے معجزہ!
زہے کرامت ! غوزک را۔ مردے خارق العادۃ و از قبیل معجزہ و
کرامت شمردند۔ تنہا دربان کاروان سرا کہ ازیں کارہا بسیار

دیده بود- وحدت ذهنی داشت- از آں میانه گفت که دزد کو؟ آنچه نمودی شکارگاه است- شکار کجاست؟ ما را شکار می باید- یا دزد یا پول- یا پول بے دزد- این است آنچه ما را لازم است-

درویش گفت نه رفیق آهسته باش زودی از گناه به گناهگار مپیچ- ما درمان همه دردها را می دانیم- هر چیزے را مقامے و هر کارے را هنگامے است-

پس نگاهے تند بحضار کرد- که امید دارم همه شما را از شبه بیروں آرم- تکلیفے می کنم قبول فرمائید- عمل خیلے ساده و آسان است-

همه گفتند بچشم- و من از درویش خواستم تا عمل را بجائے آرد- باز از شاگرد خود چنته خواست و کیسه بیروں آورد- که این کیسه پُر از برنج کهنه است- هر کس را مشتے از آں بر دهاں می ریزم بجود و بجاید و ببلعد- هر که نتواند- ملتفت باشد که پائے شیطان درمیان است-

پس ما را قطار کرد- و بردیف مشتے از برنج بر دهان هر کس ریخت- همه بنائے جویدن گذاشتند- چوں من مدعی بودم مراستثنا داشت مادرم نیز خود را شریک من قلم داده خواست معاف باشد- قبول نه کرد- که ما بیکه می جوئیم از آں پسر تواست نه از آن تو- اگر به سرت شوهرت بود چه مضائقه- اما چوں شوهرت نیست تو را هم باید آزمود-

مادرم این با ترش روئی پذیرفت و برنج را در دهان گرفت اروارهائے همه بجنبش افتاد- پارهٔ این آزمون را بازیچه شمردند و برخے برنج را مستحیل المضغ می گفتند- یعنی جاویدنش ممکن نیست هر که می جاوید- وے خائید دهان را بدرویش مے نمود-

همه بے گناهی خود را اثبات مے نمودند- مگر آخوند و مادرم- آخوند

باخنده مجازی و ترس حقیقی دہان را بسته۔ برنج را در دہان مے
گردانید۔ عاقبت باشکایت فریاد کرد۔ کہ این چه لجن بود۔ بدہان
من انداختید؟ این دانه باب دندان من نیست" برنج ہا را بریخت۔
مادرم نیز از سختی برنج شکایت کنان ہمین کرد۔ ہمه خاموش شدیم۔
راه شبه از ہر سو گشود۔ ازین واقعه موجب شبه در حق مادرم شایم۔
پیره زنے فغان برداشت۔ که" این بازیچهائے کودکان چیست؟
ہیچ کس دیده کسے با مادر و استادش این نوع گستاخی و بے ادبی کند؟
تف بر شما! بردیم پے کار خود مان شاید دزد خودش است۔

درویش گفت:۔"ما نگر دیوانه ایم یا خر۔ که این طور حرف می زنید؟
در این گوشه پول بوده است یا نه؟ در عالم دزد ہست یا نه؟ آخوند
و مادرم را بنمود که" ایشان آنچه دیگران کردند نکردند (شاید به ہستی
پیر ہستند و تجربه نے آیند) کسے نے گوید که دزد ندپس نگاہے کاشفانه
بدیشان نمود که" ایشان خود مے دانند که طاس گردان مشہور را که
ہزار فن مے گویند۔ داو برادر کوچک دب اکبر و یار غار زحل لقب
داشت۔ و آنچه را کسے نیت مے کرد یا کرده بود۔ ہمه را مے دانست (
او گفته است۔ که برائے شناختن مجرم از معصوم۔ عملے بہتر از عمل
برنج نیست۔"

حالا رفیقان۔ مے بینم که ہیچیک از شما شیرافگن نیستند۔ شما را ترسانیدن
کارے ندارد۔

اگر در این ہنر من شکے دارید۔ تکلیفے دیگر خیلے ساده تر و
آسان تر مے کنم۔ که بکسے ضرر نرساند و کسے را دزد قلم ندہد۔ مثل
سحر برادہان کار مے کند۔ و دزد را بپائے خود میاورد۔ از مشغول
ذمگی و مال مردم۔ خوردن فارغ مے سازد۔ و ہمه اینہا از روئے
اختیار و رضا مے شود۔ این تکلف خاک ریزی بطاس است در این
گوشه طاس را مے گذارم و امشب چنان بشدت و سختی عزائم میخوانم۔

کہ بیاری خدا حاجی بمراد خود می رسد۔ یعنی پولیکہ بردہ اند بجائش می آورند۔ فردا ہر کہ مے خواہد بہ بیند۔ بیاید۔ اگر اثرے و آثارے ندید ندیٔ یک مثقال موئے ریش من بگرد۔"

پس طاس را در گوشہ در زیر تلے از خاک نہفت و مردم در اطراف او جمع شدہ ہر یک از کار او سخنے مے گفتند۔ پارۂ مرا مانند درویش از ارواح خبیثہ و تابع سوء ظن مے شمردند پارۂ این گمان را درحق مادر و آخوندم مے بردند۔ بعد ازاں ہمہ از ہم پاشیدند و بیشتر و عارہ رجعت فردا و تماشائے طاس نہفتہ نمودند۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و یکم
میسر شدن مراد طاس گردان و خیال حاجی بابا بعد از یافتن پول

از شما چه پنهان! من از پیدا شدن گم شده۔ مایوس و نومید بودم۔ اخبار غیبی طاس گردان ہمیں قدر فائده داد۔ که دانستم که در خانه پدرم حقیقت پول بوده است۔ و گمان بدی در حق مادر و آخوندم حاصل آمد۔ پیش از آں امید نداشتم۔ که کارے بکند۔ ولیکن فردا دربان کاروان سرا و جمعے از دیروزیاں باز آمدند اما آخوند پیدا نشد۔ و مادرم نیز به بهانهٔ عبادت یکے از دوستاں غائب گردید۔ ما با جمعیت بگنج طاس نهفته رفیتم۔ درویش عزائمی چند با چهامت بخواند۔ و با حرفے خاص رمز آمیز پیش رفت که به بینیم و بشب جنیاں و پریاں کارے کرده اند یا نه"۔

بنام خدا زمین را بشگافت۔ سنگے بزرگ نمودار و در زیر سنگ بشادی دل من و بحیرت بینندگاں۔ کیسهٔ بزرگی آشکار گردید۔

فریاد برآورد که "ہے جانم ای ہے آفرین بر پریے و بر جنے"! کیسه را برداشت۔ تا به بینید" درویش تیز نگاه موئے ریش در گرد نمیگذارد" و بدست من نهاد۔ که برو شکر خدا کن به دست من افتادی۔ حق سعی مرا فراموش مکن"۔

همه بر دور من ریختند تا از کیسه چه برآید۔ من به امید طلا گشودم نقره در آمد۔ زنگ غم رنگ چهره ام را تار و دلم را تیره ساخت

پانصد ریال در کیسه بود پنجاه عددش را لیاز چشمان درویش تیز نگاه کردم۔ که "بگیر! خانه آبادان! اگر بیشتر مے بود۔ بیشتر مے دادم با اینکه این ده یک نهادهٔ پدرم نیست۔ امّا از خانهٔ آبادان! بسیار بسیار ممنون و متشکرم"۔

درویش۔ از حرکت من خوشنود یا ساتین پدرود نمود۔ دربان کاروانسرا بماند۔ و روئے بمن کرد که "راستی امروز سحر کردیم۔ من بتو نگفتم۔ که این درویش خیلے نفش است؟ مرد که اعجاز دارد۔

گفتم:۔ آرے هرگز مرا با وایں امید نبود۔

چون چشم بنقود افتاد۔ رگ طمعم بحرکت آمد۔ بعلی محمد گفتم:۔ "باید کار ها را برافعه کشائید۔ همیں طور که پانصد بدستم رسید۔ باقی نیز بدستم خواهد آمد۔ تو نیز شهادت میدهی۔ که ایں اقل قلیل ارث کربلائے حسن است"۔

علی محمد گفت:۔ "رفیق! آنچه بدستت افتاد غنیمت شمار"۔

آمدیم بر سر قاضی:۔ اولاً یقین را باید بدهی خشک بخری۔ آں هم بدستت آید یا نیاید۔ یقین بداں که بعد از مخارج خواهند گفت برو بدصلح کنید۔ سر مردم را بدر دنیا و رید" وانگهے مگر نشنیده که "همه کس را دنداں بترشی کند شود۔ مگر قاضی را که بشیرینی کند گردد"۔

بعد از استخاره و استشاره قرار بر شنیدن نصیحت علی محمد دادم چه مدعی۔ مادر و آخوندم بودند۔ و در تعاقب آں احتمال داشت که مبالغے دشمن بهم رسانم۔ و در آخر مورد طعن و لعن همه گردم۔

بناصح خود گفتم: "هرچه در اصفهان دارم مے فروشم دباین نیت که دیگر بدینجا برنگردم؛ مگر اینکه وقت و حال خیلے مساعد باشد اصفهان دیگر مرا نخواهد دید۔ مگر با قوت و قدرت"۔

من این سخناں را با حدت و خشم میگفتم۔ و خبر نداشتم که طالع چگونه برائے بجان آوردن آرزویم مے کوشد۔

علی محمد:۔ نیتم را پسندید۔ چه پسرے داشت ولاکے و بهتر و بازواج تر

اندکان ماجائے برائے اونبود۔ تکلیف خریدن دکانم کرد۔ وباستصواب اہل خبرہ۔ دکان واسباب دکان را باو فروختم۔

در باب خانہ چوں خواستم نام نیکی بگذارم دو خیلے ہم لازم داشتم لہذا تمسکش را نگاه داشتم۔ وخانہ را با سبابش بمادر سپردم۔

چوں دکان را از علی محمدؐ کہ او نیز مانند پدرم اندوختہ داشت گرفتم ہمہ کس مے داند۔ کہ باآں پول بہ انرآں دکان از حیثیت جاء دکان خریدن ممکن نبود۔

ہمہ باہم صد تومان شد۔ بطلا بدل کردم۔ تا سنگینی نکند۔

قدرے را برخت ولباس خرچ کردم۔ استرے خریدم نہ اسپ بجہت اینکہ از طریقت شمشیر بندان سیر شدہ بودم۔ بعد از ہمہ زحمات درآں راہ وبعد از قضیۂ قم۔ طریقت خرسواراں را ترجیح مے دادم کہ اسب شمشیر طپانچہ۔ تفنگ۔ دیگر بکارم نمے خورد۔ کلاہ را نمے شکنم زلف را مے تراشم بجائے شال باجوز وگرہ۔ شال شل وول بستہ وعمامے گذارم۔ بجائے قبائے کمرچین قبائے بغلے میپوشم۔ (تا خلائق ہمہ دانند کہ مومن شدہ ام) بعوض طپانچہ۔ لولۂ کاغذ بر کمر مے زنم۔ بجائے پالسقہ قرآن حمائل می اندازم۔ بجائے ارسی۔ کفش بے پاشنہ بپا میکنم۔ بجائے لوطی۔ اجلافی وقشنگی۔ ژولیدہ۔ کوریدہ خمیدہ قد۔ دیدہ بر زمین۔ دست بر شال۔ بے جوارب۔ پا برزمین کشاں۔ در رفتار بے تبختر می شوم چشم مردم ہمہ بظاہر است۔ ظاہر خود را میآرایم۔ آں وقت اگر ہر نامربوطے ہم بگویم۔ بجائے مربوط بخرج میرود۔ علی الخصوص از دہن مردے مرتاض نما۔ ریاخو با دستار وشال بزرگ وبا آہ ونالہ وذکر سبحان اللہ بیروں آید۔ اگر احیانا در مقابل مردے دانا افتم۔ باسکوت خود را عالم قلم مے دہم۔

چو در بستہ باشد چہ داند کسے
کہ جوہر فروش است یا پیلہ ور

وانگہے خواندن مے توانم۔ در بہایۂ مواظبت در اندک مدت نوشتن

ہم مے آموزم۔ بنائے قرآن نوشتن مے گذارم۔ و بدیں سبب شہرت می اندوزم۔
بارے بدیں تفکر بودم۔ تا اینکہ وقت سفر رسید۔ ہمہ بگوشم می گفتند۔
از تاثیرے کہ در دلِ میرزا ابوالقاسم قمی کردہ استفادہ و استفاضہ کن۔ کہ
از ہمہ کس بہتر درایں عالم و آں بکارت مے خورد۔ او قابل ایں است۔ کہ تورا
بہ یکے از مجتہدین سفارش کند۔ تا محرر یا نوکرش باشی و راہ و چاہ ملائی را نیک
بیاموزی۔" و اینکہ بعد از رہائی از بست چوں زود از او جُدا شدہ بودم۔
در دیدنش بر من قرض بلکہ فرض بود۔ گفتم کہ ہدیہ خوبی ببرم۔ تا نگوید
فراموشم کردہ۔

بعد از خیلے اندیشہ۔ رائم بخریدن جانماز سے قرار گرفت۔ خریدم در حقیقت
در راہ و پردے قاطر۔ زیبہ انداز خوبی بود۔

ہمیں سیج سفر ساز شد۔ ظاہر ملائی از سر کہ ہفت سالہ ترش تربستن القاب را
برخود بوقت مرہون گذاشتم۔ چہ لقب حاجی گری مادر زادی۔ لقد آ کفایتم میکرد۔
یک کار باقی ماندہ بود۔ ادائے وجہ کفن و دفن پدر۔ راستی تصور کردم کہ
"با آں نہیب و غارت خویشاں ایں خرج سخت دشوار است بارہا در دلم آمد
کہ بے خبر از اصفہان بروم۔ و ایں بار را بدوش مادر و آخوند اندازم۔ اما حسن
نیت و پاک دلی نگذاشت۔ گفتم با ایں حرکت البتہ موجب دشنام پدر سوختگی
اصفہانیاں مے شوم۔ کہ بد دشنامے است۔" بنا بر ایں بے تاب بہ نزد ملائے
دگر یہ کن۔ مردہ شو۔ گورکن رفتہ مزد ہمہ را دادم۔ و از ہمہ حلیت طلبیدم

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و دوم

وداع حاجی بابا مادر خود را و محررشدنش به خدمت یکے از ملایان

مادر را بے دلواپسی وداع کردم۔ آں ہم گویا چنداں دل نگران نماند۔ چہ او در خیال خود بود۔ و من در خیال خود۔ از خدا می خواستیم کہ بکار یک دیگر مداخلہ نداشتہ باشیم۔

بامدادے سوار بر استر تا یک نیزۂ آفتاب بلند شود۔ مبالغے راہ قم را پیمودہ بودم۔ دلم بسیارے خواست۔ کہ قدرے در راہ لنگ کنم۔ بخصوص در کاشان اما از ترس تضییع وقت بہ بیہودگی روز نہم۔ بار دویم باز گنبد معصومۂ قم دیدارے تازہ کردم۔

قاطر را در کاروان سرا بستم۔ و پس از وارسی بکلاہ و بوش پیشکشی را در زیر بغل ورو بخانۂ مجتہد نہادم در خانۂ مجتہد باز بود۔ و مانند در خانۂ سائر بزرگان۔ کہ دربان و حاجب نداشت۔ ہر کس میخواست می آمد۔ و ہر کہ مے خواست مے رفت۔ جا نماز را در دو کفش کن نہادہ۔ و بہ اطاقے کہ مجتہد در گوشہ اش خزیدہ بود داخل شدم۔

فی الفور بشناخت تازہ نمودم۔ با اعزاز و اکرام در زیر دست خود نشاند۔ و از شدت میلے کہ بکیفیت کار و بارم داشت بہ تفصیل استعلام و پرسش حالم نمود۔ من ہم بہ تقریر و تطویر جوابے دادم و از استخلاصم در سایۂ او اظہار امتنان کردم۔ گفتم:۔

اکنوں دلم از ہمہ راہ سیر شدہ - وطریقۂ عباد وزہاد پیشہ گرفتن - واز امور دنیوی با عمال اخروی پرداختن - ودر سلک علما عمر گذرانیدن می خواہم اگر بوساطت سرکار جائے معین شود کہ بقیۂ عمر را در خدمت شرع شریف بسر برم - اجر ایں مسئول عند اللہ وعند الرسول ضائع نخواہد ماند"

مجتہد قدرے بتامل فرو رفت - پس ازآں گفت - کہ" امروز صبح از ملا نادان - کہ یکے از علمائے مشہور طہران است - کاغذے بمن رسید - آدمی لازم دارد - کہ ہم محرر او باشد و ہم نوکر - یعنے ہم سواد داشتہ باشد - وہم کاردان - امر درس و تربیت و ترقیش را ہم متعہد است"

از استماع ایں نوید دلم طپیدن آغاز کردیم - کہ منتہائے آرزویم ہمیں بود باخود گفتم " بگذار دستم بگوشۂ دامان ملائی بند شود - بعد از آنکہ سوار خر خود شدم میدانم چہ مے شود"

بے ہیچ تردد - اظہار شکرانہ والتماس ہمت نمودم - بادست خود سفارش نامۂ نوشت - و مہر کرد - و بدستم داد - کہ" زود بہ طہران برو کہ مبادا تا تو برسی دیگرے ایں لقمہ را ربودہ باشد - ملا نادان عماد الاسلام است و پہلویش خیلے چرب"

شادمان دستش بوسیدم - و با شکر گذاری گفتم " اکنوں التماس دیگر دارم - وآں ملخے برسم نیاز آوردہ ام - کہ در ہنگام نماز بر روئے آں از گوشۂ خاطر عالی محو نشوم"

گفت " حاجی خانہ آبادان - ہمیں قدر کہ مارا فراموش نکردی بس است - احتیاج بایں زحمتہا نبود - اگر رضایت مرا میخواہی امر بمعروف ونہی از منکر را از دست مدہ - علما را دوست بدار عرفا را خوار شمار - بیش ازیں از تو نمے خواہم -

پس اذن خواستہ بکاروان سرا رفتم - و بے آنکہ بزیارت حرم یا ملاقات

دوستان روم-سوار شده درہماں شب بہ (پل دلاک) و از آنجا بہ (طہران) رفتم-

شام گاہے بطہران رسیدم و برائے ندیدن قبر زینب از دروازۂ قزوین داخل شدم-بہمین اقبال دربانان مرا نشناختند- و مانند سائر اوقات ماموریم- بسلام نہ ایستادند- در حقیقت نسیقی را در لباس آخوندی دیدن بے تماشا نیست- از میدان و بازارے کہ وقتے بجز صورت دیگر در آنجا جلوہ گرنے بود- بے آنکہ کسے بصورت مبارکم ملتفت شود بگذشتم راہ خانۂ ملانادان را پرسیدم بیش از آں مشہور بود- کہ کسے نشناسد شب را در ہمسائیگیش درکاروان سرائے ماندم- و برائے تہیہ حضور صبح را بحمام رفتہ- دست و پا و ریش را حنا بستہ- رختے عوض کردہ بدرخانہ اش رفتم-

خانۂ ملانادان در پشت مسجد شاہ- نزدیک خانۂ زنبورکچی باشی و مانند ہ در سرائے مثال رفتہ بود- و آب زدہ-

دہلیز و حیاطش سنگ فرش- اطاقہا نہ پر محتشمانہ و نہ پر فقیرانہ فرش گسترد-

در تالار روبروئے حوض- آخوندی نشستہ بود- پژمردہ رخسار بیمار دار پنداشتم کہ ملانادان است- امّا چوں نوکران گفتند- کہ" آقا در اندرون است- حالا بیروں مے آید- دانستم نہ آنست-

داخل تالار شدم و برائے اینکہ با آخوندی برتری نشان نشان دہم بہ نشستم در صحبت باز شد- من با دو کلمہ دانستم- کہ آخوند از وابستگان ملانادان است- امّا آخوند بسیار کوشید کہ بداند- امن کیستم نتوانست- سوالہائے عجیب و غریب و موجب حیرت درمیان واقع شد-

آخوند:- گویا شما تازہ بطہران آمدہ آید؟

من:- بلے جناب-

آخوند:- البتہ اینجا خیلے وقت نخواہید ماند؟

من :- خدا مے داند۔
آخوند:- طہران جائے خوش گذرانی است چنین نیست؟
من :- چنیں شنیدہ ام۔
آخوند:- اما در طہران تنہا بہ آدم بد مے گذرد۔
من :- ہمہ جا ہمیں طور است۔
آخوند:- اگر خدمتے بہ بندہ دارید حاضرم۔
من :- خیر لطف شما زیاد۔ خود آقا را مے خواہم بہ بینیم۔
آخوند:- چہ آقا چہ من۔ تفاوتے نکند۔ حمد خدا دست شکستہ نیستم۔ بانخواہ
شما بہر طور۔ بہر بہا کہ بخواہید ممکن است۔
من :- بندہ تاجر نیستم۔
آخوند:- تاجر بودن لازم ندارد۔ ہمیں قدر کہ مردے ہستید۔ غریب
و راہ و چاہ را نمے دانید۔ خدمت کردن بشما بر ما فرض است مگر غرض وقت
گذرانی است؟ خواہ یک سالہ۔ خواہ یک ماہ یا برائے یک ہفتہ و یک ساعت
ہم باشد۔
ازیں سخن یک زدہ شدم۔ چہ خیلے گوشہ دار بنظرم آمد و دست و پائے
می زدم۔ کہ بگویم (دور شو بیابانی) تا گاہ سر و کلہ ملا نادان پدیدار شد۔
ملا نادان مردے بود۔ پا بہل۔ خوش اندام تازہ رو۔ ریشش از شدت
حنا و رنگ بغایت سیاہ مثل پر پرستو شانہ زدہ چشمانش سرمہ کشیدہ۔
عمامہ بزرگ با پیچش غریب بر سر۔ عبائے شوشتری لطیف در بر۔ قالب و قوارہ
اش قابل توپچیگری و فراشی۔ اما بعد از گفتگو۔ از فصاحت بیان و نرمی سخنانش
معلوم شد کہ درشتی و تندی توکر با بان رانداز د۔
بجا لاکی برخاستم۔ و کاغذ مجتہد را بدستش دادہ بایستادم۔ نگاہے بعنوان
کاغذ کرد۔ و نگاہے بصورت من تا مناسبت رسول و مراسلہ را دریابد۔
چوں نامہ را بخواند۔ چہرہ اش شگفت و گفت "خوش آمدی در سرکار آقا
چہ مے کردند؟ انشاء اللہ مکروہے نداشتند"؟

من ہم بے تکلف گفتم :- الحمدللہ صحیح و سالم بودند۔ سلام بسیار رسانیدہ اند۔"

نامہ را با دقت تمام مطالعہ فرمود۔ اما از مضمونش چیزے نگشود۔ بعد از اں عذر غلیان نیاوردن خواست۔ کہ چوں من خود غلیان نمی کشم و غدغن کردہ ام کہ بمہمان ہم ندہند۔ تکلیف ما اہل شرع این است کہ از آنچہ شائبہ نہی و منع رود۔ کف نفس نمائیم۔ اگرچہ در حرمت غلیان نص صریحی نیست۔ و از مسکرات بودنش ہم مشکوک است و در نزد اہل تسنن و تشیع ہر دو استعمال آں خیلے متداول است۔ اما چوں احیاناً کیفیتے خمار وارد مے دہد و باعث نوعے دوار مے شود۔ لہذا احوط اجتناب از آں است۔

پس از صوم و صلوٰۃ و از سائر عبادات و طاعات خود در سخن گشود۔ و من با خود مے گفتم کہ "لقمہ کہ مجتہد قم گفتہ بود۔ چنداں ہم چرب نباید باشد" صورت بیان و عیان او را قیاس کناں دانستم کہ سادگی بیرونش با تکلفات درونش منافی نباید باشد۔ اما تر و تازگی صورتش را با آنچہ گفتہ بود موازنہ کردم۔ گفتم آقا نباید چنداں پابند قوانین پرہیزگاری خود ہم باشند۔ البتہ راہ تاویل شرعی را خود نیکو مے توانند جست۔ و با این ظاہر سازی در معنے۔ باید خیلے نفش باشد۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و سوم

تدبیر ملّا نادان در اندوختن پول

آخوند از اطاق بیرون رفت۔ وہمین کہ ملّا نادان مرا با خود تنہا دید، کاغذ مجتہد قم را از جیب بر آورد کہ "بموجب این سفارش نامہ تو را در نزد خود نگاہ مے دارم۔" از حال و کیفیتم سوالے چند نمود۔ و از جوابہایم خیلے حظ کرد۔

پس سر مسئلہ را باین طور کشود کہ "ما مدتے بود، مانند توئی را مے جستیم۔ اما نمے یافتیم۔ این آخوند کہ حالا از اطاق بیرون رفت معاون و دستیار من است۔ اما بسیار ناپاک است۔ آدمی دلم میخواہد کہ مال مرا مثل مال خود بداند۔ و با لقمۂ نانے کہ مے خورد قناعت کند۔ و زیاد طلب نباشد۔"

چون غرض من (چنانچہ بہ مجتہد قم گفتہ بودم) با زہد و پارسائی و در زیر دست علماء ماندن بود، تا برجائے پا برجا شوم۔ جواب دادم "سرکار آقا من آدمی جہان گشتہ و جہان دیدہ ام۔ تکلیف خود را میدانم و ان شاء اللہ مرا در خدمت خود آدمی راست کار و درست رفتار بدنخواہ فرمان بردار خواہید دید۔"

گفت: "تو ہم آسودہ باش۔ کہ در خانۂ من سعادت دارین نصیب تو خواہد شد۔

اوّلاً بدانکہ من عماد الاسلام و قدوۃ الانام، نخبۂ ملت حنیف شرع شریف، انموذج دین احمدی و ملت محمّدیم۔ اجتہادم ہمہ

جاری و فتاوی و احکام بهمه سارے است۔ شاربین خمر را حد
مے زنم زانیان محصنه را رجم مے کنم۔ در امر معروف و نهی از منکر
و تالیف قلوب و وعظ و خطابت وحید و فریدم۔ حامی بیضهٔ اسلام
و رہنمائے خواص و عوامم۔ آیت صائم النهار یعنے قائم اللیل ام غسل
و وضویم عبرةً للناظرین و صوم و صلواتم اُسوةٌ للسائرین است۔ و
بحکم اجتهاد خود۔ از استعمال آلات و اوانی مفضض و مطلا محترزم
و از اکتسائے کسوهٔ اقمشه و حریر مجتنب۔ و مواظب تعبد۔ و ملتزم
نهی ہم از غلیان و افیه متنفرم۔ بازئے نرد و گنجیفه و شطرنج و سائر
ملاعب و ملاہے را منکر۔ چه این گونه مناہے و مکاره مضر آداب
دیانت و مشتغل اوقات طاعت و عبادت است۔ پارهٔ اجامره و
اوباش و رنود در باب تخفیف تکالیف روزه از قبیل تجویز غلیان کشیدن
و سطلگی خائیدن از من استفتا نمودند۔ اما بجز جواب "لا" چیزے
نشنودند۔ سرشان را با عصائے لا شکستم۔ که روزه خوردن (دور از جناب)
گه خوردن است و باید روزه را گرفت۔ و نماز را کرد۔ تا چشمشان کور شود۔
اگر شارع مقدس حکم فرموده بود۔ که مدت افطار یک هفته باید باشد۔
ہر آئینه اولین روزه گیر و آخرین روزه گشا من بودم۔ حاشا و کلا۔ اگر دہان به
"لا و لعل" مے کشودم۔

اگرچه این قدر شدت در پرہیزگاری بمذاق من گوارا نمے نمود۔ اما باز از
استحسان از ظاہری دریغ نداشتم۔ و بمناسبت مقام اظهار استغرابی مے نمودم۔
که خیلے حظ میکرد۔

از انشاء استحسان و استغراب من سرگرم۔ شروع بسخنان آشنا کرد۔
که پارسائی من به بین تا بچه حد است۔ که از زن گرفتن اجتناب کردم۔
و کمال نفس من در این باب از درجهٔ کمال نفس حضرت
ختمی مآب گذشته است۔ که آنجناب در تعدد زوجات از حضرت
سلیمان گذشت۔ و من در ترک تزوج از عیسیٰ در گذشتم۔ که یکے ہم ندارم۔

دریں خصوص بحدیث شریف (خیر امتی بعدی رجل خطب)
عمل کرده ام اگرچه سنت نکاح بجا نیاورده ام۔ اما از ثواب ایں سنت
محروم نیستم دیگراں را بمناکحت و مزاوجت مے رسانم و تو را مے خواہم
دریں ثواب شریک سازم۔
اگرچه در کشت زار ایں ہنر از کشاورزان چغندر و گزر ہم کم سررشته تر
بودم۔ اما باز سخنانش را تصدیق کناں روئے رضا نمودم۔ واو دنباله سخن را
بدیں نوع کشید۔

درمیان خود ماں باشد۔ ملاباشی مرد که خیلے خرے است۔ از
وظائف اسلام بقدر یک فرنگی ہم خبر ندارد۔ تا چه رسد بقلع و قمع
ایں گونه مواد مُهم و در ہم؟ بندهٔ شما ملا نادان منافع عوام را با قوانین و
اساس شرع مطابق و موافق کرده بقوت تتبع احادیث و اخبار
اجتهادے نمودم۔ که بے ضرر و اضرار منافع عرف با قوانین شرع جمع
آیند۔ مے دانید که در مذہب شیعه اثنی عشر متعه (یعنی نکاح موقت)
بهر قدر مدت که باشد جائز است۔ در نزد ملا باشی زمزمه کردم که
"در شریعت سمحه سهله ما چرا باید با تجویز متعه۔ از عهدهٔ پیشگیری ایں
فسق و فجور بر نیاییم؟ چارهٔ ایں درد آسان و مرد میدان ایں چاره
ملا نادان است۔

ملا باشی کہ در ہر کار خر حساب است۔ و در حساب کار خود خیلے روباہ است۔ تکلیف ناپسندید۔ چہ خیر خود را در آں دید

۔راہ ایں شریعہ را
دست اجتہاد من گشاد۔ و ایں فکر از خیال بکر من زاد۔ و ملا باشی ہیچ بہرہ از آں بمن نداد۔ و ایں تدبیر، ہم باسم او بقلم رفت من ہم۔ رغماً لانفہ۔ قصد آں کردہ ام۔ کہ زمام حل و عقد ایں کارخانہ ابداع را بہ نفسہ در دست گیرم و خدمتے خاص بعام کنم ولے زنہار ایں راز السر بستہ دا۔ کہ ملا باشی بوئے برد۔ آنچہ از دستش بر آید فرو نمی گذارد۔ شاید عاقبت ما را اخراج بلد کند۔

ملا نادان مشغول ایں سخناں۔ و من سراپائے او را نگران باخود می گفتم۔ "آیا ایں گونہ آدمے تواند۔ عماد الاسلام شود؟ مجتہد کذائی قم درحق ایں یار و آں چیز ہائیکہ گفت۔ آیا راست است؟" امّا چوں در جادۂ شرع ہنوز پائے بر جا نشدہ۔ از مراتب متشرعین بے خبر بودم ناچار تصدیق سخناں وے نمودم۔ و او مطالب را بدیں طریق پے کرد۔

من مواجب علاحدہ بتو نمے دہم۔ امّا ہر چہ دولت بخواہد در خانہ ام موجود است۔ تنگی نمے کشی۔ مزد پائے ہم مے گیری مفت چنگ تو۔ وقتیکہ مہمان دارم بسر پائے مے ایستی۔ نوکری و در سائر اوقات مے نشینی و محرری"۔

ملانا دان از افادات باز ایستاد۔ و منتظر کہ من چہ جواب خواہم داد بحکم غامض بودن و خیلے آب بر داشتن مسئلہ تاملے مے بایست مرا ہوائے آنکہ از مردم کنارہ گزینم۔ و در کنج عبادت بکار نماز و روزہ پردازم۔ زیلوئے مدارس و بوریائے مساجد شوم۔ و امیدوار بودم کہ مخدومے تارک دنیا و طالب عقبےٰ پیدا کردہ ام معلوم شد کہ مخدوم هم در حرص جاہ۔ و حب مال و منال دنیا از ہیچ بدنامی ننگ ندارد۔ و بہ ننگ نام ناموس و شرع مے گذارد مال و دنیا را بیا بد از ہر راہ و از ہر درے کہ باشد شہرت دست بدہد بہر اسم و بہر رسم کہ آید۔ من ہم خادمے چنیں مخدومی و سالک چنیں مسلکے بودم۔ امّا چوں حالم پریشان تر از آں بود کہ ترک ایں تکلیف را بآسانی گفتن بتوانم و محرری مردیکہ در پائے تخت بعماد الاسلامی شہرت داشتہ۔ خیلے ثقل است۔ ناچار روندہ بقضا و تن برضا در دادم۔

پس از آں گفت۔ کہ "انشاء اللہ در ایں باب عریض و عمیق صحبت خواہیم داشت۔ اکنوں مرا ملا باشی خواستہ است۔ باید بروم"۔ در وقت بیروں رفتن گفت کہ "من از جاہ و جلال خوشم نمے آید۔ و زیادہ از لزوم نوکر نگہ نمے دارم"۔ و راست مے گفت خدم و حشم آقا عبارت بود از یک آشپز۔ و یک نوکر باسم اسم۔ ناظر و فراش و میر آخور۔ در سر طویلہ اش بیش از یک خر سفید نبود۔ کہ میگفت "بہزار مشقت گیر آوردہ ام۔ چوں خر سفید نشان تشخص و اعتبار است۔ و شترش و یابست آوردنش دشوار چوں کار و بارم روز بروز ترقی و اعتبارم در تزاید است۔ انشاء اللہ

بند۔ از تحمر تبغل ہم اختیار خواہم کرد۔ استرے میخرم" من ایں فرصت را غنیمت شمردہ گفتم۔ کہ" اگر سرکار آقا میل داشتہ باشند۔ قاطرے از بندہ حاضر است و موافق دلخواہ سرکار" بعد از گفتگوئے قرار بر ایں شد۔ کہ او بسمت خادمی بر قاطر من و من بسمت مخدومی بر خر آقا سوار شوم۔ و چنیں کردیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و چهارم

دفتردار متعه خانه شدن حاجی بابا

همین که دستور العمل معین گردید۔ ملا نادان شخص مرا بزنان و شخص زنان را به من معرفی کردن خواست۔ تا سررشتۂ کاملی از کار و بار شان پیدا کنم۔ و با آینده و رونده در توصیف و تعریف شان نامہ عملی بنویسم۔ و چند و چون ارزش و مقدار شان را معین سازم۔

نخست بباز ار رفتہ قبا و دستار و عبا و شال خود را بصورت آخوندان آراستم۔ بعد از ان بمتعہ خانہ رفتم۔ چون از پیش خبردار بودم۔ سرزده داخل شدم۔

متعہ خانۂ محقر خرابۂ بود منحوس و خرابانیان بقلیان کشیدن مشغول۔ از دیدارم۔ روبہا پوشیدند۔

سلام دادم۔ گہ "لے بانوان حرم سرائے عفت! ملا نادان مرا بخدمت شما فرستاده و معلوم است۔ از برائے چہ؟ پس این رو گرفتن از برائے چیست؟ و از کہ؟

از در التفات در آمدند۔ کہ "خوش آمدی سایہ ات از سر ما کم نشود۔ انشاء اللہ قدمت مبارک است و آخورت بخیر"

پس دو تن پرده از رخسار بر انداختند و گلزار جمال را عرضہ ساختند دیدم۔ کہ شاخ گل نسرین شان را از گردش ایام خزان است و چراغ لالۂ شان را از دم سرد روزگار آفتہا با ہمہ وسمہ و سرمہ و خط و خال

شکنج عذارشاں از دور نمایاں بود۔

باگشایش رو چناں تنورۂ قہقہہ بر رویم توفانیدند۔ کہ کم ماندہ بود۔ پرتاب شوم۔ بے اختیار گفتم "روئے بپوشید اے قران خانگی کہ عقل را بدیوانگی رہ نما شدید۔ چشم بد دور۔ ایں چہ چشمان نیکوست۔ چشم زخمے باید۔ ایں چہ خال عنبریں است! سپندے بسوزانیم۔ باطل السحری لازم است۔ آتش نہ تنہا بجان من۔ بل بجہاں زدید۔ پیش ازیں منگر پید کہ چیزیم مے شود اما شمارا بخدا آں سہ دیگر از کجا؟ و آں ہمہ استغنا از چہ راہ؟

(حیف نبود کہ رخ خوب بہ برقع باشد)

آں دو روئے بازاں براو تا زاں کہ "حق دارد ایں درگاہ کبر و ناز بریں دارد۔ درگاہ نیاز است۔ ہیچ چیز با نباید از آیندہ و روندہ پنہاں باشد۔ تا چہ رسد بروئے مان؟ و انگہے نہفتگی دیدار باعث کسادی بازار و مایۂ سرکوب یار و اغیار است"

گفتم "شاید چشم من شور است۔ با اینکہ قابل دیدار نیستم" رخسارۂ کہ ماہ افلاک از شرم او ہیچ است۔ از آخوندی مفلوک پوشیدن دریغ است۔

بالتماس من و اصرار آں دو تن تاب نیاورده گفت "خوب حالا کہ با پردہ از کار برداشتہ شود۔ بگذار آنچہ در دیگ است بچمچہ آید" با ہزار غنج و دلال نقاب از جمال برداشت۔ چہ دیدم؟ مخدرۂ عصمت سرائے حکیم باشی شاہی۔ مخدوم قدیم بندگان پناہی۔ میرزا احمق۔ خروشے حیرت آمیز بر آوردم۔ کہ سبحان اللہ!

(آنچہ مے بینم بہ بیداری ست یارب یا بخواب)

چشم مالیدم کہ منم و او یا کار پری و جادو۔

گفت "عجب بار۔ من ہمانم۔ کہ میدانی۔ اما تو کہ قاتل شوہر منی بایں لباس زہد و تقوی چہ کار؟

من :- مگر شوہرت راچہ شد- مرا از مرگ شوہرت چہ خبر؟ وقتے خادم مخدومم بودیم آں وقت گذشت- یادش بخیر- او مرد خدا بیامرزد شما زندہ- آید- خدا عمرتاں دہد!

خانم :- تجاہل وندانم کاری مفروش- تو باعث مرگ زینب شدی مرگ زینب سبب ریش کندن حکیم- وریش کندن حکیم سبب فلاکت او وفلاکت او سبب مرگش شد- پس سبب مرگ حکیم تو شدی- یعنے تو اورا کشتی-

من :- بندہ چہ تقصیر دارم؟ چہ خاک بسر کنم؟ صد فرسنگ از شوہرت دور تر بودم- از صد فرسنگی چگونہ مے توانم اورا کشت؟ گناہ ایں

(خرے زاد وخرے زید وخرے مرد)

راہم از چشم من باید دید؟

خلاصہ گفتگوئے ما بدراز کشید- زناں گویا از ترس گذشتن وقت رواج بر آشفتند کہ "بس است- دعوارا کوتاہ کنید" دہما نا فرض ترا ازیں ہم کار داریم، چہ دردسر؛

پیش از آنکہ دست بکار زنم- زن حکیم را گفتم :- کہ "از حال وکیفیت خود مرا آگاہ گرداں"

گفت :- می دانی کہ من وقتے در اندرون شاہی خیلے نقل داشتم پادشاہ برایم مے مُرد- حُسنم از ہمہ بیش ورتبہ ام از ہمہ پیش بود- امّا از بازے فلک غافل نتواں ماند- زن نو با ندرون آمد- بہ نیروئے کش دفش وبقوت فند وفعل پادشاہ را از دست من بربود واز ترس اینکہ مبادا آب رفتہ ام- باز بجوئی آید- تا از اندروں بیرونم نکرد- نیارمید- پادشاہ مرا بحکیم باشی بخشید- از بہشت بجہنم- یعنی از میان مشک وعنبر بمیان معجون ودرہم! افتادم از حکایت زینب درگذریم- من حوصلہ روضہ خوانی ندارم-

حکیم باشی ہم مرد۔ بعد ازاں خیلے کوشیدم۔ کہ باز راہے باندرون پیدا کنم
و نامم بگوش شاہ برساد۔ امّا ہیہات! زن فتّانہ۔ نہ چناں راہ چشم و
گوش را بستہ بود۔ کہ ممکن باشد۔ اے میرزا حاجی بابا! منکہ بختن ریش
پادشاہ مقتدر بودم ریشش شوہرم را کندند۔ ناچار در کوچہ و بازار بسراغ
خریدارم افگندند۔

پس از طالع زشت۔ و واژونے سرنوشت شروع کرد۔ بہای ہائے
گریہ کردن۔ دلداریش دادم۔ کہ "غم مخور۔ جوانی برنمے گردد۔ امّا ایام آں تواند
برگشت۔ ایں کلبۂ احزان روزے برایت گلستاں مے شود بیارے خدا
جد و جہد می کنم تا شوہرے خوب برایت بجویم۔ و ترا ازیں رنج و اندوہ
رستگار سازم۔"

آں گاہ خندیدن گرفت۔ و بشوخی گفت۔ نادرست! امیدانی کہ ہنوز
وقت من نگذشتہ است آہوئے چشم نرمیدہ۔ کمان! بہ و ہم زہ
نزدہ آئینہ بلوریم از طاق نیفتادہ۔ کوزۂ حقۂ نافم ہنوز خیلے آب
مے گیرد۔"

او موبمو شرح حال حسن و جمال خود کرد۔ و من با چہار چشم
حیرت زدہ بجمال جمال و چو اندیش نگراں۔ و اورا از نحوست برجے۔ و اثر
بابت درجے بیش نے دیدم۔ دلم می خواست کہ انتقام زینب را از
او بکشم۔ کہ خیلے خونابہ اش چشانیدہ بود۔

آں دو زن نیز شرح حال خود بگفتند۔ یکے زن زرگرے بودہ
است کہ شوہرش را بجہتہ دزدی چند مثقال طلا از شمعدان
پادشاہ بدہم توپ گذاشتہ بودند۔ دیگرے شوہرش بجہت
خلاصی از پنجۂ شاہ۔ زن خود را گذاشتہ بہ مملکت روس فرار
کردہ بود۔

در آخر سینہ و ناف و ساق خود را نشاں دہاں زیبائی و رعنائی
و ہنر خود را در عرضہ داشتند۔ و من ہم اسم و رسم و خواص و قیمت

ایشاں را در جریدۂ عمل خود ثبت کردہ طوق ایفائے خدمت ہر یک را جداگانہ بگردن گرفتم۔

در وقت بیروں آمدن از خانہ یکے از دو رفیق یادِ دیرینہ بیاورد:-

"فراموش بکنی۔ کہ من ہیجدہ سال بیش ندارم۔"

دیگرے میگفت :- "پیوستگی ابرو یم را فراموش مکن۔"

گفتم اے بچشم! خاطر جمع باشید۔ خواہان پیدا بشود ؎

(من حدیث ہمہ از سرو و گل و لالہ کنم)

در دل خود گفتم :- "ثلاثہ غسالہ مردہ شو بردہ پس بکثافت بشرہ و عنق منکسرۂ ایشاں خنداں و برائے خنکی دل۔ آں سہ کندۂ تنور دوزخ۔ و مترس بستان برزخ۔ دشنام دہاں پے کار خود گرفتم۔"

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و پنجم

ملاقات حاجی بابا با عثمان آقا کہ

او را مردہ اش انگاشتہ بود و زن دادن باو

بعد از ترتیب دادن مقدمات کار خود برائے پر کردن کیسہ ملانادان بجانب کاروان سرائے کہ پیشتر از ہمہ جا محل آیندہ و روندہ بود ـ روان شدم ـ در نزدیکے کاروانسرا ـ اشتران و استران بسیار گرانبار وجمعے دستار بند بصورت زوار دیدم ـ چوں آمدن کاروان خراسان خبر داشتم ـ دانستم کہ زوار مشہد اند ـ در گوشہ ایستادم تا غلغلہ وہاہوئے کاروانیاں فرونشست ـ داخل صحن کاروان سرا شدم وباميد اینکہ بیاری بخت یکے از آشنایان مشہد برخورم چشم ہر جانب مے چرانیدم ـ وبدقت ہمہ را مے نگریستم ـ اگرچہ بعد از کتک خوردن من وترک مشہد لباس مشہدیاں خیلے تفاوت کردہ بود ـ اما در شناختن آدم ماہر بودم ـ وہیولا وہیئت مشتریان مشہد چناں درنظرم بود کہ بمحض دیدن ہر کدام بود مے شناختم ـ

از شکار نومید ودر کار برگشتن بودم ـ ناگاہ یک عدد بینی بزرگ باغوزے عظیم ـ وشکلے گندہ ـ خیال عثمان آغا خواجہ اولینم را در خاطر جلوہ گر ساخت ـ

باخود گفتم :ـ کہ "ایں ہیئت اقلاً بنظرم آشنا مے آید" اگرچہ یقین داشتم کہ عثمان آغا تا آں گاہ فدائے سختگیری ہائے ترکمانان شدہ است ـ اما بازدیدہ از دیدارش بر نداشتم ـ ہرچہ زیادہ ترمے نگریستم

بالم بیشتر قوت می گرفت - که عثمان آغا یا برادرش یا مجسمه مومیائی اوست"۔
بهوای شنیدن صدایش نزدیکتر رفتم - امّا باز یار و لب از قلیان
برنمیداشت - تا صدا در آورد -

بعد از معطلی بسیار - عاقبت سرے بالا کرد و از تاجرے که از در
حجره اش می گذشت پرسید - "تورا بخدا! هیچ میدانی که نرخ پوست بخارائی
در استانبول چه طور بوده است؟"

بمحض شنیدن این سخن گفتم "والله - خود عثمان آغاست بالله -
خود عثمان آغاست" پیش رفتم و آشنائی دادم - او در شناسائی پیش از من
متردد شد -

بعد از گفتگوے بسیار یکدیگر را بشناختیم - و در کنار گرفتیم من گفتم!-
"ریش تو جو گندم شده است"

او میگفت: "عجب ریش سیاه خوبی هم [illegible]" [illegible]
پس با کمال آهستگی و وقار - از ایام گذشته و دنیاے ناپایدار
سخن گفتیم - و دیدیم که اعتقادش بقضا و قدر همان است که بوده و
بجاے اینکه از مصیبت کمتر شود - افزون تر و استوار تر شده است -
پس بطریق اجمال - از وقت مفارقت تا زمان مواصلت سرگذشت خود را
بدین گونه بیان کرد -

"چون سنه تلخ ابتداے ایام اسارت را گذراشتم روزگار به از آن شد
که من پنداشتم - بهادرم و همنشینم شخصی [illegible] بود [illegible] و نرم خوئی
هم مزاج و هم خلق - از خوراک بگذر - امّا آب هاے گوارا آشامیدم
از حسرت که تشنگی ها کشیدم [illegible] با محال بودن با امید
خلاصیم گذشت"

ناگاه چرخ بازی که الحال بازیچهٔ [illegible] خطور [illegible] -
و مرا با امید نجات [illegible] درمیان ترکمانان
باوفاے پیغمبری برضا ساختم - [illegible] معجزه -

تنگ مغزان دور و برش را گرفتند۔ ترکمانانیکہ مال خدا و رسول را
مے وزدند۔ ہرچہ داشتند۔ نثار پائے او نمودند۔ وسر از خط فرمانش
نے کشیدند۔ من بسایہ سنت وسیادت۔ بادپناہیدم بنام خدمت بدین
مبین۔ بے سرِ بہا از دست ترکمانانم خلاصی داد۔

نیم جانے بشہداندا ختم۔ از برکت قضا درمیان تجار بغداد از یکے
خویشاوندانم۔ سرمایہ جزوے گرفتم۔ رواجے متاع بخارا را در ممالک
عثمانی مے دانستم۔ تا بہ بخارا رفتم۔ در سایۂ الفت بربریان و تجارت
ترکمانان درمیان بخارا و ایران راہ سوداگرے گشودم۔ و چندان نقد
اندوختم۔ کہ بد یارم تواند رسانید۔ با چیزے زاید۔ اکنوں با چند سراستر
از امتعہ بخارا و کشمیر۔ محمول باستانبول میروم۔ و بعد از فروختن اموال
بہ بغداد بسر خانہ و اہل و عیال برمیگردم۔

پس گفت:۔ "اما تا جمع آمدن کاروان۔ بہار۔ در طہران خواہم ماند۔
و داد دلی از خوشگذرانی پائے تخت ایران خواہم داد۔ و درایں مدت
درمیان ترکمانان از لذائذ جہاں محروم بودم۔ راہ گذران در طہران
چہ طور است؟ میدانی؟"

دیدم کہ بر نگاہ شاہ راہ بخت زن حکیم و جادۂ کار من باز شد۔ از اوّل طبیعت
عثمان آغا را مے دانستم۔

گفتم:۔ لذّت طہران عبارت از زن بردن است و آوردن آنہم
دست من۔

ازیں قضیہ مرا محقق شد۔ کہ ہر آئینہ در دنیا قضا و قدرے است
بیہودہ سخن باین درازی نمے شود۔ چنانچہ دست قضا از شرق یعنی از اقصائے
خراسان بآرزوئے خوش گذرانی۔ بپشت سر عثمان آغا مے زند
و بجانب غرب مے دواند۔ خواجہ دوم را برائے اینکہ خواجہ اوّلم
باز نش خوش گذرانند۔ و درآں اوقات در طہران میراند۔ مرا با ہمہ
اوقات تلخی برائے زحمت کشیدن درایں کار۔ از جنوب بشمال۔ یعنی از

اصفهان بری میگشاند (اذا اراد الله شیئاً فانما یقول له کن فیکون)۔

زن حکیم از سائر زنان گنده تر۔ و عثمان آغا هم گنده۔ عرضه کردم۔ قبول شد۔ و (وافق شنّ طبقة) افتاد۔

بدخوئے زنکه باندک اعتدالے ماستمالی و تعریف پیوستگی ابرویش را فراموش نموده تا بقوس و قزح رساندم۔

خلاصه از سراپایش چناں تعریفے بعثمان آغا نمودم۔ که آب در دهانش بگردش آمد۔ پس دواں به نزد ملانادان رفتم۔ از نوید ایں فتح و ظفر چهره اش بشگفت۔ و از شرح حالِ آں دو گنده با بیان واقع حظے کرد۔ و گفت۔

اما پیش از کار باید تو صیغه متعه خواندن را بیاموزی تا عمل عقدت بر وفق شرع باشد" بدانکه در متعه دو وکیل لازم است یکے از طرف مرد۔ و دیگرے از طرف زن۔ و صیغهٔ ایجاب و قبول۔ باید بعربی جاری شود۔ مثلاً بعد از تعیین مدت و مبلغ و وکالت۔ وکیل زن بطریق ایجاب میگوید۔ (متعت نفس موکلتی لموکلك علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

وکیل مرد بطریق قبول می گوید۔ (قبلتها لموکلی علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

و چوں احوط آں است۔ که صیغه۔ متعت و قبلت۔ با همه حروف تعدیه متعدی شود۔

وکیل زن مے گوید۔ (متعت نفس موکلتی لموکلك بموکلك من موکلك علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

وکیل مرد میگوید۔ (قبلتها له به سنه و عنه و علیه علی الثمن المعلوم فی المدة المعلومة)

پس قرار بر ایں دادیم۔ که ملانادان همیشه طرف ایجاب و من طرف قبول واقع شوم۔ چه تشخص ملائی کسیکه طرف ایجاب است۔ مسلم شده و بمن حالے کرد۔ که "ایں چنیں فرصتها را برایگاں از دست نباید داد۔

وازطرفین بقدر امکان باید تمتعے گرفت"

چوں ایں مژدہ را بگوشش خانم رساندم۔ معلوم است، رگ غیرت و حسد دیگراں را جنبانیدم۔ گفتند" بار انا شائستہ نیست؟ ابروے پیوستہ نیست؟ کوزۂ حقۂ ناقماں آب کم مے گیرد۔ گندگی و کلفتی مفت نیست"

بارے بر راستان ایں داستان پوشیدہ و پنہاں نماناد کہ زن حکیم برائے جلوہ گری و دلربائی عثمان آغا کم بے اضطراب نبود۔ گو در خود سراغ ہنرے چنداں۔ کہ استیفائے میل نرکی نماید نداشت۔ و من برآں سر بودم۔ کہ با ہمۂ وسمہ و سرمہ و بزور کماں ابرو و بغمزۂ چشم آہو نباید مغرور شود۔

از نزد خانم بہ نزد عثمان آغا رفتہ۔ دیدم۔ کہ" حاضر یراق ایستادہ است"

چوں دیر گاہے میان کمیز و سرگین حیوانات بسر بردہ بود۔ صفائے سر و صورت و استعمال عطر و طیبے لازم داشت۔ بحمام رفت و دست و پا را حنا و ریش را رنگ بست۔ لباس عوض کرد بروت خود را بخلاف عادت مستمرہ چقماقے تابید۔ پس باگرگ یراق خود۔ یعنی بندہ بہ نزد ملاناداں آمدیم۔ راستی عثمان آغا با آں ہیئت ہیچ نبود۔ پانزدہ شانزدہ سال کوچکتر از خانم مے نمود۔

ایں قران نر و مادہ تماشا داشت۔ عثمان آغا بحکم اینکہ یک بار حق الرویۃ دارد۔ خیلے گردن دراز کرد۔ تا رازے از پردہ بداند ولے خانم نہ از آں استادانِ فن بود کہ از پردہ رازے بدر اندازد۔ در زیر روبند عشوہ و کرشمہائے چند اظہار کرد۔ کہ دل سنگ آب نمودی۔

من از دور در تماشا و در دل بے مسرت و ذوق نبودم۔ اما ایں را ہم خیال مے کردم۔ کہ اگر عثمان آغا از فقرہ پنجاہ اشرفی مطلع شدہ باشد۔ بخواہد او را بپائے حق متعہ بگیرد۔ چہ خاک بسر ریزم بارے صیغہ شرعی جاری شد۔

وبہ جرأت قسم مے تواں خورد۔ کہ تا آنکہ باہمہ گردن درازی وکوشش عثمان آغا
سر موئے از اندام خانم ندید۔ وہم سوگند میخورم۔ کہ بعد از دیدن ہم
عش عش نکرد۔ ہمیں کہ دید با بہا التمتش زلیخائے مصر و لیلائے عصر نیست۔ مرا
بکنارے کشید۔ کہ "حاجی رویت سفید۔ با من ہم؟ خوش گلیش بخنم۔ کاش جوان بود
درویش بیش از گردن شتر چین و شکنج نداشت۔"

من بدست و پا افتادم۔ وبرائے تزکیۂ نفس خود گفتم:۔ "ایں زن وقتے
چشم و چراغ اندرون پادشاہی بودہ است۔ وانگہی در زن چنداں جوانی
وزیبائے شرط نیست۔ سازگاری و مطابقت ستارہ شرط است۔
گذشتہ ازیں ایں ہا ہمہ شعبدہ بازی بخت وطالع است۔" گفت:۔
"بلے بخت و طالع بار را جوابے نیست۔ نہ ہرگز یک و یک سہ و نہ ہیچ وقت
پیر جواں مے شود۔"

مے ترسیدم کہ آنچہ دادہ بود باز خواہد اتا بملاحظہ اینکہ از زن
متعہ جمال خواستن از جیب سگ چاقو ساختن را ماند۔ و زنے کہ با عمرو و زید
بخفت و خیز یک ساعتہ راضی شود باید از چہ قماش باشد۔ تا پائسہ و کہنہ
اسقاطے نباشد۔ تن بایں کارہا در نمے دہد۔ بنا بریں صدائش درنیامد
ما منتظر اینکہ عثمان آغا شکار خود را عقاب وار برباید۔ برخلاف پندار
ما با کمال طمانیۃ روئے بزنکہ کرد کہ "ہر وقت دلت مے خواہد بیا مرا ببیں۔"
و راہ کارواں سرا پیش گرفت۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و ششم

پریشانی اوضاع ملا نادان از نکبت حب جاه و حرص بیجا

بعد از رازداری ملا نادان دانستم - که نه تنها ناخوش مال پرستی است بلکه مرض جاه پرستی را هم دارد - همّ واحدش شب و روز اینکه ملا باشی طهران شود - درین باب از هیچ تدبیر و تدبیر کوتاهی نکرد - در مسجد امامت داشت - و در مدرسه شاه مدرس بود - درمیان مردم دعواے انداخت - تا خود مرافعه کند در دربار خاصه در روز نوروز بالا دست همه علمائے مے ایستاد - و از همه بیشتر در دعا و ثنا قیل و قال و ولوله مے کرد -

بایں وسیلها قبول عامه خوبی پیدا کرده بود - ولے آنان که از آں روئے کارش خبردار بودند - گاه هم بارش نمیکردند - برائے اثبات ایں مدعا و دگرگونئے اوضاع من ایں قضیه روئے داد سرمائے زمستان از سر اهالی دست برداشته بود - و تابستان پائے پیش گذاشته از جانب جنوب ایران خاصه از لار و فارس خبر خشکی و آثار قحطی بهرسو پراگنده و در جانب شمال هم بهم ایں معنے می رفت -

پادشاه بملا نادان امر دعائے باران کرده بود - و ملا نادان در تلاش افتاده ایں فرصت را دست آویز خویش ساخت و برائے اظهار دینداری و غیرت دیں پرستی بهم چشمے برخاست - بقبول عامه فریفته

خواست تا در میدان رقابت گردے برانگیزد۔ با جمعے سادہ دلان در میدان خارج۔ نمازے گذارد۔ ولے خدا اینے خواست۔ خشکی افزود و نکاست۔ پادشاہ امر فرمودہ بود۔ تا مرد طہران از ہر صنف با ملانا دان بہ نماز باران روند۔ ملانا دان از این معنے مباہے نصاریٰ و یہود و گبران را نیز ہمراہ برد۔ باز فایدۂ حاصل نشد۔

چناں آسماں بر زمیں شد بخیل
کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سر چشمہائے قدیم
نماند آب جز آب چشم یتیم
نہ باراں فرو آمدی ز آسماں
نہ بر مے شندی بانگ فریاد خواں

خلاصہ در روزے کہ ہوا از ہمہ روز خشک تر بود۔ بتحریک باطنے او جمعے بار خانہ اشش آمدند۔ ملانا دان روئے بدانان نمود کہ "اے مردم طہران مے بینید۔

حقیقت پاک شیداست از میانہ
محبت بر طرف شد از زمانہ
زبس کردند مردم روسیاہی
بدل شد با غضب لطفِ الٰہی
میخانہ چناں روئے نیاز است
کہ خشتِ خُمِ او مُہرِ نماز است
ز مسجد نعرۂ مستاں علم زد
مؤذّن بانگ از آنجا بر قدم زد

آیا سبب ایں بلا بجز فسق بر ملا و رونق معابد خارج مذہباں و رواج بازار شیر کچیاں و شیر کخانہائے ترسایاں۔ چیزے دیگر تواند بود؟ ایں ملاعین۔ بیضۂ اسلام را ملوث ساختند۔ در و دیوار دار الخلافہ را

به پلیدی آلودند۔ کوچه و محلات طهران دکهٔ خماران شده است۔ مردم شراب را بجائے آب مے نوشند۔

(قوموا۔ اکسر والدنان۔ یا زمرة المؤمنین) این کار دیگر مانده است بکنیم۔ برویم۔ داخل فرقهٔ غزات و مجاہدین شویم۔ بیائید تا خمہائے میخانہ ہارا مثل توبہ بدکاراں بشکنیم۔ شراب ہارا مثل خون منافقان بریزیم۔ ہر کہ با من سر ہمراہی دارد۔ بسم اللہ۔ انشاء اللہ بثواب این عمل خداوند عز و جل این بلا را از ما دور میکند۔

ازیں سخناں در دم ہیجان و غلیانے پدید آمد۔ ملا نادان از پیش و من از عقب و ہزاراں نادان از پے ما۔ روئے بمحلهٔ ارمنیاں نہادیم۔

ارمنیاں بے خبر۔ چوں ازدحام مسلماناں را دیدند۔ دست و پائے خود را گم کردند۔ پارهٔ درخانہا را استوار بستہ بدرون خزیدند۔ جمعے روئے بگریز نہادند۔ برخے خشک بر جائے متحیر ایستادند تا بہ بینند چیست۔ اما بزودی سرغ حیرت شاں شد۔ چہ بمحض تقرب شروع بسنگ انداختن و دشنامہائے غلیظ و شدید دادن نمودیم۔ گمان کردند۔ کہ بقتل عام ایشاں برآمده ایم۔

ملا نادان۔ بخانهٔ جمعے از روسائے ایشاں رفت۔ بے ملاحظہ اندرون و بیرون بہر درکہ رسید شکست۔ و بہر جا سر زده داخل شد۔ ہمراہان بے سر و پایش ہمیں کہ شیشہ یا خمی شراب مے جستند خواننده قیاس تواند کرد کہ چہ مے کردند۔

بے خانہ در سنگ برون زدند
سبو را نشاندند و گردن زدند
مے لالہ گوں از بط سرنگوں
چناں ریختی کہ از بط کشتہ خوں
شکم تا بنافش دریدند مشک
قدح را ابر او چشم خونیں پر اشک

عجب نیست بالوعه گر شد خراب
که خورد اندر آں روز چنداں شراب

بعد از ادائے ایں مناسک ہیجان مردم افزود۔ از میکدہا رو بکلیسیا نہادند۔ واز خارج وشمعدان وقندیل والواح تورات وانجیل آنچہ یافتند شکستند۔ وریختند ودریدند وپائمال کردند معلوم است۔ ایں قبیل بازارہائے آشفتہ باب کار دزدانست۔ جیب وبغلہا را از غنیمت ویغما پر کردند۔

کم ماندہ بود کہ تاثیر ہیجان ملانادان بقتل عام ارمنیان منجر شود۔ ناگاہ فراشے از جانب شاہ بایکے از بزرگان ارامنہ پیدا شد۔

از ورود ایشاں عقل از سرہا ورنگ از روہا پرید۔ پیروان ملانادان از ترس تنبیہ گستاخی خود ہمہ روے بگریز نہادند۔ درحضور فراش نادان ماند ومن وقتے کہ فراش گفت :۔"پادشاہ شمارا خواستہ است" ما حالتے پیدا کردیم۔ کہ گویا کسے بداں حال رشک نبرد۔ نادان بنا کرد بمن نگریستن۔ ومن باد ہر گز" دو ریش دار دیوانہ برروئے ہم نگاہ نکردہ اند" ملانادان بحیص وبیص ولیت ولعل خواست راہ وغلے جوید۔ روئے بہ فراش کرد۔ کہ "بخانہ رویم عبا قشور بر داریم"

فراش :"تکلف ضرور نیست۔ ہمیں طور تشریف بیارید"

ایں سخن بملانادان خیلے کارگر افتاد فریاد برآورد۔ کہ خوب پس چہ باید کرد؟ خم شراب را نبایدشکست؟ شراب را نباید ریخت دشمن دین را نباید آزرد؟ من چہ خلاف شرع کردہ ام؟ سنگ بخانۂ خدا۔ نیندا ختہ ام؟ خون شہدا را نریختہ ام؟ از مسلکے کہ شما پیش گرفتہ آید۔ سگ اصحاب کہف راہیچ نباید کرد؟ گربۂ ابوہریرہ را پیشے نباید گفت؟ چنیں نیست؟

فراش :"خواہید دید"

چوں بدیوانخانہ رسیدم۔ صدر اعظم با ملاباشی نشستہ

بودند و نسقچی باشی با چماقش ایستاده ۔ روئے بروئے ارسی ایستادم ۔

صدر اعظم روئے بملا نادان کرد ۔ که آخوند! ترا بخدا! ترا به امیرالمؤمنین! این چه اوضاع است؟ دیوانه شدهٔ پادشاه مرده است؟ چه خبر است؟

ملا باشی ۔ مگر من مرده بودم ۔ که تو باید این گونه امر بمعروف و نهی از منکر را بجائے آری؟

نسقچی باشی روئے به نسقچیان کرد ۔ که "این مرد که را بحضور قبلهٔ عالم ببرید منتظر اند"

ما را نیم مرده از دالانے تاریک ۔ باریک بخلوتے بردند ۔

پادشاه دردم ارسی نشسته ۔ واز روئے غضب بروتها را میتابید ۔ ملا نادان را دیدم عرق از همه مساماتش جاری است ۔ کفش ها را کنده بدم حوض ایستادم ۔ ملا باشی ۔ نسقچی باشی و بزرگ ارمینان هم حاضر بودند ۔

نسقچی باشی ۔ چماقش بر زمین نهاده کرنشے کرد ۔ که "قربانت شوم اینک ملا نادان و محررش"

پادشاه باصدائے سهمناک روئے بملا نادان کرد ۔ که آخوند! از کے تا بحال رتق و فتق مملکت را بتو محول کرده اند؟ که بتو امر تازه تا خت داده است؟ ادعائے نبوت مے کنی؟ دعوائے سلطنت داری؟ مردکه چه گه میخوری"

ملا نادان که در سائر اوقات سلامت قول داشت به سلسلهٔ البول گرفتار شد ۔ شکسته بسته لفظے چند از قبیل بے دین ۔ شراب گناه ثواب ۔ باران خراب ۔ در زیر دندان ۔ جادو پد و نفسش بگرفت ۔

پادشاه ۔ (روئے بملا باشی کرد) ۔ که "چه میگوید؟ من نمی فهم ۔ برائے چه این گه را خورده است"

ملا باشی :- برائے خیر عامہ می گوید- باوجود شراب باران نمے بارد۔"

پادشاہ :- پس باید در لندن ابرہم نباشد- پس باید نصف مردم را کشت- تا برائے نصف دیگر باراں بہ بارد۔" باز روئے بہ ناداں کرد- کہ "خوب ناداں- تو را بخدا! بگو بہ بینم- من چہ کارہ ام؟ در دم دماغ مشتے رعیت بیچارہ ام را پیچ و پوچ ایں طور سوزاندن و داغ کردن چہ معنے دارد؟ مردکہ خربنگ خوردہ بودی؟ چرس کشیدہ بودی- دماغت خشک شدہ بود؟ نفست در آید- جواب بدہ- دیشب چہ خواب دیدی؟ سگ ہارت گزیدہ بود؟

پس بآواز بلند گفت :- "آرے مردم ایران ہر کس می خواہد باشد- مسلمان یا کافر باید بدانند کہ پادشاہے دارند- و در زیر سایہ کسے زندگی مے کنند" فراش! "عمامۂ ایں خر را بردار ریشش را موبمو کن- و دستش را از قفا بہ بند- وارونہ بر خر- سوارش کن- در کوچہ و بازار بگرداں- بعد از آں از شہرش بیروں کن۔" مراہم نشان دہان " برو د با ایں محررش بجہنم۔"

خدا را شکر کہ در آں حال مسئلہ زینب بخواطرش نیامد- ورنہ کار من تمام بود- فرمان شاہ در باب ماطابق النعل بالنعل بجائے آمد- گویا تا آں حال حکمے بداں درستی- و امرے بداں خوبی اجرا نشدہ بود- من نسبت بہ ناداں از اہل بہشت بودم-

بحسب فرمان- عمامہ از سرش برداشتند- ریشش را موبمو کندند دستہایش را از قفا بستند- وارونہ بر خرش سوار کردند- و با من بندہ محررش- کہ سر و پا برہنہ از عقبش

می دویدم۔ از دروازۂ بیرون انداختہ بجہنم فرستادند بعد ازاں ؎

موجے بجنبش آمد و برخاست کوہ کوہ

ابرے بپارش آمد و بگریست زار زار۔

شہر بند شہر را سیل باران ویران کرد۔ گفتی ایں ہمہ خشکی و سخت گیری آسمان در طلب نکال با دو بد فعالے بود و گردوں منتظر انتقام ارمنیاں از نادان بے ایمان۔

شاداںؔ بلگرامی

گفتار پنجاه و هفتم

در وقوع واقعهٔ غریبه در حمام

بحاجی بابا رخ داد و غرابت رستن او از خطر

چوں با رفیق خویش تنها ماندیم۔ گفتم "آقا جان! این ذلت بنده هم در سایه دولت سرکار است۔ اگر این طور مے دانستم۔ با سفارش مجتهد قم۔ یا بحکم پیغمبر هم پیرامون خانه تو نمے گشتم و تو بشرف شناسائی من سرفراز نمے شدی" می خواهد باران ببارد۔ مے خواهد نبارد۔ میخواهد مسلمانان پاک باشند ارمنیان نجس۔ یا ارمنیان پاک مسلمانان نجس۔ میخواهد پر از شیرک خانه باشند۔ مے خواهد پر از تکیه و صومعه خواه مردم مست۔ خواه هشیار۔ خواه بے دین۔ خواه دیندار۔ مردکه! آخر تو چه کاره؟ تو را بکجا مے برند؟ وکیل کائنات قاسم بهشت و جهنمی؟ در جهنم مردم بر روئے هم نخوابند۔ یا در بهشت روباه و شغال بجر بگذارند۔ بتو چه؟ اے فضول آقا! دستت درد نکند! خودت بجهنم من هم باید از آتش درد دین تو بسوزم؟

در آں حالت درد و اندوه بیش ازیں نخواستم طعن و لعنش کنم۔ مهموم و مغموم۔ ساکت و صامت۔ دوش بدوش راه پیمودیم و در اولین جلسه باستشاره و استخاره نشستیم۔ بے چاره نادان بآں حالت اخراج بلدی پیش از گذشتن آں طوفان بلا روئے برگشتن بطهران را انداشت۔ هردو بایں اندیشه که بهست و نیست ما چه رسد!

او بفکر خانمان و مال و من بفکر رخت و قاطر قرار دادیم من بشهر بر گردم - و
خبر ماجرائے بعد از ما را باو برم -

عصر تنگی داخل شهر شدم - بے آنکه خود را بکسے بشناسانم -
از کوچه و پس کوچه تا نزدیکے خانهٔ ملا نادان آمدم - در اوّل وهله
چه دیدم! قبه و بارگاه ملا نادان از دست برونسچیان زیر و زبر
درها و پنجره ها شکسته - تا ناودان بام بیغما رفته - اوّل کسیکه
راست آمد فراش معهود ما بود! بر قاطر من سوار - بقچه که
بے شک کهنه هائے من با نو هائے ملا نادان در آن - بود - در پیش
روئے مے رفت - از ترس نزدیکے نکردم - که! (در دست او
جامه بهتر که من)

سرگردان - بهر سو پویان - عاقبت در نزدیکے خانهٔ ملا باشی دشمن ما
بحمامے داخل شدم - بے آنکه کسے ملتفت شود - رخت کنده
بگرمخانه در گوشهٔ بفکر هائے دور و دراز مشغول شدم -

با خود مے گفتم - که خوب " بعد از این چه کنم؟ آسمان بازیچه ام
ساخت و دورم انداخت - عاشق شدم - پادشاه رقیبم شد -
عزلم کرد - میراث پدر خواستم - فریب خوردم - بجائے توانگری
گدا گردیدم - مجتهد قم خواست از حاکم بردار و بخاکسترم نشاند -
ملا نادان بجائے علم آموزی جاکشیم آموخت رفیقم رحمت به طلبیم -
زحمت طلبیدیم - اخراج بلدمان کردند - مالمان بتاراج رفت -
آیا کسے مانند من - که درین گوشه حمامم فلاکت خویش را
تواند شمرد؟ آیا کسے بقدر من - ببلا مبتلا شده است؟ اینها را
مے گفتم و آرزوئے مرگ مے کردم در حمام مشتری نمانده بود -
ناگاه آواز پائے بلند شخص متشخص با عظمت و جلال داخل حمام شد -
بروشنائی چراغ حمام تشخیص ملا باشی بودنش را دادم - اما او و
خدمتگارانش تشخیص مرا نتوانستند داد - داخل خزینهٔ حمام شد -

بعد ازاں فشافش و غراغرے چند شنیدم۔ کہ باآواز لطیفہ مے ماند۔ نہ باآواز آدم معقول گفتم "شاید مانند مضمضہ۔ و غرغرہ۔ و استنشاق۔ و تنحنح۔ ایں ہا ہم از سنن شرع باشد۔ آواز غراغر افزود۔ چنانچہ تاب نیاوردم آہستہ آہستہ سرے از در خزینہ بتو بردم۔ تا بہ بینم چیست۔ دیدم نعش ملا باشی بر روئے آب در حال نزع شناوری میکند! مگر کہ۔ گرمی بر سرش زدہ نفس نتوانستہ بر آورد۔ خفہ شدہ بود۔

شومی فرجام ایں قضیہ ہا یلہ سراپا یم را استیلا نمود۔ باخود گفتم "اگر مرگ ایں بابا را از چشم بدانند۔ (در صورتیکہ جائے باور ہم ہست) چہ خاک بسر کنم؟ شکر آب میان نادان را با ایں ہمہ کس میدانند۔ منہم کہ محرر نادانم۔ البتہ مرا واسطہ قتل او خواہند۔ دانست" من در پلہ خزینہ بایں اندیشہ۔ کہ ناگاہ آدم ملا باشی با حمامے لنگ و قطیفہ اورا آوردند۔ مرا ملا باشی پنداشتہ لنگم را بگشودند۔ و انداختہ زیر بغلم گرفتند۔ تا بسر بینہ آوردند۔ چوں نشستم۔ بہ مشتمالم مشغول شدند۔ آں گاہ بسر صبر بتفکر افتادم! دیدم ایں شبہ کارے نجات مرا ازیں محل تہمت۔ بلکہ موجب خیرے ہم بر من تواند شد۔ دل بدریا زدہ گفتم! "ہر چہ باداباد۔ من خود را بجائے ملا باشی مے گذرانم۔"

(تا خود فلک از پردہ چہ آرد بیروں)

چراغ حمام عبارت بود از قندیل کوچکے۔ آنہم کور کورانہ میسوخت باشتباہ کارے یاری میتوانست کرد۔ چوں در قد و بالا و جثہ و تنہ و ریش و پشم شبیہ ملا باشی بودم۔ حمامی و نوکراں باآں لباس خاصہ آں مرا بجائے او گرفتند۔ در سایۂ رفت و آمد با ملا نادان بخانۂ او از حرکات و سکناتش ہم۔ قدرے سر رشتہ

پیدا کرده بودم که تقلیدش بتوانم تا از حمام خود را بخانه رسانم. اشکال امروز دخول بحرم بود. که راهش نمی دانستم و از طریق حرکت ملا باشی در حرم. ناشی بودم ولی شنیده بودم که در حرم با اید اعیان کن فیکون خیلی ناسازگار است. و خبر چینان از روی چاپلوسی به نزد ملا نادان تفصیل حال او و رشک زنش و ستیزشان را با یک دیگر بارها بیان می کردند. و هم میدانستم که مردی بود کم گو. بد گو. کم خنده. ترش رو. همواره عبارات غلیظ با الفاظ مغلق می گفت. و بخلاف فارسی گویان همه حروف را از مخرج ادا می کرد. و اکثر حروف را در حلق بکار می برد.

بنا بر این در وقت رخت پوشیدن دستوری گشودن بدهان و اذن بیان بزبان ندادم. صورت خود را بقدر امکان دور از روشنائی گرفتم. غلیان را مانند او بآن قدر شدید و جز ر مدید کشیدم از خدا حافظ گفتنم بجای یکی از نوکران را شبه عارض شد. اما گرانی جثه ام در وقت سواری استر رفع شبه اش را کرد. یک در خانهٔ مرحوم از استر فرود آمدم اگرچه من راه را نمی دانستم اما ریش سفید حرم بعادت همیشگی بی صدا پیشاپیش می رفت تا فریاد چراغ آوردن کرد. و خود برگشت. دو کنیز جوان برقابت یکدیگر دوان دوان چراغ آوردند.

تالار خانه منور بود. از قرینه دانستم که نشیمن خانم است می ترسیدم. کنیزکان مرا آنجا بردند. پا سست کردم. از قضا در آن روزها میان ملا باشی و زنش بر سر کنیزکی نزاع شده بود کنیزک از سست کردن پا حدس زد. که رفتن بدآنجا را میل ندارم بخلوتی کوچکم برد.

کار مشکل۔ و موقع خلاصی از دست کنیزک رسید۔ چوں از در خانہ تا دم اطاق پیشا پیش من مے رفت رویم را نیمے دیدہ ترسیدم۔ کہ اگر با من داخل اطاق شود۔ پردہ از روئے کار برافتد۔ شمع را از دستش گرفتہ۔ با اشارہ۔ دست برسش کردم اگر مانند اوائل جوانی لا ابالی بودمے۔ شاید حرکتے مثل خانہ حکیم با زینب میکردمے۔ امّا در آں حال از ترس و بیم برکتے در وجودم نبود تا حرکتے شود۔ زہے ساعتے کہ مرا تنہا گذاشت چوں پشت بر من کرد۔ گویا دولت روئے بمن نمود۔ ازیں واقعہ غیر مترقب نمے دانستم در زمینم یا در ہوا تصور کردم۔ کہ نصف تعزیہ بے دغدغہ خواطر در آمدہ خورسند شدم۔ از آں بعد بتصور اینکہ اگر دنبالہ کار بد درآید چہ باید کرد۔ شروع بترسیدن ولرزیدن نمودم۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و هشتم

در نتیجه قضیه خطرناک حاجی بابا و بخیر گذشتنش

پس از رهائی از دست کنیزک۔ در را استوار بسته۔ چراغ را
بگوشه نهادم۔ که اگر کسے از روئے پژوهش و تحقیق از بیرون بنگرد
مرا شناختن نتواند۔

سپس با خود اندیشیدم۔ که" از این قضیه مے توان نتیجه دیگر حاصل نمود۔
پیش از همه خوب است۔ قدرے جیب و بغل مرحوم را
بکاوم۔ و بلوله کاغذش نگاه کنم۔ شاید برائے آینده ام چیزے نافع
در آں باشد۔

در جیب راستش دو رقعه بود۔ و یک تسبیح با یک مهر۔ و
در چپ قلمدانے با آئینه کوچک و یک شانه۔ در بغلش ساعتے
و کیسه پولے۔

پیش از همه کیسه پول را گشودم۔ پنج تومان اشرفی بود با ده قران
ساعتش انگلیسی و طلا قلمدانش مینا کاری و گرانبها در قلمدان قلمتراش
قط زن و قاشق و قلم همه را تصرف مالکانه کردم چه میخواستم تعزیه را تکمیل
در آورده باشم۔ هر چیز را بر جائے خود نهاده۔ آمدم بر سر رقعه ها۔
یکے گشوده بود۔ و مضمونش این:۔

دوستا! مهربانا! دانستم یکے از همشانان او نوشته
معلوم ملازمان سامی است که راقم حروف را شکے بر علو حسب و رفعت
نسب سرکار نیست و سرکار را در مسند شریعت جانشین

حضرت رسول وجامع معقول ومنقول میدانم۔ وہمیشہ از
خداوند دوام دوستی را خواہان وجویانم۔ بعد از طے مراسم
اخلاص معروض میدارد کہ شش دانہ خربزہ فرواعلاب گرگاب
اصفہان (کہ دریں اوقات آسان بدست آوردن نتوان)
ارسال خدمت شد۔ دو ریش سرکار را بخون دیدہ ام اگر خلاف
واقع عرض نمایم) حکم حکیم وامر حاکم است کہ بندہ شراب بخورم اگر
نخورم از عہدہ ماموریت خود کہ قلع وقمع کفار وتنبیہ وآزار فساق و فجار
است۔ برنتوانم آمد۔

آری شتر مست کشد بار گراں را

امیدوارم کہ دریں باب از التفات نمودن فتوای شرع دریغ ندارید
کہ میدانید۔ ومیدانم کہ گفتہ اند۔

ای حکم شرع آب خوردن خطاست
وگر خون بفتوی بریزی رواست
اگر شرع فتوی دہد بر ہلاک
الا تا نداری ز کشتنش باک
(والسلام)

بے شک دانستم از نسقچی باشی است۔ چہ مردے بود کوتاہ سخن۔
دچاپلوس۔ ودائم الخمر۔ حراف۔ نکتہ سنج۔ مناسب گوئے گفتم۔
"بد نیست" ازیں تمتعے میتواں؟ آں دیگر را بہ بینم در آں دیگر
نوشتہ بود۔

سردار۔ بزرگوار! معلوم ملازمان جناب حجۃ الاسلام
حامی الانام محیی الاسلام۔ بودہ باشد۔ کہ بہزار مشقت وزحمت از
رعایائے قریہ سرکار صد تومان نقد۔ وپنجاہ خروار جنس۔
واصل گردید حسین علی بدہ خود را نے توانست بدہد۔ دو بار بفلک
بستم چوب زدم۔ فائدہ نکرد۔ عاقبت بناچاری جفت گاوش را
در عوض بدہ از دستش گرفتم۔ از چوبکاری وشکنجہ دریغ نخواہد شد۔

تاہمہ بدہ دیگراں نیز وصول شود۔ ہرکس قبض سرکار را بیاورد۔ صد تومان نقد موجود است بندگی خواہد شد۔ رقعہ خاکسارانہ تمام وبنام عبدالکریم مہر بود۔

گفتم "زہے طالع یار و اختر سازگار! باید ایں عبدالکریم وآں وہ را یادگرفت۔ وصد تومان راز دو بلعید" ایں رقعہ را بکنارے گذاردہ۔ بعداز اندک تائل بہ لسپتچی باشی جوابے نوشتم بدیں مضمون۔

دوست جانی من۔ مکتوب بدیع الاسلوب رسید۔ مضمونش مفہوم گردید۔ درصورتے کہ اعلائے علم ایمان بستہ بوجود مانند شما لیثی۔ حارب وغضنفرے غالب است۔ برائے تقویت ذات و پرورش وجود سرکار۔ بچہ فتوئے نتواں دادوازچہ مضائقہ بتواں کرد۔

شراب ہست بفتوائے من ھنیالک
تومے بنوش وبہل خون دل خورد کافر

خربزہائے التفاتے رسید۔ خانہ آباداں در باب خربزہ دوبیتی مناسب درخاطر بود عرض شد۔

ہست نیکو نعمتے نزدیک دانا خربزہ
نعمتے خلد است در دنیا ہمانا خربزہ
ہمچناں کز انبیا ہمتا ندارد مصطفٰے
ہم ندارد بالیقیں در میوہ ہمتا خربزہ

الاکرام بالاتمام۔ اسپے ہیراق مرصع صبح زود لازم است درورود مراسلہ باجل آں ارسال شود۔ کہ بہ بیروں شہر عزیمت شدہ۔ بعداز جست ارسال خدمت خواہد شد۔ زیادہ عرضے نیست۔

مہر مرحوم را بچپاسے کاغذ زدہ۔ قرار دادم کہ صبح گاہاں خود بدست خودش بدہ سانم۔

بداں دیگرے جوابے نوشتم بدین مضمون :-
معتمدے عبدالکریم بسلامت باشد۔ کاغذت رسید مضمونش مفہوم شد۔ حامل مکتوب دوست محترم من حاجی بابا بیگ است۔ صد تومان کہ حاضر است باو تسلیم کن۔ در بارۂ سائر امور وقت دیگر دستورالعمل ارسال خواہد شد۔ اما تو بہر حال از کتک و سخت گیری دست بر دار و السلام۔

پس از نوشتن اینہا بفکر فرصتے افتادم تا بجہم۔ بنوعے کہ دُمم گیر نکنند۔

ہمہ در خواب رفتند و شب از نیمہ گذشت۔ و من در تدارک جستن راہ فرار۔ دیدم۔ در را آہستہ آہستہ مے خواہند بگشایند۔ زہرہ ام آب شد۔ کہ دیدی گریبان را بدست داروغہ دادم؟ دراین حال نزع منتظر کہ چہ بر سرم آید۔ صداے مُرمُر زنے را شنیدم اما اضطراب ندانستم چہ گفت۔ بعوض جواب بنائے خرخرہ کشیدن نہادم۔ یکنی حالت پذیرائی ندارم۔

چوں اندکے بگذشت۔ و مطمئن شدم۔ کہ ہمہ کس بغنود۔ وجائے ترس نماند آہستہ آہستہ دروازۂ خانہ را گشودہ۔ مانند کسیکہ سر بہ پیش گذاشتہ باشد۔ بنا کردم۔ بدویدن از گوشہ و کنار ہا و پائے دیوار ہا۔ از آنجا دور شدم۔ کشیکچیاں وشب گردانم ندیدند و سپیدہ صبح بر آمد۔ و بازار ہا بباز شدن آغازید۔ بر در دکان کہنہ فروشی رفتہ۔ رخت و لباس ملا باشی را۔ کہ در برم بود۔ تعدیل و تبدیل کردم۔ تا کسے بشناسد۔ اما از لوازم گرانبہا چیزے کم نکردہ بودم اولین کارم بود کہ۔

یک سر بدر خانہ نسقچی باشی رفتم۔ و کاغذ را بنوکرے ناشناسا

داده گفتم "ملا باشی زود جواب مے خواہد- برائے کارے لازم فوری بیروں رفتنے است"

بیاری بخت نسقچی باشی ہنوز در اندروں بود- و برائے جواب تاملے مے بایست- امّا فوری حکم بحاضر کردن اسب داده شد-

چوں چشم باسب و یراق مرصعش افتاد- دیدم چنداں خوبست که اگر دیگرے مے بود- بکار من بہتر مے آمد و کم مانده بود- که ساده تر از آں را طلبم- باخود گفتم- آه! خوش دولتے است- و خوش مے درخشد- امّا حیف که مستعجل است- از ترس اینکه اگر منتظر گرفتن جواب شوم- شاید قضائے پیش آید- بالذّات خیال منتهی شدن نکبت- سوار بر مرکب شده- تا بگوئی "چه"- از شهر بیروں رفتم-

بے آنکه بر پشت بنگرم- یک نفس تا بکنار رود کرج راندم- شنیده بودم- که دهات ملا باشی در طریق ہمدان است- بنا بر ایں روئے بداں سوئے نهادم- امّا راستی وقتیکه نفسے گرفتم و نشستم- از آں حال غریب خود- و از آں حال عجیب دنیا- و از بازی خود- و بازیچه گردوں- چناں ہراس بر من مستولی شد- که کم مانده بود برگردم و خود را بجزائے اعمال خود مواخذ سازم-

باخود گفتم- که خوب! دزد شاخ و دُم ندارد؟ اینک من دُزد اگر بگیرندم- آساں ترین عذابم بادم خمپاره گذاشتن است- حالا به بینم که مرا چنیں کرد؟ البته ایں کار کار تقدیر است- و در صورتے که کار تقدیر است- بر من چه تقصیر؟ ملا باشی را تقدیر آورد و در پهلویم کشت- تقدیر به پشت گردنم زده مرا بجائے او گذرانید- و نشناسانید- ہر چه کردم بجا کردم- اگر غیر آں مے کردم- بخلاف تقدیر حرکت کرده بودم- پس ایں رخت از آں من و ایں صد تومان

از من است - ہرچہ باسم او نوشتم بجا نوشتہ ام - (المقدر کائن) بر من حرجے نیست -

از ترتیب این مقامات - گستاخیم افزود - اسپ راندم - تا از دہ پیش روئے بپرسم - کہ وہ ملا باشی کہ عبدالکریم مباشر اوست - درآں حوالے ہست یا نہ؟" گفتی براستی این کارہا را تقدیر برائے خاطر من مے کرد - و این قرعہ را بنام من انداختہ بود - یک فرسنگ دور ترک بدہی رسیدم - کہ از آں ملا باشی بود مباشرش عبدالکریم کدخدا و ملائے آنجا بود - با خود گفتم "این مرد ملاست و کاغذے کہ نوشتم با این مناسب نیست باید عوض کردہ و القابے مناسب شان او نوشت"

از اسپ فرود آمدم - و با قلمدوات و ولولہ - کاغذ خود ملا باشی - رقعہ از نو فراخور حال ملائی نوشتم - و براہ افتادم - باین نیت - کہ اگر صد تومان را بگیرم - ہرچہ زودتر - بارہی ہرچہ کوتاہ تر بسرحدی ہرچہ نزدیک تر خود را برسانم -

---

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و نهم

جلوه نه کردن حاجی بابا در درست کارے - و سرگذشت ملا نادان

باسواری آں اسپ انقدر یاد کردم - کہ ؎
(گنبدِ سلطان خدا بندہ شدم)

چوں بسعید آباد رسیدم (نام دہ ملا باشی است) از کوچہ باعظمتے تمام گذشتم و روستائیاں بدیدنم دویدند - وہمہ بسلام و تہذیب ایستادند از اسپ فرود آمدہ عنان را بدست کسے دادہ پرسیدم "ملا عبدالکریم کجاست"؟

مردم بدیں سوئے و آں سوئے دویدہ آوردند -

بعد از تعارفات متعارف کاغذ را بدستش دادم - کہ برائے آنکار ملاباشی کہ مید انید آمدہ ام" عبدالکریم آدمی بود - تیز نگاہ تیز نگاہے او منافی باکار من دلم طپیدن گرفت - امّا بعد از مطالعہ رقعہ "بخششے" گفت کہ ایں پول حاضر است - ولے باید قدرے استراحت کنید - ازیں کلمات او قدرے استراحت شدم -

از تیزی نگاہش ترساں و درازی زمان اختلاطش را چنداں طالب نبودم - ولے برائے آنکہ شک زدہ نشود - ازیں کلمات او بقدر خوردن میوہ و نوشیدن آب و خربزہ و دوغے خواستم تا بہ بہانہ خنکی از آتش چشمانش محفوظ مانم -

چوں قاچ اوّلین خربزہ بدہان بردم - عبدالکریم گفت "من شما را

هیچ نزد ملاباشی ندیدم۔ همه وابستگان او را مے شناسم"
من خودی جمع کرده گفتم آدم او نیستم۔ آدم نیقچی باشیم گو یا با ملاباشی شما حسابے دارد۔ ازیں جهت مرا فرستاد" ایں جواب رفع شبهٔ او را کرد۔ امّا خدا پدر اسپ و زین و یراق را بیامرزد۔ که بیشتر بفریاد من رسید۔

چوں صار تومان بجیب در آمد۔ بادلے آسوده سوار براسپ رواں شدم۔ و بعمد راه طهران پیش گرفتم۔ در بیروں سر اسپ را برگردانیده رکاب زناں براه کرمان شاهاں افتادم۔ تا خود را بدانجا رسانیده اسپ و زین را بهر قیمت که باشد بفروشم۔ و هرچه زودتر خود را بدار السّلام بغداد رسانیده سلامت مانم۔

بعد از طے پنج شش فرسنگ از ده۔ مردے دیدم عجیب تند رو و آوازه خوان۔ کلاه بر سر کفش در پا۔ چانه و صورت بسته نزدیک تر شدم۔ دیدم که گو یا از پیش دیده ام۔ از بلندی بالا فراخی شانه و باریکی میانش آشنا بنظرم آمد۔ اگر آوازه نے خواند مے گفتم۔ ملا نادان است امّا آوازه اش مرا معطل کرده بود۔ از آں مرد سنگین ایں حرکت سبک دور مے نمود۔ بارے پیش از آنکه او مرا بشناسد۔ من او را بشناختم۔

سر اسپ را کشیدم که بشناسم۔ چه اگر بے آشنائی بگذرم ظلم است۔ اگر آشنائی بدهم بار دوش پیدا کرده ام و اگر بے آشنائی بگذرم و بشناسد سراغ گیرند۔ از روے دشمنی خبر میدهد۔

شب نزدیک بود۔ هر دو باستے بیک ده وارد شویم۔ از شدّت خستگی اسپ۔ گریز ممکن نبود۔ گفتم۔ بحکم (خیر الامور اوسطها) از میانهٔ راه بیروں نمے روم۔ راه راست را مے گیرم۔ اگر شناخت من هم او را مے شناسم۔ و گرنه از دستش مے جهم"

اسپ را راندم۔ چوں نزدیک رسیدم۔ روے که من کرد و سر با پائیم را

نگریسته ظاهراً بے آنکه بشناسد گفت - آقا، تو را بخدا! رحمے بمن بے نوا بکن - که بجز تو پناہے ندارم"۔

تاب این التماس نیاورده بایستادم - تا دیگر چه گوید - و بنا کردم بقهقهه خنده - چون خنده من بقدر آوازه او بجا بود - متحیر ماند همچین که بسلام آغاز یدم - رفع شبه اش شده مرا بشناخت - و مانند کسے که هیچ غم در او نمانده باشد - روئے بمن کرد - که "حاجی جان عمرم! چشمم! از آسمان مے رسی یا از زمین؟ چه نقشے زدهٔ؟ این چه زین و یراق؟ از کجا تسخیر جن و پری کردهٔ - میراث خور معشوقهٔ دولتمند شدهٔ - چه شده است؟"

من از خنده خودداری نتوانستم - از بس از این سخنان خوشم آمد - پس گفت "حاجی! افتاطر مینوست چه طور اسب عربی و پالان پلاسیش چه قسم زین و برگ مرصع شد؟ خوب از خانه و زندگی من چه خبر؟ تو را بحاسن پیغمبر! حقیقت واقع را بیان کن"۔

خیال کردم - که اگر بیان واقع را نگویم - شاید گمان کند اموال او را متصرف شده ام - گفتم "چنانچه مے گوئی نقش زده ام - بیان واقع را مے گویم - بشرط اینکه زود باور نشوی و باروغ حمل نکنی - که قضیه هم منتجب است وهم مضحک - هم از عقل دور، هم بدروغ نزدیک"۔

خلاصه باهم بده - ودرده - یکاروان سرا رفتیم تا شب در آنجا بمانیم۔

معلوم است - من با آن سر و وضع - مردے مشارٌ الیه بودم - کدخدائے وہ بنفسه بخدمت پرداخت ۔

سرگذشت خود را بملا نادان بیان کردم - چون سعادتم را و نکبت ملا باشی دید - بسیار خورسند شد - از صحبت یک دیگر بسیار حظ مے کردیم - چه شرح پریشانی دیگران موجب تسلیت آدم پریشان است - دیدم که ملا نادان نه آن بوده است - که من

مے پندا شتم۔

گفتم :- از خلوص و صفائے تو معلوم مے شود۔ کہ در باطن نہ آنے کہ در ظاہر ہی۔ باآں ہمہ رنگ یک رنگی در تو گمان نمے برم"۔

گفت :- حاجی! انجمت بزرگ چیزے است۔ بلندی و ایام عمر من بسیار است۔ من خود را بدولاب بازی تشبیہ کردہ ام۔ امّا از بدبختی ہیچ گاہ بمفاد ایں مثل عمل نکردہ ام۔ کہ گفتہ اند۔ جائے مخواب کہ از زیرت آب در آید"۔

گفتم :- تورا بخدا! سرگذشت را بمن نقل کن۔ کہ اسباب گذرانی وقت بہ از آں نمے شود۔ و امید دارم کہ ایں قدر اعتماد بمن داشتہ باشی کہ چیزے پنہاں نداری"۔

گفت :- سرگذشت من تازگی ندارد۔ سراپا عبارت است از حالتے کہ اکثر ایرانیاں را دست مے دہد۔ چنانچہ یک روز پادشاہ مملکتند۔ و دیگر روز گدائے محلت۔ امّا بنا بخاطر پژوہش تو نقل مے کنم"۔

من ہمدانیم۔ پدرم ملائے بزرگ بود۔ از برائے اجتہاد جاں مے دادم امّا در مسایل اجتہاد خود۔ چنداں از طریق متعارف انحراف ورزیدہ کہ جمعے از علماء بمخالفت او برخاستہ۔ ردّ اجتہاد آتش کردند۔ ہنر بزرگ پدرم رواج تشیع بود۔ یکے از اجدادم گویند در حین تربیت اطفال برائے انتشار بغض و عداوت اہل خلاف اختراعے کردہ است کہ تا قیامت باقی خواہد بود۔ یعنی در مکتب وقتیکہ قضائے حاجت بطفلے زور آور مے شد۔ نشان اذن خواستن ایں را قرار دادہ بود۔ کہ طفل پیش معلم بیایندہ بگوید (لعنت۹ بر مخالف) از نتیجہ ایں باقیات صالحات است۔ کہ من یا تو دیگرے ہیچ ایرانی نیست۔ کہ اقلاً در روز یک مرتبہ مخالفین را بابدترین دشنام فحش نداده و بابدترین صفت لعن ننمودہ باشیم۔

---

۹ فلٹ ایڈیشن میں ایسے محاورات خاص ہیں۔ جو ایک فرقہ کے ناگوار ہیں حبل المتین ایڈیشن میں اُن کو بے ضرر الفاظ سے بدل دیا گیا ہے تاکہ ناگواری جاتی رہے۔ شاداں ۱۲

گفتم :- آرے - بر پدرش لعنت - کہ ایرانیاں حق دارند او را لعنت کنند - پس از آں گفت :- احداث عداوت دینی پدرم منحصر باہل سنت نماند بلکہ شامل ہمہ خارج مذہباں از یہود - گبر - ترسا - و بُت پرست - وغیرہ بود - جدم ایں کار را وسیلۂ تحصیل جاہ و مال کردہ - رفتہ رفتہ در ایران حکم طبیعت ثانویہ پیدا کرد - چنانچہ اکنوں مثل فرائض و واجبات مے شمارند - اعتقاد شان اینکہ اگر کسے مشغول رد مخالفین دین باشد - سلام با و نباید داد - تا از ثواب جواب سلام باز نماند - امّا اگر مشغول صلواۃ بہ پیغمبر باشد - با کسے در سلام نمودن با و مشغول داشتن وے بجواب سلام نیست - ہمہ خاندان او بخصوص من - در سایۂ او باایں اعتقاد ببار آمدیم - وچناں باوصف ایں اعتقاد متصف بودیم - کہ مردم مارا در زمرۂ دیگر مے شمردند - و مارا بطائفہ کفر برانداز و ایمان نواز یاد می کردند -

بعد از ایں سخناں حرکت پدر و زہرا تعجب مدار تحریک فساد من منحصر بایں نیست - در کوچکی نیز مایۂ فسادے بزرگ گردیدم - کہ شنیدنے است :-

عثمانی - از بغداد کار پردازے بہمدان فرستادہ بود - کہ روزہا از خانۂ ما بدیوان خانہ والی میرفت - یکے از درس ہائے پدر عمل کردن خواستم - گروہے طفل را با خطبۂ بلیغ تحریک و تحریص نمودم - تا بعثمانیاں بفہمانیم بغض ما با عمر تا بچہ درجہ است - و ایشاں را از راہ باطل براہ راست دعوت کنیم - من نمی دانستم کار پرداز کہ - و حرمت با وے یعنی چہ - سلیمان افندی (نام کار پرداز است) مردے سخت شیعہ گداز و سنی نواز مے دانستیم و بس - روزے در مراجعت او از در خانہ بر سر او ریختیم و با اجماع با آواز بلند فریاد کردیم کہ اہل نجات

مائیم۔ ہمراہانش خشماک بجائے جواب چوبی چند بماز دند سنگسار شاں کردیم۔ دستار سلیمان افندی از سرش افتاد۔ بریشش تف انداختیم۔ لباسش رادریدیم ونگفتہ چیزے باقی نگذاشتیم۔

معلوم است ایں گونہ گستاخی بے پاداش نمے ماند۔ کارپرداز ازیں حرکت از جائے دررفت۔ خواست دردم۔ چاپارے بطہران فرستد وخود ببغداد رود۔

والی ہمدان از عقبہ کار ترساں وہراساں برائے خاطر جوئی واستمالت بتسلیم ما بدو وانتقام او از ما تعہد نمود۔

من بہ اعتبار پدر نازاں واز مصدر چناں فعل شدید شاداں بایں حرفہا گوش نمیدادم۔ اما والی از عزل خود مے ترسید۔ وانگہے مردے بود کہ شیعہ وسُنی ہر دو در نزد او بے معنی مے نمود۔ نہ ایں را ناجی مطلق و نہ آں را ہالک بالحقیقت میدانست۔ مرا با رفیقان بکارپرداز سپرد۔

چوں مرا بحضور سلیمان آفندی بردند سخت برآشفتم وچوب خوردن ہیچ بخواطرم نمے رسید۔ ہمہ را مشق الفاظ رکیک جواب مے نمودم۔

ترکان درایں خیال کہ سرمایۂ تلافی را باسود از ورما درآوردند وچناں فرصتے گویا از خدا میخواستند۔ اغماض ومضائقہ سرشاں نمے شد۔ اعتبار پدرم نیز کارے نکرد۔ باچناں بغض وعداوت ما را چناں چوب کارے کردند۔ کہ گمان میکردم۔ چناں عداوت بجز در دل من در ہیچ دلی نمے تواند بود۔ بارے رضائے خاطر ترکاں بجائے آمد۔ وایں کار بنقد۔ برائے چند سالے آتش غیرت ودینم را فرونشاند۔

چوں خطم دمید۔ بہ اصفہان رفتم۔ تا درآنجا تکمیل تحصیل واظہار فضلے نمایم۔ بجزئیات مقاصد خود رسیدم۔ اما برائے شہرت فرصت می جستم۔

ناگاہ آنہم بدیں طور روئے نمود۔

شاہ صفی چوں خود نیمہ زندیقی بودہ است۔ وقتے بخارج مذہبان۔ خاصہ بفرنگان بہبانۂ رواج تجارت وداد وستد۔ رو دادہ۔ بجمعے را باصفہان کوچانیدہ واختیار اجرائے آئین۔ وآوردن رہبان و حتیٰ زدن ناقوس ہم۔ کہ بالمرہ خلاف شریعت اسلام است بایشاں داد۔ فرنگاں خلیفہ بزرگ۔(پاپا) نام دارد۔ کہ مثل بزرگان دین ما بنشر دین محمدی۔ او ہم بنشر دین عیسوی بآمور است۔(پاپا) از صفویہ بلطائف الحیل اذن گرفتہ بود کہ فرنگاں در نفس اصفہان ودر جلفا صوامع ودیری چند سازند۔(تا فرستادگانش در آنجا نشیند) ساختہ بودند۔ اما آں وقت خراب شدہ وتنہا یکے ماندہ بود۔ من بفکر خرابی آں یک افتادم۔

در آں دیر دو راہب بودند۔ یکے از آناں کار دیدہ جہاں گشتہ دانشمند وزیرک۔ چنانچہ شیطان را درس میداد۔ در ہیئت وصورت ہم بلند بالا۔ باریک اندام۔ قوی دل۔ چشمانش مثل زغال افروختہ صدایش مثل رعد در ہر جا با علمائے ما در مے افتاد۔ بے پرواہ مے گفت۔ کہ پیغمبر شما دروغ گو وتلبیس کار بودہ است۔ مباحثات تقریری اکتفا نکردہ۔ کتابے نوشتہ وچاپ کردہ۔ تا خطاہائے خود را ثواب نماید۔ یکے از مجتہدین ما خواستہ بود۔ جواب وردّے باں کتاب نویسد۔ در آں کتاب مثل کتاب بحار مجلسی بجز آنچہ نبایدنوشتہ باشد۔ چنانچہ درحقیقت تقویت اقوال معترض نمودہ بود۔

ذر وقت بودن من در اصفہان در ہمہ جا ذکر آں کتاب مے رفت من بداعیۂ ایں برخاستم۔ کہ در فلاں روز در مدرسۂ نو شاہ فرنگی بیاید۔ تا مباحثہ کنیم۔ ہر کس دعوئے دلیل خود بمیدان گذارد۔ وہر کہ مجاب شود۔ بحقیقت۔ دین آں دیگر اقرار کند۔

راہب ایں تکلیف را قبول کرد۔ با علمائے اسلامیہ اتفاق کردیم که آں خار را از پہلوئے خویش بدر آریم۔ ہمہ جمع شدہ برائے اثبات حقانیت اسلام۔

چناں ازدحامے ہرگز نشدہ بود۔ در و بام مدرسہ از منتظران غلبۂ اسلام پر۔ عمامہ بر روئے عمامہ سر بر روئے سر۔ راہب تنک و تنہا در آمد۔ و چوں ازدحام را بدید حساب کار خود کرد۔ باطراف و جوانب نگریستن گرفت۔ ازواو طلباں علما سہ تن در پیش و من در پیش ایشاں سوال و جوابہا را زیر چاق کردہ بودیم۔ در راہب آلت کارزاری بجز زبانش ندیدم۔

از جمعیت علما متوحش شد۔ و ما بے آنکہ فرصتے بدو بدہیم بیکبار۔ شروع بسوال کردیم۔

یکے گفت :- تورا اعتقاد این است۔ کہ خداوند بشکل آدمی از آسمان فرود آمدہ است؟

دیگرے گفت :- تورا اعتقاد آں است۔ کہ مرکب است۔ از سہ و سہ باز یکے است؟

دیگرے گفت :- اعتقاد تو این است۔ روح القدس از آسمان بشکل کبوتر آمد۔ و مریم را حاملہ کرد؟

چوں راہب استادے را بنابریں گذاشتہ بود کہ اولاً مے پرسید آیا اعتقاد شما و حکم کتاب شما عیسیٰ برحق است یا نہ البتہ مسلمان۔ را واجب آنست کہ بگوید "آرے" آنگاہ مے گفت ہماں عیسیٰ کہ شما بر برحق بودن او اعتراف دارید۔ حکم بر بطلان دین شما فرمودہ و گفتہ است کہ بعد از من پیغمبری نیست"

من جواب ایں مسئلہ را چناں ساختہ بودم کہ بگویم۔ کہ آں عیسیٰ را کہ می گوئی ہماں عیسیٰ است کہ کتاب ما بما حکم اقرار او فرمودہ نبوت او فرمودہ است۔ و او خود بآمدن پیغمبر ما و برحق بودنش وعدہ دادہ آں را

می گوئی برحق است۔ وگرنہ آں عیسٰے کہ شما نصاریٰ ساختہ آید و پدر و مادر وکتاب دروغ وآئین شرک وہزار مزخرف بادبستہ آید۔ ما آں عیسیٰ را ہرگز بہ نبوت قبول نداریم۔ اما کار باین جاہا نکشید۔ ازاین قبیل مسئلہ ہا مباحثہ نشد۔

یاراں سوالہائے خود را بنوعے درہم وبرہم کردند۔ کہ راہب دست و پا را گم کرد۔ وہوائے کار را فہمیدہ سراسیمہ گفت اگر غرض شما کشتن من است۔ مباحثہ ہیچ لزومے ندارد۔ اگر می خواہید مباحثہ کنید طریقہ مباحثہ این طور نیست با این ہا یہو۔ وقیل وقال جواب مرا چگونہ خواہید داد؟ وہمہ کس خواہند گفت۔ کہ گویا شما از جواب حساب عاجز بید"

ما ازین جواب مدفع بلکہ مجاب شدیم۔ مردم۔ بگمان این افتادند کہ حق بطرف راہب است۔ برائے رفوئے کار۔ اوّل کسیکہ بنائے کولیگری گذاشت من بودم۔ فریاد برآوردم۔ کہ واشریعتا! اے مسلمانان! کو دین؟ کو ایمان؟ اسلام از میان رفت۔ واد اسلام را از کفر بگیرید"

ناگاہ در مردم ہیجان وغلیانے پدید آمد۔ واز ہر سرے صدائے برخاست۔ کہ بگیرید۔ بکشید۔ پارہ کنید۔ در بائے ازدحام متلاطم درآمد۔ راہب خود را در گرداب خطر دید۔ وسلامت را بر کنار۔ بخیال فرار افتاد۔ یکے از ملایاں عبائے خود را برا و پوشانیدہ از میان مردم بخانۂ ارپنیے گریزانیدش۔

ما از نتیجہ خویش نومید بدیوان خانہ رفتیم۔ وافزودن ہیجان مردم را خواستیم۔

چوں بیگار بیگے اصفہان مردے بود مقدس۔ گمان کردیم کہ با ما یار خواہد شد۔ گفتیم کہ این راہب مخرب اسلام است مردم را بکفر دعوت مے کند۔ باسلام ردّہ میگوید۔ علما را بجہل نسبت میدہد۔ وتکفیر میکند۔ بارے خیلے تہمت بدو بستیم۔ ودفع آں بلا را از

بیگلر بیگے خواستیم۔

بیگلر بیگے متردد کہ چہ کند۔ مید انست کہ نفرنگان و علی الخصوص بارا ہبا نشاں بجوال نمے تواں رفت۔ وا نگہے از جانب پادشاہ بحمایت آناں ملتزم شدہ۔ لہذا با ما ہمراہی نکرد۔ و گفت شما کہ نمے توانید۔ براہب جواب بدہید۔ چرا مے روید و مباحثہ مے کنید؟ از چہ ایراد و اعتراض مے نمائید باز ور میخواہید حق را باطل کنید؟ بلے اگر دلائل مے توانستید آورد و ادا مے توانستید۔ مجاب ساخت و او بجواب شما مقتدر نمے شد۔ آں وقت در حقیقت کافر و واجب القتل بود۔ ما با ایں فہم و فضل شما با او حرفے نتواں زد۔

ما مخذول و منکوب و کینہ جویاں و انتقام خواہاں بیروں آمدیم۔ اگر در آں وقت راہب بدست ما مے افتاد۔ پارچہ پارچہ گوشتش مے شد۔ راہب شبانہ چناں فرار کرد کہ تا چند سال کسے او را در اصفہان ندید۔

در ایں کار۔ من ید بیضا نمودہ بودم۔ در شہر اولیں مجتہد قلم رفتم۔ اما ایں شہرتے بود۔ خشک و خالی۔ چیزے نبیند و ختم غرضم تحصیل جاہ و مقامے بود کہ از وے پولے حاصل شود۔ بقصد اجازہ اجتہاد گرفتن بقم نزد میرزا ابوالقاسم قمے رفتم۔ کہ اجازۂ آں از ہر سرمایہ بہتر بود۔ آقائے قمے بہوائے شہرت نامم نیک پسندید۔ چندے بدرسش مداومت کردم۔ استعدادم را نیک دید۔ چوں دشمن صوفی بود۔ من ہم با صوفیاں در افتادم۔ در ازاء آں لقب عماد الاسلامی با سفارش نامۂ بار باب در خانۂ طہران خواستم اگرچہ مفارقتم را نمی خواست۔ اما با اظہار کدورت خواہش مرا بجائے آورد۔

در طہران ہم از ارکان شمردہ شدم۔ اما از توجہ پنہاں

هر چه سعی کردم باندرون شاهی راهے نیافتم۔ رقیبانم خیلے گرگ بودند۔ ودر چاپلوسی ودنیاداری خیلے ماهر ترازمن۔ تملق وچرب زبانی به مجلس ملاباشی راه پیدا نمودم۔ درآنجا معروف صدر اعظم ومعیر الممالک ووزیر دول خارجه ونسقچی باشی شدم۔

هر صبح پیش از آفتاب بخانهٔ شاں وهر شب بمجلس شاں می رفتم۔ امّا باز بیش از قلاشی نبودم۔ چشمم در قبول عامه بود۔ تا شاید باو کارے کنم۔ وباآں خیلے کار میتواں کرد۔ صدر اعظم بمن التفات پیدا کرد چراکه روزے درخانه اش روضه میخواندند۔ من موعظهٔ بلیغے کردم وروضه خواندم که او را اگر یاندم۔ چه درعمر خود نگریسته بود۔ حاضران متعجب ومن مورد تحسین شدم قبول عامه که نیز مطلوبم بود۔ میسر شد۔ امّا همه اینها بے التفاتی شاه هیچ مقابله نتوانستند کرد۔ بلے ؎

هرکرا پادشه بیندازد
کسش از خیل خانه ننوازد

به پشت گرمی آں التفاتها وقبول عامه۔ آں بلاکه ویدی بسرم آمد۔ اکنوں روبه مملکت خود میروم برهنه تر از روزے که بیروں آمدم۔ وبعلاوه پیشے کنده هم سوغات دارم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصتم

تدبیر حاجی بابا و ملا نادان در خور حال خود و معلوم شدن اینکه نابکاران ابریکدیگر اعتماد نیست

بعد از انجام سرگذشت ملا نادان را گفتم چون دولت و نکبت هردو بسته بتقدیر آسمانی است۔ باقتضائے ہماں تقدیر از کجا که باز بسعادت اولیں نرسی؟

روزگار است اینکه گه عزت دهد گه خوار دارد
چرخ بازیگر ازیں بازیچها بسیار دارد

هردو ازیں پست و بلندیها بسیار دیده ایم۔ درصورتیکه در ایران اختیار همه مردم بدست یک نفر است۔ امروز ریشش یکے میکند۔ فردا مورد محاسنش میکند۔ بمفاد (عسیٰ ان تکرھوا شیئاً فھو خیر لکم) ازیں قضیه دلتنگ مباش که

(شاید که چو وابینی خیر تو دریں باشد)

نمے بینی۔ که آهنگر چوں بزغال افروخته آبے پاشد۔ شعله را اندک زمانے فرو نشاند۔ ہمیں که باز دردمد۔ افروخته تر گردد۔

گفت:۔ منهم ہمیں دلخوشی آوازه میخواندم۔ که شاید۔ پادشاه خواست در ظاهر بمردم عداتے و بطائفه نصاریٰ عتابے فرماید۔ اما روزے میرسد که بادوستی دین و مردمان دیندار ناچار شده آنگاه قدر مانند منی را که مورد قبول عامه شده ام میداند بارها دریں اندیشه افتادم۔ که ترک جبه و دستار و طریقت طائفه مفت خواراں کنم۔

راہ سوداگری و بازرگانی پیش گیرم امّا بعد از تفکر و تدبیر دیدم۔ کہ (المقدر کائن)

قضائے کن فیکون است و حکم بار خدائے
بدیں سخن سخنے در نمی تواں افزود

میدانی کہ اکنوں خود را شہید زندہ قلم خواہم داد۔ و ایں نام در عوض ریش کندہ شدہ و تمام مال و منال حتیٰ از خر سفید و متاع کاں نیز بیشتر بکارم خواہد خورد۔

سالہا باید کہ تا یک مشت پشم از پشت میش
عابدے را خرقہ گردد یا حمارے را رسن

گفتم:۔ بسیار خوب شہیدان را استین را چہ کردند کہ تو با نام شہادت چکنی؟ اکنوں یا من بہ بغداد میائی؟ و یا اینکہ در اینجا منتظر عقبہ کارے نشینی۔

گفت:۔ غرضم اینکہ بہ زاد و بوم خویش۔ بہمدان بہ نزد پدر خود روم۔ و بواسطۂ شہرت او با وساطتش باز بطہران بسر کار برگردم۔ امّا تو چہ اندیشہ داری۔ و چہ مناسب حال خود دیدۂ؟ اگر خدا بخواہد۔ آب و تاب اولین را پیدا کنم۔ میدانی کہ متعہ خانہ من بے تو نشود۔

چوں تو پیرے بسا باید اندر دہر
دیر بے پیر را نباشد خیر

گفتم:۔ رفیق! من درایں طریق از تو راندہ تر و ماندہ ترم دست قضا مرا خواہی نخواہی بجائے قاتل و سارق نشاند۔ طالعم لباس ملا باشی را در بر و بال او مالدار و بر اسب نسقچی باشی سوارم کردم۔ اگر ہمراہی اختر نمے کردم چہ میکردم؟ ہمہ دانند کہ اگر در ہمدان مانم۔ لاشۂ منحوسم زیب دروازہ شہر و حالت معکوسم عبرت اہل دہر خواہد شد۔ وقتے خویش را آسودہ خواہم دید۔ کہ خود را در خاک

عثمانی ببینم۔ و در گوشۂ آزادی فارغ بال نشینم۔

پس برائے استمالت خواستم کہ نیمۂ آنچہ دستگیرم شدہ نیازش کنم بیش از دہ تومان برنداشت و باقی را بمن واگذاشت۔" کہ این مرا بس و قرض باشد۔ انشاء اللہ در وقت قدرت پس میدہم"۔ امّا بعد از گرفتن نقد با ہمدان رفتنم را تکلیف کرد۔ کہ رفیق راہ را اندیشیدہ و خطرش را نیندیشیدہ تا تو بسر حد ممالک عثمانی برسی چہ ہا کہ بسرت آید؟ قضیۂ ملا باشی و نسقچی باشی کارے کرد کہ آدم بعقب ما خواہند فرستاد۔ تو را کہ گاؤ سفید پیشانی ہستی خواہند گرفت امّا اگر تا آبہا از آسیا افتد۔ با من باشی۔ در دہے از دہات پدرم۔ در نزدیکے ہمدان تو را ناشناسا نگہ میدارم۔ و برائے اسب و لباست ہم فکرے می کنم۔ کہ بوئے پدرشان بلند نشود۔ از اینجا تا ہمدان راہے نیست۔ اگر نصف شب در پشتہ ہم سوار شویم۔ صبح زود بدانجا مے رسیم۔ امّا سرحد خیلے دور است و اسپت خام اگر در راہ بماند و گرفتار آئی کہ را غم نجات تو باشد"؟

سخنانش را سنجیدہ با خود سنجیدم" از صفحات ایران اطلاعے ندارم۔ نہ فقط کورہ راہ بلکہ شاہ راہم نمیدانم۔ کار بدان آسانی کہ در من فرض کردہ بودم نیست۔ آخوند اگر با من خیال خیانت داشتہ باشد۔ چہ بگریزم چہ نگریزم مے تواند۔ پس بہتر اینکہ باو تسلیم شوم"۔

بارے بہمراہیش قرار دادم و نیمۂ شب براہ افتادم۔ تا آفتاب مبالغے راہ پیمودم۔ ہمیں کہ بہ تلی مشرف بشہر رسیدیم در آنجا از نو طرح دخول شہر را ریختیم۔ ملا نادان با نگشت دہے کوچک بنمود۔ کہ "اینک دہ پدرم" تا آوازۂ مرگ ملا باشی بخواہد۔ در آنجا مہمانی۔ امّا این اسپ و یراق با نا آشنائی

منافی است بهتر اینکه لباس را عوض کنیم - تو با لباس من در وه آدمی غریب مے نمائی - و من لباس تو - بعد از ان رسوائی ها اعتبارے مے فروشم تو از شبهه وا مے رهی - و من از خواری مے جهم - به یک کرشمه دو کار بر مے آید - البته خبر افتضاح من بگوش اهل شهر و خانواده ام مے رسید - و موجب کسر شان مے شود - امّا چون اعتبار بظاهر است وقتے که مرا با این لباس و اسب به بینند - اندکے باستمالی رسوائی مے شود - با این دست آویز چند روز شادت و شوقے میکنم - بعد از آن به بهانه اسپ را فروخته بهایش بتو میدهم -

من از این تدبیر خورسند نبودم - چه در مقابل آن همه مال - بجز امید و خیال چیزے درمیان نبود - امّا از راه دیگر دیدم که راست می گوید - با آن لباس بدهئے تو ان رفت - ریشم بدست ملّا افتاده بود - شاید خیر خود را در شر من بیند - گفتم - خوب فرضاً نسیقچی باشی اسب را جست - شما چه میکنید؟ آن وقت هم ریش کنندهٔ شما و هم ریش کندهٔ من - هر دو در معرض خطر است "

گفت: - خدا بزرگ است - پیش از من کسے بهمدان نرفته تا بیاید من بخانهٔ پدر رفته کار خود را دیدم - تو از آن کار مدار "

سخن بدین تمام و لباس سراپا عوض شد - نا دان با عمامهٔ ملا باشی معمم و من با کلاه کلاتهٔ او مکلّا - پول و ساعت مهر ملا باشی در پیش من - و قلمدان و تسبیح و آئینه و شانهٔ کوچکش در پیش او - اوله کاغذش را بکمر زده چون باسپ برنشست - چنان شبیه بود بملا باشی که خود از حیرت مے خندید -

با قل نگرانی از یک دیگر جدا شدیم - عهد نمود که از ارسال خبر

دریغ ندارد۔ وگفت کہ "تو در باب اقامت دہ ہر قصہ کہ مے توانی بسازد"
پس او خوشنود راہ ہمدان پیش گرفت۔ و من متردد راہ دہ۔ حیران کہ
در آنجا باچہ لباس نمود کنم۔ راستی مثل کسے بودم۔ کہ از آسمان
بزمین افتادہ باشد۔ چہ آدم معقول۔ کلاہ بر سر۔ کفش در پا۔
با قبائے بے شال خیلے۔ نا معقول مے نمود۔ بعد از تفکر قرار بر اں
دادم کہ سوداگر کرد لخت کردہ۔ و ناخوش قلمروم و برائے مداومت
چند روز در آں دہ بمانم۔

از یمن طالع خداوند چنداں بلاہت باہل آں دہ عطا فرمودہ بود۔
کہ ہر چہ گفتم قبول شد۔ چیزے کہ رنجہ ام مے داشت پیرہ زلنے حکیمم
واقع شدہ بود۔ کہ ہر روز نیم من خاک شیر و ناجریزی بحلقم فرو مے کرد۔
و نفسم در نے آمد۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و یکم

کشیدن ملا نادان سزائے حاجی بابا را

ده روز تمام که هر روز شش سالے بود بدین حال بگذشت۔ واز ملا نادان خبرے نشد۔ در عالم نادانی همه را می ترسیدم۔ که بازه آبے بروئے کارش آید۔ و منتعہ خانه اش بے من بر پا شود۔ رفت و آمد چناں از ده بشهر کم۔ که مانده بود۔ من از بے صبری بمیرم تا اینکه عملۂ از ده۔ کار در شهر پیدا نکرده۔ خشمناک برگشته خبرے رافع شک و دافع شبه آورد۔

خبرش اینکه :- یک نفر نسقچی آمد۔ و پسر آغا را با اسپش بگرفت و بطهران برد"

خواننده و شنونده قیاس حال مرا مے تواند نمود۔ معلوم شد۔ که چرا ملا نادان خبر بمن نے داد! از حالت حالیه خواطر جمع واز استقبال در تردد با اهل ده بروز کردم۔ که "ناخوشی من تا همیں جا بود۔ برائے اطلاع از نادان از آں ده بهمدان رفتم۔ پدر نادان بالاتر از آناں بود که خانه اش مجهول ماند۔ اما بدآنجا نرفتم۔ و برائے اطلاع در پیرامونش هم نگشتم که پیر خردم بگوش میگفت!

(با خبر باش که سر مے کشند دیوارش)

بدکان دلاکی رفتم۔ اولاً برائے اصلاح سر و ریش۔ ثانیاً برائے اینکه در آنجا با خبر از همه جا بهتر و بیشتر است۔

بعض اینکه گفتم استا! چه هست و چه نیست؟ دو قدم واپس رفته

بروئیم نگریست۔ کہ از کجا مے آئی؟" گویا از کار نادان سگ و سگ نادان خبر نداری؟ ملعون بقتل ملا باشی اکتفا نکردہ رختش را ہم پوشیدہ واسب لسپچی باشی را ہم سوار شدہ بود۔ چہ قدرگہ خوردہ است۔"

پس بتجاہل کناں ہرچہ دلم مے خواست از ندانستنی ہا از او دانستم۔ وجائے دوبارہ پرسیدن نگذاشتم بدین نوع گفت:۔

دہ روز پیش ازیں ملا نادان با اسپے لائق سرہنگان نہ شائستہ قرآن خواناں۔ با لباس فاخرانہ در آمد۔ عمامہ و شالش کشمیری عظیم خانے بعینہ ملا باشی۔ ظاہرش موجب حیرت ما شد۔ چراکہ اوّل خبرہائے پد از او میاوردند۔ با غرور از اسپ فرود آمد۔ وبہ خبر احوال طہران۔ بسر ہم جواب دہان چناں تحویل داد۔ کہ آں اسپ ویراق برائے دلجوئی باو دادہ شدہ است۔"

ما باور کردیم اوہم در خانہ با احترام بنشست۔ و روز دیگر۔ از درخانہ حاضر بیروں آمدن و در شہر خودنمائی کردن بود۔ کہ ناگاہ نسقچی از طہران در رسید واز درخانہ او گذشتہ چشمش باسب افتاد۔ نعرہ زد۔ کہ سبحان اللہ! ایں اسپ از کیست؟

گفتند:۔" از ملا نادان است۔"

گفت:" ملا نادان سگ کیست؟ او را پایں گہ خوردنہا چہ؟ ایں اسپ از نسقچی باشی۔ ارباب ماست۔ ہرکہ گفتہ از من است دروغ گفتہ۔ خواہ نادان باشد خواہ دانا! یا ہر خرے دیگر۔"

درایں اثنا نادان۔ خود از خانہ بیروں آمد۔ چشمش بہ نسقچی افتاد۔ دانست کہ چہ خبر است۔ از قضا۔ باباے نسقچی ہماں نسقچی بودہ کہ سوار کنندۂ نادان بر خر۔ در طہران بود۔

نادان چوں عمامۂ ملا باشی را بر سر و قبایش را در بر کردہ بود۔ دانست

بچہ خطر افتادہ است۔ خواست طویلہ گذارد۔ نشد۔ سنقچی داد و بیداد بر آورد۔ کہ بگیرید۔ بہ بندید۔ خودش است۔ خوب گیر آمد۔ طالعمان یار بودہ است! قاتل ملا باشی۔ دزد سنقچی باشی بخدا! بہ پیغمبر! ہمیں است۔

از اسپ فرود آمد و با یاران خود ملا نادان را۔ با ہمہ لابہ وانابہ وانکار وداد و بیداد و قسمہائے غلاظ و شداد بگرفتند۔

خلاصہ گفتگوئے کہ درمیان نادان و سنقچی شدہ بود۔ دلاک ہمہ را بگفت۔ ومعلوم شد کہ با ہمہ وساطت پدر و احباب۔ نادان را دست بستہ بطہران بردند۔

ازیں حکایت دلم چاک۔ و زہرۂ ام آب شد۔ بنوعے کہ گویا ہرگز ہیچ کس چناں حالتے روئے ندادہ است۔ و در اول دلم بحم کردہ ہائے خود بسوخت۔ ولے در آخر فکر۔ کہ قضا ہائے من بر سر نادان ترقید۔ چوں از سر پردہ صدا در نمے آید۔ کار من در پردہ مے ماند۔ و بنظر عبرت دیدم۔ کہ ستارۂ من ہمیشہ یا در واز آں نادان ہمارہ بہ وبال دوچار بودہ است۔ اگر چنیں نبودی رخت خود با من عوض نکردی و اسپ و یراق مرا کہ راضی بدادن او نبودم۔ نگرفتی۔ سزائے مرا او کشید۔ دیدم کہ در ایران ماندن۔ کار عقل نیست۔ بازکمانی السابق بہ نیت ترک ایران افتادم۔ اگرچہ اسپ و یراق نداشتم۔ اما آں قدر نقدینہ کہ تا سرحد رساند ماندہ بو بالفظ مبارک (خدا بزرگ است) آسودہ از قضا و بلاہائے دیدہ و ندیدہ خود را بخدا سپردم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و دوم

شنیدن حاجی بابا واقعه حمام و چگونگی حال ملاباشی را

از شامت آخوندی متاثر- لباسش را از بر انداختن- و خود را
بصورت سوداگران آراستن همے خواستم- قافله کرمان
شاهان را سراغ کردم- حاضر بود- استرے خالی با سرنشین بے بالی
هم اخت شدند-

روز هفتم بکرمان شاهان رسیده- در آنجا از نو بجستجوے قافله
بغداد ناچار شدم- راه از کردان نا امن- تا قافله سنگین نے شد
نمے رفت- بایستے چند روز توقف کرد- شنیدم که روز پیش یکدسته
زوار با نعش و نعش کشان رو بکربلا رفته اند- اگر اندک زور بیارم
بایشان توانم رسید-

چو آنی از ترس خالی نبودم- دقیقه فوت وقت را نمے خواستم
پائے پیاده- پی بر قدم زده در دستم بجز یک چماق چیزے
نه ولے در کمرم نود و پنج طلا بود- باین پشت گرمی از کرمان شاه
بیرون رفتم-

روز انه سیوم عصر تشنگی بود- که خسته و کوفته از دور دودے
دیده- دانستم- که کاروان گاه است- نزدیک رفته تا از بار خانه
سراغ جلودار گیرم- چادر سفیدے کوچکے بر افراشته کجاوه
و تخت روانی در پهلوے وے- نعش چند در میان آں- نشان زوار
مشخص دیدم-

باجلودار۔ کرایۂ قاطر را باہم در رفتیم۔ باآں حال۔ شناسائی بے معنے بود۔ امّا از افتخار۔ عجبانہ باز ہم نتوانستیم گذشت۔ بارے چند درمیان بارہا درازو نمدِ پیچیدہ دیدم۔ گفتند نعش است۔ بکربلا مے برند۔ جلودار آنہا مانند سائر جلوداراں رودہ درازی گرفت کہ گویا غریبے؟ تاحال نعش ندیدہ؟ چیز عزیزے راجائے عزیزے میبریم۔ این نعش ہا بکربلا نہ بل یکسر بہ بہشت مے رود۔

گفتم:۔ بہ بخشید۔ غریب کور مے شود۔ آیا این نعشہا از کیست"

جلودار:۔ نعش ملا باشی است! اگر از مردن و واقعہ غریب او خبر نداری کہ چہ طور در حمام مرد؟ وہمراہش بحرمش دخول و بردرخانہ نسقچی باشی بر اسپش سوار۔ و بدہش رفت پس دستے جنبانید کہ اوہوا! تاحالا کجا بودی؟"

ازیں سخن ترساں وہراساں۔ تجاہلے تمامے نمودم۔ جلودار حکایت را بنوعے نقل کرد۔ کہ با اینکہ من خود مؤسس و رکن اعظم آں قضیہ بودم۔ باز تعجب و حظ کردم۔

گفت:۔ میدانی کہ آنچہ مے گویم راست است بجہت آنکہ خود در آنجا بودم۔ گفتم ملا باشی بعد از نماز عصر۔ با نوکران خود بحمام رفت۔ و بخانہ برگشتہ۔ و در خلوت نشست۔

"در ایران بعض حمامہا صبح زنانہ بعد از ظہر مردانہ مے شود۔ زن ملا باشی روز دیگر در اوّلین صدائے بوق حمام۔ باکنیزاں بحمامے کہ دوش شوہرش رفتہ بود رفت۔ بجہت اینکہ او حمام را قورق کردہ بودند۔ ہنوز تاریک بودہ۔ خواست بخزینہ داخل شود۔ و نعش بیچارہ چہ گوشت خورد"

فریاد کناں بیہوش شد۔ ہمراہانش بے اختیار و بے اطلاع عربدہ و نعرہ کشیدند۔ فریاد کردند۔ و داخل خزینہ نتوانستند شد۔

در آخر پیرہ زنے دل بدریا زدہ داخل خزینہ حمام شد نعش در رستے

آب پاشنا ور دید۔ از فریاد وفغان او زن ملا باشی بہوش آمدہ دید۔ کہ نعش ملا باشی است۔ ازیں قضیہ فاجعہ باز بیہوش شد۔
کنیزاں فریاد وفغاں کناں گفتند۔ سیمایش بآقائے ما ند۔ اما نمے شود۔ کہ او باشد۔
دیگرے میگفت: بچشم خود دیدم آقا از حمام برگشت۔ ورخت خوابش را انداختہ بودم۔ زود خوابید صدائے خورخورش را ہم شنیدم۔ چہ طور میشود کہ ہم در رخت خواب بخوابد۔ وخرہ بکشد وہم در حمام بود خفہ بشود؟
ازایں دلائل حیرت حاضران افزود و معلوم شد۔ آنکہ کنیزک دیدہ ملا باشی نہ۔ ہمزادش بودہ است۔
زن ملا باشی باز بہوش آمد۔ وبہ انگشت اشارہ کرد۔ کہ شوہرم است۔ از رویش کہ دیروز خراشیدہ بودم معلوم است۔
کنیزے دیگر گفت:۔ آرے! بایں دلیل کہ یک طرف ریشش ہم کندہ معلوم است۔
نشانہا بجا۔ گریہ وزاری برپا شد۔ مے گویند کہ اگر دست زنکش را نمے گرفتند۔ خود را مے کشت۔
کنیزے گفت:۔ آخر خود چراغ را از من گرفت۔ ودر را بست۔ وخود خرخرۂ خوابش شنیدم۔ بروید بہ بینیم۔ در خانہ چہ خبر است۔ زود خبرش را بیا وریم۔
یکے گفت:۔ خوب گیرم کہ رفتی و دیدی کہ در خانہ است۔ پس ایں نعش کیست؟
دیگرے گفت:۔ کہ ایں ہمزاد او مے شود۔ چرا کہ یک روح در دو بدن نمے شود۔ بدن کہ رخت عوضی نیست کہ ہر ساعت تبدیل کنی۔
یکے دیگر گفت:۔ ایں حکایت خیلے تازگی دارد۔ بعینہٖ مثل ہماں است کہ کسے دو خانہ داشتہ باشد۔ یکے در ییلاق ویکے در قشلاق۔
درایں اثنا رفقت فرق حمام گذشت ومشتریان دیگر در رسیدند

وہر کس چیزے گفت زنِ ملا باشی از گریہ و زاری دست برنمیداشت تا کنیزک از خانہ برگشت۔ وخبر آورد۔ کہ ملا باشی در رخت خوابش نیست۔

واقعہ بہ بیروں سرایت کرد۔ زنان بیروں نرفتہ مردان داخل حمام شدند۔ گویا دریں حمام زنانہ بہ از آں نشدہ بود صدائے مرد و زن درہم گوشِ فلک را کر میکرد۔

درانجام کار اقارب واقوام ملا باشی نعشش را از حمام بر دند۔ وبعد از غسل وحنوط وکفن۔ قرار بکربلا بردنش دادند۔

زنش ہم مُصر شد کہ من نیز مے روم۔ استرہائے مرا کرایہ کردند۔ آں چادر کہ مے بینی از آں اوست۔ ودر آں دیگر نعش شوہر او۔ جمعے ہم کہ نعش کہ فرستادنی بودند۔ ایں فرصت را از دست ندادہ خواستند۔ کہ مردگان ایشاں با عالمے محشور وہم سفر جناں شود۔

از فقرہ آخریں جلودار۔ چناں ترسیدم۔ کہ کم ماند من نیز از محشورین با ملا باشی شوم۔ معلوم شد کہ از بلائے کہ مے گریختم۔ با پائے خود در آں آمدہ ام۔ چہ اگر از خدمت گما۔ اِن ملا باشی کسے مرا مے شناخت کارم تمام بود۔

روئے بجلودار نمودم۔ کہ خوب "بعد از در آوردن نعش ملا باشی از حمام چہ شد؟" تا فقرہ رخت ہائے خود کہ در گوشۂ حمام انداختہ بودم معلومم شود۔

گفت :۔ بسر امیر المومنین! درست در خاطر ندارم۔ ایں قدر میدانم۔ کہ دریں باب روایات مختلف بود۔

یکے مے گفت :۔ ملا باشی۔ بعد از خفہ شدن در حمام۔ در اندرونِ خود دیدہ شدہ است۔

دیگرے مے گفت :۔ کہ فردائے آں روز از درخانۂ نسقچی باشی بہترین اسپش را گرفتہ ورفتہ وبہ نسقچی باشی بادستِ خود فتوئے شراب خوردن دادہ است۔

بارے ایں قدر اختلاف بود۔ کہ چیزے حالیم نشد۔ غریب تر از ہمہ
اینکہ بشہادت نوکراں زندہ اش از حمام بیروں آمدہ است و مردہ اش
در حمام ماندہ اما چیز دیگر بروز کرد۔ کہ قدرے موجب رفع اشتباہ
مردم گردید۔ در گوشہ حمام پارۂ رخت کہنہ پیدا شد۔ و بجدس دانستند
رخت حاجی بابا نام آدم ملا نادان مفسد است لے ابر پدر ہر دو لعنت۔
ہمہ کس مے گفت۔ کہ قاتل حاجی باباست و در بدر بلاد بہ بلاد از پے
او مے گشتند۔ پارۂ ہم میگفتند۔ ملا نادان ہم دریں کار بے مداخلہ نیست۔

بارے بہر طرف آدم بگرفتن ہر دو فرستادند۔ کاش یکے از ایشاں
بدست من مے افتاد۔ ایں قدر مژدگانی مے گرفتم۔ کہ از ایں مردہ کشی
خلاص مے شدم۔

من خود چیزے نمے گویم۔ ولے ہر کہ تصور کند قیاس حالم تواند کرد۔
منکہ ہرگز روبرو شدن با خطر را حاضر نبودم و ہمیشہ از خطر روے میگردانیدم۔
با پائے خود بپایم و جان خود را بخطر انداختم نہ پائے واپس رفتن۔ نہ یارائے
پایداری متحیر کہ چہ کنم؟ فکر کردم کہ باز پیش رفتن بہتر است۔ بلکہ خودی را
بسر حد توانم رسانید۔ واز بلا توانم رستن۔ با خود قرار دادم۔ خود را بعبا پیچیدہ۔
مانند کسیکہ چہار سویش را قضا و بلا احاطہ کرد۔ بانجام حال خود نگران بازماندم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و سیم

گرفتاری حاجی بابا و خلاصی او

فردا کاروان براه افتاد. تخت روان از پیش. شتران مرده کش در عقب آنان و قاطران و سرنشینان در عقب همه. من در پهلوی جلودار پنهان روان. چون چشمم بآدمی زشت روی و بدلباس میافتاد که کسی بروی‌اش نمی‌نگریست. بحالش رشک می‌بردم و حسرت می‌خوردم. بیشتر ترسم از اینکه مبادا در میان همراهان زن ملاباشی کسی مرا بشناسد. چون یکی از ایشان بعقب نگاه میکرد زهره‌ام آب میشد. فوری روی را برمیگردانیدم.

روز اولم بسلامت گذشت. شب در بارخانه روی بارها خوابیدم روز دیگر هم بد نبود. کم کم اندکی آسوده شده میل واکردن در گفتگوی با این و آن. و بیرون آمدن از غلاف کردم.

اولین آشنایم راهبی ارمنی بود. خواستم باو فهمانم که بخت مسعود بوده است که طرف صحبت یک مسلمانی واقع شده. ناگاه یکی از پهلویم گذشت. دیدم آخوندی بود که در خانهٔ ملانادان می‌خواست صیغه بمن دهد. جگرم بدهانم آمد. اگر خود روح ملاباشی را میدیدم چندان نمی‌ترسیدم. بزودی رو را برگردانیدم. او هم مرا ندید. بلائی که رسیده بود بخیر گذشت و بجز ترس چیزی باقی نگذاشت. باز خود را به پهلوی جلودار کشیدم. و از آشنائی با راهب در گذشتم که برای من منحوس واقع شد.

روزے سیم مے بایست از دہنۂ بگذریم۔ کہ کردان راہش بستہ بودند۔
ہرکس بفکر خود بیش از فکر من بود۔ اگر از آنجا میگذشتیم بسرحد
رسیدہ و در صورت ظہور قافلۂ بہ ترکان التجا بردن مے توانستیم۔

آں روز کذائی را ہرگز فراموش نمے کنم۔ در آں روز قافلۂ
ہیئت لشکرے گرفت۔ ہرکس از سلاح معنے چیزے داشت بیروں
آورد۔ روز ایلغار ترکمانان در سفر با عثمان آغا بخواطرم آمد۔ دیدم ہماں
تپیں در ہمیں جاہم بے کم و کاست ہست۔ معلوم شد۔ کردان زر دہم برادر
ترکمانان سیاہ اند۔ (درمیان خودمان باشد) بندہ را ہم مرور دہور
چنداں اژدہا افگن و شیراوژن ساختہ بود۔

قافلہ بانتظام تمام درپے ہم۔ چاؤش و بلد۔ با وابستگاں
ملا باشی چرخچی دار۔ در پیش۔ مرا برائے آسودگی بجائے یک دلائل
متعدد بود۔ جز درد سر خود درد دیگر نداشتم۔ و دستگیری جز اشرفیہا
در کمرم نبود۔

قافلہ ساکت و صامت۔ بجز آواز درائے چیزے بگوش نمے رسید
من در تفکر کہ نود تومان در بغداد بچہ کار اندازم۔ ناگاہ بلدے با مردے
خوش سر و وضع روئے بمن تاخت و بانگشت بنمود۔ "کہ ہمیں است"۔

ازیں واقعہ گماں کردم۔ عمرم تمام شد۔

ہمراہ بلد۔ دیدم عبدالکریم صد تومانے است گفتم اے وائے
کہ گرفتار شدم بلد روئے بمن کرد۔ کہ تو از ہمہ عقب تر آمدی ہیچ نشنیدی
کلب علی خاں وزد در کدام سمت ہا بودہ است؟

آنگاہ اندکے دلم بجائے آمد۔ و شکستہ بستہ جوابے دادم۔ اما
چشم من بعبدالکریم و چشم او بر من دلم برہم و درہم شد۔ از نگاہ تہدید و
تیزش تاب زانویم رفت و رنگ از رویم پرید او برائے تشخیص تمام
زیر چشمے ہمے نگریست۔ و من برائے غلط اندازی پہلوہمے تہی
کردم تا اینکہ عاقبتم بشناخت۔ و نعرہ زد۔ کہ آرے

خودش است۔ آنکہ بریش من خندید۔ وصدتومان را گرفت وجہت ہمیں است"۔

پس روتے بہمراہاں کرد۔ کہ" دزدے خواہید۔ اینک دزدکہ پدرکلب علی خان است۔ شمارا بہ پیغمبر! باامیرالمومنین ایں پدرسوختہ را بگیرید بہ بندید۔ بکشید"۔

من بانکار واصرار برخاستم۔ شاید ہم پیش مے توانستم برد۔ امّا آخوند محمود ملانادان ازجانبے درآمد۔ ومرا باسم بخواند رفع ہمہ شبہ وماجرے شد۔ ہمہ یقین کردند۔ کہ قاتل ملاباشی ومرتکب آں ہمہ فسق وفجور من بودہ ام۔ ہمہمہ وآشوبے از کاروانیاں برخاست۔ وبنقارچند دقیقہ حرف کردان ازمیان رفت ہرکس بمن چشم دوخت۔ عاقبت بگرفتند۔ ودستم از قفا بستند ودرکار بردن بہ نزدزن ملاباشی بودند۔

ناگاہ ستارۂ میموں وطالع ہمایونم باز بمددگاری برخاست از دورنعرہ بلند شد۔ جمعے سوار ازکوہ روئے پاترہ سرازیر شدند۔ خداپارکردہ ہارا بیامرزد۔ ہلہلہ کناں کرداں دررسیدند کاروانیاں ازہم پاشیدند۔ کودست۔ کجادل۔ تامقاومت کنند؟ سواراں گریختند۔ قاطرچیاں برائے نجات خود وحیوانانش بندبارہارا بریدہ بمیاں صحرا ریختند۔ شتربانان نعش ہارا ازشتراں بدیں سوئے وآں سوئے انداختند۔ بہ چشم خویش دیدم۔ کہ نعش ملاباشی بنہرے بزرگ درافتاد۔ گویا بہ خزانہ حمام افتادن وخفہ شدنش کم بود۔ کہ بناکرد۔ بشناکردن۔ خلاصہ بگریز بگریز۔ ہمگانے شد۔

من بخیال خود بازماندم۔ بجد وجہد دست خود را گشودم چشم کردان ہمہ برتخت رواں بود۔ ہمیں اقبال دیدم۔ کسانیکہ مرا بداں روز انداختند بروزمن افتادند۔ ہمراہان زن ملاباشی خیلے فریاد کردند۔

امّا در چناں روز و در چناں جا۔

آنچہ البتہ بجائے نرسد فریاد است

کرُو فریاد نے شنود۔ بہ بہانہ سلامت بہا۔ ہمہ را بسلامت لخت کردند۔ تیمناً و تبرکاً زندگی لباس مرا از برہنہ شدن رہانید و من بوسیلۂ لباس قاطر را رہا ندم نہ مرا بچیزے و نہ قاطرم را بشیزے شمردند۔ مجرد بے اندیشہ نہ در فکر مال بردہ۔ نہ در خیال نعش مردہ مانند چرغ آزاد و مانند قوش بے پروا۔ بقاطر مردہ کش جلو دار سوار تنہا با زمزمۂ

بازشد رفع بلا از سر حاجی بابا
بارک اللہ زہے اختر حاجی بابا

روئے براہ نہادم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و چہارم

رسیدن حاجی بابا بہ بغداد و ملاقات وے با عثمان آغا

زن و بچہ و غلام و کنیز ملا باشی بدست کردان گرفتار و من بصوب مقصود شتابان۔ برائے نفی وجود اظہار حیات بہیچ کس نے کردم و دور از راہ۔ راہ مے پیمودم۔

گروہے از فراریان بدیں سوئے و آں سوئے مے دویدند۔ و چوں بیش و کم ہر یک را دروے از قبیل دردآشنایان مال بود۔ پر دور نرفتہ بامید چارہ برگشتند۔ من بے درد۔ آزادہ تریں ہمہ۔ بعد از طے دو فرسنگ را خود را تنہا وارستہ دیدم۔ چوں ماجرائے خود را پیش چشم آوردم بجز یارے بخت ہیچ حمل نتوانستم کرد۔

با خود گفتم۔ کہ" بایں طالع سازگار۔ وقت آن است کہ شاہراہ حب جاہ پیش گیرم۔ ایں ہمہ مصیبت برائے قافلہ مخصوص سعادت من بود! (اذا اراد اللہ شیئا ھیئ اسبابہ) با نود و پنج تومان درمیان و بایں وسعت راہ جہاں چہ نے تواں؟ نادان را پدرم خمپارہ نہادند بمن چہ؟ زن و بچہ ملا باشی بدست کردان افتادند۔ بمن چہ؟ چرا کلاہ خود را کج نگذارم؟ و راست نہ نشینم۔

خلاصہ۔ بالیمن والسعادت والاقبال بہ بغداد رسیدم و غریب الغربا بانند داخل بغداد شدم۔ در بغداد کاروان سرا بسیار است ولے خود را باختیار قاطرم سپردم بحکم بلدی۔ آں زبان بستہ مرا بر در کاروان سرائے

ے۔ بادبزیر بغل نہادم ۱۲

بزرگ برد۔ کہ گویا محط رحال رجال قافلۂ ایران بود دردم در۔ از فراق یاران و عزیزان بنائے عزاعز گذاشت۔ اگر مے تواں خوش بختی گفت۔ خوش بخت شدم۔ کہ درصحن کارواں سرا شتے ہم از شہریاں را دیدم۔ کہ گماں کردم۔ کہ مرا نخواہند شناخت امّا چہ چارہ؟ کار بعکس شد۔

بمحض دیدارمن۔ منتظران زوّار وقافلہ برسرم ریختند۔ ومن با ایجاز جواب سوالاتِ ایشاں پرداختہ عاقبت قاطر را در ہمانجا انداختم۔ کہ "البتہ بصاحبش میرسد"۔ وخود بجانب دیگر شہر رفتم۔ تا دور از شر خفتہ باشم وخواب آشفتہ نہ بینم۔

در اوّلین قدم اجتناب از روئے احتیاط۔ تغیر سر و وضعے دادم۔ توبرۂ سرخ بنام فس برسر۔ جوالے فراخ بنام قبا در بر۔ ننگے دراز بنام شال در کمر۔ عثمانے حسابی شدم۔ از پا افراز سرخ ہم نتوانستم گذشت۔ کہ ترکی بے پاپوش سرخ خرے را ماند بے جل۔

پس ازاں بفکر خانہ واہل وعیال عثمان آغا افتادم؟ تا بواسطۂ ایشاں خود را بکارے وادارم۔

بطرف راستۂ پوست فروشاں۔ کہ بزنگاہ تجارت عثمان آقا بود۔ رفتم واز نشان ہائیکہ در ایام رفاقت از جائے ومکان خود دادہ بود۔ گماں مے کردم کہ بے سوال ہم توانم جست۔

خدار است آورد۔ بے زحمت۔ دکان پوست فروشی۔ بزرگے در راہ دیدم۔ سر بدرون بردم۔ کہ عثمان آغائے بود۔ بغدادی کہ بپوست بخارائی خریدن رفتہ بود۔ خبر از او ندارید"؟ از کنج دکان صدائے بگوشم آشنا رسید۔ کہ "تو را بہ پیغمبر کیستی؟ بیا بہ بینم عثمان آغا منم"۔

با حیرت تمام دیدم کہ "آں پیرہ مرد خود اوست"۔ ازیں ملاقات تعجبہا کردیم من از حال خود آنچہ گفتنی بود گفتم۔ واو نیز حکایت خویش بدیں نوع بیان کرد۔

کہ از طہران بقصد استانبول بیروں آمدم۔ راہ میان ارض روم و ایرداں بستہ بود۔ بہتر آں دیدم کہ بہ بغداد بگذرم۔ بندہ بعد از آں غیبوبت دراز بہ مسقط الراس خود باز گشتم۔ پسرم بزرگ شدہ بود۔ وبنا بخبر مرگم تعزیہ ام گرفتہ۔ ومیراثم را قسمت کردہ حق مادر وخواہر را دادہ بود۔ امّا بحکم مسلمانیِ پاک از دیدارم ہراساں نشد۔ وحق پسری و پدری را فراموش نکرد۔ زنم زندہ است۔ ودخترم پا بہ بخت و من بہروز۔

پس لگا ہے غریب بمن کرد۔ کہ خوب حاجی! آں منتعہ طہرانی کہ بود؟ بچہ خیال بگردن نش بستی؟ ہناں و نمکے کہ باہم خوردہ ایم آں پنج روز باآں زن بودن۔ برتر از چند سال باترکماناں و راسارت ماندن گذشت۔ کسے با دوست دیرینہ ایں کار میکند؟

قسم خوردم۔ کہ غرضم از آں۔ تمتع تو۔ و خوش گذرانیت بود۔ آں ملعونہ راہم خوا بہ خاص شاہ گفتہ بودند۔ بایں خیال ہر قدر اساسش کہنہ باشد۔ باز آثار صنادید عجم درا و نمودار خواہد بود۔ و در نظر کسیکہ سالہا با شتر بسر بردہ باشد جلوہ تواں کرد۔

عثمان آغا گفت:۔ چہ شتران! بحق خدا آں شتراں باآں لب و لنج درنزد او فرشتہ و از مشک و عنبر سرشتہ بودند کاشکے شترے بہ تمتع گرفتہ بودم۔ اقلاً راحتم مے گذاشت آں اژدہائے مردم اوبار و آں افعی ہژدہ نشان۔ ہر دم منت بر سرم میگذاشت "کہ سخت بختیاری کہ مرا در کنار گرفتی۔ من ہمانم کہ ریش شاہ را میکندم" علاوہ بریں ہر ساعت سیلے بصورتم مے زد۔ و مشتے از ریشم میکند پس رخسارہ مالیدن گرفت کہ "اکنوں نیز صدائے سیلی بگوشم مے آید"

در آخر با قسم و آیہ خاطر نشانش کردم۔ کہ غرضم خوشبختی تو بود" پس باکمال مردانگی گفت۔ تا در بغداد و مے مہمان منی۔ بیا۔ و در خانہ من منزل کن"

منہم معلوم است چنیں اشارتے کہ بشارت بود۔ از خدا میخواستم۔

از صحبتہا کہ در میان دکان بود۔ و ہنوز بجز دو قاز قہوہ صرف نشدہ بود۔ پس از آں بار دکان پرسش رفتیم۔ دوکان او نیز در آں نزدیکے بود۔ اسمش سلیمان۔ کوتاہ قد۔ فربہ اندام۔ توز پشت شکم گندہ۔ تخم پدرش۔ بحض معرفے پدر کہ ایں حاجی باباست" مرحبا گفتہ قلیان را از دہان خود باز گرفت بدہان من داد۔

پس ازیں حالات۔ خیال کردم کہ با آں مردمان خوب سادہ در بغداد با راحت در استراحت توانم زیست۔ امّا برائے خود نمائی کہ بار شاطرم نہ بار خاطر۔ گفتم "مرا صد تومان نقد است۔ با آں چہ میتوانم کرد؟ از نکبت زندگی باآوارگی بستوہ آمدم غرضم اینکہ بعد ازیں آدم وار لقمہ نانے بکف آرم۔ و براحت عمر گذارم بسا مردم کہ مایۂ کمتر از آں من بسال و دولت رسیدہ اند"

ہر دو تصدیقم نمودند۔ و عثمان آغا کہ بہ برکت سفر با ایران و معاشرت با ابنائے آں تک و توک نظمے ہم داخل نثرے کرد۔ گفت بلے۔

ز قطرہ قطرہ جمع گردد و آنگہے دریا شود

با عثمان آغا بخانۂ او رفتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و پنجم

در چپوق خریدن حاجی بابا

و مهر ناپایداری بدل دختر خواجه خود افگندن

خانهٔ عثمان آغا در کوچهٔ تنگی رو بجادهٔ بزرگ بود۔ در خانه اش از خاکروبه پر۔ و سوئے تل خاکروبه یک سو چند بچهٔ گربه در ماؤ! ماؤ! سوئے دیگر چند تولهٔ سگ در عاؤ عاؤ۔ در خانه میان این دو دسته سازنده صحن خانهٔ کوچک۔ و اطاق ها از پاکی و پیرایه خالی چون برگ و ساز من منحصر بیک احرامے بود۔ و بس۔ کوچ نمودن از کاروان سرا بخانهٔ چندان دشوار ننمود۔ احرامے را در گوشهٔ از اطاق بزرگے انداختم۔ که رخت خواب عثمان آغا هم در گوشهٔ دیگرش بود۔

بمبارک باد۔ قدوم مشیلانی کشید۔ برهٔ بریان با پلاؤ فراوان و خرما و پیاز از حرم سرا بدر آمد۔ دست پخت زن و دختر کنیز منحصر بفرد۔ که هنوز بمناسبت تازه رسی۔ رو یشان ندیده۔ و برائے حرمت و ادب احوال شان نپرسیده بودم۔

یکے از رفقائے راه بخارایش نیز موعود بود۔ تا نصف شب سخن در تجارت رفت۔ من از بے سررشتگی دهان نگشودم۔ ولے چون نیت تجارت داشتم بگفتگوئے شان نیک وقت مے نمودم۔

از نکات و دقایق موضوع چیزے فروگذار نکردم۔ هرکس گفتگوئے ایشان را مے شنید۔ گمان بر پا شدن قیامت مے نمود۔ چه از استانبول خبر کسادی بایشان رسیده بود۔ عاقبت مصلحت چنان دیدند که

من سرمایهٔ خود را بتجارت پوست نگذارم بلکه چپوق بخرم - که هرگز قیمت او را تنزلی نیست - چپوق کشی را تبدلی نه -

بعد از این قیل و قالها و رفتن مهمان باندیشه شنیده ها همه ذهنم بچپوق رفت - شب همه شب در این فکر که چند چپوق بیک تومان توان خرید - و از هر چپوق چند تومان بتوان اندوخت از کشاه این خیالات مست باندیشهائے باطل افتادم - و حکایت سعدی با تاجر جزیره کیش - در پیش حکایت من افسانه - در فکر آن بودکه انجیر از میری بفرنگستان برم - و فس فرنگی بمصر آورم از مصر پول بافریقا برم - و از آنجا سیر بیمن آرم - و بهائے گران بفروشم از یمن بمکه روم - از مکه بیمن برگردم - قهوهٔ یمنی با یران برم در ایران به سوداگری پردازم - از سوداگری رتبه و منصب بگیرم - و از پائے ننشینم - تا صدر اعظم و شخص اوّل ایران شوم"

جزیره

با استواری این خیالات بخریدن متاع پرداختم - با کسیکه بکوهستان بختیاری و لرستان می رفت - که چوب محلب آرد - قرار دادم که فلاں قدر چوب چپوق در بغداد تسلیم من کند و من آنها را سوراخ نموده بار استانبول بنمایم"

بعد این مقدمات - در انتظار چوب چپوق - به بلائے زخم پا دُمل بغدادی که در آنجا عام البلوے است دوچار شدم -

از قضا این زخم درمیان رخسارم بر آمد - بنوعے که یک گوشه ریش مبارک را نیز خرابکاری کرد -

شب و روز بے شکیب و نالاں با بخت ستیزاں کناں که "اے زخم بے پیرا مگر جائے دیگر قحط بود - که باید در رخسار من جائے کنی و مرا روئے دیدن این و آں نگذاری؟" پس آہے از جگر برکشیدم - که چه باید کرد؟" حکمار است گفته اند - که اگر هرچه خواستی شدے همه سنگهائے بیابان الماس شدے" هم چنیں اگر" هرکس دُمل را از جائے دلخواه خود در آوردی - در بغداد صورت زشت پیدا نگردیدے"

با این حال باز جائے شکرش خالی بود - چہ عثمان آغا با اینکہ آں دُمل را بصورت دیگر در آوردہ بود - باز صورتش آئینہ زشتے درست مے نمود - و او بجائے دلسوزی بر من ریشخند میکرد کہ "با آں بلاہا کہ بر سر تو آمدہ است زخم بغدادی دارد و مرہم است - اگر یکطرف صورتت نادرست مے شود طرف دیگرش درست خواہد بود - نمے بینی کہ "فیروزہ با آں گرانبہائے - یک طرفش احسن الوان - و طرف دیگرش با خر مہرہ یکسان است - و باز ہم گرانبہا است ؟ تو درمیان مردم ہمیشہ طرف درست رو را بنما - و از نادرستی بپرہیز"

دیدم - کہ با آں کثافت بشرہ خود - خوش روئے کسے را نخواہد مانند ناپرہیزگاراں کہ روئے پرہیزگاراں را نمے توانند دید - و مانند سگاں بازاری کہ چوں سگ شکاری بینند فریاد و فغاں بر آرند -

با ہماں صورت دلکش مطبوع طبع دلارام - دختر عثمان آغا شدم - دلارام با غمزہ و کرشمہ اظہار عشق بازی نمود - و با ما درکہ در معالجہ ایں زخم یکتا بود بمدا واتم پرداختند -

حاجی تعجب اینکہ "تاریخ سرزدن ایں زخم ریش - با تاریخ گل کردن عشق دلارام مطابق افتاد - یعنی در یک روز واقع شد - شش ماہ روزگار ہر دو - روز افزاں - ہر چہ زخم بزرگتر شدی - عشق دلارام قلبنہ تر گردیدی - راستی ایں علت سارے عشق از جانب من سر نزد - چرا کہ دختر عثمان آغا با پدرش گلے بود بد و نیم شدہ - عجب تر اینکہ در ہماں بنظر اوّل - ایں دختر بصورت شتر پیری بمن جلوہ نمود - و ہر وقت او را مے دیدم - شکل شتر بنظرم جلوہ گر مے شد - و ایں اشعار فوق الدین یزدی بخاطرم می آمدند -

اے عزیزاں زلب و کنج شتر فیض برید
خاصہ وقتیکہ شود مست ادا ہا اشتر
گر زند فیل تہ پہنائے شکم طعنہ بخرس
میکند ناز بجز از قد و بالا اشتر

بود پیش جائے ز منزل گہ خور بالاتر

جائے خرداشتے از حضرت عیسیٰ اشتر

اے خوش آندم کہ شود مست نواخانی و من

گویم از ذوق کہ جان وقف لبت یا اشتر

چوں درم ریش بسر حد کمال انجامید۔ عشق دلارام ہم کمال یافت۔
یعنی بہ رنگی منجر شد۔ از ایں روئے چوں وقت سفر نزدیک رسید۔ بحکم
(العشق داء دوائها السفر) خوش وقت شدم۔ بار ہائے چیوق را
بستم۔ و تدارک راہ را اتمام دیدہ در ساعتے کہ سکز یلدوز در عقب۔
و رجال الغیب در جلوہ روبراہ نہادم۔

بینوا دلارام از فراق من بے آرام ماند۔ وچوں فروکشی باد۔ ریش مرا مے دید۔
آہ سرد مے کشید۔ گویا آں زخم بنظر او سر رشتہ تنہائی بود۔ کہ بامن وصلہ
وصل او میتوانست بشود۔

(افسوس کہ آں رشتہ بزودی بگسست)

نہ زخم من نیک فرجام ماند

نہ عشق دلارام ناکام ماند

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و ششم

بسوداگری رفتن حاجی بابا باستانبول

در روزے از روزہائے خوش نوبہار۔ از دروازہ بغداد بارادۂ استانبول بیروں رفتیم۔

احرامے را بر روئے بار قاطر گسترده۔ و باکمال وقار چہار زانو بر روئے آں نشستہ۔ باسازداری کاروان۔ خود را سوداگری معتبر مے شمردم۔

ہمراہانم۔ بجز عثمان آغا۔ چند تن پوست فروش و پارۂ ایرانی حکایت ملاباشی طہرانم اندکے کہنہ شدہ سرو ضعم بغدادی۔ چنانچہ بہ بغدادی قلم میرفتم وازایرانی گری چنداں علامتے نداشتم۔

اگر بخواہم تفصیل راہ راچنانچہ واقع شدہ بود۔ از قبیل ترس دزداں ونزاع کاروانیاں۔ وہاہوئے مسافراں۔ بیان کنم۔ دردسر آورد۔ بندہ بتفصیل اوّلیں تاثیر استانبول بر قالب خود اکتفا میکنم۔

من ایرانی و اصفہانی و باایں اعتقاد

جہاں را اگر اصفہانے نبود

جہاں آفریں را جہانے نبود

اگر کسے مے گفت۔ کہ پائے تخت روم۔ از پائے تخت ایران بہتر است۔ دنداں اش را مے شکستم۔ ہمیں کہ سواد اعظم و بلد معظم استانبول را دیدم۔ نہ تنہا تحیر بلکہ دگرگوں و متاثر گردیدم۔ چہ دیدم:۔

سواد او بشکل چوں پرند مینا رنگ
ہوائے او بصفت چوں نسیم جاں پرور
بخاصیت ہمہ سنگش عقیق لؤلؤ خیز
بہ منقبت ہمہ خاکش عبیر غالیہ بر
صبا سرشتہ بخاکش طراوت طوبیٰ
ہوا نہفتہ در آبش حلاوت کوثر

مسجد شاہ اصفہان را بہترین مساجد دنیا دانستہ بودم - در آنجا صد مسجد شاہ دیدم - ہر یک از دیگر بہتر و عالی تر - در اصفہان یک آئینہ خانہ و در استانبول با آں دریا ہمہ آئینہ خانہ - اگر اصفہان را یک بنائے رشک بہشت است - استانبول ہمہ جا بہشت است - اصفہان را بزرگترین شہر ہائے دانستم - دیدم ہر محلہ استانبول اصفہانی و در ہر اصفہانی کوہے - و در ہر کوہے بنائے کہ چشم را خیرہ مے سازد -

عمارتہاش ہر یک دلربائی	خراج کشور سے خرج سرائی
گرفتہ جائے در آغوش کہسار	عمارا تش ہمہ ہمدوش کہسار
بدریا روئے دار و پشت بر کوہ	ز ہر کو ہیش ویراں کوہ اندوہ
گل اندامے چنیں نبود بعالم	کہ باشد پشت و روئش بہتر از ہم
بنا ہائے کہ باشد رو بدریا	قوی گردیدہ زانہا پشت دنیا

با خود گفتم - کہ "اگر اصفہان نصف جہان است - استانبول ہمہ جہان است" - وانگہے بجائے اینکہ مثل اصفہان از کوہ ہائے خشک وخالی کثیف - پرسن محیط باشد - استانبول بر لب چندیں دریا واقع است - ہر دریائے او را ابشا بہ خیابانے با عکس آں ہمہ زیبائی و جمال - وقتیکہ در آب دریا دیدہ مے شود - دو چنداں مے نماید - وایں خود بالطبع دلرباست - (علی الخصوص کہ پیرایہ ہم بر او بستند) کشتیہا از ہر نوع و ہر اندازہ از بالا بپائیں - از پائیں ببالا - از راست بچپ - از چپ براست پویاں و خراماں - در لنگر انداز ش بیشتر از درختاں جنگل مازندراں و گلہائے

کشتیہائے بزرگ ہمہ سر بآسماں۔

ز زورقہا کہ ہر جانب روانہ است
بدریا بیشتر از شہر خانہ است
دریں اندیشہ حیران ست ادراک
بنا بر آب و سر رفتہ بافلاک

گفتم اے پروردگارا! بہشت موعود تو۔ البتہ ہمیں جا است۔ اگر حضرت آدم درایں بہشت مے بود۔ ہرگز بیروں نمے رفت۔" امّا ہمیں کہ بخاطرم آمد کہ ایں مملکت بدیں زیبائی در دست است کہ ریش شان جاروب مزبلہ ہائے چنیں شہر را نشاید۔

گفتم :۔ زہے افتخار ایں قوم کہ باز مانند منی درمیان خود خواہند داشت۔ من نسبت بایناں مردے۔ و ما ایرانیاں در پہلوئے ایناں مردمانے ہستیم۔ بوئے پیاز و دہن و بوئے سیر۔ بوئے عنبر و عبیر است۔ (نعم المسکن و بئس الساکن) عاقبت تسلیت خود بدیں دادم۔ کہ "ایں قوم بایں دنیا و در آں دنیا چگونہ محشور خواہند۔ و با ایں ملک در حضور پادشاہ لمن الملک چہ جواب خواہند داد۔

خلاصہ اگر بخواہم تفصیل آنچہ بہ نظر و بہ عقلم آمد بگویم۔ و شرح آنچہ در اطراف و حوالے خود و بدم بدہم۔ خدا میداند

بکجا مے رود ایں اشتر بگستہ مہار

بعد از گذرانیدن بہ زرخ گمرک۔ از اسکدار با زورقے باستنبول گذشتم۔ و در کاروان سرائے "والدہ" کہ گویا مال پدر ایرانیاں است منزل کردیم۔ چوں امتعہ و اقمشہ و کانہا و مغازہا و بدبہ و پاشنایان و افندیان استانبول را با آں خدم و حشم و اسپ و عرابہ و زیب و زینت دیدم۔ اندکے غرور ایرانی بودنم فروکش کردہ آہستہ باخود گفتم۔" ما کجا و اینیاں کجا؟ شکوہ حشمت استانبول کجا فقر و فاقہ ایران کجا؟ اگر اینجا جائے است۔ پس ایران کجا است؟ ایں جا

دار النعیم است - آنجا دار الجحیم - اینجا دار الصفا - آنجا دار العزا - این جا عزت است و گنج - آنجا ذلت است و رنج - اینجا سلطنت است و لطافت - آنجا درویشی است و کثافت - اینجا تماشا خانہ - آنجا تکیہ خانہ - اینجا بازی آنجا شبیہ - اینجا عیش - آنجا تعزیہ - اینجا آوازہ - آنجا روضہ - خوشگذرانی و عیش و نوش ترکان - با آں عزاداری شبانہ روز ایران - و ایرانیان را بخاطر آوردہ بر بخت بد نگریستم - و راستی را بگریستم -

بارے با عثمان آغا در کاروان سرا طاقے گرفتیم - و مال التجارہ خود را آنجا نہادیم - من در روز چہار بار روئے تختہ چہار پایہ میگردیم - بجہت گونہ گونہ و خوش نمونہ بودنش - ہم فروشش زیادہ میکردم - و ہم سود بسیار مے بردم - ہر چند اندوختہ ام بیشتر مے شد - ہر شخصم بیشتر درود میکرد - جلبندی را عوض کردم - دستمالے بجیب نہادم - جوراب بپا کردم - حمام پاکے رفتم - چپوق را دہنہ کہربا نہادم - کیسۂ تنباکو را از شال کشمیری دوزاندم - از موزہ زرد ہم نگذشتم - ہر چہ را میدیدم دلم خریدن مے خواست - لذت خرید و فروش را مے یافتم - و فکر مے کردم کہ راستی در عالم زندگانی کہ بکار بخورد ہمیں بودہ است - تماشاگاہ و محل سیر بے حد و بے حساب بود - اما من برائے خود نسائی مصطبۂ قہوہ خانہ را گزیدم - چپوق در دہان - فنجان قہوہ در دست - با تحریر و نفیر چپوق مے کشیدم و قہوہ مے خوردم و آیندہ و روندہ را تماشا میکردم -

بحکم آنکہ :- زریسمان متنفر بود گزیدۂ مار"

بقدر امکان از ایرانیان کنارہ جوئی و با ترکان آمیزش مے نمودم اما بمقتضائے فطرت و جبلت خود - ایرانیان پشت و ہشکار و کنج کاوچہ بودنم و کہ بودنم را بزودی فہمیدند - بنا بریں با ایشاں مدارا میکردم نہ مرا با ایشاں کارے بود - و نہ ایشاں را با من - در بارۂ جاہہا برکت سرد صورت ظاہری - خود را سوداگر بغدادی معتبر خرچ دادہ بودم و برائے فریب ترکان بہتر از صورت ظاہر چیزے نہ - تقلیدکم گوئی و

سنگینی وکوتاہ سخنے ترکان نمودہ بآسانی و بزودی در اندک زمان ترکے (قح) شدم۔ سلام را۔ باصباحلہ واخشام لر۔ ووقت شریف لر۔ خیرا ولسون وبسم اللہ را بیورک سرفرو دآوردن وکورنش را بتعظیم وستی۔ سرتراشیدن را بریش تراشیدن وبسر نتراشیدن بدل کردم۔ وضو را بنا کردم۔ بوارونہ گرفتن نماز را با بیطھارتے دست بستہ نمودن مبدل کردم۔

خلاصہ۔ حرکات وسکنات ترکان را خوب تقلید نمودم۔ وگاہ گاہ لفظ ماشاء اللہ! وانشاء اللہ! واللہ۔ نیز بامخرج۔ درکلام خود داخل میکردم۔ تسبیح از دستم نمے افتاد۔ این بود کہ دراندک مدت در قہوہ خانہ قبول عامہ پیدا کردم۔

قہوہ چی قہوہ ام را بدست خود مے پخت۔ وبالفظ۔ سلطانم وآفندم بفدحم مے ریخت۔

ہمچنیں در سایۂ صورت ظاہر آدمی شدہ بودم۔ کہ ہرگاہ در قہوہ خانہ سخن از اسپ وسلاح وسگ وتنبا کو۔ میرفت (کہ اکثر سخن ہم ازیں قبیل ہا بود) مرا حکم قرار مے دادند۔ ومن بایک لفظ بلے یا "خیر" قطع وفعل دعوا را مے نمودم۔

شادانؔ بلگرامی

گفتار شصت و هفتم

در گرفتن حاجی بابا زن شیخ را و ترسیدنش در اوّل و آرام شدنش در آخر!

مدتے بدیں منوال گذرانده‌ام۔ تا اینکه سه شب پے در پے در وقت
بیروں آمدن از قهوه خانه در سر راه پیره زنے را دیدم چوں من
نگراں و آشنائی خواهاں۔ و از پنجره که در زیرش ایستاده بود
اشارت کناں۔
شب اوّل به بے اعتنائی۔ شب دوم بتعجب و حیرت۔ شب سوم
بتحقیق و تدقیق گزشت۔ شب چهارم بر خود مصمم کردم که "اگر به بینم سبب
سر راه گرفتنش را بپرسم"
بخیال اینکه فراخی در کارم پیدا خواهد شد۔ و طالعم در سازگاری است
با سر و وضعے از سائر اوقات پاکیزه سمیں که از قهوه خانه بیروں آمدم
آهسته آهسته روئے به پیره زن رفتم۔ در خم گردش کوچه
همینکه از نظر قهوه گیاں پنهاں شدم۔ قفسه بالا رفت۔ زنے زیبا۔
گشاده روئے گلے در دست در دل چپانید و بوسید و بمن انداخت
و باشتاب تمام قفسه را فرود آورد۔ و ماندم باز۔ چشمانم بقفسه
دوخته۔ متحیر۔ تا اینکه پیره زن آستینم را کشیده گل را برداشته
بدستم داد۔
گفتم:۔ تو را بخدا این چیست؟ این کوچه۔ کوچه پریاں و سر زمیں
جنیاں است؟ آں گل رو که بود۔ و ایں گل خود چیست؟

پیرہ زن :- تو احمقی ؟ سفیہی ؟ چہ چیزے ؟ بایں ریش وپشم وسرو ضع بہ آدم جہاں دیدہ می مانی- امّا از کار جہاں راہمیں سرو وضع رامیداری وبس- مگر نمیدانی- کہ اگر زنے بمردے گل بادام اندازد یعنی چہ ؟

من :- میدانم میخواہد بگوید کہ :-

بساں مغز بادامے کہ از توام جدا گردد
درآغوشم نمایاں است خالی بودن جانت

امّا درسایۂ ریش وپشم ایں راہم دانستہ ام- کہ ایں اشارت ورموزگاہ خیلے گلو سوزمے افتد- چنانچہ مغز بادام خوردہ مے شود- پوستش ہم کنارہ میشود-

پیرہ زن :- مترس عزیزم- مترس ما نہ گلو سوزیم- نہ پوست کن- اگر دست روبسینہ واگذاری- پائے بہ بخت خود زدہ- خر نیستی- کہ از سایہ بہ رمی- وحال آنکہ ترس تو سایہ است وبس-

من :- خوب حالا کہ چنیں است- آں زن کہ دیدم کیست وتکلیفم چیست ؟

پیرہ زن :- پرشتاب مدار- حالا درِش را بگذار- کہ نہ وقت مقتضی است و نہ جائے مناسب- فردا ظہر در قبرستان ایوب درپہلوئے اوّلیں سنگ قبر سرسبز- مرا باشال سرخ در گردن بجوئی بالفعل خودرا نگہدار-

ایں بگفت وبرفت- ومن بحجرۂ خود درآمدم- و باندیشہ عریض وعمیق ایں کار افتادم- میدانستم کہ درفتوحے بر رویم گشودہ است- امّا مے ترسیدم کہ آں گشائش- نتیجہ سخت گیری ورشک شوہر او باشد- خطرہائے زینب- قصہ مریم ویوسف- عشق دلارام وریش صورت من- بخاطرم آمد- نخست آتش عشقم فرونشست امّا گرمی خون وغم جوانی روز افزوں تاب نیاوردہ- ہرچہ بادا باد گویاں قصد آں کردم :-

دل بدریا زنم و رخت بصحرا فگنم

روز دیگر بحسب وعدهٔ میعادگاه معهود رفتم و پیر معلومه را با شال سرخ در پهلوی سنگ قبر سرسبز دیدم - و دور از راه در زیر درختان سرو - در منظر خوش با ستانبول عقد انجمن عشق برپا و آغاز مذاکرهٔ مهر و وفا -

پیره زن اوّل استقامت صدق و عدم را بستود - پس از آن به بی‌ترسی و ثبات رایی که در پیش است سوگندها یاد نمود - بعد از آن با اقتضای پیری چانهٔ گفتگو را گشوده و از نخ زلفی اندروه و پیشه پیدا و - که "غرضم خدمت بتوست و تو را از پسر خود عزیزتر میدارم" و پیدا هم که در آن هم بجز تخلیهٔ کیسه و نقصان سرمایه و سوزش جیب فهاهای من چیزی نیست -

گفتم :- بسیار خوب - بیاییم بر سر مسئله - و کلمه هم از خانم بگوی تفاصیل و تکرار عبارات و پیچ و تاب تعبیرات را که طی کردیم - خلاصهٔ کلام او اینکه :-

خانمی که دیدی زمن گیس سفید آنجا دختر تاجری دولتمند حلبی است این تاجر دولتمند حلبی - غیر از این دختر دو پسر هم دارد - خود در این اوقات یعنی دو سه ماه کم یا بیش از این وفات کرد - هرچنانک اوست عمر شما باد - ورثهٔ او یعنی بازماندگانش که پسرانش باشند بجای او نشستند - و در این شهر تاجر بزرگند - بانوی هرا که اسمش شکرلب است - در جوانی بین شانزده یا هفده سالگی به شیخ پیر متمول داده‌اند - این شیخ پیر متمول عاقبتش این بود که پیش از یک سال زن نو گرفت و میدانست که دو زن در یک خانه باعث خستگی و اوقات تلخی صاحب خانه است - از آشوب و شلوغ خیلی مجتنب - راحت و آسودگی را طالب بود - این بود که زن جوان گرفت - تا در خور خود - در زیر دست خود بترتیب خود - بار آورد - حقیقةً خیلی

خوش وقت و خوش بخت بود - کہ با بانوئے من ہمسری کرد - برائے
اینکہ ہمسر او (بانوئے من) نازک طبع - خندہ رو - پاکیزہ خوست -
زنے بہ نازکے طبع و خندہ روئے و پاکیزہ خوئے او - در دنیا کمی شود
ولے دریک چیز ستارہ ایں زن و مرد باہم اختر نیفتاد - و موافقت
شان سازگار نشد - و سبب مرگ شیخ ہم ہماں شد - شکرلب بورک را
با ہر شیر میخواست - و شیخ با پنیر پنج سال تمام در وقت غذا
در سر ہر سفرہ - ایں دعوا بود - تا اینکہ شش ماہ پیش روزے شیخ برغم
شکرلب از بس بورک پنیری بخورد - بمرد - خدا رحمت کند - چہار یک
مال و منال شیخ - یعنی آں خانہ کہ دیدی - با کنیزاں و اثاث البیت
و سائر لوازمات خانہ - خلاصہ ہرچہ شرعاً بشکرلب بایستے برسد
رسید -

حالا با جوانی و جمال و با توانگری - و مال میراثی البتہ بے خواستار
نمے ماند - اما چوں خانم نسبت بسن و سال خود از ہمہ زنان عاقل تر
و ہوشیار تر است - در انتخاب شوہر تازہ مشکل پسندی نمودہ -
میخواست کہ شوہر نمودنش فقط برائے جلب نفع و تحصیل افتخار نباشد -
ازیں رو ہمیشہ در جستجوئے شوہرے درست و آراستہ بود -

چوں خانہ ما روبروئے بہترین قہوہ خانہائے ایں شہر است
بنا کردیم آیندہ و روندگان آنجا را از نظر خریداری گذراندیں بے ہمہ چیز
و بے ریشخند و تملق - درمیان آں ہمہ از تو برازندہ تر و با شخص تر ندیدم
برادر من صاحب آں قہوہ خانہ است - میانہ او با ما خوب است -
در سر تو بعضے سوال و جواب ہا کردیم - جواب ہائش خانم را خوش آمد
بہ پیوند تو میل کردیم - اینک مختصر قضیہ - حالا تو خوب بیں و بسنج خدمت
خوبے کردہ ام یا نہ ؟

از برداشت صحبت پیرہ زن ہیچ گماں نمیکردم کہ ایں حکایت
بچنیں جا منجر شود - بقدر کسیکہ از پائے دار خلاص شود - خورسند

شدم دیدم کہ بے راز داری ونہفتہ کارے وبے تبدیل اساس وتغیر لباس بجائے مشغلۂ کوتے وبرزن۔ وخرش سوراخ وروزن پے خوردن زخم وکشیدن قمہ۔ خلاصہ بے ہمہ۔ بجز مال ومنال آسودگی حال چیزے درمیان نیست۔ بطایع خود آفرین گویاں دانستم۔ کہ نانم در روغن افتاد۔

دولت قرین من شد واقبال رہبرم

از شادی ہزار حرف بے معنی بہ پیرہ زن گفتم۔ وعہد کردم۔ کہ بابانو۔ تا لب گور ہمزانو باشم۔ وبہ پیرہ زن احسان بزرگ کنم۔

پیرہ زن گفت:۔ حالا چیز دیگر ہست۔ خانم بمن سفارش بلیغ نمودہ کہ پیش از وقت وعمل ہمہ چیز را درست خبردار شوم۔ نسب وحسب پایہ ومایہ وبضاعت وسرمایۂ تورا بفہم۔ "میدانی کہ خویشاوندان او مرد مانند۔ اگر بفہمند کہ خواہر شان بفرو مایہ تر از خود شوہر کردہ۔ دیگر بر رویش نگاہ نے کنند۔ وشاید ہم بقصد او وشوہرش برخیزند۔

اگر جواب این سخناں را پیش از وقت حاضر نکردہ بودم دست وپا را گم میکردم۔ اما ہمین نیروئے بخت وملاحظہ وسعت میدان اسپ فصاحت را سبک عنان کردم۔ کہ ما از حسب ونسبم در دنیا کس نیست۔ کہ حاجی بابا را نشناسد۔ از اقصائے یمن تا حدود عراق۔ از نہایت دریائے عمان تا غایت صحرائے قپچاق اسمم معروف ومشہور است۔

پیرہ زن:۔ خوب۔ پدرت کیست؟

من:۔ پدرم۔ مردے بود توانگر۔ پیشتر از یک قبیلۂ وہابی سرہا از زیر تیغش گذشت۔ بہ ریشہا کہ نتراشید۔ وچہ وندانہا کہ نکند!

پس دم درکشید۔ وشجرۂ نسبی برائے خود ساختم۔ کہ "اگر از نژاد

پاک و تبار تابناکم میخواہی - مرا بنگر یار - خواہ بانو - خواہ برادرانش
وخواہ ہر کہ باشد - درعلو حسب ونسب بغوزک پایم نمے رسند
خون پاک عربی درعروق واعصابم روان نیاگانم از اعراب
منصوریہ دیا نجد عربستان - شاہ اسمٰعیل صفوی مارا از آنجا
کوچانیدہ در بہترین ناحیۂ ایران نشانید - تاکنون بہمیں منوال
ہستیم - نیاگان دیرینہ ام استر بن خر بن مادیان از قبیلۂ قریش
و بنی قحطان بلاواسطہ بسلسلہ بنی ہاشم بند و بخط مستقیم بذریتہ نبوت
ہم پیوند - خلاصہ با مبارک ترین خون اسلام ہمدم و با قدیم ترین
سلسلہ ہم قدمم -

پیرہ زن :- ماشاء اللہ ! ماشاء اللہ ! ہم سیادت درحسب -
وہم شہریارے درنسب - دریں باب ایں قدر کافی است - اگر تو چنینی
خانم نیز چنیں مے خواہد - اگر مایہ ات ہم بقدر پایہ ات باشد
زہے سعادت -

من :- اما مایہ ام - اگر نقد بسیار در دستم نیست عیب نباشد
کدام تاجر نقد بسیار در دست نگاہ میدارد ؟ بداں کہ در ہر جا مضاربہ
کاراں دارم - کہ مال مرا بدادوستد مے اندازند - و در وقتش سرمایہ را
باسود مے پردازند - حریر و دیباج و مخملم از طرف خراسان مے رود -
و پوست بخارا میآورد - گماشتگان با نقود من و پنجاب و سمو
مشہد تجارہ شال کشمیری و جواہر ہند گماشتہ اند قدک و
کرباسم در ہشدرخاں با مہرہ معاوضہ و مال ہندی کہ از بصرہ خریدہ
بحلب فرستادہ ام - با پوست برہ و شالکے معاوضہ مے شود -
خلاصہ اگر حقیقت مقدارم را بخواہی دشتے فرض کن پر کشت و کشتے
پر زرع و زرعی پر خوشہ - و خوشہ پر از دانہ - اگر شمار ایں میدانی -
شمار آنہم مے توانی - وگرنہ خود دانی - پدرستی و تحقیق بما نو بگو - کہ
چشمش بکجے افتادہ - کہ اگر مال و منالش را فراہم آرد - خود و برادران

وخانوادہ واہل ویارانش را در گرداب حیرت غوطہ در گذارد۔

پیرہ زن:۔ حالت ہمہ دانستہ وفہمیدہ شد۔ کارے کہ مانند پیوند عالم مہر ومحبت است۔ و در اوّل شب در سر کوچہ باش راہش را مے جویم۔ کہ با شکر لب بہ پیوندی۔ اگر دل خودش بخواہد کسے مانع نے تواند شد۔ امّا اگرچہ گستاخی است۔ نصیحتے مادرانہ بتو میکنم تو ہم فرزندانہ قبول کن۔ پورک با سر شیر بخور نہ با پنیر۔ دیگر از ہیچ راہ دلتنگ مباش۔ کہ خانم بسیار نرم خوست۔ خداوند موافقت ستارہ وسازگارے طالع کرامت کند چوں این بگفت من دو طلا بمشتش نہادم۔ او آہستہ آہستہ برفت۔ ومن با فکرہائے عریض وعمیق در زیر سر دہا ماندم۔

شادان بلگرامی

گفتار شصت و هشتم

ملاقات حاجی بابا با شکر لب و ترتیب ازدواج ایشاں

در زیر درختان چنداں نماندم۔ زیرا نا فرض تر از آں کار بودم! برائے اظہار تشخص لباسے و برائے ابراز حیات نقدے۔ از آں گذشتہ برائے پسند خاطر خانم۔ حمام و خضابے لازم بود۔ و عطر از آں لازم تر در راہ خوستانیہا ہے کردم۔ کہ "حاجی لایق ریش پدریت۔ فرق دیوانہ و عاقل را باز نمودی؟ اے جناب سید منصوری! اے ہاشمی لب! اے قرشی حسب!"

سعادت بخت و نیروئے اقبال را تفکر کناں بکارواں سرا بر گشتم چہ دیدم عثمان آغا در یک گوشۂ حجرہ مشغول شمردن سودہائے سوداگری۔ در گوشۂ دیگر دو بستہ چپوقہائے بندہ بدعائے دوستاں موجود۔ ایں حالت ذلت۔ با آں حالت رفعت۔ کہ در سر داشتم چناں بر من تاثیر کرد کہ بے اختیار با وکردہ اظہار خود فروشی کہ ہرگز نکردہ بودم۔ نمودم۔ و نمیدانم کہ عثمان آغا دریافت یا نہ۔ اتا ہمیں کہ گفتم۔ اموالم را ہمہ گرو بگیر۔ و پنجاہ تومان قرض بدہ۔ متعجب ماند۔

عثمان آغا۔ فرزند! ایں حرفہا یعنی چہ؟ ایں قدر پول ایں قدر تعجیل۔ دیوانہ شدہ یا قمار باختہ؟

من ۔ نہ دیوانہ شدہ ام۔ نہ قمار باختہ ام۔ خبط دماغ ہم ہم نرسانیدہ ام۔ ہمہ کس بعقل و ہوشم آفریں ہے خوانند۔ تو حالا پنجاہ تومان را بدہ۔ بعد از آں تفصیلش را بشنو۔

چوں قیمت اموالم را امید انست و درین معاملہ ضررے نمی دید بے مضائقہ حاجتم را رواساخت۔ و بے "خدا نگہدار" بخدا اتش سپردم فی الفور سرو تنے آراستم۔ بحمام رفتہ۔ مثل آدمی بزرگ از حمام بیروں آمدم۔

بعد ازیں مقدمات وقت معہود رسید۔ با کثرت اضطراب و قلت شتاب۔ بمیعاد معہود شتافتم۔ پیرہ زن درآنجا حاضر۔ با حتیاط تمام بدیں سوئے و آں سوئے نگران در پنہانے۔ از درے کوچک باندروں طپانیدم۔

از وضع خانہ خوشم آمد۔ برائے اینکہ مال خودے پنداشتم یکسر باندروں رفتم۔ چرا کہ بعد از مرگ شیخ در بیروئے باز نمی شد چناں با حتیاط تکلیف و تکلف بکار مے رفت۔ کہ گویا شیخ زندہ است از در کوچک بحیاطے کوچک۔ و از پلۂ حیاط کوچک بالا تم بردہ پردۂ منقش بالا کرد۔ و مرا در کفش کن برد۔ روشنائیش عبارت از یک قندیل اسبابش عبارت از چند زوج کفش زنانہ تا آنوقت از چہار در تو رفتہ بودم۔ پیرہ زن مرا در آنجا نشاندہ خود برائے خبر دادن بیا تو رفت۔ انواع و اقسام صدہا ششہا ہم و البتہ صدائے صاحبان کفشہا بود۔ کفشہا و چشمہائے صاحبان کفشہائے از پشت پنجرہ بمن دوختہ بود۔ در آخر از کنج کفش کن دری باز شد۔ و پیرہ زن مرا بدخول اشارت کرد۔

ہرچہ بیشتر رفتم۔ طپش قلبم بیشتر شد۔ دست و پائے را جمع کردم و آستین و دامنے فراہم آوردم۔ با احترام تمام داخل اطاق شدم۔ یک شمع بیش روشن نبود۔

اطاق را دیدم۔ آراستہ و پیراستہ۔ فرشہائے نفیس گستردہ روپوشہائے فاخر۔ پردہائے حریر۔ و مجوبہ سرتا پا مجوبہ۔ بجز چشمان سیاہش۔ کہ چشمان آہواں خطائے مے ما... چیز دیگرش پیدا نہ در گوشہ

پہلوئے پنجرہ نشستہ با دست اشارت کرد۔ کہ بنشیں۔ گفتم چہ بہ ازیں کہ من بندہ وار در خدمت ؎

کمر بہ بندم و تو شاہ وار بنشینی

بعد از تکلف بسیار کفش ہا را بر آوردہ و در برابر وے بہ دو زانوئے ادب نشستم۔ آں قدر چم و خم و فر و فرو لابہ و نیاز بکار بردم کہ حالا وقتے بیادم آید۔ خندہ ام مے گیرد۔

مدتے دراز رو بروئے یک دیگر نشستیم۔ و بجز الفاظ آداب و رسوم حرفے بمیان نیامد۔ نا زنینم بعائشہ کہ کنیزکش بود اشارت بہ بیرون رفتن فرمودہ و بہ بہانۂ بر داشتن بادزن پردہ از رخسار بکشود۔

تو گفتی گشت طالع آفتابے — کہ شد از طلعتش روشن در و بام
بخود گفتم شگفتے را ندیدم — بتابد آفتاب اندر دل شام
دو زلفش از سراپا تا سر دوش — ہمہ چین و شکنج و حلقہ و دام
نہ ہرگز چوں رخش فردوس خرم — نہ ہرگز چوں قدش شمشاد بدام
ندیدم ماہ را از سرو گردوں — ندیدم سرو را از سیم اندام
نگہ دلدوز تر از تیر رستم — مژہ برگشتہ تر از خنجر سام
دہانش غنچہ را ماند ولیکن — نباشد چوں دہانش غنچہ بسام
بزلفش ہر چہ در گیتی است چنبر — بہ چشمش ہر چہ در آفاق اسقام
در آں یک شہر زندہ دل بزندان — دریں یک ملک تقوی کار بدنام

ایں اشارت (یعنی برداشتن پردہ) بشارت ترک تکلف بود۔ مانند بت پرستی کہ پیش بت بسجدہ افتد بیفتادم۔ و برائے اظہار اشتیاق و رندی و سلیقہ بنوعے کہ ہیچ جائے شبہ و شک نماند۔ اظہار عاشقی و حیرت تمام کردم خلاصہ بیوہ شیخ گویا از موضوع منتخب بدلائل متعددہ خود بے اعتنائی نماند و جاہم داشت۔ و بے برنگذشت۔ کہ بایں الفاظ در نثار مراد ساز و محرم راز خویش ساخت۔

گفت عالم خراب است و دلم بیتاب۔ امان از چشم بد کہ مرا بستوہ

آورده است واحوالم راپریشان نموده- از توچه پنهان بهوائے ارث مرحوم شوهر- وبرائے جهیز خودم که درحقیقت کلی است- جمعے انبوه به پیش وپسم افتاده اند- بنوعے که کم مانده است- دیوانه ام کنند خویشاوندانم هریک را گویا برمن حقے است- مرا هم جزوے از مال ومنال خود مے شمارند- بجز فائده خود چیزے بنظرشے آرند اگر شوهرے براهم بجویند مثل این مے جویند که جوالے پشم را بازنبیلے جو معاوضه کنند- یکے از پسران برادر شوهرم قاضی است مے گوید که بموجب شرع اگر از اقربائے میت جبۂ خود را برروئے زن وے اندازد- اثبات حقی مانند حق شفعه بروے سازد" دیگرے از خویشان شوهرم مدعی است- براینکه- باین همه ارث توراحقے نیست ومرا میخواهد بمرافعه کشد-

خلاصه ازین ناملائمات دلتنگ ودلخون وبرائے آسودگی وراحت بے تاب وآرام برائے خلاصی بجز یک راه پیش نه دیدم یعنے شوهرکردن خداوندترا براهم انداخت- اکنون گویا دیگر اشکالے نمانده باشد-

پس ازاں گفت که همه اسباب ازدواج حاضر وآماده است- اگر راضی بشوی- اینک قاضی دراں اطاق حاضر- والا جانب من وکیل- کاغذ عقد را اتمام کند-

منکه حاضراین شتاب نمودم- مانند کسیکه درمیان زمین وآسمان معلق باشد- دلم به تپیدن آغازید- امابرندی بے گم کردن دست و پا بمناسبت مقام اظهار مهربانی ها وعشق بازی هائے خوش آیند نمودم-

چناں بے شکیب بود که فی الفور امر نمود قاضی حاضر کرد- قاضی حاضر کرده لش باخود محررے آورده بود- تا او نیز از طرف من وکیل شود قباله از جیب بدر آورد- جهاز واموال خانم دراں ثبت وضبط بمن پرسید که ازاین جهاز چند مهر معجل وچند مهر مؤجل مے دهی-

من خود را واپس کشیدم- وجوابے بهتر از آنکه بعاریته به پیره زن داده بودم- ندیدم که سرمایۂ تاجران همه نقد نیست تنخواه است- وآں هم در محل

شک و شبہ۔ اما باز خود را نباخته۔ برندی گفتم منهم اموالم را انجانمے بخشم اگر او نیز همیں کند۔

قاضی :۔ این سخاوت اندکے بافراط است (لا افراط و لا تفریط) ما را چیزے نقد تر ازین ها هم باید۔ مثلاً تو در استانبول چه قدر مال داری۔ ازین هم راه دور البته با مایه کم بداد و ستد نیامدهٔ؟ آنچه اینجا از نقد و جنس داری۔ اگر بقبالهٔ خانم اندازی کافی است۔

گفتم۔ این طور باشد۔ بہ بینیم :۔۔

پس مانند کسیکه پیش خود حساب میکند۔ قدرے بفکر فرو رفته گفتم بنویسید۔ صد و ده تومان نقد۔ پنجاه تومان هم جنس۔

ازین سخن درمیان قاضی و زن شور و صلائے شد۔ قاضی خبر برد و بعد از مکالمهٔ مختصر خبر ترتیب و تنظیم کار آورد۔ و با رضائے طرفین قبالهٔ مهر تمام شد وکیلین طرف ایجاب و قبول صیغهٔ عقد را بآئین شرع شریف محمدی اجرا نمودند واز اطراف و جوانب صداہائے مبارک باد بلند شد۔

اجرت عقد بندی و انعام و احسان خدمتگاران ہیچ یک را دریغ ننمودم۔ و بجائے اینکه بروم۔ و در پیش چپق‌ہائے خود خرخرهٔ عثمان آغا را بشنوم۔ با وقار ترکی موقر و باهیبت شیخے مهیب در لحاف پرپر قو۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و نهم

بزرگ شدن حاجی بابا از چپوقچی گری و به رنج و زحمت افتادن او از شهرت فروشی

دیدم ـ سخت گیر افتاده ام ـ یکے از حکمائے چین از روئے بصیرت گفته است ـ که اگر کار خوردن منحصر بهمان جنبانیدن چانه ولذت کام بودی ـ هیچ به از خوردن نبودی ـ و همه کس در همه وقت بخوردن پرداختندے اما معده و سائر آلات هضم ـ بلکه تمام اعضا را در آں دخل است ـ و به نیک و بد آں حاکم ـ زن گرفتن نیز همیں حکم را دارد ـ اگر زناشوئی عبارت از همان بوس و کنار بودے ـ چه خوش بودے اما ساز گارئے خویشاں و ترتیب منزل و مکان و سائر کارها نیز هست که سعادت و نحوست کار زناشوئی بدان ها وابسته است ـ و نیک و بد آں از انجا دانسته میشود ـ

چوں روز بعد از نکاح جلیله جلیله از حسد و کینه خویشاوندان از بهر سود خویش ـ علی الخصوص از حرکات پر فتنه و تشویش ایشاں چنداں افسانهائے درهم و برهم شنیدم ـ که گماں کردم بسوراخ کژدم افتاده ام ـ مصلحت آں دیدم که کیفیت عقد را در پیش برادران به احتیاط بگشائم ـ چه فکر لب میگفت ـ هر قدر این عقد بموافقت شرع است ـ اما مطابقت ایشاں هم شرط است ـ سخنشاں دور و دراز و توانگرند و بقدر قوه امکاں بدوستی و استمالت ایشاں باید کوشید ـ

اما از راه پیش بینی به هر سوئے آوازه پراگند ـ که با سوداگرے توانگر

بغدادی سرزنا شوئے دارد۔ و به یکے از برادران بوقوع واقعه اعتراف نموده سر راز را بکشود۔ و برائے آفتابے نمودن این کار ساخته خواست و لیمه دهد و به بیگانه و خویش نماید که پیوندی کامل است نه سرسری است۔

من نیز ازیں قضیه خورسند۔ که بایں واسطه توانگر شمرده مے شوم۔ بنائے تشخیص را از گرفتن خادم و حشم باسمها و رسمهائے مختلف نمودم۔ چپوقهائے خانه را نو کردم۔ فنجانهائے قهوه با نعلبکی هائے مفضض و مطلا و مینا کاری خریدم۔ و برائے نفس خود دو سه تائے آں را مرصع و مجوهر ساختم۔ بعد از تصرف عیال از مال شیخ۔ کفش را در پا و پوستینش را در بر کردم۔ رخت هائے مرحوم دیدنی بود۔ یک صندوق پر از قبا و پوستین داشت۔ بقول بیوه اش همه ارثی است۔ پیش مهمانی خانه را آراستم۔ و پیراستم۔ با ولاک زادگی ذاتے آں سرو وضع و صفاتے که بر خود گرفتم۔ همانا مرا آدمی بزرگ مے نمود۔

ایں را هم بگویم۔ که پیش از مهمانے بدیدن برادر زناں رفتم اگرچه در باطن مضطرب اما همیں که با اسب یراق مرصع شیخ سوار شده و خدمتگاران اطرافم را بگرفتند۔ دیدم که همه بتواضعم می ایستند بے نهایت خوشنود شدم۔ از شیهه اسب بر خود مے بالیدم۔ که بر اکپ خود مے نازد۔ از سواری خود و پیادگی دیگراں غرور کناں چشمم جائے را نمے ماند۔

گر بدولت برسی مست نگردی مردی

الذ لذائم ملاقات هم سفران و هم شهریاں راه بغدادم بود۔ چوں آناں را باں لباس هائے کثیف کرباسین و کلاه هائے لته نماین و گیوه هائے بے جوراب و خود را باں لباسهائے لطیف حریر عثمانیاں مے دیدم۔ گمان میکردم۔ که آناں برائے بزرگ کردن من آمده اند نمیدانم۔ آناں می شناختند۔ یا نه۔ اما من از دیدارشاں روئے بر مے تافتم۔ و التجا بسایۂ عمامه و عبا و خرقه و ردائے خود می بردم۔

نتیجۂ زیارت برادران زن بهتراز مأمولم شد۔ نمیدانم چرا برادران زنان از پیوندم با ایشان با امتنان و اظهار خورسندی این معنی را مایۂ مباهات وافتخار خود دانستند۔ چون بازرگان بودند۔ همۂ صحبت ایشان در سر داد و ستد و سود و زیان شد۔ من هم بگروهٔ ایشان رفته کلی بودن سرمایه را خاطر نشان ساختم۔ امّا نیک ملتفت بودم۔ که در گفتگوئے تجارت حرف ناهمواری بیاد نیاورم۔ آنان از تجارت بغداد۔ و مال بصره و متاع عربستان و حاصل هندوستان سخن می گفتند۔ و من با جواب هائے متعارف و متعاد بجز جزئیات و تحقیقات نے پرداختم تا مبادا از بے اطلاعے رسوا گردم۔

بعد ازین دیدن ها کارے دیگر ماند۔ یعنی اطلاع عثمان آغا از سعادت حال خود و دعوت وے بمهمانی که آیا بکنم یا نکنم۔ در تردد بودم۔ چه از افتادن بنجیه ام بروے کارمے ترسیدم۔ و با آنکه عثمان آغا سکوت محض بود۔ عاقبت رایم بدین قرار گرفت۔ که با او نیز اعتماد نکنم۔ بالفعل با او هم ترک مراوده را نموده تا در جائے خود پائے خود بجا دانم۔ و دفع هر نوع بیم و هراسے را از خود کرده باشم۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتادم

خودنمائی کردن و بلا افتادن حاجی بابا وشکر آبیش باشکرلب

مہمانی با دبدبہ وطنطنہ انجامیدہ۔ تشخص وتمولم را دلیلے کافی ووافی شد۔ پس با اطمینان از حال وکار بذوق وصفا شروع کردم چنانچہ کشودگی در خانہ وسفرہ داریم۔ نقل مجالس گردید۔ ولے در باطن ازیں خودفروشی درسایۂ زن ہمیشہ محزون ودلخون۔ دیدم موضوع اختلاف منحصر باں مسئلہ بورک شیرے وپنیرے کہ عایشہ گفتہ بود نیست۔ غیر ازآں ہم موضوع بسیار دارد۔ بارہا گفتم کہ شیخ چہ قدر آدمی حلیم وسلیم وباحوصلہ بودہ است۔ کہ در عمر خود بازنش تنہا دریک مسئلہ اختلاف داشتہ۔ امّا من در ہر مسئلہ کہ دو شق تصور مے تواں کرد۔ بازن تازہ ام۔ ہریک طرف دیگر مے گرفتیم۔

خلاصہ دلم خواست کہ ازیک لذت ہم کہ از دولت بدست می آید۔ نگذرم۔ یعنی ہم شہریان خودفروشی بزرگی کردہ باشم۔ وہم تعجب عثمان آغا را بہ بینم؟

گمانم کہ ہمہ چیز بجائے خود برقرار خواہد بود۔ باغوائے نفس بے تاب شدہ گراں مایہ ترین رختہائے خود را پوشیدہ بہ بہترین اسب سرطویلہ شیخ سوار شدم۔ وبا نوکران خود در وقت از حمام بہ (خان والدہ) کہ روز اوّل بہ شغل چپق چی گری آمدہ بودم رفتم۔ در وقت

دخول از در۔ کسے مرا نشناخت۔ و بهوائے اینکه بخرید آمده ام۔ احترام کردند۔ سراغ عثمان آغا را گرفتم۔ همراهانم در صحن کاروان سرا جا نمازے ایرانی انداختند۔ نشستم۔ بهترین چپوق هائے آنجا را چاق کرده بدستم دادند۔ عثمان آغا بیامد۔ مرا نشناخت۔ و در گوشه سجاده باکمال نشست۔ چوں در صحبت کشوده شد۔ قدرے متعجب نگریسته بے اختیار گفت۔ بمحاسن پاک پیغمبر که تو حاجی بابائی غیر او نیستی" و شروع کرد بخندیدن۔

پس از اندکے گفتگو حکایت حال خود و فائده پنجاه تومان را بیان کردم۔ امّا عثمان آغا بحکم تجربه و کار آزمودگی ایں حال را بفال خیر نگرفت۔ چوں هم شهریانم دیدند۔ که در زیر آں عمامه بزرگ و در میان آں پوستین فاخر بجز حاجی بابا کسے دیگر نیست و چپوقها و خدمتگاراں از دست۔ رگ غیرت و حسد ایشاں بحرکت آمده از بدگوئی و بدخواهی خودداری نتوانستند۔

دانستم که خطا کرده ام۔ امّا کار از کار گذشته بود۔ خواستم بیک شیوه از میدان ایں خبط بجهم نشد۔

یکے گفت حاجی بابا پسر دلاک که میگویند ایں است اگر پدرش شناشیدم۔ مادرش را اگا شیدم۔

دیگرے گفت کهنه اصفهانی خوب کردی تو ریش ترکاں ریدی۔ ما بریش تو ریدیم۔ عمامه گنده اش را ببیں۔ شلوار فراخش را باش۔ چپوق درازش را تماشا کن۔ باباش هم ایں ها را در خواب ندیده بود۔

هم شهریان باایں سخناں سرزنش و آشوب کناں۔ من برخاستم و بر روئے بزرگوارے خود نیاورده سوار شدم۔ و از میان آں شور و آشوب بیروں رفتم۔

اوّل قدرے فحش به آناں دادم۔ بعد ازاں بخویش باز آمده گفتم۔ خوب فلاں فلاں شده۔ دیگر کار نداشتے بحش که سزائے تو است۔

چشمت کور شود۔ بمرگ حسن دلاک که خوب کردند۔ بلکه ظلم کردند۔

سگ فربه ز پنجهٔ گرگان — با سلامت یقین بدان نرهد
شهری خام از کف کردان — پیش از وزدی و کتک بجهد

کور روزے که تو آدم بشوی۔ هیهات! هیهات!! ازیں غلطها خیلے باید بکنی۔ وخیلے ازیں نان باید بخوری تا عقلت بسر آید۔ ایں ریش را چه وقتے که از کدوے تهی آویزان است و جلدی است بے خرما۔ مگر سخن آن خردمند را نشنیده بودی۔ که گفته است:۔

رفعت کس نه پسندند کسان جز بردار

با ایں ذکر و فکر خود را بخانه رسانیدم و بحرم خزیدم۔ بلکه با استراحت تلخی و ترشی ایں آشوب و شوار را قدرے فراموش کنم۔ امّا اشتباه کرده بودم۔ تلخی کامم دوچندان شد۔ شکرلب مثل کسے که جن به پوستینش افتاده باشد برخاست۔ که آغا مهر معجل مرا باده میخواهد لباس درست کنم و چنان بے مزگی کرد۔ که خواستم داغ دل هم شهریان را از و بر آرم۔ زهر دل مسموم را باد۔ بریزم چشم بسته و دهان کشاده آنچه بزبانم آمد گفتم۔ چنانچه سراپایش با خلعت دشنام و ناسزا آراسته شد۔ "بگو! پدر سگ آنان و بکله پدر خر تو هر دو بشاشند" بیا به بیں که حاجی نرم خو با آن آتش دل از بیر پیشه مازندران خشمناک تر و درنده تر شده است۔

شکرلب اوّل متعجب از ترس بگوشهٔ خزید و پس از آنکه تیرهائے ترکش من فرو کشید۔ با عایشه بیرق دار۔ و کنیزکان هردم شکار روئے بمن آورد۔ و دهان بگشود۔ نمیدانم آن سختهان درشت بآن دهان کوچک چگونه مے گنجید۔ طلاقت لسان او بزبان عایشه اطلاق نمود و اطلاق زبان عایشه زبان کنیزان را اطلاق کرد۔ خلاصهٔ علی الاطلاق مرا از لنهٔ حیض خود بدتر کردند۔ و چنان طوفان فریاد و فغان را بسرم بارید که پایداری را محال دیدم۔ فتنه چنان بزرگ شد که در اطاق جائے نماند لازم آمد که من جائے خالی کنم که

با تو باشی دریں سرا یا من

برادر! بدندیدہ معلوم شد کہ آں کنیزگان غنچہ دہن شیریں سخن از آں جواری و لولوئے مکنونہا کہ قرآن عظیم الشان بما وعدہ دادہ نبودند۔

پراگندہ خاطر پراگندہ دل
سرافگندہ و خستہ و مضمحل

باتفاصیل تمام آں روز خود را باطاقے کشیدم و آں ہمہ سروسامان بیک کردار بیجا بباد فناں رفت۔ شومی دردو غم گریباں گیر و نحوست عملم پائے پیچ شد۔ دیدم کہ اگر بہ پیش ازاں دروغ گوئی ناچار شوم۔ کار بجائے بدی کشد و بالمرہ خراب مے شوم۔

باخود گفتم کہ اگر دروغ نہ گفتہ بودم۔ زنم ہر چہ مے خواست داد و بے داد بکند۔ چہ مے توانست کرد؟ کاش از اوّل دروغ نگفتہ بودم۔ اکنوں چہ خاک بر سر بریزم۔ کہ با دروغ گوئی بستہ شدم آں ہم با سند و قبالہ در پیش مردم نامم بدروغ زنی و افسوں سازی علم آمد۔ آں ہم با امضاو باجل۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتادویکم

بروز تنزویر حاجی بابا و طلاق دادن شکرلب را

شبے تبدار گذرانیدم و تا بانگ صبح دیدہ برہم ندوختم۔ بامداداں ہنوز بقدر یک ساعت نخوابیدہ۔ از صدائے خدمت گاراں بیدار شدم۔ کہ در زدہ گفتند۔ برخیز۔ برادران زنت باجمعے بدیدن تو آمدہ اند۔

اوّلاً بے اختیار لرزہ ام گرفت۔ چنانچہ تاب و توشم نماند۔ نتیجہ دروغ گوئی مجسم شدہ در پیش رویم سخن می گفت۔ خیالاتے چند ہریک از دیگر ہولناک تر بذہنم راہ یافت۔ پائم کہ ہنوز درس مشہد را فراموش نکردہ بود۔ بخار خار افتاد۔ در آخر با خود اندیشیدم۔ کہ شکرلب زنم باشد۔ ہرچہ می شود۔ بشود۔ گیرم کہ بقدر آنچہ گفتہ ام توانگر نبودہ ام۔ تنہا این است کارے کہ ہزار کس پیش از من کردہ منہم کردہ ام۔ پس گفتم۔ چپوق و قہوہ حاضر کنید۔

رخت خوابم را برچیدند۔ و از اینان یگان یگان آمدہ بر روئے مسند نشستند۔ دستہ ایشان عبارت بود از دو برادر زن و عمو و عمو زادہ و یک نفر خیرہ نگاہ کہ ہرگز ندیدہ بودم۔ خدمت گاراں نیز در مقابل صف کشیدند و در میان ایشان دو نفر بزن بہادر سبیل چقماقی نیز و کمک بدست ایستادہ قیقاج قیقاج بر من نگریستند۔

خیلے کوشیدم کہ از اظہار امتنانی از تشریف آوری ایشان و بیگناہی و صاف و سادگی خود بنمائم۔ امّا بسخنان معلوم جواب ہائے مختصر دادند۔

پس از سفارش قہوہ برائے دانستن مقصود روئے بہ برادر زن

بزرگ نمودم۔ کہ انشاءاللہ مکروہ وملالے ندارید؟ سخت صبح زود سے مارا مشرف فرمودہ آید اگر خدمتے ہست بفرمائید۔

برادر بزرگ (بعد از اندکے تامل) گفت :۔ حاجی بمن نگاہ کن۔ تو مارا سادہ وسندلہ گیر آوردہ احمق بے شماری، خرمیدانی؟ یا این کہ خیال میکنی۔ ریسماں را بدست تو دادہ اند۔ تا بدلخواہ خود بارکشی؟

من :۔ اینہا چہ فرمایش است۔ آغا جان من کیستم وچہ کارہ ام۔ من خاک پائے شما ہستم۔

برادر کوچک :۔ چہ کارہ؟ چہ کارہ؟ چہ طور این ہمہ کارہا بسر مردم میاورد؟ عجب چہ کارہ۔ کہ از بغداد برخیزد۔ بیاید اینجا مار امثل میموں بباز اند۔

من :۔ اللہ۔ اللہ! این چہ حرفہاست؟ مگر من چہ کردہ ام؟ بفرمائید۔ شمارا بخدا راستش را بفرمائید؟

عمو (ریشش را گرفتہ) :۔ دیگر مثل خودت یک شیادو در بدرے تصور میتوانی کرد کہ بہ مردم چنیں ہرزہ بخوراند وبگوید "عافیت باشد" نہ نہ۔ ما این بے ادبی ہارا ہضم نمے کنیم۔

من :۔ عمو جان! چہ کردہ ام؟ بجان من بگو"

برادر بزرگ :۔ مے پنداری تو دلاک زادہ اصفہان آمدہ زنے از خاندان بزرگ گفتی ومایہ افتخار شان شدی؟ نہ

برادر دیگر :۔ "گماں مے کنی کہ مانند لات ولوتی با ماشان ہمسری دارد؟ نہ"

عمو (باستہزاء) :۔ خیر۔ حاجی تاجرے است بزرگ۔ ابریشم وحریرش از بخارا بکا پوست میاورد۔ شال ہایش از کشمیر ولاہور خواہد رسید۔ کشتی ہایش روئے دریا ہائے چین وہندرا سیاہ کردہ است۔

عموزادہ (باریش خند) :۔ "دلاک زادہ یعنی چہ؟ استغفراللہ تراشندہ کنندہ قریش! واگر خدا بخواہد۔ ہم از صلب پاک بنی ہاشم وباعرب منصوری

کہ را یارائے لاف حسب و نسب او ست؟

من :" اینہا چہ حرف است؟ و این فرمائشات چہ را و چہ معنے دارد؟
من اینہا را نمے فہمم - امّا چوں دیدم کہ طوفان نزدیک است بطوفیدن -
گفتم:" اگر غرض شما کشتن من است بکشید و این طور پارچہ پارچہ
پوستم را مکنید -

خیرہ نگاہ (کہ تا آنگاہ خاموش بود) :- باآواز ہولناک بصدا
برآمد کہ مرد کہ بے شرم - بے ادب - من راست و پاک با تو میگویم
و تو از آن خبیثاں نیستی - کہ شائستہ زندگی باشی - اگر ہمیں حالا داعیہ این
نکاح را از سر بدر نکنی و زن را طلاق ندہی و از این خانہ و اسباب چشم نپوشی -
یک دقیقہ نمے کشد (اشارت بسبیل چماقیاں) کہ این جواناں را کہ مے بینی -
تسمہ از گردہ ات بیروں مے کشند - و سرت را مثل سر گنجشک از بدن
مے کنند - من آنچہ باید - بگویم گفتم - باقی را تو خود بدان -

پس دہان ہمہ حاضران گشود - و بے سر حساب و بے (دور از جناب)
ہزار راست ناگوار بنا فہم بستند -

چوں فرصت حرف زدن نداشتم - باسودگی فکر کردم کہ شات و شوتے
خرج دہم -

بخیرہ نگاہ گفتم :- خوب آغا! تو کیستی؟ کہ آمدہ در خانہ مرا بجلسے سگ
میگذاری - اینہاں برادر زناں و خویشاں - خوش آمدند - و صفا آوردند -
خانہ خود شان است - امّا تو را کجا می بردند؟ نہ برادرے نہ عمو نہ دخترت را
گرفتہ ام - نہ خواہرانت را - تو چہ کارہ -

خیرہ نگاہ (خود و ہمان ہمساں انش مثل شیرنیاں بمن نگران) گفت :-
مے خواہی بدانی کیستم؟ از اینہاں کہ آوردہ اند - بہ پرس من نوکر
پادشاہم "

دانستم کہ منصب است - و خیلے تیز حساب کار خود کردم و با نرمی
و خوشی گفتم در صورتے کہ غرض شما بہ مفارقت است چوں مواصلت شرعی

شده است۔ بارے مہلت بدہید تا بحضور حاکم شرع برویم
و مفارقت ہم بر وفق شرع شود۔ ما مسلمانیم و پیرو شرع و قرآن
بنظرم کہ شما ہم از حکم قرآن سرپیچ نباشید۔ و آنگہے از کجا کہ زنم۔
در این باب با شما ہم داستان شده۔ و میل جدائی داشتہ باشد
من اوّل بہ پے او نیفتادم۔ او بہ پے من فرستاد۔ من خانہ او
نمے دانستم۔ او مرا بخانہ آورد۔ از مال و منال و خانہ اش خبرے نداشتم
این کار تقدیر و قسمت است۔ اگر بتقدیر و قسمت معتقد نیستید۔
لیے مسلمانی!

برادر بزرگ :- در باب میل شکرلب۔ خاطر جمع باش کہ او از ہمہ
بتو بے میل تر است۔

پس نعرہ برخواست کہ بلے بلے۔ شمارا بخدا۔ دست بسرش کنید
بروگم بشود۔ پنجاہ۔ بلکہ بیشتر از این قبیل سخنان از طرف اندرون
بگوشم خورد۔ رو بدر اندرون نمودم۔ دیدم فوج کنیزان ہمہ چادرہا
یک شاخ۔ عایشہ علمدار شکرلب سردار کل۔ مگو کہ این سخنان تلخ از آن
لب شیرین بوده است۔ کہ برائے مشاہدہ کارزار بآنجا خواستہ
بودند۔ دانستم کہ شدنہا شده است۔

کشور من تاب این سپاه ندارد

من غریب و در دیار غربت و آنان ہر دو بان غریب زیار نہ ہوا دارند
بجز سپر انداختن و تلخ را شیرین خوردن چارہ ندیدم۔ از جائے برخاستم
کہ حالا کہ چنین است۔ چنین باشد۔ در صورتے کہ او مرا نمے خواہد۔ منہم نہ
خودش نہ مالش۔ نہ خویشتن۔ نہ ہیچش ہیچ یک را نمے خواہم۔

ھی طالق طالق طلقۃ طالق مرۃً ثانیہ طالق ثلثہ۔

امّا این را ہم بگویم کہ آنچہ شما بمن کردید۔ لایق مسلمانی نبود۔ اگر من سگ
بودم در فرنگستان با من بہ از این حرکت مے کردند۔ انشاءاللہ عذابے کہ
بمنکر خدا و رسول می رسد۔ بکسیکہ بمن ظلم کرد خواہد رسید۔

وسیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون۔

پس آنچہ آیات و احادیث مناسب از بر داشتم ہمہ را خواندم و ختم سخن بریں کردم۔ کہ فالذین کفروا قطعت لھم ثیاب من نار یصب من فوق رؤسھم الحمیم یصھر بہ ما فی بطونھم والجلود ولھم مقامع من حدید کلما ارادوا ان یخرجوا منھا من غم اعیدوا فیھا و ذوقوا عذاب الحریق۔

در آخر برخاستم و با غیظ و غضب تمام بمیان اطاق بر آمدہ آنچہ از مال شکرلب در برم بود۔ انداختم۔ ولباس ژندہ خواستہ بدوش گرفتم و با تعصب نظارگیاں دم در آمدہ گفتم۔ تف بکلہ پدر۔ ہر چہ عثمانی است۔ سگ بگور پدرشاں بشاشد و بیروں آمدم۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتاد و دوم

واقعه که در کوچه رُوے داد و اندک اندوه حاجی بابا را کاست و دلسوزی و دلداری عثمان آغا و اندرزدادن وے اورا

تا دیری در کوچه تند تند رفتم۔ بے آنکه بدانم بکجا می روم این قدر غم و اندوه در نظرم جلوه گر شد۔ که کم مانده بود دیوانه شوم۔ تا اینکه بلب دریا رسیده خیال کردم۔ اگر خود را در دریا غرق کنم بهتر باشد۔

ناگاه حادثه روئے داد۔ که بدان واسطه از آں صرافت افتادم این واقعه اگرچه چیزے نبود۔ ولے برمن تاثیر کلی کرد۔ و از ہلاکم رہانید و تماشائے یکے از آں سگاں جنگی استانبول که هیچ گاه در کوچها کم نیست واقع شدم سگے رفته از محله سگاں دیگر استخوانے که حق آناں شناخته شده ربوده بود۔ فی الفور رستخیز عظیمے برپا شد۔ همه سگان آں محله حمله آور شدند۔ سگ استخواں ربا را تا دم محله او دوانیدند۔ در سر محله آں سگ نیز یاران خویش را آواز داده آورد تا باں سگاں روبرو شدند۔ کارزارے بزرگ و عربدهٔ سترگ برخاست۔

ازیں تماشه متنبه شده گفتم "بارخدایا حکمت هائے تو چه قدر عمیق است عقل خفیف بشر باندک مایهٔ دانش دریافت حکمت هائے بالغه تو را نے تواند نمود۔ و اعتراض بدانها ما را چه یارا۔

حل معمائے حکمتت نتواند
آنکه کند حل صد هزار معما

مرا حکمت تماشائے جنگ سگاں از خواب غفلت بیدار کردی۔ وراہ چارہ کارم بنمودی۔ اگرچہ مدرس بنظر حقیر است۔ اما درسش بزرگ تر از شرح کبیر است۔ راہے کہ مے جستم چہ خوب یافتم۔

ہر رہے جوئی ہماں پیشت رسد
گفت پیغمبر کہ من جد وجد

سبحان اللہ:۔ حیوان لا یعقل ہم مانند انسان عاقل۔ در کار خود دانا وبینا ست۔

پس ازیں حکمت بافیها۔ روے بمنزل ناصح وفادار ویار غار خود عثمان آغا نہادم۔ کہ باہمہ سنی گری باز مثل آدم بامن رفتار می کرد ومرا بچشم ہمشہری خویش مے دید۔ بعادت خود نیکم پذیرفت وبعد از استماع بلایاتے من پیچے پر زور بچپوق خود زدہ۔ بایک پارچہ دود آہ کشاں گفت:۔ خداوند کریم است۔ رفیق من ہماں وقت کہ آمدن تو را باآں جاہ وجلال بہ پیش ایرانیاں دیدم۔ دانستم کہ بلائی بسرت خواہد آمد۔ تو ہنوز خام وناپختہ۔ نمیدانی کہ در وہم چشمے چہ درد بے درمانی است؟ خوب بیتواں فرض کرد۔ کہ قلم فروش یا تنباکو فروش۔ کہ در یک روز باہزار زحمت وتکاپو یک نیزہ قلم یا صد درم تنباکو مے فروشد۔ تحمل کند کہ (حاجی بابا باآں جاہ وجلال کہ ہرگز اورا در خواب نیز بخیال نے رسد) پیش او جلوہ گر شود؟ بلے اگر بالباسے از لباس ایشاں اندک بہتر وپر اسپے از خر خرکے قدرے ارزندہ تر آمدہ بودی۔ بلکہ بتاویل اینکہ نواز ایشاں اندکے خوش طالع تری مے بلعیدند۔ اما باآں دبدبہ وکوکبہ (یا طنطنہ شخص فروشی۔ چہ طور مے خواستی۔ کہ در پیش آں روسیاہاں سفید نشوی وخار چشمشاں نشوی۔ وتورا بروز خود نگذارند؟ بے شک یکے از ایشاں رفتہ وبرادران زن تو بغدادی بنمودن ولا نت دلوت وولاک زادگی وخوردہ فروشی بودنت را حالے کردہ است کہ دلہ است وزن بغدادنیست۔ سودا گر پوست بخارا وشال کشمیری یعنی چہ؟ کشتی

قماش وقافلہ حریرش از کجا؟ اگر تو مثل حاجی بابائے اصفہانی۔ نہ مثل یک افندی استانبولی بہ منزل بندہ آمدہ بودی وشوری کردی۔ من نمی گذاشتم تو این کار را بکنی۔ حالا چشم بخشا۔ کہ بعد ازین دیگر از این کارہا نکنی این بگفت وباز بچپوق کشیدن مشغول شد۔

گفتم:۔ شاید حق دارید۔ گذشتہ گذشت۔ قدمش بالائے چشم اما ہیچ نباشد ما مسلمانیم۔ در شرع ما عدالت است۔ ہیچ تا حالا شنیدہ نشدہ کہ زن مرد را طلاق دہد؟ یا یکے را از خانہ اش مثل اینکہ سگ را از مسجد، میرانند برانند۔ محض از برائے اینکہ زنے در شب اورا خواستہ صبح نخواستہ است؟ اینجا را اسلامبول گفتہ اند۔ قاضی ہست۔ مفتی ہست۔ شیخ الاسلامے ہست مرجع دادخواہاں ملجا ستم رسیدگان اند۔ پول دولت را از برائے چہ مے گیرند؟ تنہا برائے تسبیح گردانیدن وروزہ ونماز نمے گیرند۔ تکالیف ایشان رفع ظلم است۔ ظلمے کہ برمن وارد شدہ است۔ بالاتر از و مے شود۔

عثمان آغا:۔ حاجی تو را بخدا مے فہمی۔ چہ مے گوئی۔ مے خواہی با زن شیخے از کبار مشائخ اسلامبول باآں ہمہ اعتبار۔ و برادرانے باآں ہمہ توانگری ویسار۔ بکشایش مرافعہ ودعوا افتی۔ مگر نمے دانی در دست حق در دست؟ واگر ہمہ سور وآیات قرآن واحادیث وکلمات نبوی بداد خواہی برخیزند۔ وتو را از رو درست نباشد۔ درصورتے کہ مدعی تو را زراست۔ کار او سکہ است وکار تو رودہ"۔

گفتم:۔ یا امیر المومنین تو بفریادم برس۔ یا امام رضائے غریب تو داد غریباں را بگیر۔

اے عثمان آغا اگر مردم این قدر کہ تو مے گوئی خبیثند۔ پس باید من دست از ہمہ چیز شستہ۔ باز بسر چپو تچیگری خود روم چہ کنم؟ جدوجہد بکنم یا نکنم۔ نہ۔ نہ باین آسانی دست برنمیدارم میروم بالائے پشت بامشان واز آنجا فریاد دادخواہی برمے آورم۔

پس از شدت اندوہ بنا کردم بہا بہانے گریہ کردن و ریش خود را کندن و بر باد دادن۔

عثمان آغا بدلداری من برخاست کہ شکر خدا بکن۔ گذشتہ ہا بیت را بخاطر بیاور۔ و در دست ترکمانان اسیر بودی۔ این حالت نسبت بآنحالت باز بہشت است۔ تقدیر چنیں بودہ است۔ اگر بحکم تقدیر گردن نہ نہیم چکنیم؟ بعد از این ہم خدا کریم است۔

گفتم :۔ اے عثمان آغا۔ تو ہم دست بر دار۔ خدا کریم است۔ خدا کریم است۔ یعنی چہ۔ من ایرانیم۔ خدا کریم است۔ سرم نمے شود عدالت یکے از اصول دین من است۔ چرا زیر دست بے عدالتے ترکان شوم؟ و انگہے ما مثل ترکان نیستم۔ دینی۔ وطنی۔ زبانی ملتی دولتے داشتہ ایم۔ چنگیز و تیمور و نادری از ما بیرون آمدہ است کہ پدر ہمہ را سوزاندہ است پیش ایلچی خود مان می روم۔ اگر آدم است البتہ داد مرا میخواہد۔ زنم را پس مے گیرد۔ بدستم میدہد۔ بہ بینم کیست کہ از دستم باز گیرد۔

باین ہوا بجوابہائے عثمان آغا اعتماد نہ کردہ۔ با فکر نو دست آویز نو برخاستم۔ و نزد سفیر کبیر اعلیٰ حضرت اقدس شہریار ایران کہ در آں اوقات بماموریت خاصہ استانبول آمدہ بود رفتم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و سوم

دوست جستن حاجی بابا برای انتقام از دشمنان و اندکی از شرح حال میرزا فیروز

سراغ منزل ایلچی را گرفتم - در اسکدار، خانه با وداده بودند - درمیان قایق به اسکدار - با فرصتی تمام - با اندیشه کار و ترتیب افکار - و چگونگی بیان حال با ایلچی افتادم - تا جان گدازتر و موثرتر افتد -

در دهلیز خانه ایلچی مشتی یاوه گوئی برایما و اشاره دیدم - که فرق اهالی این جا را با ایران نیک بخاطرم آورد -

با همه زی ترکی - از نام ایرانی بودنم را دانستند - و بحضور بردنم را مستعد شدند - خواستم از اوضاع و احوال ایلچی سررشته بهم رسانم - تا دستور العمل حضور شود - با یکی از نوکران در گفتگو گشادم - آن هم بدلخواه من مقصودم را به عمل آورد - اینک خلاصهٔ افادهٔ او و استفادهٔ من -

ایلچی اسمش میرزا فیروز است - شیرازی - از خانوادهٔ بسیار با حرمت - اما نه چندان با منزلت ما ورش - همشیره همین صدر اعظم که سبب سلطنت یافتن این پادشاه شد - میرزا فیروز دختر او را گرفت - بآن سبب بدرخانهٔ شاه آمد - بنا مصالحی چند - بسفر پارهٔ ممالک خارجه ناچار - و بدان سبب بسفارت این جا نامزد گردید مردی است با دانش - اما تیز خو زود خشم و زود آشتی - تند از جا در می رود - و نرم فرو می نشیند - در رفتار چست و چابک - و در کردار معقول و نازک - شرم رو - مردم دار - خوش اطوار - خنده رو - بذله گو -

اگرچہ در عالم کج خلقے از چوب و فلک مضائقہ ندارد۔ امّا شیریں زبان و دل جوست۔ در گفتگو از دست پا چکی زود بدام مے افتد۔ امّا بر ندی زود رفع و رجوع آں رامیکند۔ باہمراہاں گاہے شیریں و نرم مانند راحۃ الحلقوم و گاہے تلخ و کشندہ مانند زہر و زقوم۔ گاہے چناں کہ مثال او کسے نیست۔ گہے چنیں کہ مثل او کسے نباشد۔ وَ لے روبہم رفتہ (خدا عمرش دہد) آدمی است در خانہ اش باز۔ سہل القول۔ پاکیزہ اخلاق۔ مجلس آرا۔ سخنداں۔ زندہ دل۔ عیش دوست۔ خوش صحبت۔ خوش گذران۔

بارے مرا بحضور چنیں سفیرے بردند۔ برسم ایرانیاں در گوشہ اطاقش خزیدہ بود۔ ازیں جہتہ بلندی و کوتاہی قدش معلوم نشد و لے پاکیزہ اندام پہن سینہ و با آں لباس تنگ موزونی اندامش معلوم۔ سطبر شکم۔ پاکیزہ صورت۔ شاہین بینی۔ چشمانش بزرگ و درخشاں لب و دہانش یک از یک بہتر۔ مگذر از ریشش از ہمہ بالاتر۔ خلاصہ مے تواں گفت۔ کہ گزیدۂ ایران و ایرانیاں است۔

بعد از سلام و کورنش

سفیر:۔ تو ایرانی؟

من:۔ "بلے"

سفیر:۔ پس ایں جل و پلاس عثمانی چیست؟ حمد خدارا! ما ہنوز نمردہ ایم و مایۂ شرم و ننگ دنیا ہم نیستیم۔ پادشاہی داریم۔ قوم و ملتی ہستیم۔

من:۔ راست میفرمائید۔ مردہ شو ایں لباس راببرد۔ کہ با ایں لباس از سگ کمتر شدم۔ از روزے کہ بایں قوم معاشر شدہ ام۔ روزم سیاہ و جگرم خون شد۔ امروز جز خدا و خداوند پناہے ندارم۔

سفیر:۔ نفہمیدم۔ چہ مے خواہی بگوئی؟ از زبانت باصفہانی مے مانی از نالہ و زاری گویا بہ ترکبازی یا ترکتازی عثمانیاں گیر کردہ باشی؟ خیلے عجیب است ما ایں ہمہ راہ مے آئیم تا بریش ترکاں بخندیدم۔

نہ اینکہ بہ ریش ما بخندند۔

پس سرگذشت خود را اوّل تا آخر بیان کردم۔ از اوّل سرگذشت خوشش آمد۔ از تفاصیل زن گیریم حظ کرد۔ امّا از لهرے کہ بقبالہ شکرلب انداختہ بودم۔ واز گفتگو ہائے کہ با او درمیان آمدہ بود۔ چناں لذت برد کہ کم ماندہ بود۔ از خندہ غش کند۔ از نقل بازیہا کہ بر سر ترکان دختر بقول من وگاؤ بقول او) آوردہ بودم۔ حفظ کناں مے گفت۔ آفرین۔ کہنہ اصفہانی۔ آفرین۔ دستت درد نکند۔ بخدا قیامت کردہ۔ بیداد کردہ۔ معرکہ کردہ۔ خوب کردہ۔ اگر منہم مے بودم۔ بایں گاواں بہازیں نے توانستم کرد۔ چو تخطیۂ و رسوائی ہم شہریاں وعروتیز فوج مچہراں وشور و آشوب شکرلب۔ با دستہ بہادران وطعن وسرزنش خویشاں۔ ہمہ را العینہ وآں اصفہانی بازی خود را با آں آیات واحادیث واخبار ہمہ را بلفظہ بیان کردم۔ بجائے اظہار دلسوزی چناں خندہ سر داد وچناں از شوق وشغف پر شد۔ کہ گفتم "حالا رگ پیشانیش مے ترکد۔ از خندہ بر روئے فرشہا غلطیدن گرفت۔

گفتم:۔ سرکار ایلچی ہمہ را مخندید۔ قدرے ہم بر حال من گریہ کنید کہ دیشب در دواج سمور خفتہ بودم۔ وامشب باید۔ در لب تنور بخسپم۔ دیروز باسپے بابرگ وساز زریں سوار بودم۔ وامروز خداوند یک خر لنگ ہم نیستم۔ آں ہمہ مال ومنال وجلال وکنیزان صاحب جمال۔ اسپان وغلاماں۔ آں حمام۔ آں خانہ۔ آں قہوہ خوریہائے شاہانہ آں چپوقہائے کذائی را۔ با ایں لات ولوتی وآسمان جلی حالائی۔ قیاس بکنید۔ بہ ببینید۔ کہ آں چہ در حال شما را خندہ انگیخت۔ در دل من بجز خندہ چہا کہ نینگیخت بہ ببینید۔ کجائے من می سوزد وجا دارد؟ وچہ طور آتش میگیرم وحق دارم۔ رباعی

دیروز چناں عالم جاں افروزی امروز چنیں عالم اندہ سوزی

افسوس کہ در دفتر عمرم ایام آنرا روزی نویسد ایں را روزی

میرزا فیروز (باز در خندہ):۔ تعجب است۔ کہ چگونہ ایں گاو ریشاں با آں ریش وفش و با آں کلہ۔ بے مغز حرف الدنگی ایرانی را باور کردہ بودند۔

اگر الدنگی دیگر کار را ہم نزدہ بود۔ حالا ہم باور میکردند۔ خوب برائے چہ مے خواہی۔ پائے مرادیں کار بمیان کشی؟ من پدر یا برادر تو نیستم۔ کہ بردم باتحار حلب برائے خاطر تو بخش بخش بیفتم ونہ قاضی نہ مفتی کہ حق تو را از ایشاں بطلبم۔

من :- خیر سرکار ایلچی شما ایلچی و مرخص پادشاہ ایرانید۔ ہیچ نباشد احقاق حق مے توانید کرد۔ من بیچارہ را بدیں روز انداختن رواست؟ مرا با تیپا از خانہ بیروں کردن بسر شما مے گنجد۔

میرزا فیروز :- چہ مے خواہی؟ غرضت اینکہ باز زنکہ راہگیری و جانت راہگیرند؟ از خواب گاہ سموری کہ فرد النعش آدمی دراو بر خیزد۔ چہ سود۔ نہ خیر گوش بمن بدار پند مرا بشنو ایں جل و پلاس عثمانی را از برت دور بیند از۔ باز ایرانی شو۔ من تو را فراموش نمے کنم۔ کارے از برایت مے بینم۔ از حکایت ہم خوشم آمد۔ باہوش وگوشی۔ ایں را ہم بداں کہ در دنیا بجز قہوہ خوری۔ چپوق کشی خواب در رخت خواب سموری۔ سواری اسب فربہ کارہائے کردنی خیلے است بالفعل در ینجا بماں با ہمراہان من باش۔ اما باید یک بار دگر سرگذشت خودت را نقل کنی بخندم۔

با اظہار امتنان وانتش رابوسیدہ از کار معوق و حال معلق خود در حیرت و تردد از اطاق بیروں آمدم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و چهارم

اطمینان دادن سفیر به حاجی بابا و خدمت او به سفیر

چه باشد احتیاج ای مرد تمییز سواری سخت و تند و تیز و مهمیز
کز آن کاری که گردد لنگ شبرنگ کند آن کار را با اشتری لنگ

دل گیر و دو دل سرگردان و پا در گل از امید خوشی نومید برای رفع پریشانی باز از نو به پیر خرد خود مراجعت نمودن را لازم دیدم۔

با خود اندیشیدم - که اگر دستگاهی از کفم رفت دستگیری چنگم آمد۔ پناهش را نعمت و وجودش را غنیمت شمارم - همان خداوند توانا که از ظلمت نیستی - به طلسم پیچاپیچ هستی رهنمونم نمود - هر آینه با چراغ هدایتی از گمراهی ناپذیر رهبریم خواهد کرد۔

قرار بر این دادم که به دلجوئی و خاطرپسندی او بکوشم - از التفات‌های روزافزون خورسندم ساخت - در بارهٔ کارهای ذاتی و امور دولتی و بدانچه به مأموریت او وابسته بود - بی‌همه چیز با من شور و صلاح میکرد۔

چون همه عمر خود را باکتساب سعادت حال خود صرف کرده بودم و بدیگران نپرداخته - از کار و بار جهان و جهانیان بی‌خبر بودم - از ملل و اقوام بجز ترکان کسی را نشناختم و از چین و هند و افغان و تاتار و کرد و عرب - اسمی شنیده و بس - از افریقه هم بواسطهٔ غلامان و کنیزان که در خانه‌های ما یافت میشود - سیاهی بنظر داشتم - حالت روس در ایران معلوم است و مشهور - اما از انگلیس و فرانسه جز نامی چیزی

گوش زدم شده بود۔ چوں در استانبول آں ملتہائے گوناں گوں و زنگاں رنگ را
مے دیدم تعجب میکردم۔ امّا فرصت مخالطۃ با ایشاں نداشتم۔

در ادارۂ سفارت عالمم عالم دیگر شد بنا کردم حرفہائے نشنیدہ شنیدن
ونفہمیدہ فہمیدن و پژوہش و کنج کاوی کردن۔ سفیر کارگذار و ہوشیارم دید۔
خوشنود شد۔ رفتہ رفتہ راز دارم ساخت۔

روزے سحرگاہاں چاپاری رسید۔ بعد از ملاحظہ مراسلات
خلوت کردہ مرا خواست و بنشاند کہ حاجی دلم میخواہد قدرے با تو
گفتگو کنم۔ خدمت گذاراں من بسیار۔ امّا بینی و بین اللہ خیلے
خرند با اینکہ ایرانیند۔ و در بعضے کارہا از سائر مردم چشم باز تر۔
امّا در کار و بار دولتے چشم دوختہ و بے خبرند۔ چنانچہ بہ ہیچ نمے ارزند
اگر کارے با ایشاں محول شود۔ بجائے سر و صورت دادن۔ چناں سر و
صورتش را ملوث مے کنند۔ کہ بیا و ببیں حقیقۃً تو از آں قبیل نیستی کار
آزمودہ و چسپیدہ کار بنظرم مے آئی امیدے بتو مے تواں داشت۔
کہ با ریش ایں و آں بتواں بازی کنی۔ و بے آنکہ استخواں را خبر شود۔
مغزش را بر آری وجود چوں تو مرا و بلکہ دولت را ضروری است۔ اگر
بنوکری باب میل داشتہ باشی۔ انشاءاللہ۔ کارے مے کنم کہ
مایۂ روسفیدی ملت ایران توانی شد و خود ماں ہم کلاہ افتخاری با تو
برافرازیم۔

من :۔ سرکار ایلچی بندہ ہستم فرمان بردار و تابع رائے سرکار۔
گوشم در دست تو است۔ بگیر۔ بفرست ببازار ببر۔ دہ فروشاں
ہر چہ بکنی مختاری۔ در خدمت تو ہر چہ از دستم بر آید۔ کوتاہی
نخواہم کرد :۔

میرزا فیروز :۔ حاجی۔ شاید در میان مردم شنیدۂ کہ محض از
برائے چند کنیز خوانندہ و سازندہ و بازیگر خریدن۔ و پارۂ متاع و
قماشے حریر و سائر اسباب پیرایہ و زینت برائے اندرون پادشاہی

بردن بداینجا آمده ام۔ امّا اینها چشم بندی وکوچه غلطی نمودن است کسے مثل منے را برائے چنیں کارے مے فرستند۔ اعلیٰ حضرت شہریارے (چشم بد دور) باآں ہمہ عقل وشعور۔ البتہ مے دانند که رابجا فرستند۔ ہمیں که مرا اینجا فرستاده دلیل بزرگی است۔ حالا آنچه من مے گویم۔ تو بشنو۔ چند ماه پیش ازیں از جانب (بوناپارٹ) نامے که پادشاه فرانسه است۔ سفیرے با پیشکش وہدایا وعرائض عبودیت نما بدار السلطنت طهران رسید۔ سفیر کاغذے بنام اعتماد نامه از جانب پادشاه خود که (گفتارم گفتار پادشاه است وبهر کار مختار ومرخصم) بنمود۔ ایں مرد خود را بسیار بزرگ وسائر فرنگاں را بسیار خوار مے شمرد۔ ونام دیگراں را چناں با استخفاف واستحقار مے برد وبحلشاں نمے گذاشت۔ که گویا

پادشاہے کامراں بود از گدایاں عار داشت

از زبان پادشاه خود میگفت۔ که گرجستان را بروسیه وتفلیس بادکوبه ودربند وسائر شیروانات که در قدیم الایام در دست ایرانیاں بوده است۔ بایراں ردّ میکنم وہندوستان را ہم از دست انگلیس گرفته بشما میدہم"

درواقع ما شنیده بودیم که فرانسه ہم است۔ قماش خوب پارچه خوب۔ زربفت خوب دارد۔ امّا بدیں طورہا که سفیرش میگفت نشنیده بودیم۔ بلے وقتے قہوه وحنا گراں شد۔ گفتند به سبب جنگ فرانسه است بامصر۔ یکے از نوّاب سلسله گراں صفویه ہم میگفت که شنیده ام۔ وقتے از جانب لوی نامی پادشاه فرانسه یکے بدربار مرحوم شاه سلطان حسین شہید آمده بوده است۔ ولے (بوناپارٹ) که بوده۔ وچه بوده۔ وچه طور شاہش کرده اند۔ در ایراں کسے سرش نمے شد۔ یکے از تجار ارامنه که خیلے جاہارا گشته بود مے گفت۔ واقعاً ہم چنیں آدمی ہست۔ امّا خیلے باعر وتیز وباہمه کس باعربده وستیز است"

این بود که پادشاه سفیر را قبول کرد۔ امّا در رقیمہ جاتش آنچہ وعدہ دادہ
راستیش معلوم نبود۔ وزراء بزرگ و کوچک از این کارہا بے سر رشتہ اند و
از راست و دروغش چیزے بعقلشان نمے رسد۔ باز خدا عمر بہ پادشاہ
بدہد آنہم با اینکہ ذرہ برائے جہاں آرائیش پوشیدہ نیست۔
درین باب چیزے نمے دانست۔ بلے خواجہ عابد ارمنی کہ چہل روز
در شہر (مارسیلیا) جنبش کردہ بودند۔ کہ ناخوشی بفرانسہ مے بری و
کشیشی ارمنی کہ چند سال در تکیۂ ایشان چلّہ نشینی کردہ بود تصدیق سفیر
فرانس را میکردند۔ امّا کسے کہ ما را مطلع و خبردار تواند ساخت۔ کہ
(بوناپارٹ) مے خواہد کلاہ ما را بردارد۔ یا اینکہ نانے بہ پر شال
ما گذارد نبود۔

خلاصہ چنداں در شبہ نماندیم۔ چرا کہ تجار انگلیس کہ درمیان
ایران و ہندوستان بیلہ وری مے کنند۔ و در بندر بوشہر ہم خیلے دکان دارند
بمحض شنیدن وصول این سفیر۔ کارگذاری بچاپاری فرستادہ و
برائے قبول نکردن این سفیر قال و قیل و ہائے ہو ہا کردند۔ معلوم شد
کہ درمیان این سگاں البتہ استخوانے متنازع فیہ ہست و این ہمہ
عر و تیز بے چیز نیست۔

پادشاہ مے گفت۔ بحقیقۂ شاہ قسم۔ کہ این ہا ہمہ از بلندی طالع
من است۔ من در اینجا در تخت پادشاہی مستقر۔ از ہمہ جا بے خبر
این پدر سوختگاں از شرق و غرب و جنوب و شمال با پیشکش و
ہدایا بپائے بوسم مے دوند۔ و دستورے جنگ و جدال با یکدیگر
از من مے خواہند۔

وقتیکہ من در طہران بودم۔ منتظر سفیر انگلیس بودم۔ و این
کاغذہائے امروز۔ در باب چگونگی پذیرائی او۔ و در خصوص عہدنامہ
ایست کہ مے خواہند با ما ببندند۔ امّا پادشاہ پیش از آنکہ از من خبرے
بگیرد۔ نمے خواست باین کار دست بزند۔ چوں در استانبول

از ہر دولت واز ہر ملت نمونہ وسفیرے است۔ اعلیٰ حضرت شہریارے
با رائے رزین وفکر متین مرا بفرستادن اینجا مناسب دیدند
تا بحسب وقوف واطلاعات من کار کنند ومنہم بقدر امکان شبہ کہ
از فرانسہ وانگلیس در ایران عارض شدہ رفع کردہ صحت وسقم افعال
واقوال ایشاں را وارسی کنم۔

اکنوں من یک آدم وایں ماموریت کار پنجاہ آدم است فرنگان
در اینجا بسیار اند۔ ہنوز صدائے نبریدہ کہ صدائے دیگر برمے آید۔
از پشت سرآں یکے دیگر۔ یکے دیگر۔ آدمے پندارد۔ کہ در آغوش
گراں است۔ چنانچہ از اوّل بتو گفتم۔ از تو کراہم ہمیں فائدہ نیست۔
ایں است۔ کہ چشم بتو انداختم۔ وامیدم بجہت تو است باید با ایں
بے کتاباں نجس العین مراودہ وگفت گو بنا کنی۔ ترکی سمرت مے شود آنچہ
مطلوب ما است مے توانی حاصل کرد من یک نسخہ از دستخط مبارک
میدہم تا دستور العمل تو شود۔ واز اں روئے رفتار کنی۔ امّا پیش از
شروع بکار برو در گوشہ بنشیں۔ ودرست فکر وخیالت را بسنج۔ ببیں
درایں باب از چہ راہ باید۔ برآئی واز کجا شروع نمائی۔

پس براہنمائی امید آیندہ وبا میدبخشی پیش آمد کار دستوریم داد۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتاد و پنجم

ابتدائی سرشناسی حاجی بابا و فائدہ رساندنش بسفیر

از سفیر یک نسخہ کتابچہ دستور العمل گرفتہ بقبرستانی رفتہ بے زحمت زندگان مطالعہ کردم - آں کتابچہ را ہمیشہ درمیان کلاہ خود نگاہ مے داشتم چوں سربیابان سراں آوردیم از آنجا شروع کردہ مطالب عمدۂ آں را درعمر فراموش نکردہ ام نوشتہ بود -

سفارت مآبا - اوّلاً بر ذمت ہمت تو لازم کہ بدرستی تحقیق کنی کہ وسعت ملک فرنگستان چہ قدر ست کسے بنام بادشاہِ فرنگ ہست یا نہ - و در صورت بودن پایۂ تختش کجاست ؟

ثانیاً فرنگستان عبارت از چند اہل است شہر نشینند یا چادر نشین؟ خواہین و سرکردگاں ایشاں کیانند ؟

ثالثاً در باب فرانسہ غور رسی خوبے بکن و ببیں فرانسہ ہم یکے از ایلات فرنگست یا گروہے دیگر و ملکے دیگر دارد (بوناپارٹ) نام کافرے کہ خود را پادشاہ فرانسہ مے داند کیست و چہ کارہ است ؟

رابعاً در باب انگلیسیاں تحقیق جداگانہ و علاحدہ بکن و ببیں کہ در سایۂ ماہوت و پہلوئے قلمتراش - کہ ایں ہمہ شہرت پیدا کردہ اند - از چہ قماش مردم و از چہ قبیل قومند ؟ اینکہ میگویند در جزیرہ ساکن اند ییلاق و قشلاق ندارند - قوت غالب شاں ماہی است راست است یا نہ ؟ اگر راست است باشد چہ طور مے شود - کہ یکے در جزیرہ بنشیند - و ہندوستاں را فتح کند - پس از آں و رحل ایں مسئلہ کہ ایں ہمہ در ایران -

بدہا تنہا افتادہ۔ صرف مساعی واقدام نماو نیک بفہم۔ کہ درمیان انگلستان ولندن چہ نسبت است۔ آیا لندن جزوے از انگلستان است یا انگلستان جزوے از لندن۔

خامسًا بعلم الیقین تحقیق بکن۔ کہ (کومپانی ہند) کہ ایں ہمہ مورد مباحث وگفتگو ست۔ بانگلیسیاں چہ رابطہ دارد؟ بنا بہ اشہر اقوال عبارت است۔ از یک پیرہ زن یا علیٰ قول بعضہم مرکب است از چند پیرہ زن۔ وآیا راست است کہ مانند (مرغز تبت) یعنی خداوند تاتاراں زندۂ جاوید است۔ وادرا مرگ نیست۔ یا آنکہ فنا پذیر است ہمچنیں درباب ایں دولت لاینفہم انگلیسیان۔ باوقت تمام وارسی نمودہ بداں کہ چگونہ حکمرانیست وصورت حکمرانی او چگونہ است۔

سادسًا از قطع ویقین غور رسی حالت ینگی دنیا را نمودہ دریں باب سرموے فرو نگذار۔

سابعًا بلکہ آخرًا۔ تاریخ فرنگستان را بنویس ودر مقام تفحص وتجسس آں برآئی کہ اسلم سفوق وطرق برائے ہدایت فرنگاں گمراہ بشاہراہ اسلام وباز داشتن ایشاں از اکل میتہ ولحم خنزیر کدام است۔

بعد از مطالعہ کتابچہ تفکر وتدبیر بسیار کردم۔ بخاطرم آمد۔ کہ درایام عزت یکے از منشیاں رئیس الکتاب۔ یعنی وزیر خارجہ عثمانی بامن آشنائی داشت۔ بایں اندیشہ افتادم کہ باو مراجعہ نمودہ از وے سررشتہ بدست آرم۔

میدانستم بکدام قہوہ خانہ مے رود۔ ودر چہ ساعت باینکہ او از پرگوئی خوش نداشت۔ دانستمے کہ بعد از فنجانی قہوہ وتکلیف چپوقی رائگاں۔ لوک کردہ بسخن آوردن وپارۂ چیزہا از وے فہمیدن مے تواں۔

ایں تدبیر را بسفیر کشودم۔ چنداں حظ کردم۔ کہ از روئے التفات

برمن (ہمہ محسنات آں تدبیر را برخود حمل کردہ) گفت:۔ "من بتو نگفتم چنیں بکن؟ نگفتم تو آدم کار آمدی؟ بہیں کہ من خر نبودم۔ آدم مے شناختم برائے دانستن اینکہ۔ خرس کجا تخم مے کند۔ یعنی ہنر از کجا پیدا مے شود خود خیلے ہنر لازم است اگر برائے وخاطر من نبود ایں منشی کہ از ہمہ جا باخبر است۔ واز ہمہ چیز مطلع از کجا مے جستی وامر قبلۂ عالم از کجا بجا میآمد؟"

پس از اں گفت:۔ کہ اگر لازم باشد قدرے پول ہم اذن داری باو بدہی تا اگر در مسئلہ درماند از سرچشمۂ آں۔ یعنی از رئیس الکتاب تحقیق نماید کہ پول حلال مشکلات است۔

در ساعت معلوم بقہوہ خانہ معہود رفتم۔ رفیق را آنجا دیدم باکمال تواضع والتفات روبروئے او نشستم۔ قہوہ سفارش دادم۔ برائے دانستن وقت ساعتِ خود را از بغل درآورد۔ من اورا دست آویز ساختہ سرِ سخن بدیں گونہ کشودم۔

من:۔ ایں ساعت کار فرنگان است۔

منشی:۔ بلے در دنیا ساعت بہتر ازیں نمے شود۔

من:۔ ایں فرنگان مردمان غریبے ہستند۔

منشی:۔ امّا چہ فائدہ کہ پلید و مردار اند۔

من (بعد از تعارف کردن چپوق خود باو):۔ تو را بخدا در باب ایشاں قدرے اطلاع بمن بدہ ایں فرنگستان مملکت بزرگے است یانہ؟ پادشاہش در کجا مے نشیند؟

منشی؟ چہ مے گوئی رفیق۔ مملکت بزرگ یعنی چہ؟ ممالک است تنہا یک پادشاہ نہ بلکہ یک پادشاہان بسیار دارد۔

من:۔ شنیدہ ام اگرچہ چندیں حکومت است۔ امّا در واقع ونفس الامر یک ملّت است؟

منشی:۔ مے خواہی یک ملّت بگو۔ مے خواہی چندیں ملت بلکہ در

واقع ہمہ یک ملت است۔ چراکہ ہمہ چانہ را مے تراشند۔ وہمہ
سر را نمے تراشند ہمہ شبقہ بر سر می نہند۔ ہمہ لباس تنگ مے پوشند
ہمہ شراب مے نوشند۔ ہمہ گوشت خوک مے خورند۔ ہمہ با پیغمبر ما
اعتقاد ندارند۔ اما معلوم است تبعۂ پادشاہی علحدہ اند۔ نمے بینی
چہ قدر سفیر بآستانۂ علیہ برخ سائی آمدہ اند؟ ایں از سگ کمتراں دریں
دیار از سگ بیشتر اند۔ از خباثت ونحوست ایشاں باید پناہید۔ واز
کثافت ایشاں نعوذ باللہ۔

من:- تو را بخدا اینہا کہ مے گوئی بنویسم۔ بخدا کہ تو آدم خیلے عمیق ودقیق
بودہ۔ پس من قلم ودوات درآوردہ واو نیز برائے یادآوری مطالب قدرے
با ریش وسبیل خود بازی کرد۔ واز اینجا باطلاع بخشی شروع نمود۔

منشی:- اے مرد۔ ایں ہمہ زحمت چہ لازم۔ ہمہ فرنگ از یک نوع
واز یک جنس اند۔ یعنی سگ زرد شان برادر شغال سیاہ است اگر
قرآن برحق است رد ما باید بقول پیغمبر خود بگردیم (اینہاں ہمہ باید معذب
بعذاب ابدی باشند۔ ودر آتش جاوید بسوزند۔ اما بانگشت حساب کناں
(اولاً ہمسایۂ ما کفار نمسہ لعنت اللہ فی الاوقات الخمسہ است) ایں کافر
طائفہ ایست بے صدا وندا؟ وبما ماہوت وپولاد وکوسہ وکوزہ بیفروشند
محکوم پادشاہی از سلسلۂ قدیم خویشند۔ وبخرچ خزینۂ ما وکیلے اینجا
دارند۔

بعد ازآں زنادقہ روس منحوس است۔ کہ ملتی نجس العین وعین نجاستند۔
مملکت روس آں قدر وسیع است کہ دریک طرف آں از برودت زمہریر
پر میبارد۔ واز طرف دیگرش حرارت آتش جہنم مے سوزد۔ دشمن حقیقی ما
اینست ہر وقت یکے ازیں قوم را ببینیم۔ بیک ودیگر مبارک باد ودست
مریزاد میگوییم۔ نر وماده بنوبت پادشاہی میکنند ازآں جا کہ اکثر اوقات
پادشاہ خود را مے کشند۔ با ما مشابہتے تام دارند۔

پس ازاں کفار پروساے روسیاہ است۔ کہ بما سفیر مے فرستند

امّا خدا میداند - برائے چہ جہت اینکہ مارا بہ نجاست ایشاں ضرورتے نیست
امّا میدانیکہ در سعادت مابصالح و طالح و پاک و ناپاک کشودہ است مانند
رحمت الٰہی کہ بگلستان و مزبلہ ہر دو مے بارد -

بخدا امیدانم بعد ازیں کہ را بگویم - واایست بہ بنیم - دو خرس شمالی ست
کہ در کنج دنیا افتادہ اند - ایشاں را وانیمارک واسوج می گویند - قومے کوچکند
واز شمار آدمیاں معدود نہ با اینہمہ - پادشاہ وانیمارک مستقل تریں پادشاہان
فرنگستان است و در مقابل قدرت و قوت خود یک سگیری ہم ندارد -
امّا اہل اسوجہ بہ یکے از پادشاہان خود - کہ وقتے دیار و پا دیوانہ وار جنگ
وکار زار کردہ است - می نازند - ایں پادشاہ جنگجو بود - و برائے او
ہمیں بس - کہ جنگ باشد در ہر کجا کہ باشد و با ہر کہ باشد - در حالتے
تو مبادو مایوس بخاک ما آمد - عاقبت مانند درندگان دشتے
اسیرش کردیم - ایں است کہ مارا از احوالات ایشاں اندک اطلاعے
است - وگرنہ نبایستے بدانیم کہ در دنیا چنیں ملتے ہم موجود است -

کافرے دیگر نیز فاسقی است - توانگر و دنیا دار - مانند دنیان
درمیان ما در دنیا بجز سود خود و کسب مال چیزے نمیدانند و بہ چیزے
نمے اندیشند - عادت ایشاں ایں بود - کہ سفیرے قریاکی بما مے فرستادند -
برائے اینکہ پنیر و کرۂ گندیدہ و ماہی شوربا بفروشند - امّا از وقتیکہ
(بوناپارٹ) نام پادشاہے طلوع کرد - ایشاں غروب کردند - پوست سگ
از دندان گراز درید - امّا ایں (بوناپارٹ) حقیقۃً از آں پادشاہاں است کہ
اگر از قبیل نادر شاہ و سلطان سلیمانش بشماریم جا دارد -

سخن منشی را در اینجا بریدم - و پرسیدم کہ ایں نام گفتم " اے راستی !
بر نگاہ مرام و بجان کلام اینجا ست - در باب ایں مرد مرا اندک اطلاعے
بدہ - شنیدہ ام کہ ایں کافر خیلے بہادر است -

منشی : - چہ بگویم رفیق - ایں آدم اوّل ہیچ نبودہ و سرباز ی متعارف
بودہ است حالا پادشاہے بزرگ شدہ (ان اللہ یعز من یشاء و یذل من یشاء)

و بہمہ فرنگان حکم نہ بلکہ تعدی میکند۔ دست رو بر سینہ باہم نگذاشتہ برائے تسخیر مصر لشکر کشید۔ امّا شمشیرش جائے درۂ عمر و ذوالفقار حیدرا نگرفت چشم مملوکے چند را ترسانید و پارۂ فلاحان بادیہ را این سوئے و آن سوئے دوانید۔ عاقبت با پائے بیکفش برفت۔

من:۔ امّا انگلیس نام اہلی دیگر ہست۔ کہ در دنیا عجیب ترین قومند در جزیرہ مے نشینند۔ و قلمتراش مے سازند۔

منشی:۔ بلے درمیان فرنگان اینان از دیرگاہے بازسر بر آستان دولت علیہ دارند۔ و پادشاہ جہجاہ ما ایشان را با عز و جاہ میدارد۔ از حیثیت قوت دریائی فائق بر ہمہ جہانیانند۔ و ساعتشان بے نظیر است۔

من:۔ بسیار خوب۔ امّا از حکومت شان چہ شنیدہ؟ آیا سلطنت ایشان بجز پادشاہی عبارت از چیزے دیگر ہم ہست۔

منشی:۔ بلے من سررشتۂ کاملے در این باب دارم۔ امّا من و تو ازین چیزہا چہ مے فہمیم۔ این قوم پادشاہی دارند کہ معناً بسیار کوچک مے شمارند۔ و ظاہراً بسیار بزرگ میدارند۔ خوراک و پوشاک و پول جیبش را ملت میدہد۔ مانند تاجدار۔ اطرافش را مے گیرند سخنان نازک باو مے گویند۔ لقبہائے عالی میدہند۔ چنانچہ ما مے کنیم امّا قدرت یکے از دہ بیگیان ما فقط از او بیشتر است۔ بیک وزیر نہ بلکہ بیک مجرم۔ بہر جرمے مواخذہ باشد۔ جرأت یک چوب زدن ندارد۔ تا چہ رسد۔ بقتلہ و حال آنکہ یکے از اربابان ما در صورت عجیب گوش نیمہ اہل شہرے را مے برند۔ و در مقابل عطیہ و احسان ہم مے برند۔

گذشتہ ازین تیمارخانہ دار چند خانہ دارند۔ پر از دیوانہ نیمہ سال در آنجا جمع مے شوند۔ و بر روئے یک مسئلہ پوچ و پوچ این قدر کشمکش مے نمایند۔ و ہر یک در یک روز این قدر روده درازی میکند کہ یک واعظ ما در تمام سال نتواند کرد خلاصہ ہیچ امر واقع نمے شود کہ

بے بہیا ہوسئے ایشان تمام شود- اگرچہ مانند سر آغا نے را ابر بدن پامال کسے را مصادرہ کردن یا چیزے جزوے دیگر باشد-

برادرا چہ گویم- خدا اند بپارۂ عقل دادہ- و بپارۂ جنون- خدا ورسول ص را شکر- کہ مانند ایں طائفۂ انگلیس بے تمیز- برائے مردار خواری وکثافت کاری تراداہ ایم- باذوق وصفائی کامل- در ساحل خلیج قسطنطنیہ بر مسندہا والمبیدہ با استراحت تمام قہوہ مے خوریم وچپوق مے کشیم-

من :- عجیب ا چیزہائے نشنیدہ نقل مے کنی- من ہیچ ایں ہا را نشنیدہ بودم- اگر من شنیدم باور نمے کردم- کہ مثلاً ہندوستان بداں بزرگی در دست اینان باشد- و پیرہ زنان در آنجا حکمرانی کنند تو ایں را شنیدہ؟

منشی :- از قرارے کہ شنیدہ ام- ایں انگلیسیان آں قدر جرأت غورند- کہ ہر چہ بگوئی از ایشان برمے آید- وجائے تعجب نیست- امّا اینکہ پیرہ زناں شاں در ہندوستان حکمرانی مے کنند- ہیچ بگوشم نخوردہ است شاید چنیں باشد- کہ میگویند؟ خدا بہتر میداند از نیجور دیوانگان ایں جور دیوانگی دور نیست-

من (بعد از تأمل) :- ہمہ فرنگان ہمیں اند کہ گفتی- یا اینکہ با ہم ہست؟ تو را بخدا- بگو- چرا کہ در دنیا بعقل کسے نمے رسد- کہ یک ملت از یں ہمہ مخلوق مرکب باشد-

منشی (بعد از تفکرے اندک) :- بلے دو سہ ملّت ہستند- کہ اسم بردن آنہا را فراموش کردم- چرا کہ بر حمتش نمے ارزد- مثلاً اسپانیول و پورتگیز و ایتالیانید- کہ خوک مے خورند- و بت مے پرستند- امّا در میان فرنگان جز و جائے نیستند- اولیں در سایۂ ریال خود معروف است- دومین یہودی چندی بما یادگار فرستادہ است- سیمین ہر سال یک مشت درویش و قلندر بسفر ستند- کہ پول بسیار جمع بخزینہ پاپ ہند- و کنیسہ بسازند و ناقوس بزنند- امّا چیزے ہم از جا تلیق کبیر باید شنید

این پاپ در رومیۃ الکبریٰ خلیفہ فرنگان است۔ مردم را بدین خود دعوت میکنند۔ امّا ما کلاہ او را بر میداریم۔ زیرا کہ پیش از آنکہ او بدین خود مے آورد۔ ما از آن ہا بدین اسلام مے آوریم۔ با وجودیکہ پیش از قبول ہدایت۔ کفار باید آن عذاب الیم وسخت را متحمل شوند۔

من :۔ یک سوال دیگر ہم بکنم کافی است۔ در باب ینگی دنیا چیزے شنیدہ یا نہ؟ من اینقدر روایات مختلف درین باب شنیدہ ام کہ گیج شدہ ام۔ در صورتیکہ میگویند۔ او در آن روئے دنیا ست۔ امّا از زیر زمین بدانجا میروند۔ یا از جائے دیگر؟

منشی :۔ با آنان چنداں داد وستدے نداریم۔ واز حال شان وقوفی نیست۔ امّا این قدر میدانیم کہ بدانجا با کشتی مے روند۔ برائے اینکہ اینجا کشتی دارند۔

پس آہے کشید کہ رفیق! ینگے دنیائے ایشان ہم مثل ایسکے دنیائے ایشان کافرستان است۔ الکفر ملۃ واحدہ۔ انشاء اللہ۔ خداوند با عذاب جاویدی ہمہ را معذب بدارد۔

چوں سخن بدینجا رسید۔ منشی اظہار عجز نمودہ وقلم را سر بشکست۔ قدرے ہم از ورہ وپنہ بے زحمت افادہ واستفادہ صحبت داشتیم پس قہوہ دیگر خواستم وبا وعدۂ ملاقات جدا شدیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و ششم

نوشتن حاجی بابا تاریخ ارپارا و برگشتن او نزد سفیر ایران

بعد از استفتاح عالم سیاست با آں همه اطلاعات مکتسبه به نزد سفیر برگشتم. بسیار حظ کرد. در مدت اقامت در استانبول برائے کسب وقوف مرا بایں سوئے و آں سوئے مے فرستاد. تا اینکه بزعم خود چنداں موضوع که بجهت نوشتن تاریخ فرنگستان کافی بود. بدست آوردم چه پادشاه در کتابچه خود چنیں امر فرموده بود. ایں اطلاعات حقیقی و حقایق اطلاعی را من بند بند ترتیب و مسوده نمودم برائے تصحیح پیش سفیر بردم واو برائے مطابقت با سلیقه و مذاق شاه پاره حک و اصلاح کرد. آنچه بچاک قبائے پادشاهی بر نخورد قلم نسخ کشید. بجاهائے که مناسب مے نمود. پاره بیفزود و بکاست. بخوش نویسی نویساندیم. کتابے شد. جلد و تذهیب نمودیم. و بنام وقائع فیروزی. در چنته حریرین نهادیم. گفت. اینک قابل پیشکش حضور پادشاه.

میرزا فیروز بعد از انجام خدمات محوله عازم ایران شد. و لتعهد بردن من با خود. و در آنجا بخدمتے از خدمات دولتے گماشتن کرد. که آدمی چنیں پر از هرگونه اطلاعات فرنگستان برائے ما لازم است. تا با سفرائے ایشاں در طهران بجوال تواند رفت.

تکلیف به ازیں بهن نمے توانست کرد. که از ترکان و از شهرشاں سیر شوم. چه هر وقت شکر لب بخاطرم مے آمد. از تلخ کامی خودداری نمے توانستم

نمود۔ حکایت ملا باشی طهران گسنه شد۔ و رفت۔ شنیدم که ملا نادان را
هم پدرم خمپاره نهادند۔ زن ملا باشی که بدست کردان افتاد دیگر
روئے طهران ندید۔ عبدالکریمش هم کذالک بنوعے که ابداً ترس اعاده
صد تومان را نداشتم۔ نتیجی باشی بعد از گرفتاری ملا نادان اسبش را
گرفته بود۔

پس با خاطر جمعے بطهران رفتن و خودنمائی نمودن مے توانستم باعتقاد
خودم۔ احتمال آں می رفت۔ که کسے دست بترکیبم نزد۔ چراکه لامحاله
از بزرگاں برائے حمایتم یکے پیدا می شد۔

خلاصه هیچ عذر نرفتن در میان نخے دیدم۔ وانگهے همیں که میدانستند
نوکر پادشاهم۔ باهمه تقصیر باشد بے قصوراں۔ کلاه را کج نهاده۔ هر جا
مے توانستم رفت۔ لذا به مقامات تارک راه پرداختم۔ اما پیش از رفتن
خواستم برغم حال اولین خود۔ بشهریان خانوالده دیدنی کرده تشخص و جلالے
فروخته باشم۔ میدانستم که از وابستگان سفارت بودنم را میدانستند از
بے اعتنائی ایشاں چنداں خوفے نبود خورد و خورد و بد انجا شتافتم برائے
بستگی بسفارتم همه با چاپلوسی بالقب آقا میرزا و سرکار و جناب۔
خطابم نمودند۔ و با الفاظ رعایت آمیز از قبیل سایه شما از سر ما کم نشود۔
عمر و دولت سرکار زیاد باشد۔ از مرحمت جناب از لطف عالی و سایه تعبیراتم
پذیرفتند۔ هر که اینها را مے شنید هیچ باور نمے کرد۔ که از دهان همو مان
دو ماه پیش از اں باشد برعکس۔ بلکه کسے که از مرحله بے خبر بود۔ گمان میکرد۔
که من جان بخش و جاں ستان ایشانم۔ اما در وقت وداع۔ پیر مرشد یعنی
عثمان آغارا دیدم۔ که باز هماں نوع که با پسر حسن دلاک اصفهانی معامله
میکرد۔ میکند۔ اظهار دلسوزی و مهربانی کناں میگفت۔ فرزندا
برو خواه اسیر ترکمان۔ و خواه شوهر شکر لب خواه نوکر باب در خانه
پادشاه باشی۔ هر چه باشی و هر جا باشی دعائے خیر منت بهمراه است۔
خدا خوبت کند۔ و توفیقت دهد"

پس سفیر با اذن حکومت عثمانی و تشییع دو سه فرسخے جمعے کثیر از ایرانی وغیره از طرف (اسکدار) بیرون آمد۔ سفر ماں خوش گذشت و تا با ایروان قضیه که قابل ذکر باشد واقع نشد۔ و خبرے نشنیدیم۔ در ایروان اخبار چند پراشنیدیم۔ که شائسته وثوق و اعتماد نبود۔ و لے در تبریز در دیوانخانه عباس میرزائے نائب السلطنت پارۂ چیز ہائے نقل کردند۔ که مهمترین آنها رقابت سفیر فرانسه و انگلیس بود۔ غرض فرانسویان اینکه انگلیسیاں را از ایران بیرون کنند۔

در باب تدابیر ایشان روایت ہائے مختلف شنیده شد۔ همه ایرانیاں در تعجب بودند۔ که این پدر سوختگاں چرا با این همه مخارج این همه راه آمده۔ در طهران بسر و مغز یکدیگر مے زنند؟ این است صورت محاوره و گفتگوئے ایشاں:

سفیر فرانسه (با خود نمائی):- پادشاه ما بزرگ و قادر است۔ لشکرش کران تا کران عالم را میگیرد۔

پادشاه۔ بسیار خوب۔ اما بما چه؟ فرانسه کجا ایران کجا؟

سفیر فرانسه:- درست است و لے ما مے خواہیم ہندوستان را از دست انگلیسہا بگیریم۔ شما باید بما راه بدہید۔ و آذوقه لشکر ما را متحمل شوید۔

پادشاه:- شما میخواہید ہندوستان را از دست انگلیس بگیرید بما چه؟ ما نمے خواہیم۔ بشما راه بدہیم۔ و آذوقه لشکر شما را متحمل بشویم۔

سفیر فرانسه:- ما گرجستان را برائے شما از روس مے گیریم تفلیس را بشما باز پس میدہیم۔ و در و سر روس را از سر شما کم میکنیم۔

پادشاه:- این حرف شما حسابی و این مسئله دیگر است ہر وقت شما این تعهد را بجائے آوردید۔ و با چشم خود دیدیم که در تفقاز یک تن از روسیاں نمانده آں وقت بشما جواب مے دہیم۔ اما پیش از آں ما را

بگذاشتن گذشتن لشکر شما از ایران امکان مساعدت نیست و با دوستان قدیمی خود انگلیسها نمے خواہیم ـ میانہ را بہم بزنیم ـ

از طرف دیگر انگلیسها چنیں مے گفتند :ـ

انگلیس :ـ فرانسہ با ایران نمے آید ـ مگر برائے اینکہ ما را بزحمت و مرارت بیندازد ـ و شما باید ایشاں را راہ ندہید ـ

پادشاہ :ـ چہ بکنم ؟ ایں تکلیف با قاعدۂ مہمان نوازی درست نمے آید ـ

انگلیس :ـ ما مے گوئیم کہ یا با ما باید ساخت یا با فرانسہ دو ہندوانہ در یک بغل نگنجد ـ

شاہ :ـ ہم شما ہم فرانسہ ـ ما چرا دشمن برائے خود بتراشیم ؟ ما با ہمہ دوستیم ـ

انگلیس :ـ آہ شما یاری مے کنیم ـ شما را مقتدر مے سازیم پول میدہیم ـ

شاہ :ـ آہا ایں حرف دیگر است ـ شما مبلغش را بیان کنید ـ بعد از آں ما فکرش را مے کنیم ـ

در وقت خروج ما از تبریز حال بدیں منوال بود ـ چوں سفیران در طہران بشدت منتظر قدوم ما بودند ـ بے درنگ بسیار ـ با ولیعہد براہ افتادیم ـ

در سلطانیہ از دور قافلہ دیدیم کہ با ایرانی نمے ماند ـ چوں نزدیکتر شدیم معلوم شد کہ فرنگی و سفیر فرانسہ است ـ کہ ایرانی ہا بہواداری انگلیساں با مہمانداری معززانہ و محترم از طہران بیروں نش کردہ بودند ـ از قرار یکہ میگفتند سفیر انگلیس بازی را بردہ بود ازیں جا معلوم شد ـ کہ کار در خانہ بچہ پاپہ بودہ و پادشاہ درایں معاملہ گول خوردہ یا نخوردہ است ـ سفیر فرانسہ در تعجب کہ چرا تکلیف سنجیدہ او را نفہمیدہ کردند ـ و لے دانایاں را معلوم بود ـ کہ زبان فصیح درہم و دینار حل آں مسائل دشوار را بآسانی نمودہ است ـ

ازیں ملاقات بسیار خورسند شدیم ـ چہ فرصت نیک بود ـ برائے تماشائے

اطوار او اوضاع ملتے کہ این ہمہ وصفش شنیدہ بودیم۔ یک روز باہم تنگ کردیم۔ سفیر ما را بسفیر فرانسہ معرفی شد۔

بقاعدہ سفیر فرانسہ می بایست دل شکستہ و شرمندہ باشد چرا کہ پرورش کردہ بودند۔ اما برعکس بدرجہ تحیر ما۔ خوشنود و شادماں بود۔ ہرگز قومے بداں دیوانگی ندیدہ بودیم ہمہ می رقصیدند۔ آوازہ میخواندند۔ حرکات زشت نما میکردند۔ ہمہ باہم بدتراز ما بیکبار حرف میزدند۔ نہ رعایتے ونہ پایہ ونہ رتبہ درکار بود۔ گویا ہمہ ہم شاں بودند۔ بعضے شاں با ما خیلے بے ادبی کردند۔ با کفشہائے پرمیخ ہمہ جا را سودند۔ و فرسودند۔ و بادہائے کثیف ہمے خنداید ند و تفید ند۔ من بحکم اندکے باخبرے از چند و چوں شاں خواستم بہ بینم زبان شاں را با زبان ما ہیچ مناسبتے ہست یا نہ۔ ندیدم۔ و یک کلمہ حرف از آنچہ میگفتند نفہمیدم۔ با ہزار کوشش و جہد۔ با نوشتن و ازبر کردن اینقدر توانستم دریافت۔ کہ سہ لفظ را بسیار تکرار میکردند۔

ساکرے پارسے۔ آمپرور۔

روسے ہم رفتہ از یک دیگر بدماں نیامد از جنس ماں بہم نزدیک بنمود و دو پارہ عادات باہم مشابہت تام داشتیم۔ اعتقاد ما این بود۔ این جورہ مردم با ہماں شستگی و خوشمزگی کہ در سلطانیہ داشتند۔ بدوزخ ہم بہماں طور میروند۔

روز دیگر از یکدیگر جدا شدیم۔ آناں خنداں و شاداں دیا وہ سرایاں کہ شاہ با ما چگونہ حرکت کرد۔ و ما سر در گریباں اندوہ خواراں و اندیشہ ناک کہ شاہ با ما چگونہ حرکت خواہد کرد۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتاد و ہفتم

در پذیرائی ایلچی فرنگ در طہران

میرزا فیروز شاہ بکمال التفات پذیرفت از جوابہایش بمسائل ہمہ اروپا بغایت ممنون گردید
و دریں باب کسے ماہرتر از و در دربار نبود۔ ہر سوال در حال جواب دادے۔ نہ از نادانی
دست و پاچہ شدے و نہ از دشواری بہ تلاش افتادے۔ لفظ نمیدانم کہ در حضور
پادشاہ عیب بزرگ است بزبانش نگذشت در ہر باب چناں با علم الیقین و استواری
سخن میگفت کہ شنوندگان می پنداشتند ہماں ست و جز آں نیست در حق فرنگاں چناں داد
تحقیق و تدقیق میداد کہ گماں میکردند زادہ و بزرگ شدۂ فرنگستان است۔

ازانجا کہ من ہم میرزائی او مشہور و بجز پژوہی و سررشتہ داری فرنگستان معروف و
در تاریخ نویسی با او مشترک بودہ ام۔ ازیں افتخار بے بہرہ نماندم۔ اگرچہ بقدر او بیباک و بے پروانہ
اما باز در جواب معقول دست و پائے میکردم۔ و بے بسیار وقت روی میداد۔ کہ حرفہائے
آقا و نوکر مخالف نیفتند و مشتبہ و انشود۔ سخناں جہاں دیدگاں کرامت بود و معجزہ چہ خوش گفتہ اند

در دیار بے زباناں ہر نوا کاید بگوش
گرچہ صورت خر بود آوازۂ خنیا گرست

ایلچی انگلیس چند روز پیش از ما بہ طہران رسیدہ با عتباریکہ سگے نجس و پلید از خلیفہ مثل
ہارون الرشید پذیرفتہ شود۔ پذیرفتہ شدہ بود۔ عوام الناس ازیں معنی دلتنگ و ملایان
دلتنگ تر۔ کہ ایں ہمہ احترام بے معنی تقصیر خود ماست کہ برائے خود دریں دنیا عذاب دوزخ
می تراشیم۔ در وقت ورود در رہگذارش گاؤہا قربان کردہ و جا بجا نقل ہا نثار نمودند امتیاز
شیپور زدن در وقت سواری کہ خاصۂ پادشاہ است با و احسان شدہ بود۔

پس از آں در مہمان نوازی سرمۂ دریغ نداشتہ خانہ یکے از خوانین بنام منزل او دادن
او غصب و تمام اسباب فرش و ظروف آں خانہ را از ہمسائگاں بزور اخذ نمودہ۔ با نجیبہ یکے را

هم باطویله دیگرے بدآں خانه الحاق کردند- بصدر اعظم حکم شده بود که در مدت اقامت ایلچی
در طهران خرج مطبخش از جیب او باشد- چنانچه دریں مواقع معتاد و متعارف است پول خلعت
و شالش را از برآں گرفته بودند شهزادگان و سائر ارکان و اعیان را حکم شده بود که پیشکشها و هدایا
باو بفرستند- دستخط مبارک صادر شده بود- بایں مضمون :- که ایناں مهمان ذات اقدس جهاں پناه هند
واگرچه کافر اکرام ایشاں واجب (من اکرمهم فقد اکرمنی ومن اهانهم فقد اهانني)
ایں همه التفات و اعزاز هر آئینه از برائے کفار کافی و دلپسند بود- و بایستی کلاه خود را بهوا انداز ند
اما در باب رسوم و آداب حضور پادشاه پاره دشوار یها بمیان آمد- ایلچی فرنگ با یکدندگی و سرسختی
اولاً در باب نشستن در حضور نخواست بر زمین نشیند- و بصندلی نشست ولے بمقدار دوری
از تخت خود جا معین کرد- ثانیاً ملعون غافل از (فاخلع نعليك) با کفش کثیف بتالار فردوس
اساس در آمد- ثالثاً در باب کلاه برداشتن آنچه گفتند سر برهنگی بے ادبی است گوش نکرد- که من
فرنگیم و کلاه را در آورده که ادب احترام ما ست- رابعاً در باب لباس که محل دعوائے بزرگ
است هر چه پیغام دادند- که شال و کلاه برایت میفرستیم تا آدم وار به بار داخل شوی-
پاپشخند رد کرد- و عذرش ایں بود- که من چوں باهمیں لباس بحضور شاه خود میروم بحضور شاه
شما هم نیز باهمیں لباس می آیم اما چوں کسے تا آنگاه طریقه یا رعاهم فرنگاں و چگونه بودن لباس
شاں را نمیدانست احتمال داشت که با ارخالق و شب کلاه بیاید- کار خیلے گیر کرد- ناگاه
بخاطرم آمد که در عمارت چهل ستون اصفهان نقش قبول ایلچیاں در حضور شاه عباس نقش شده
شاه عباس تاج بر سر با فاخر تریں لباس بر تخت نشسته است- من ایں سر را بمیرزا فیروز
کشودم- و او بصدر اعظم و صدر اعظم بشاه کشود-
چاپاری باصفهان فرستادند- و بزودی یک صورت از آں نقش آورده بایلچی نمودند- که بسم الله
با ایں هیئت بیا- و دیگر راه اعتراض بسته شده- انگلیس ملعون چوں آں نقش را بدید- ایں قدر
خندید که کم مانده بود بترکد و گفت- فهمیدم شما میخواهید میموں برقصانید خلاصه سخن لباس
ایں قدر دراز کشید- که پادشاه بستوه آمد و گفت با هر لباس که نخواهد بیاید بجهنم-
سلام پادشاه بهتر از آں شد- که از ملتے غیر مرتبی بیتواند شد- تعجب کردیم که انگلیسان
باآں بے تربیتی چگونه آں همه تربیت را خرج دادند هیچ خلاف ادبی از ایشاں سر نزد-
پادشاه با فاخر تریں البسه خود- که چشم انگلیسیاں را خیره میکرد- بر تخت زریں نشسته

هرکس میدید میگفت۔

مگر جمشید یا دارا است این شاه — بدین جاه و بدین جاه و بدین جاه
چنین شاهے که دیده بر سر تخت — بدین رخت و بدین رخت و بدین رخت
شکوهش باشد از نوشیروان گفت — بدین ریش و بدین ریش و بدین ریش
ز خطش ملک نوشیروان خراب است — ز ریشش ریشهٔ ایران در آب است

شاهزادگان والاتبار با آب و رنگے بیشتر از آب و رنگ جواهر و مروارید آبدار بر بالائے پادشاه چپ و راست صف زده اند کے دورتر دو سه وزیر فلاطون تدبیر که هر یک مخزن عقل و معدن حکمت بودند باشال و کلاه و کلیچه ها بے حرکت مانند صورت پشت بر دیوار داده در پهلوئے آنان غلامان فرخ رخ پری دیوار۔ فرشته کردار که بجمله عرش و خزنهٔ فردوس میمانند ایستاده فرنگان پدر سوخته با قباهائے بے بدن دوخته و تنبانهائے بساق چسپیده و صورتهائے با برودت نیز تراشیده۔ مانند شترمرغ با عنتر درمیانه۔ مباینت اساس و مخالفت لباس خود را نمودند۔ شکوه و حشمت پادشاهی فقی نگذاشته از هیبت و هیهات او بیم و هراسے نداشتند اما اطوار ایشان بعینه مثل اطوار ما بود۔

ایلچی خطبه خواند با عبارتے چنان عوامانه و راست حسینی و با الفاظے چنان از فصاحت و بلاغت و صنائع بدیعه عاری که گفتی استربانے با شتربان حرف میزند۔ خدا پدر ترجمان ما را بیامرزد۔ دگرنه پادشاه را شاهنشاه شرق و غرب و قبلهٔ عالم و عالمیان هم نمی گفتند۔

اگر بخواهم فرق اوضاع و اطوار باطنی و ظاهری ایشان را با خودمان بنویسم قلم و دوات جاویدی درکار است۔ گروهے از عقلائے با حکمت استدلال میکردند که همه تفاوت باید از تاثیر آب و هوائے اقلیم شان باشد۔ که تیره و تار و پر از رطوبت و بخار است چگونه میتوان درمیان دو قوم قیاس مشابهت و مشاکلت کرد که یکے از آب محاط است۔ و روئے آفتاب نمی بیند۔ و دیگرے روز تا شام در آفتاب می سوزد۔

اما علمائے بطور سادہ و تر و به عقل نزدیکتر تاویل کردند که این فرقه از دینداری ما و بے دینی ایشان است۔ ایشان را نور ایمان در روئی نیست و دل شان از ظلمت الحاد و زندقه تیره است و ما بحمدالله رویمان از نور ایمان منور و قلب مان از لوث کفر مطهر است۔ اگر این ایلچی و همراهش با همه ملت انگلیس مسلمان شوند۔ هر آینه وسمت پلیدی و نجاست از ایشان برداشته شود شاید که از درکات جهنم رسته در درجات علیین بهشت برین با ما هم نشین شوند۔

گفتار هفتاد و ششم

مورد التفات صدر اعظم شدن حاجی بابا

(میرزا فیروز میرزا ابوالحسن شیرازی است) چنانچه گفتم برائے کامگاری همه چیز بکام من میگشت - و برائے ناماری همه چیز بنام من مے بود چوں از اوضاع فرنگستان باخبرم میدانستند - کارہائے فرنگیاں در ایران بود - بمن حواله کردند و به این واسطه با صدر اعظم و سائر ارکان دولت راہے و رابطه پیدا کردم -

میرزا فیروز مردے بود توانگر یکسے احتیاجے نداشت - بعد از ورود بطهران از کار کناره کشیده و چوں دید من راه گزرانی پیدا کرده ام - حظ کرد - در هر جا توصیف و تعریف و خوش طبعی و کارآمدی من کرده و من میکوشیدم تا تکذیب او نکنم بطوریکه بزودی بد و نیک مسلم و غیر مسلم را در حق خود خیر خواه دیدم و خود راغب ساختم و طالعے که بے او هیچ نشاید کرد - بگوشم میگفت :-

شادماں باش که ناسازی ایام گذشت

صدر اعظم مردے بود مدبر - باسلیقه - حراف - عراف - حاضر جواب - و در نزد پادشاه حرفش در رو داشت - از ابتدائے جلوس پادشاه به تخت او نیز در مسند صدارت - این قدر با خواص و عوام خوب راه رفته و بکار مردم خورده بود - که وجودش را مانند آفتاب عالمتاب ضروری میدانستند - چوں بکار فرنگاں اهتمام و اعتنائی علیحده مینمود - لامحاله از هر روز چیزے گفتنی یا شنیدنی با ایشاں داشتے - از ایں رو مرا پیغام بر و پیغام آور سفارت انگلیس ساخت - از زبان ایشاں بیکدیگر پیغام می برد - و میاوردم - و گاہے نیز بمقتضائے مقام و مناسبت حال چیزے از خود علاوه مینمودم - و تعریف این در نزد آں و تعریف آں در نزد این میکردم - و خود در میانه محبوب طرفین واقع شده بودم - چوں

بزرگترین خوشی صدر اعظم رشوت بود۔ من ہم آں نقطہ را قبلہ مقصود خود ساختہ گاہے از ایلچی بفراخور حال صدر اعظم (و مفید بحال خود) ہدیہ ہا می گرفتم۔ اما چوں ہدیہ دادن و گرفتن طبیعی ست این معنی از ہنر من شمردہ نمے شد۔ و لے در دو سہ کار عمدہ مرا واسطہ قرار دادند۔ و چناں خوب از عہدہ بر آمدم کہ از آنگاہ بعد صدر اعظم با من از در التفات بر آمد۔ در میان دو دولت معاہدہ ہا بایست بستہ شود۔ صدر اعظم از جانب شاہ و من از طرف او وکیل مطلق بودم۔ با بیکارگی خود در چناں امور باز درمیانہ (مانند سگے کہ در عروسی بخیال استخواں افتد) تگاپو افتادم تا اینکہ شبے مجلس خیلے دراز کشید۔ صبح صدر اعظم مرا بخلوت خاص خود کہ بجز محرمان حریمش را در آنجا راہ نبود۔ بخواست۔ ہنوز در رخت خواب بود۔ و تنہا

با بے تکلفے گفت۔ حاجی بیشتر بیا۔ بنشیں حرفے عمدہ دارم۔ با تو بگویم۔

ازیں التفات متعجب و اطاعت امرش را واجب دانستہ پہلو زانو نشستم بے ہیچ کنایہ و استعارہ گفت۔ اوقاتم سخت تلخ است۔ ایلچی انگلیس تکلیفاتے ممتنع بجا میکند و چیزہائے ناشدنی میخواہد میگوید کہ اگر آنچہ میگویم نکنید۔ و آنچہ میخواہم ندہید۔ بیرقم را میخوابانم۔ و از طہران بیروم۔ از جانب دیگر پادشاہ مرا تہدید میکند کہ اگر ایلچی دل آزردہ برود۔ سرت را می برم۔ و حالانکہ پادشاہ ہیچ یک از تکالیف ایلچی تن در نمیدہد۔ حاجی چہ باید کرد؟ چارۂ ایں بچہ می شود۔

گفتم: ۔ بارشوت نمی شود؟ و نگاہے باو کردم مثل اینکہ ایں لفظ را معنی دیگر است۔

وزیر: ۔ چگونہ بارشوت؟ رشوت کجا؟ وانگہے ایں فرنگان ایں قدر خرند کہ نمیدانند رشوت چیست! گوش بدہ۔ حاجی آنا ہرچہ میخواہند حاضر باشند۔ ما حاضر نیستیم۔ ایلچی خیلے اصرار دارد۔ کہ کارش بگذرد۔ و من ہم تا ممکن است بمفتی نمیگذرانم۔ مے روی۔ باو حرفے نزنی۔ تو با او دوستی میگوئی من با صدر اعظم دوستم و پارۂ حرفہا کہ نمی توانم زد۔ میزنی فہمیدی کہ سر فرود آوردہ گفتم بہ چشم ہرچہ میفرمائید۔ چناں میکنم۔ امید وارم کہ روسفید بر گردم۔

برخاستم و با امید تمام بخانہ ایلچی انگلیس رفتم۔

حاجت آں نیست کہ بگویم چگونہ ایلچی را درایں کار بسر نیز آوردم با دو کلمہ مطلب را چناں نیک حالی کردم کہ با کیسہ پر از طلا برگشتم۔ ایں کیسہ مقدمۃ الجیش بود۔ و تا صورت قرار کار

بموافق طبع ایلچی عقیدهٔ کلی داشت ونیز بطریق قطع ویقین با من پیمان کرد که انگشتر الماسین
سخت گرانبها از انگشت دولت انگلیس بانگشت دولت ایران مانند نشان دوستی درمیان
آن دو دولت ابد مدت میگذرانم۔

وزیر نگاہے بکیسه کرد ونگاہے بمن وگفت احسنت حاجی حالا تو از مائی۔ آخر ما در ایران چیزے
هستیم۔ تو را پیش از این نمیگذارم بے کلاه راه بردی۔ عریضه بنویس۔ با مضائش با من۔

با اظهار امتنان وتشکرانه گفتم:۔ بنده تا جان دارم۔ صادقانه بخدمت سرکار حاضرم
ومحبت سرکار در حق من کافی است۔

این حرفها را چنان با خاکساری وبا بے طمعی گفتم۔ که اگر ممکن بود۔ یک حرف ایرانی را باید
چیزے باور کنند باید این حرفها را باور کرده باشند۔

اما معنی کلامم را از من بهتر فهمید۔ گفت حرف مزن۔ من هم وقتے مثل تو بدینسوی وآنسو
میدویدم هر خدمتے که بمن بکنی میدانم تو از راه خود برگرد۔ فرنگان خوب بکار تواند هر طرف دولت
میخواهد مرخصی بکن۔ هم خیلے پول دارند وهم خیلے بما محتاجند زیاده برین گفتگو لازم نیست
مردم ایران مثل دین گشترانند بے رشوه حاصل نمیدهند پیش از حاصل باید مایه گذاشت۔
فرنگان میگویند که همه قصد ما خیرخواهی مملکت خود است وبس اما این سخن در پیش ما اهل ایران حرف
مفت است ما هر خدمتے که بکنیم۔ خواه من خواه پادشاه فردا همین که به می ریم همه فراموش می شود و
بهدر می رود۔ ولیعهدے می آید برائے آبادی خود آباد کرده‌های مارا همه خراب میکند۔ راست است
پادشاه فی حد ذاته حقے دارد۔ داشته باشد۔ اما وزیر هم حقے دارد۔ چرا نگیرد۔

از این سخن ذهنم روشن گردید وپرده غفلت از پیش چشمم برداشته شد۔ شاهراه
وسیعے در پیش وفائده عظیمے برائے خویش در جلو دیدم سخن وزیر که "فرنگان خوب بکار تواند"
بگوشم طنین انداز ولواسا زبر وزرنگ بایجاد تدابیر ورنگ افتادم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و نهم

در چگونگی اعتبار حاجی بابا

و از نو مظهر التفات و منظور نظر عنایت وزیر شدن

بهزار مرارت در شهر خود را محرم راز صدر اعظم قلم دادم - و به انگلیسیان لا مذهب حالی کردم - که تا پای من در میان نباشد کار عالمی بنظام نرسد - این تدبیر بزودی ثمر بخشید - و طرفین با کمال خوشنودی مرا واسطه کار قرار دادند -

غرض اصلی انگلیسیان (بنا بقول خودشان) اینکه بزور بما خوبی کنند بجهت حصول این مطالب زحمت بسیار کشیده و خرج بسیار نموده بودند - در و بار را بهتراز ما میدانستند و بدر مانش بیشتر میکوشیدند - نمیدانم در مالاتق دوستی خود چه میدیدند (که ما خود نمیدیدیم) با اینکه ما ایشان را بیدین و پلید میدانستیم -

خلاصه این مرحله بمن دخلی و بکارم ضررے نداشت مقصود من اینکه آنان را بخود محتاج و خود را با ایشان لازم نمایم که لقمه چرب بی بودند و زحمت بهدر نمی رفت -

گویا خوانندگان را در خاطر باشد پیش ازین ذکر حکیمی رفت که از جمله مداوات اختراعی خود میخواست - آبله کوبی را بهم انتشارے دهد - ولے خیال این کار از نظرها محو شد - و باز طبیبان ما نسبت آبا و اجداد خود هر ساله اطفالے بسیار بعالم آخرت میفرستادند با این ایلچی حکیم دیگر آمد تا بمانیکی کند سخت در رواج کار آبله کوبی کوشش داشت و از مادران کودک در بغل در در خانه او از دحام غریبی می شد و بحکم تدبیرے که اندیشه بودم پیش از همه بفریاد و داد آغاز یدم - که چرا باید زن مسلمان بخانه نصرانی پائے گذارد - از برائے چه هر چه باشد عیب است و قباحت دارد - در نزد صدر اعظم مو شکے دوانیدم - تا برائے منع این کافر قراولی بر در خانه گذاشت ازین سبب بازار و دل حکیم بشکست و پس از آن

بخانۂ وے رفتہ چنیں صحبت داشتیم۔

من :۔ حکیم باشی چرا چنیں مکدری ؟ ازیں زحمت چیزے بتو نمی رسد وانگے مردم ہم قدر زحمت تو را نمی شناسند۔

حکیم :۔ ہیہات ! حاجی نمیدانی چہ میگوئی این زحمت نہ زحمتے است کہ باید شامل حال ہمہ جہانیان شود۔ اگر دولت ایران رواج این کار را درین جا منع کنند۔ گناہ این ہمہ نفس کہ ہلاک می شود (وحالانکہ او میتواند نگذارد) بگردن اوست چہ قدر بیگناہ کہ بہ ہیچ و پوچ می میرند۔

من :۔ بما چہ ؟ ہر چہ مے خواہند بمیرند۔ از زندگی شان بکیسہ ما چہ می رود تا چہ رسد از مردن شان۔

حکیم :۔ بکیسہ شما این میرود۔ کہ ہر چہ پول مے خواہی بتو مے دہم برائے اینکہ مداوات مرا نگذاری ضائع شود۔ پس بقرار داد شتیم برائے بزرگ نمودن کار اشکالات بسیار باز نمودم۔ از آں جملہ اینکہ در رفع این کار مخالفت رائے صدر اعظم است عاقبت رائے صدر اعظم ہم موافقت کرد۔ قراول برداشتہ شد حالا بیا دببیں کہ در خانۂ حکیم چہ محشری و چہ معشری از زنان برپا گردید۔ وہر چہ می شد کسے حرف نمی زد۔

حکیم ناخوشی غریب دیگرے ہم داشت۔ مردگاں مسلماناں را شکم مے درید۔ وپر و پا می برید۔ وچوں چشمش بہ نعش می افتاد جان میداد۔ در حیرتم کہ چرا مردم او را پارہ پارہ نمی کردند کہ مردکہ این کثافت کارے چیست۔

من :۔ حکیم تو را بخدا ! از دریدن شکم وبریدن اندام مسلماناں تو را چہ فائدہ ؟

حکیم :۔ اگر بخواہم بگویم کہ از دریدن و نہ بریدن چہ قدر فائدہ از دست مے رود۔ محال است۔ اگر دست ازین کار بردارم از دنیا و آخرت خود دست برداشتہ ام۔ وزحمتہائے من بکلی ہبا و ہدر خواہد شد۔ بسر ہر مردہ کہ بہ تیغ من افتاد۔ فلاں مبلغ بتو میدہم۔ بنوع نعش کارے ندارم۔ خواہ مسلمان خواہ ارمنی۔ خواہ یہودی ہمہ در نزد

من یکے است۔

این سخن را درست بذہن سپردم۔ ودر حقیقت این قدر برضائے خاطر او کوشیدم۔ کہ کیسہ ام بہ سنگینی واوضاع ودستگاہم برنگینی روی نہاد۔ ایلچی نیز برائے اصلاح احوال ورونق مال ومنال با میل غریبی داشت واز بیان کیفیتے کہ درمیان او وصدر اعظم واقع شد ناگزیرم۔ وبا کمال بے شرمی این بیت ہا راہم بمناسبت مقام ذکر میکنم :-

دلیر آمدی سعدیا در سخن چو تیغت بدست است کارے بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ نہ شہوت ستائی ونہ عشوہ دہ
طمع بند و دفتر ز حکمت بشوی طمع بگسل و ہرچہ خواہی بگوی

ایلچی مے گفت میخواہم محصولے ارضی بعمامۂ ایرانیاں تعارف کنم ودر قبول آں توقع دستیاری از صدر اعظم دارم۔ ونمونہ از آں خواستہ ام تا بفرستند۔ ہرگاہ کہ در ہوا بوئے تعارف بودے بینی صدر اعظم پُر ہوا شدے صبح تا شام بر سر این تعارف عام با من گفتگو میکرد۔ کہ چہ میتواند بود۔

عاقبت از بے صبری بجان آمد وخودداری نتوانست۔ از من شنیدہ بود۔ کہ ایلچی ماہوت بسیار آوردہ چشم ودہنش را بماہوت دوختہ بود۔ چوں رسیدن نمونہ تعارف عام طول کشید۔ صدر اعظم باخود اندیشید کہ بہتر این است۔ کہ ایلچی بجائے ہدیہ عام از آں ماہوتہا قدرے ہدیہ خاص بمن دہد۔ بنا براین روزے بہ محض بیدار شدن از خواب مرا خواست کہ تو را انجہ ما چہ نداریم بکندم۔ برنج سائر حبوبات الوارع واقسام میوہا کہ این بے دیناں در خواب ہم ندیدہ اند بارے ہرچہ بعقل برسد ہمہ را داریم چرا برائے چیزے کہ لازم نداریم منت ایلچی را بکشیم۔ من خیال خوبی کردہ ام۔ کہ خیر ایلچی ہم در آں است۔ وزحمتے از گردنش خواہد افتاد۔ بجائے آں تعارف عام من ماہوت ہم قبول دارم۔ این کار نقلے ندارد۔ تو (خدا را شکر) بیدست وپا نیستی۔

بر و دست و پائے بکن - و این مرحلہ را با ایلچی حالے کن - و بزودی ہر چہ تمامتر خبر ماہوت را برائے من بیاور - دردم ہے بقدم این خبر را با ایلچی بردہ - ایلچی با آں ہمراہان ریش و سبیل تراشیدہ چناں قہقہہ خندہ زدند کہ اگر بگویم صدا بکوہ و ماوند پیچید باور کن -

یکے گفت :- ماہوت کجا، سیب زمینی کجا؟

دیگرے :- ما میخواہیم بشما نعمتے سہل الحصول و ارزاں انعام نمائیم -

دیگرے :- معلوم شد کہ صدر اعظم می خواہد لقمۂ شکم عامہ را وصلۂ دوش خود کند -

امّا ایلچی باز درمیانہ عاقلہ ایشاں بود - بیدرنگ و بانزاکت امر نبود - تا یک توپ ماہوت بمن دادند و گفت :- عرض سلام بسیار بہ صدر اعظم برساں و بگو کہ مرا ہیچ چیز از خیر خواہی اہل ایران باز نخواہد داشت - امیدوارم کہ باز آں تعارف عام را قبول فرمائند کہ در حق من نشانۂ التفات بزرگی است -

با افتخار تمام و لذت بے نہایت بجانب صدر اعظم باز آمدم - ایں کار با کارہائے گذشتہ و بانچہ بعد از آں روئے داد - ہمہ دلیل بزرگی و زرنگی من شدہ - مرا مورد عنایت صدر اعظم گردانید - کہ ہمہ رقیباں را آکنار نشانہ بر راستی راز دار و ندیم و یار او گردیدم -

---

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار ہشتادم

دور شدن بدبختی از حاجی بابا و مسافرت او بدیار خویش با مرتبہ بزرگی

شرائط معاہدہ با گروہ مشرکین در کار تمام شدن و قرار براین شد کہ برائے استحکام پیوند یکرنگی و یکجہتی میان دو دولت سفیرے ہم از ایران بلندن رود۔ بعد از امضائے عہدنامہ صدر اعظم مرا بہ حجرۂ خاص خود خواستہ گفت:۔ حاجی بیا حرفہائے عمدہ با تو دارم۔ من تو را از خود میدانم۔ درست ملتفت شو چہ میگویم۔ فی الفور بتواضع و احترامات لازمہ برخاستم۔ گفت۔ تواضع را کنار بگذار و گوش کن۔

بدیا خوب۔ کار ما با انگلیسیان گذشت۔ پادشاہ بہ مطلوب خود رسید۔ سفیرے باید بلندن بفرستیم۔ تو ہم میدانی کہ ایرانیان بسیار کم دل شان می خواہد از ایران بیرون بروند:۔ نمیدانم کہ را بچہ کنیم۔ کہ بے ناز این خدمت را در عہدۂ خود گیرد۔ یکے در زیر سر دارم۔ کہ بیشتر از دیگران بفرستادن او با ہم و ہم رفتن و دور شدن او از قبلۂ عالم خیلے لازم است۔ لہٰذا دلم میخواہد بہ رضا کردن آں بکوشی۔

بے محابا گمان کردم کہ خودم۔ امّا سبب دور شدن از قبلۂ عالم را نفہمیدم۔ ولے از نوید و افتخار این کار از جائے رفتہ پیش رفتم و دامنش بوسیدم کہ کمترین بندگان برائے اثبات زندگی حاضرم۔ ہر خدمتے کہ محول بفرمائید تا بجائے جان ہم بجائے آوردن ایستادہ ام۔

وزیر:- آفرین بر تو! خوب گفتی - حالا بشنو- اینکه من در زیر سر دارم۔ میرزا فیروز است۔

بادِ من فرو نشسته - باشد و مد گفتم بلے۔

وزیر:- حقیقت نفس الامر اینکه می بینم - این روزها بادشاه را با دخیلے میل است - مردے است خیلے حرّاف و عرّاف در چاپلوسی و ریشخندی اُستاد - این قدر دروغ می گوید و امرا را مشتبہ می کند کہ بادشاه او را از ہمہ بیشتر دوست می دارد- کے میداند این دوستی تا بکجا می رود علاوہ برین میدانم کہ دشمن جانی من است با اینکہ در ظاہر خود را دوست می نماید- اگرچہ تا امروز از شیطانی و فساد ہیچکس نہ ترسیدہ ام - امّا حالا نمی توانم گفت کہ نمی ترسم - اگر او را بنام سفیری از اینجا بہ فرنگستان دست بسر نہ کنم - سرچشمہٴ اضطراب و تشویش خود را بستہ نخواہم دید- یکبار از طہران بیرون برود- اگر برگردد (انشاء اللہ بر نمی گردد) من کارے می کنم۔ کہ دیگر او پادشاہ را و پادشاہ او را در خواب ہم نہ بینند۔

من بدین خیال افتادم - کہ چہ کنم - تا درین شر خیر من باشد۔

وزیر:- اینکہ گفتم یک شق تدبیر من است - شق دیگر اینکہ حاجی! تو باید بنام منشی اولی با او بروے دوست و معتمد منی غرضہائے مرا میدانی - از ورود این پدر سوختگان تا امروز از تمام وقائع باخبری۔ بنا برین کار خلعتے است - بہ بالائے تو دوختہ - اگر آنچہ می گویم بجائے آوری خدمت بزرگے بمن کردہ۔

از آں جائیکہ کار سفارت از منشی گری بہتر بود- خوشم نیامد دیدم از طریق ترقی برگشتن و راہ منشی گری وزیر دستی پیش گرفتن مثل ترک شاہراہ و اختیار کورہ راہ است - و آنگہے آں ناخوشی ملی ایرانیاں در من ہم بود- نمی خواستم - ترک راحت حضر و اختیار زحمت سفر (علی الخصوص سفر دریا) و اختیار دیار غربت کنم و آنگہے غربتے بداں سان مجہول الحال مملکتش بے صدا و ندا تیرہ و تار بیک و مرد ما نش نجس و کافر مانند کسے شدم

که بدهنهٔ اهلاک⁵ (یا هلاک) رسد- وازین تکلیف وازده ماندم-

جوابم عبارت شد از کلمه چند سرد وخشک که ایرانیان در وقت خورسند نبودن بکار می‌برند- از قبیل بچشم بندهٔ سرکارم- اختیار باشما هست هرچه بفرمائید- ناچار فرمان بردارم وخاموش شدم-

وزیر ملتفت مرحله شده گفت معلوم شد ازین تکلیف خوشت نیامد- خود میدانی که جستن کسیکه این را قبول کند آسان است- امّا چون من فائده تورا مثل فائده خود می‌شمارم- این است که می‌خواهم؟ اوّلاً تو باصفهان بروی وسوغات وهدایائیکه باید بلندن فرستاده شود تدارک کنی- وچون آنها باید از اهالی تحصیل شود راه خوبی برائے نمایاندن کیسه است-

سخنش را بریدم- معاودت بدیار با آن پایه واقتدار- نه تکلیفی بود که ردّ آن بتوان- وجوابی دلیرانه دادم- که به نمک سرکار وسبیل مردانهٔ شاه که برفتن حاضرم وحرفی ندارم- هرجا بفرستید اگرچه بدرک اسفل برائے بیرون کشیدن فرنگان باشد- میروم-

وزیر- باشد دراوّل میروی وچم میرزا فیروز را می‌گیری- که در ایران مانند تو کسی شائسته این کار نیست- این قدر دانه منافع ومداخل وافتخار وتوانگری ومیل شاه واحترام من با تو می‌باشی- که بدام بیاید ومیگوئی که بعد از معاودت خدا میداند که تا بکجا راه داری! اکنون هم رقیب داری- این کار را از دست مگذار- دیگر خود میدانی- باقی را بساز- این طور بکن- به بین چه طور رود وستت را میخورد- برو خدا نگهدارت-

از پیش صدر اعظم بیرون رفتم- نمی‌دانستم در آسمان هستم یا در زمین- باخود می‌گفتم- زهے سعادت آنچه از خدائے خواسته بودم رسید- با قبائے سرافرازی وشمشیر توانائی بر خنگ شکوه سوار و بمملکت خود رفتن- زهے سعادت! اے آنکه روزے پسر دلاک را استهزا

---

۵ ایلاک نام خلیجے وهلاک بمعنی فنا-

میکردی - اکنون بیا و معتمد شاه واین وزیر را کن اے سرہائے کہ در زیر تیغ من بوو ید - زنہار بمن فرود آید - کہ بجائے تراشیدن قوه بریدن دارم اے کسانیکه مرا از میراث محروم ساختند گاه آنست کہ آں لقمہ را ناپختہ از گلو تیاں بیروں آرم -

با ایں امراض و اغراض در کوچه هر کس باد بغلم را میدید رم میکرد تشخص از سر و صورتم مے بارید - از ہماں گاه خود میدیدم کہ بر اسپ براق مرصع سوار - خدم و حشم از پے دواں - مہمان داران از میسره و میمنه مبارک باد گویاں - با پاردبنه داخل اصفہان میشوم -

بارے بخانۂ میرزا فیروز رفتم - پیش از من ایلچی انگلیس رفته نیت صدر اعظم را کشوده - ہمیں حرف درمیان بود - اگرچه وابستۂ صدر اعظم شناخته شدم - ولے از دوست جانی میرزا فیروز بودم - از خبر ہمراہیم با او خوشنود شد - از گذشته حکایتہا رفت - و برائے آینده طرحہا چیده شد - خندید که باز بیا و شکر لب نیفتی -

گفتم :- زنہار او را بخاطرم میاور که او شک نیست (وما کرۃ لا یتصلوع) پس به بہانه اینکه از حرف شکر لب میگریزم بگریختم -

روز دیگر پادشاه با لفظ مبارک در دربار عام فرستادن میرزا فیروز را بسمت ایلچی گری بیان گذارد - و صدر اعظم بمن وعده داد که به محض حاضر شدن فرمان پادشاہی - تو باید باصفہان بروی -

چه لازم که در بیان تدارک سفر خوانندگان را درد سر دہم - و دلتنگ نمایم و خود شرمسار شوم ؟ ہمیں بس که بگویم باصفہان رفتم - با ہیئت آدمی متشخص و با امراض و اغراض که بجز یک ایرانی در حب جاه زاده و بزرگ شده میداند و بس - کوکب سعادت خود را در اوج رفعت اقبال و سہم ادبار خویش را در اقصی درجۂ حضیض و وبال دیدم - از در و دیوار بگوشم ندا ہمے رسید - که بروئے عزت درے نو کشود - حاجی بابا پسر حسن دلاک با نام میرزا حاجی بابائی و صاحب منصب شاہی داخل مسقط الراس خود شد - ازیں بیشتر چه مے خواہی -

خوانندگان! سوانح حاجی بابا بحکم تجربہ میدانند کہ از معرکہ گیران و سخنوران ایران ہم شمہ آموختہ ام۔ لذا حکایت خود را می برم و بندہ شما ہستم۔ غرضم اینکہ تا زر بہ ترازو نسنجید راہ بخانہ نبرید۔ بیشتر تشویق و ترغیبم کنید تا بیشتر حکایت کنم خواہید دید کہ حاجی بابا ایلچی بزرگ چگونہ بلندن می رود۔ شرح سفر خشکی و دریائی او را با دیدہا و شنیدہایش و بعد از معاودتش با ایران آنچہ بر سرش آمدہ ہمہ را خواہید خواند۔

امّا این را ہم میگویم کہ نویسندہ مانند آن درویش سیمیں حاجی بابا ہنوز طریقۂ طلبیدن شیئاً للہ و تحریک رگ حرص و شوق خلق اللہ را خوب نیاموختہ۔ تا از نتیجۂ کار مطمئن و خود را دلیرانہ بمعرکہ اندازد۔ بدین روی کمال شرمساری و خاکساری میگوید۔ بخدا سپردیم ہمہ را۔

(تصحیح کردہ مولٰنا سید اولاد حسین شاداں بلگرامی)

خاتمہ

میں نے اس کتاب کی تصحیح میں بہت زحمت اُٹھائی ہے۔ اگر میری ترمیم کے موافق صحیح ہوکر چھپ گئی۔ تو اس میں اور پہلے ایڈیشن میں ناظرین کو بہت کچھ فرق ملے گا۔ اور کیا عجب ہے کہ وہ تصحیح بر محل بھی ہو۔ ۱۲

شاداں بلگرامی